JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD OSIJEK

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA

OSIJEK, 1991

ZBORNIK RADOVA VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD OSIJEK

POSEBNA IZDANJA XIV.

Urednik izdanja
akademik DUŠAN ČALIĆ

Urednici Zbornika
akademik DRAGUTIN TADIJANOVIĆ
prof. dr. JOSIP VONČINA

UDK 886.2(092)(08) ISBN 86-407-0035-4

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD OSIJEK

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA

OSIJEK
1991

Uredni čki odbor
ĐURO BERBER
DUŠAN ČALIĆ
VLADIMIR STIPETIĆ
DRAGUTIN TADIJANOVIĆ
JOSIP VONČINA

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI ZAGREB
RAZRED ZA FILOLOGIJU
RAZRED ZA SUVREMENU KNJIŽEVNOST
SKUPŠTINA OPĆINE NOVA GRADIŠKA
CENTAR ZA ZNANSTVENI RAD JAZU VINKOVCI
NARODNO SVEUČILIŠTE "MATIJA ANTUN RELJKOVIĆ" NOVA GRADIŠKA

ZNANSTVENI SKUP

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA

NOVA GRADIŠKA, 25, 26. I 27. LISTOPADA 1984.

POZDRAVNA RIJEČ
PREDSJEDNIKA OK SSRN NOVA GRADIŠKA
OSTOJE BABIĆA

Drugarice i drugovi,

cijenjeni učesnici Znanstvenog skupa!

Pozdravljam vas u ime SSRN-a i svih drugih DPO naše općine.

Zahvaljujem se svima što ste uzeli učešće u ovom za nas, za nauku i za književnost značajnom događaju. Posebno se zahvaljujem Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti što je prihvatila da s nama u suradnji ovaj skup organizira u našem gradu, odnosno u rodnom kraju M.A. Reljkovića.

Cijenimo vaš napor i vrijeme koje ste odvojili za put u Novu Gradišku. Uvjeren sam da će radovi izneseni na ovom skupu biti veliki prilog novoj ocjeni vremena i djela M. A. Reljkovića.

Naša komuna nije velika, srednje je razvijena, imamo privrednih problema kao i svi drugi u zemlji ali trudimo se da ih prevaziđemo. Unatoč teškoćama posljednjih godina napravili smo značajne pomake u oblasti kulture. Razvili smo mnoge djelatnosti čiji rad je danas poznat ne samo u našem kraju nego i u našoj Republici pa i šire.

Nosilac ukupne kulturne djelatnosti je Narodno sveučilište koje nosi ime M. A. Reljkovića o kojem danas govorimo. Pod tim imenom razvijena je bibliotečka djelatnost, muzejska, galerijska, kulturno-obrazovna, glazbeno-scenska, informativna, izdavačka i druge djelatnosti.

Iz našeg kraja, osim Reljkovića potekli su i brojni drugi kulturni i društveni stvaraoci među kojima posebno spominjemo još jednog Davorca - to je naš Ivo Kerdić, kipar i medaljer, čije ime nosi galerija u Novoj Gradiški. Galerija Kerdić svojim fundusom daje pregled najboljih radova suvremenog hrvatskog i jugoslavenskog likovnog stvaralaštva, posebno slikarstva.

Tu je i naš Benkovčanin dr. Miloš Đurić, čije ime nosi Općinska knjižnica i čitaonica u Novoj Gradiški, razvijena ustanova koja pokriva svojim fundusom knjiga i stručnim kadrom područje cijele komune.

Brojna su i druga imena u oblasti kulturnog stvaralaštva, akademici, književnici, muzičari, likovni umjetnici koji potječu iz našeg kraja i koji se svojim djelom često puta njemu vraćaju.

Dosada smo nastojali i stvorili smo određenu materijalnu osnovu za rad kulturnih djelatnosti tako ćemo nastaviti i dalje jer naš udruženi rad smatra ovo sastavnim dijelom materijalne proizvodnje. U tom nastojanju imali smo do sada, a nadamo si i u buduće suradnju i podršku brojnih institucija SR Hrvatske i Zajednice općina Osijek. Prilog tim nastojanjima i dokaz takve podrške je i ovaj Znanstveni skup.

Još vas jednom pozdravljam, zahvaljujem na odazivu, želim uspješan rad i da se dobro osjećate u našoj sredini. Nastojat ćemo biti dobri domaćini, a ako u svemu ne uspijemo, ne zamjerite nam.

Hvala!

POZDRAVNA RIJEČ

PREDSJEDNIKA IZVRŠNOG VIJEĆA SKUPŠTINE OPĆINE NOVA GRADIŠKA

VLADIMIRA KRAJAČIĆA

Drugarice i drugovi,

Dozvolite da vas u ime Skupštine općine i njenih organa najsrdačnije pozdravim i poželim ugodan boravak u našoj sredini.

Kroz najosnovnije pokazatelje želim vas upoznati s osnovnim karakteristikama naše društveno-političke zajednice. Općina Nova Gradiška zauzima površinu od 969 km² jugozapadnog dijela istočne Hrvatske. Na ovom prostoru živi 61.267 stanovnika u 93 naseljena mjesta s prosječnom gustoćom naseljenosti od 63,2 stanovnika na km². Najveće mjesto je Nova Gradiška sa 13.293 stanovnika - administrativno i industrijsko sjedište naše Općine.

Prostorom općine prolaze važni magistralni pravci (željeznička pruga Zagreb - Beograd, auto cesta Zagreb - Beograd, plovna rijeka Sava, krajiška cesta), a na taj uzdužni sistem veže se nekoliko poprečnih, različito valoriziranih prometnica.

Dominiraju tri različite reljefne cjeline: brdsko-brežuljkasti (Psunj, Papuk, Babja Gora, Dilj), ocijeđena ravnica (do autoceste) i nizinski posavski kraj uz Savu.

Osnovni prirodni resursi su hrastove i bukove šume, značajne površine poljoprivrednog zemljišta, što predstavlja osnovnu podlogu razvoja ključnih privrednih djelatnosti: poljoprivredno-prehrambene, šumarstva i drvne industrije.

Atraktivnost i ljepota pejzaža, velike mogućnosti za lov i ribolov kao i bogatstvo kulturno-historijskih spomenika, pružaju mogućnost za razvoj turističke privrede.

Narod novogradiškog kraja masovno se odazvao u narodnooslobodilačku borbu na poziv Komunističke partije Jugoslavije i druga Tita. Nova Gradiška je oslobođena 24.4.1945. godine i taj dan obilježavamo kao Dan oslobođenja komune. Naš kraj je dao veliki broj boraca, među kojima 69 nosilaca "Partizanske spomenice" i pet narodnih heroja (Ivan Krajačić-Stevo, Dušan Čalić-Cule, Mirko Kljaić-Stari, Milan Stanivuković-Oficir i Milan Tomić-Slobodan).

Nakon oslobođenja, u vrlo teškim uvjetima ali nadahnuti entuzijazmom, narod novogradiškog kraja uspješno obnavlja porušeno, obnavlja površine, gradi nove tvornice, škole, ceste, uporedo razvija i nove socijalističke odnose. U materijalnom i društvenom razvoju postigli smo značajne rezultate. Ilustrirat ću to s nekoliko pokazatelja.

Prema podacima na dan 30.9.1984. godine na području općine zaposleno je ukupno 13.374 osobe, od čega u privrednim djelatnostima 11.159, a u neprivrednim 2.214 osoba.

Kod SIZ-a za zapošljavanje prijavljeno je 2.060 nezaposlenih osoba, dok na privremenom radu u inozemstvu boravi 1.900 radnika i 900 članova njihovih obitelji, što problem nezaposlenosti posebno potencira kao problem broj jedan na našoj općini.

Prosječni osobni dohodak za VI mj. 1984 g. na području općine u privredi iznosi 17.210 a u neprivredi 19.389 dinara.

Sadašnje karakteristike privrednog razvoja utvrđene su Društvenim planom općine za razdoblje 1981-1985. godine. Glavne pravce privrednog i društveno-ekonomskog razvoja čine: poljoprivreda s prerađivačko-prehrambenom industrijom, šumarstvo i drvna industrija i metaloprerađivačka industrija. Pored toga vrlo značajne razvojne efekte očekujemo

kod tekstilne, elektroničke i industrije kože, dok ugostiteljstvo i turizam, trgovina, zanatstvo i ostale uslužne djelatnosti također imaju svoju razvojnu perspektivu.

Najveće privredne organizacije su: DIK "Stjepan Sekulić Jucko" s 1.945 zaposlenih, SOUR PIK s 1.505, Tvornica alata TANG 1.744 i "Gradiščanka" s 1.104 zaposlenih. Vrlo značajan broj zaposlenih ima u tekstilnoj i kožnoj industriji ("Zlata" 884, "Yukon" 457 i "Psunj" 155 zaposlenih), Šumskom gospodarstvu "Josip Kozarac" 583, Građevinarstvu i zanatstvu ("Strmac" 355, "Centar" 208), kao i u ostalim radnim organizacijama: "Slavonija Radinost", Tiskara "Mirko Gembarovski", Industrijski kombinat "Sava" Stara Gradiška, OPZ Okučani i PZ Nova Kapela.

Industrija je vodeća grana privrede i učestvuje sa 27,5 % u formiranju društvenog proizvoda. Glavno zanimanje stanovništva još uvijek je poljoprivreda koja zauzima drugo mjesto po učešću društvenog proizvoda u ukupnoj privredi (27,1%). Poljoprivredne površine zauzimaju ukupno 53.166 hektara od čega u društvenom sektoru 20.882 hektara a u individualnom sektoru 32.284 hektara. Pod šumama se nalazi 35.136 hektara.

Moramo konstatirati da i pored vrlo snažnog poslijeratnog razvoja dostignuti stupanj razvoja Općine iznosi 68,3 % prosjeka Republike, što našu Općinu uvrštava u tretman općine s teškoćama u razvoju.

Treba konstatirati da smo u društvenim djelatnostima postigli vrlo značajne rezultate. Na području općine imamo 11 osnovnih i 47 područnih škola s 6.881 učenikom i 363 nastavnika. Srednjoškolski centar "Ivo Lola Ribar" ima 2.031 učenika i 129 profesora, Narodno sveučilište "Matija Antun Reljković" ima razgranat čitav niz aktivnosti gdje se upotpunjuju interesi radnih ljudi za kulturnim sadržajem. U gradu imamo lijep Zavičajni muzej i Galeriju "Kerdić". Na području općine imamo 14 kulturno-umjetničkih društava i 93 sportska društva.

Zdravstvo novogradiške općine danas raspolaže s dvije bolnice, školskim dispanzerom, šest industrijskih ambulanti, tri zdravstvene stanice i četiri sektorske ambulante. U zdravstvu je zaposlen 701 radnik od čega 89 liječnika, što predstavlja jednog liječnika na 688 stanovnika. Danas imamo sedam dječjih vrtića i jedne jaslice.

Osnovne poteškoće u privrednom i društvenom razvoju naše općine pored utjecaja koji se reflektiraju s nivoa širih društveno-političkih zajednice ogledaju se u slijedećem:

1. Ostvareni nizak nivo industrijske proizvodnje (91,9 indeksnih poena).

2. Vrlo visoki gubici 27,3 milijarde starih dinara u privredi za šest mjeseci 1984. godine, 7.9 milijardi starih dinara u zdravstvu.

3. Nedostatak obrtnog kapitala, njegove nepovoljne strukture i izrazita devizna i dinarska nelikvidnost.

4. Neostvarivanje politike ekonomske stabilizacije u najbitnijim segmentima.

5. Anarhičnost, međusobna povezanost i usitnjenost, kao i slaba dohodovna povezanost između osnovnih organizacija udruženog rada i radnih organizacija.

6. Suprotstavljanje procesima udruživanja istorodnih djelatnosti.

7. Dosta izražene subjektivne slabosti.

Mogućnosti daljnjeg dinamičnog razvoja industrije vidimo u modernizaciji i specijalizaciji industrijske proizvodnje, poboljšanju kvalifikacione strukture, povećanju stupnja industrijske prerade, povezivanju i udruživanju srodnih djelatnosti unutar općine i šire, u jačanju disperznih tendencija u prostornoj rasprostranjenosti industrijskih kapaciteta. Međutim, da bi ostvarili osnovne pretpostavke za brži razvoj moramo u prvom redu intenzivno raditi na otklanjanju svih prethodno konstatiranih poteškoća koje postaju sve ozbiljnija kočnica daljnjeg razvoja.

Drugarice i drugovi,

Kroz iznošenje najosnovnijih pokazatelja pokušao sam vam prezentirati našu društveno-političku zajednicu. Vaš dolazak na Znanstveni skup "Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića" kao i vaše aktivno učešće u radu skupa neosporno će doprinijeti rasvjetljavanju značaja djela Matije Antuna Reljkovića.

Dozvolite mi da vam zaželim mnogo uspjeha u radu Znanstvenog skupa i ugodan boravak u našoj sredini.

Hvala!

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška. 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 13-19, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 886.2(091)"17"
Rad primljen 27.10.1984.

RAFO BOGIŠIĆ, *Zagreb*

VRIJEME RAZLIKA I SUPROTNOSTI

Jedan pogled na hrvatsku književnost 18. stoljeća

1.

Podjela književnosti prema stoljećima utvrdila se kao siguran princip i već uhodana orijentacija u proučavanju književnosti pojedinih naroda. Ta i takva podjela prihvaćena je, i već udomaćena, i u hrvatskoj književnoj historiografiji, i to, posebno kad je riječ o književnosti prije Preporoda. Branko Vodnik (1913) u tom pogledu nije bio dosljedan, ali su Mihovil Kombol (1945), Antun Barac (1954) i Krešimir Georgijević (1969) bili odlučniji i dosljedniji.

Svi historičari hrvatske književnosti ističu kako je kulturno-književna situacija u Hrvatskoj u 18. stoljeću temeljito drukčija od one iz prošlih stoljeća. Svi upozoravaju na nekoliko osobitih odrednica i pojava koje treba imati na umu, kad se govori o 18. stoljeću. Pored ostalog, kao izuzetna novost se ističe kako je u tom stoljeću u maticu hrvatske književnosti ponovno stupila i Slavonija koja u stoljećima humanizma, renesanse i baroka, dakle u 16. i 17. stoljeću nije sudjelovala u životu i razvoju hrvatske književnosti.

U hrvatskoj književnoj historiografiji, književnost 18. stolj. u Hrvatskoj najviše se spominje i ističe kao stoljeće prosvjetiteljstva ali s naglašenim didaktičkim (odgojnim, moralističkim, katoličkim) duhom, što je zapravo umnogome logičan nastavak i onoga što se u hrvatskoj književnosti događalo u prošlom, 17. stoljeću. U duhu naglašavanja prosvjetiteljske orijentacije ističe se svestrana prevlast učenosti, latinizma, zanimanja za različite znanstvene discipline, ali posebno rad na historiografiji, filologiji i općenito zanimanju za kulturnu prošlost vlastitog naroda. Sve se to naziva zajedničkim imenom prosvjetiteljstva, jer se usporedo sa zanimanjem za proučavanje i ovladavanje pojedinih znanstvenih disciplina očituje i želja autora da kulturno-prosvjetno djeluju i na šire narodne slojeve. Usporedo s odgojno-moralističkim nastojanjem živa je i namjera da se općim prosvjetnim radom pomogne prevladati duboka zaostalost naroda, da se pomogne podići i prosvijetliti narod, što već stoljećima živi u teškim uvjetima podložnosti tuđinu i uvjetima opće zaostalosti.

Teško je, zapravo je nemoguće a i nepotrebno, raspravljati o tome koje je stoljeće u povijesti jedne književnosti značajnije, ali je svakako 18. stoljeće u povijesti hrvatske književnosti od izuzetnog značenja. Stepen i vrednotu te znakovitosti ne možemo uspoređivati s onim što određuje, kvalificira i vrednuje književnost nekog drugog stoljeća, ali se

determiniranost, vrijednost i veličina tog značenja može uočiti i precizirati u kontekstu onoga što se dogodilo i događalo u njoj samoj, u cijeloj hrvatskoj književnosti toga stoljeća.

Osamnaesto stoljeće u cijelosti u hrvatskoj književnosti ima karakter prijelaznog razdoblja, odn. prijelazne epohe. Cijelo stoljeće je vrijeme zaokreta i promjena, iako ne i naglih skokova. Stoljeće kao cjelina ima karakter preoblikovanja i postepene mijene mnogih aspekata i vrednota. Ne postoji u tom stoljeću jedan datum, čin ili događaj koji bi označio kraj, odnosno početak nečega. Cijelo stoljeće uzeto kao tematsko-stilsko razdoblje u cijelosti jedna je zaokružena epoha koja označava kraj i završetak jednoga a početak drugoga vremena. Ta jedinstvena cjelina sadrži u sebi mnoštvo raznolikosti i suprotnosti, mnoštvo unutarnjih, proturječnih i različitih slojeva i manifestacija.

Ovu istinu u razvoju hrvatske književnosti 18. stoljeća nije teško uočiti. Teže je pojavu razlika u kvalitetu sistematizirati, teže je tu pojavu sustavno prezentirati. Važnost i kvalitet te sistematizacije dovoljno je istaknuti, ako se kaže da bi se time, tj. temeljitim i svestranim uvidom u pojedinosti transformacije unutarnjeg kvaliteta do kojega je došlo u hrvatskoj književnosti 18. stoljeća, dobila i jedna temeljito zasnovana cjelokupna povijest hrvatskog književnog života toga stoljeća. Temeljito raščlanjivanje trajnih mijena i trajnog koegzistiranja različitih pojava značilo bi pisanje povijesti hrvatske književnosti 18. stoljeća.

Naglašene i uočljive promjene do kojih je dolazilo u vertikalnom putu i hodu svih hrvatskih književnih fenomena u 18. stoljeću trajno su označene i praćene svestranim horizontalnim pluralizmom pojava književno-žanrovskog karaktera. Osamnaesto stoljeće u hrvatskoj književnosti vrijeme je izrazitog pluraliteta tema, stremljenja, ideja i nazora, ali i pruluraliteta s obzirom na kategorije oblika i stila. U tom stoljeću u hrvatskoj književnosti trajno je prisutno i staro i novo, napredno i konzervativno, učeno i pučko, složeno i jednostavno. Nisu to bile mijene i koegzistencije malih i sličnih susjednih karakteristika nego mijene koje označavaju fundamentalne i revolucionarne prijelaze od davno utvrđenih oblika i razina na putove i razine novih pogleda, novih tema, novih oblika i novog stila. Sve što se je u suvremenoj Evropi događalo, a što označavamo terminima baroka, racionalizma, romantizma, rokokoa, sentimentalizma, latinizma, neoklasicizma, sve je to prisutno i u hrvatskoj književnosti 18. stoljeća. Svi ti pokreti i stilsko-tematski kvaliteti začinjali su se i izvijali, rasli i manifestirali se i u hrvatskoj književnosti izazivajući raznovrsne oblike i izraze.

Po prirodnoj logici dijalektičkog razvoja stare pojave i stari kvaliteti urastali su u nove, nemoćni i već dotrajali oblici zajedno s preživjelim izrazom zaostajali su i nestajali, a prevladavali su fenomeni i izrazi novoga. Kao što rekosmo, s obzirom na hrvatsku književnost dogodilo se to u 18. stoljeću uzetom kao cjelina: ne u jednom kraju, ne u jednoj regiji, u jednog autora ili u jednom opredjeljenju, nego u književnosti cijeloga stoljeća u cjelini.

Promjenu unutarnjih kvaliteta i poticaja pratila je promjena, odnosno prevlast novoga vanjskog oblika, medija i jezika. U osamnaestom stoljeću hrvatskom nacionalnom književnom tijelu i subjektu definitivno se nametnuo štokavski govor i štokavski književni izraz. Široko prevladavanje štokavskog govora činjenica je koja umnogome omogućava da bez poteškoća prihvatimo koncept prema kojemu se upravo u 18. stoljeću završava starije, a počinje novije razdoblje u hrvatskoj književnosti. Tu istinu koju su dobrim dijelom uočavali već i stariji autori (npr. Mihovil Kombol, Franjo Fancev, Tomo Matić) sigurno obrazlažu, utvrđuju i ističu i noviji autori (npr. Dalibor Brozović, Marin Franičević, Zlatko Vince). Danas je sasvim jasno da su ilirci prihvatili i kanonizirali nešto što je već bilo prihvaćeno i odlučeno. Ilirski pokret bio je epilog jednog procesa čiji se posljednji čin odigravao tijekom 18. stoljeća.

Argumente za svoje teze, koncepte i odluke ilirci su pronašli i pronalazili ne samo u tekstovima starih Dubrovčana nego i u onima Andrije Kačića Miošića (1704-1760), bosanskih franjevaca i slavonskih pjesnika. Ilirci su, npr. dobro poznavali Matiju Petra Katančića (1750-1825) i Antuna Kanižlića (1699-1767). Dobro je uočeno da je novi odnos prema

književnosti u nekih pjesnika 18. stoljeća označio novi odnos prema književnosti u Hrvatskoj općenito (Ivo Pederin - Andrija Kačić Miošić), novi odnos prema književnosti u cijeloj nacionalnoj kulturnoj sferi. Andrija Kačić Miošić i Matija Antun Reljković (1732-1798) metafore su kvalitetno novog statusa hrvatske književnosti u 18. stoljeću, metafore pomaka, odnosno skoka u jednome novom pravcu. Taj pomak afirmirao je i u prvi plan doveo jedan novi, pučki, narodni i narodski odnos u književnosti i prema književnosti.

Već spomenuto bogatstvo, odnosno pluralizam tema i ideja rezultirat će i raznovrsnošću i složenošću književnih očitovanja i opredjeljenja do kojih je došlo u književnoj praksi 18. stoljeća. Ta složenost u 18. stoljeću tako je naglašena da je u tom pogledu teško doći do bilo kakve sigurnije vizije ili zaokruženijeg stava. Da bismo to objasnili, a iz želje za stanovitim cjelokupnim uvidom u književnost ove epohe, treba uočiti i utvrditi tri činjenice:

1. U hrvatskoj se književnosti 18. stoljeća javljaju snažna umjetnička djela koja idu starim stazama, ostvaruju se u starim vrsnim oblicima, ali su neka od njih izražena u novom mediju i nadahnuta duhom i idejom novoga vremena. Ta djela bez obzira kakav im je bio prvotni motivacijski poticaj čvrsto su i sigurno strukturirana i oblikovana kao umjetnine. Kao takva ta su djela prihvaćena već u doživljaju suvremenika, a takva su dakako, i danas u našim odnosima i konceptima. Takva su djela npr. pjesme Ignjata Đurđevića (1675-1737), Antuna Kanižlića, Vida Došena (o.1720-1778), Matije Petra Katančića, komedije Vlaha Stullija (1768-1846), Tituša Brezovačkoga (1757-1805) i dr. Ova se djela ukazuju kao argumenti i ilustracije hrvatske književne matice koja je i u 18. stoljeću značajno obogaćivana slijedeći vlastiti put razvoja.

2. U 18. stoljeću u Hrvatskoj dolazi do neslućenog razvoja i procvata tzv. prigodničarske književnosti. Književnost izazvana različitim neposrednim i stvarnim prigodama iz svakodnevnog života bila je u hrvatskoj književnosti popularna već u prošlim stoljećima od početka, ali nikada kao u tom stoljeću. Želja da se neki stanoviti čin, događaj ili pojava pjesnički iskaže nikada nije bila zauzela takva maha kao u tom stoljeću. Dakako, ova pojava imala je svoje razloge i uvjete u općem društvenom, političkom i kulturnom životu u kojemu je prosvjetiteljska namjera i potreba bila snažno istaknuta. Kao posljedica došlo je do javljanja ogromnog broja raznovrsnih književnih proizvoda trenutnoga prigodničarskog karaktera.

3. U 18. stoljeću kao nikada prije bogata je i književnost znanstvenog karaktera. U tu književnost ubrajamo sve što je napisano iz bilo kojega područja, a u prvom redu ono što se odnosi na filologiju i književnu historiografiju. U taj sklop, odnosno u taj aspekt promatranja treba uključiti prvenstveno one znanstvene tekstove koji su napisani književnim oblikom, ali i sve druge, jer je u njima na razne načine došlo do interferiranja i dodira s književnim stvaranjem. Nije pri tom od presudne važnosti na kojemu je jeziku nastao neki od napisanih tekstova, je li napisan narodnim ili latinskim jezikom. Kao i s obzirom na prošla stoljeća, samo sad još pažljivije, treba voditi računa o očitovanju višejezičnosti u hrvatskoj književnoj praksi.

Kad bismo tri navedena aspekta, koja su naizgled uzevši jednostavna, lako razumljiva i koja je, u prvi mah, lako prihvatiti, kad bismo ih pokušali raščlanjivati, sustavno razabirati i označavati s obzirom na cjelokupni korpus hrvatske književnosti toga stoljeća, naišli bismo na nesavladive poteškoće. Naišli bismo na dodire, isprepletenost, povezanost i razne oblike interferencija koje ne bismo mogli lako razlučiti. Pokazalo bi se još jednom da je jednu općenitu konstataciju koja može biti, ili jest, bliska istinitosti, u potanjem razglabanju teško dokazati i prihvatiti kao isključivu istinu. To se ponajviše može reći za odnos prigodničarske inspiracije i prigodničarske književnosti prema kvalitetu pjesničkog, književnog, umjetničkog. Poticaj prigodnog karaktera koji je već u prošlim stoljećima često imao tek formalni odnosno tek prvotni, inicijalni karakter dolazit će u takve situacije često i u 18. stoljeću.

Tako će i u 18. stoljeću ono što se danas ukazuje kao čista umjetnina, kao samostalno i autohtono književno ostvarenje, otkriti tek ponegdje na početku svoje geneze prvotnu svojevrsnu prigodnu motivaciju. U "Svetoj Rožaliji" Antuna Kanižlića, dakle u djelu koje se ukazuje kao sasvim zrela i autohtona umjetnička tvorevina prvotna motivacija mogla je imati stanoviti tzv. prigodni pobožno-odgojni karakter. U finalnoj umjetničkoj tvorevini prvotni pobožno-odgojni motiv došao je u sporedni plan, štoviše on kao da je nestao. U drugog istaknutog slavonskog pjesnika, odnosno u poemama Vida Došena, dakle također u djelima koja se danas ukazuju kao zrele književno-pjesničke tvorevine osobite naravi također se može naslutiti prvotni prigodni poticaj nastanka djela. To se isto može reći za prvotne poticaje i ambicije i drugih, npr. za djela Andrije Kačića Miošića, Filipa Grabovca (1697-1749), Mateše Kuhačevića (1697-1772), za šaljivi spjev Antuna Ivanošića (1740-1800) i dr. I pastirske ekloge Matije Petra Katančića nastale su povodom stanovitih događaja, a danas se ukazuju kao osobiti pjesnički fenomen jednog vremena, jednoga kraja, jedne nacionalne pjesničke tradicije i jednog osobitog, pastoralnog, opredjeljenja.

2.

U 18. stoljeću, u vrijeme izrazitog pluralizma tematsko-idejnih opredjeljenja i u skladu s njima došlo je i do plodne raznolikosti u stilsko izražajnom pogledu. U ovom stoljeću došlo je i do konačnog približavanja ostvarenju ideje o jedinstvenom književnom jeziku, ali će istovremeno na planu pjesničkog izražavanja dolaziti i do velike stilske raznolikosti. Na još uvijek prisutne žive izražajne stilske kvalitete iz prošlih vremena priključit će se stilske tendencije novog vremena pa će tako jezično-stilski pluralizam u 18. stoljeću biti intenzivan i vidljiv kao nikada prije.

Nastali iz različitih i osobitih motivacijskih poticaja različiti tematsko-stilski blokovi trajat će u 18. stoljeću i živjeti jedan pored drugoga i kao da jedan drugoga neće primjećivati. Živjet će uporedo kao izraz idejnog bogatstva i dijalektičkog susreta različitih tendencija jednog vremena, ali se jedan drugome neće otvoreno suprotstavljati, jedan drugoga neće negirati. Sukobljavat će se jedino danas u vizuri i praksi naših analiza i naših uvida u okvire književnog izražavanja ovog stoljeća kao cjeline.

U stilsko-izražajnoj raznolikosti hrvatske književnosti 18. stoljeća mogu se primijetiti dva generalna stilsko-tematska opredjeljenja, dva velika sumarna sklopa koji će onda svaki u sebi imati i vlastite varijante. Jedan je nastavak staroga lirskog, ljubavno-idiličnog, pastoralnog, dakle petrarkističko-baroknog odnosa i stila, a drugi je onaj koji se od početka ovome suprotstavljao: trajao je kao antipetrarkizam, a javlja se u prigodničarskoj, parodijskoj i satiričkoj poeziji. U 18.. stoljeću prvi će primati nove slojeve sentimentalizma i romantizma, a drugi će se bogatiti književnostilskim aspektima što će ih izazivati racionalistički, odnosno realistički i znanstveno-naturalistički pogled na svijet i život. Jedan put i stil možemo, dakako uvjetno, nazvati učenim a drugi pučkim.

To su dva generalna usmjerenja hrvatske književnosti 18. stoljeća unutar kojih će dolaziti do širokog grananja, do pojave cijele lepeze varijanti i derivacija. Ne treba posebno naglašavati da je istovremeno riječ i o dva različita pogleda na svijet i život. To su dva različita odnosa prema književnom stvaranju, ali i dva odnosa prema životu i postojanju. Dva generalna stilska opredjeljenja i izraza imaju svoje duboke egzistencijalne uvjete i relacije.

U prvim decenijima 18. stoljeća pjesnici staroga Dubrovnika još uvijek su na putu pjesničkog i ljubavnog očitovanja što su ga već odavno najavili i zacrtali petrarkisti. Barokni sečentisti i marinisti označili su samo novu verziju petrarkizma, a barokno-arkadijski protest s kraja 17. stoljeća samo je čežnja k ponovnom približavanju "pravom" Petrarki i "čistoj" dubravi. Ignjat Đurđević bio je sljedbenik i veliki pobornik, zapravo začetnik hrvatske arkadijske škole, tj. intenzivne ali i dosljedne želje da se nasuprot iživljenom baroku čovjek ponovno vrati nepatvorenoj i jednostavnoj ljepoti pastorale, dakle autentičnom petrarkizmu.

Svojim plodnim djelom obuhvatio je svu širinu tradicije, ali je i programski izrazio novo arkadijsko-ljubavno pastoralno usmjerenje. Slijedili su ga svi hrvatski pjesnici koji su bili skloni smjeru i konceptu ljubavno-pastoralne idiličnosti, dakle pjesnici ljubavi. S pjesnicima arkadijskog koncepta obnovio se i ojačao duh stare idealne čistoće i vizije ljubavnog pjesničkog pravca.

Taj put ljubavne idile, čistoće i vedrine prihvatit će i neki pjesnici u Slavoniji. Do kvalitetno novih razina i visina dovest će taj put barokni pjesnik s vidljivim rokoko nijansama Antun Kanižlić i učeni Matija Petar Katančić. Kanižlić će i u tom pogledu dosegnuti visok stupanj čiste poezije, a Katančić će pastoralno mitološku idiličnost ostavariti u posebnoj viziji krajolika svog slavonskog zavičaja. Snažnom poezijom ljubavi i zanosa Kanižlić je pokazao koliko je stanoviti put hrvatske lirske prošlosti bio moćan, a Katančić je Gundulićevu i Đurđevićevu pastoralu premjestio na kopno, presadio je u panonsku ravnicu davši joj i neke nove izrazito kopnene elemente. Upravo ovi pjesnici, Ivan Gundulić (1588-1638), Ignjat Đurđević i Junije Palmotić (1600-1683) s juga, a Matija Petar Katančić i Antun Kanižlić s istoka servirali su ilircima viziju i koncept idealnog svijeta pastorale, koncept čistog jutra, blage i vedre zore, čarobnog "milog" i ugodnog pejzaža, viziju koja će dugo ostati nedjeljiva ne samo s fundamentalnim konceptom hrvatske lirike nego i s pjesničkim doživljajem svijeta općenito. Ilirci su naime upravo taj i takav koncept poezije prihvatili kao jedan od svojih fundamentalnih pjesničkih oznaka. Taj koncept ilirci su poistovjetili s općom svojom kulturnom praksom. Klasični idealizam što su ga pronašli u Gundulića, Đurđevića, Palmotića i Katančića postao im je temeljni idejni osnov, glavna poetska orijentacija (poetika) i primarna stilska karakteristika. Dovoljno je u tom pogledu podsjetiti se kakav je pejzaž i što on znači za ilirske pjesnike Antuna Mihanovića (1796-1861) i Ivana Mažuranića (1814-1890).

Dakako, poseban je problem i treba postaviti pitanje koliko je "nježni" i idilični koncept pjesničkog opredjeljenja u hrvatskoj poeziji 18. stoljeća rezultat tradicije, a koliko je to bio refleks suvremenog sentimentalizma u Evropi. Činjenica je, međutim, da i Gundulić i Palmotić i Đurđević, a zatim i Kanižlić i Katančić ponavljaju koncepte, odnose pa i jezično-izražajni arsenal koji se u hrvatskoj književnoj tradiciji ponavlja još od davnih petrarkističkih vremena. Za pastoralno-idilički pjesnički kompleks hrvatski pjesnici su tijekom stoljeća bili pronašli i utvrdili i svoj zaokruženi izražajni medij. Nisu to samo "nježni" atributi i deminutivi, nego je to bila jedna dosljedno koncipirana vizija poezije, koncept dosljedno idealiziranog pejzaža koji je i simbol i metafora cjelokupnog odnosa prema vlastitoj zemlji, prema životu i budućnosti. Bio je to ne samo princip poetike nego i princip etike i življenja.

Lirsko-tradicionalni, odnosno idilično-pastoralni učeni put hrvatske poezije u 18. stoljeću ima, kao što je rečeno , i svoj snažni i bogati kontrapunkt, svoju tematsku i stilsku suprotnost. Trajući od starih vremena različitog očitovanja antipetrarkizma put negacije i suprotstavljanja idiličnom svijetu doći će u 18. stoljeću do svog vrhunca i davat će plodove različita oblika i različite vrijednosti. Taj put u 18. stoljeću nije ni jednostavan ni jednoobrazan, očituje se na više načina pa se reagiranje na stari idilični kurs u poeziji manifestira na više razina naboja i intenziteta. Sad, u 18. stoljeću, poprima neke nove kvalitete i nove aspekte koji se s obzirom na stil ostvaruju u kategorijama realističkog, racionalističkog i naturalističkog odnosa i koncepta.

S obzirom na pjesnički ljubavni izraz uzorci antipetrarkičkog, antiidealističkog i antiarkadijskog opredjeljenja nalaze se u poemi "Suze Marunkove" Ignjata Đurđevića te u nekim pjesmama Đure Hidže (1752-1833). Đurđević na tradiciji starih antipetrarkističkih poema, tradiciji koja je počela već u renesansnim maskeratama, izražava svoj osobiti stav i negaciju idealnog petrarkističkog koncepta. Na drugoj stazi istog opredjeljenja Đuro Hidža to isto radi u pjesmi u kojoj namjesto ljubavnog uzdaha i obožavanja gospoje, potanko opisuje kako se igra s njezinim grudima pa pri tome primjećuje sve što se za vrijeme te igre događa na grudima i na licu drage žene.

Suprotnost učenoj, idiličnoj i ljubavno-arkadijskoj orijentaciji predstavlja književnost što se rađala i razvijala sasvim izvan kruga i dometa tradicionalno-elitne književnosti. Bila je to književnost realnog sagledavanja nekih životnih pojava uz istovremeno nastojanje pjesnika da pažljivim i smišljenim oslikavanjem pojava djeluje na ljude i cijeli narod. Ova književnost pokazuje naglašeni otklon od izabranog i učenog sloja društva a približava se običnom, malom čovjeku i niskim, neukim društvenim slojevima naroda. Zbog toga ova književnost ima naglašeni pučki karakter, pjesma je za puk i puk ju je objeručke prihvatio. Pjesnici ovog usmjerenja žele prvenstveno puk probuditi, prosvijetliti ga i odgojiti pa je u tom smislu i pravcu usmjeren ne samo njihov izbor nego i način, stil kojim se služe i svoju ideju prezentiraju. Temeljiti otklon od zatvorene osobne lirike značio je u onih pjesnika i otklon od rafiniranog idiličog izraza stare petrarkističke škole.

Na ovom pravcu nastala su i neka među najpoznatijim djelima u hrvatskoj književnosti ovog stoljeća. U ovom nastojanju jedinstveni su pisci iz različitih krajeva, jedinstveni im je odgojni cilj približavanja puku i narodu. Tako npr. Andrija Kačić Miošić i Filip Grabovac žele evociranjem slavne narodne prošlosti i govoreći na pučki način probuditi u ljudi osjećaj narodne i rodoljubne svijesti i ponosa, bosanski franjevci nastavljaju pisati u kršćansko-odgojnom i prosvjetiteljskom duhu svojih predšasnika iz prošlih stoljeća, Matija Antun Reljković i Vid Došen žele djelovati na stil i način života i življenja slavonskog seljaka, dok Tituš Brezovački ilustracijama na sceni upozorava na mane svojih zagrebačkih sugrađana. Svi oni i njima slični hrvatski autori imaju jasne ciljeve i temeljito promišljen način kako će te ciljeve postići.

Na ovom putu snažnog kontrapunkta posebno mjesto zauzimaju komedije nastale krajem 18. stoljeća. S jedne strane već prirodom same književne vrste, a s druge strane u skladu s velikom domaćom tradicijom, hrvatska komedija 18. stoljeća predstavlja poseban pomak i daljnji stepen u rastu antipetrarkističkog i antiarkadijskog književnog pravca. Kao argument i ilustracija fenomena poslužit će nam komedija "Šarlatan" Ferdinanda Putice (kraj 18.), "Vjera iznenada" Marka Bruerovića (o.1765-1823), komedije Tituša Brezovačkog i, pogotovo, "Kate Kapuralica" Vlaha Stullija.

U "Šarlatanu" Ferdinanda Putice na sceni je gospođa Bela, suvremena žena koja se sprema da postane ljubavnica učitelja svoga sina, poznatog gradskog gotovana i lijenčine. Uobraženog neznalicu svi u gradu poznaju, svi ga preziru, jedino ga gospođa Bela voli i želi. Svoj plan ostvaruje pomoću sluškinje. U "Vjeri iznenada" Marka Bruerovića slično postupa i gospođa Zora. Da bi svom ljubavniku omogućila nesmetan dolazak u njezinu kuću, svima ga predstavlja kao zaručnika svoje kćerke, iako ova već ima mladića kojega iskreno voli.

Vrhunac otklona i raskoraka od idilične tradicije petrarkizma i arkadije učinili su pjesnik Vid Došen i komediograf Vlaho Stulli. Namjesto svijetlog i snažnog ideala i vizure stare škole, u ovih pjesnika sve je puno sarkazma, cinizma i naturalizma. Došen i Stulli ne biraju riječi, život vide kao tamno i smradno trajanje uvijek pod snažnim i neposrednim pritiskom "najnižih" bioloških zakona. Za život i njegove manifestacije u njih nema nježnosti ni nade, znaju samo za osudu, mržnju, svađu, bludničenje i alkohol, najdraži oblik izraza im je psovka. Ovi pjesnici nalaze se na krajnjoj oštrici kontrapunkta koji negdje u sredini ima trijezne, oprezne i umjerene riječi Andrije Kačića Miošića i Matije Antuna Reljkovića.

Cijeli ovaj put raskoraka između snažne tradicije idile i nasljedovanja antipetrarkističkog i "realističkog" koncepta imao je i prošao je u hrvatskoj književnoj matici tijekom minulih stoljeća svoje historijske osobitosti, ali je u trenutku vlastite konačne afirmacije u 18. stoljeću sigurne poticaje pronašao i u suvremenoj evropskoj književnosti. Arkadijski zvukovi Ignjata Đurđevića, Matije Petra Katančića i Antuna Kanižlića, surovi napadi i distanciranja Vida Došena i Vlaha Stullija te blaga odgojna upozorenja Andrije Kačića Miošića i Matije Antuna Reljkovića (kao i satirički smijeh Antuna Ivanošića) istovremeno su logičan rezultat razvoja i napredovanja hrvatske književne matice i siguran dokaz utemeljenja hrvatske književnosti u suvremenim evropskim književnim tendencijama i tokovima.

• • •

Vizura hrvatske književnosti 18. stoljeća koju smo pokušali uokviriti samo je najoskudniji, primarni kostur jednog zamišljenog sustava. Sve odrednice i relacije u izloženom sustavu podliježu modifikacijama, podjela i sistematizacija ne može podnijeti karakter apsolutnog.

U tom pogledu treba naglasiti da je svaki od navedenih ogranaka i tokova označen samo u svojoj općenitoj viziji, a unutar sebe omogućava potanje stepenovanje odnosnog kvaliteta i odnosa. Stav pojedinog pjesnika, pa zatim i njegov izraz, razlikuje se od drugoga pa na cijelom planu stanovitog puta i usmjerenja predstavlja osobiti slučaj. Tako se npr. razlikuju stavovi i očitovanja na sličnom putu u Andrije Kačića Miošića, Filipa Grabovca i Mateše Antuna Kuhačevića, iako sva tri ova pjesnika pripadaju istom smjeru. Slično je i s razlikama u Matije Antuna Reljkovića, bosanskih franjevaca i Tituša Brezovačkog koji u sličnim namjerama i sličnim tematsko stilskim sklopom ipak idu različitim putovima.

Isto tako treba reći da se spomenuta generalna usmjerenja ne mogu svaki put i uvijek međusobno i u cijelosti dijeliti i razlikovati. Opća usmjerenost nije mogla uvijek zapriječiti da dođe do stanovitih interferencija, dodira i prožimanja. Tako se npr. u idilično-arkadijskoj poeziji mogu uočiti i pojedinosti iz običnog realnog svijeta (npr. u Ignjata Đurđevića), a u onoj realno-odgojnoj mnogo puta mogu se primijetiti i sentimentalno-idilični ugođaji (npr. u Matije Antuna Reljkovića). Složenost književnog fenomena ni ovdje u tematsko-stilskom aspektu hrvatske književnosti 18. stoljeća nije dozvolila isključivost, što je još jedan dokaz životnosti književnosti o kojoj je riječ.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 21- 30, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 886.2:338 (091):316.4
Rad primljen 10.01.1985.

DUŠAN ČALIĆ, *Zagreb*

PROBLEMI EKONOMSKOG I DRUŠTVENOG RAZVOJA RELJKOVIĆEVA VREMENA I KAKO SE ONI ODRAŽAVAJU U NJEGOVU "SATIRU"

Svaki mislilac, stvaralac, pobornik određenih shvatanja i ideja, na ovaj ili onaj način odražava potrebe, stremljenja i nadanja svog vremena. Takav zaključak je vidljiv i u "SATIRU", a i u drugim radovima Matije Antuna Reljkovića. A koji su osnovni problemi ekonomskog i društvenog razvoja Reljkovićeva vremena?

Matija Antun Reljković se rodio u prvoj polovici osamnaestoga vijeka, 1732. godine u selu Svinjaru, danas zvanom Davor, općina Nova Gradiška, na rijeci Savi, koja je u njegovo doba granica dviju država, Austrije i Turske Carevine, što je jedan od bitnih faktora u formiranju Reljkovićevih shvaćanja.

Turska se je razvila na osnovi azijskog načina proizvodnje čije osnovne karakteristike turski društveni sistem, i uz određenu evoluciju, zadržava do propasti same carevine početkom dvadesetog stoljeća. Austrijska Monarhija se razvija u sklopu razvojnog procesa zemalja Zapadne Evrope u čemu su tada prednjačile Engleska, Francuska, Njemačka i Holandija. Pa kakvi su osnovni razvojni problemi tih zemalja, i kako se ta pitanja odražavaju u idejnoj sferi tog vremena?

Razvoj zemalja Zapadne Evrope, ocjenjivan u duhu historijskog materijalizma, je nastavak kontinuiteta društvenog razvoja ostvarenog u robovlasničkom sistemu, konkretno u Rimskoj Imperiji. Ne treba isticati da društveni razvoj nije pravolinijski proces, već realizacija objektivne zakonitosti koja se ostvaruje po principu, "ako... tada". Zakonomjerno raspadanje robovskog sistema Rimske Imperije, je praćeno stvaranjem uvjeta razvoja feudalnog sistema, naročito u osnovnoj privrednoj djelatnosti, poljoprivredi. Isto tako u gradovima, naročito u Francuskoj se zanatstvo razvija na temeljima zanatstva Rimske Imperije. Istina, u Njemačkoj je razvoj zanatstva tekao drugačije po razvojnim formama, ali po ekonomsko-društvenoj suštini istovjetno. U Njemačkoj ono se razvijalo na većim feudalnim dobrima i u gradovima koji su se razvili uz utvrđena mjesta. Po ekonomsko društvenoj suštini u svim zemljama Zapadne Evrope su se na isti način razvijali i feudalni posjedi.

Na tim istovjetnim osnovama su se razvijali svi potrebni sektori društvene nadgradnje, a time i društvo kao totalitet. Sa stanovišta opće zakonitosti društvenog razvoja, progresivnost svake društvene zajednice je u tome da pruža mogućnost društvenoj formaciji u kojoj

se nalazi da prisiljava i motivira društvenu individuu, određene klase ili socijalne grupe da razvijaju proizvodne snage i njima odgovarajuće društvene odnose. Spomenute zemlje Zapadne Evrope su to potpunije osiguravale od drugih, iako svaka od njih sa svojim specifičnostima. Iako je Italija imala iste uvjete razvoja, nije ih iskoristila kao pomenute zemlje, što je posebno pitanje, pitanje neravnomjernog razvoja kao opće zakonitosti. Nerazvijena tehnika poljoprivredne proizvodnje silila je seljaka da radi od "jutra do mraka", a odmor je nalazio u crkvi i pri seoskim svetkovinama. Prinosi su na nerazvijenoj tehnici skromni i iznose 13 do 15 mtc pšenice po hektaru. Od 15. do 18. vijeka slabo se razvijala poljoprivredna proizvodnja u Francuskoj. Tehnika je bila primitivna, a tehnologija je počivala na tropoljnom sistemu. I on se postepeno širio zemljama Evrope: razvio se u većem dijelu Francuske i u dolini Rajne u periodu od 8. do 10. stoljeća, dok su se istočni Franci, Sasi i Tirinžani još u 13. i 14. vijeku držali starog jednopoljnog ili dvopoljnog sistema.

"... Najčešće se po rajnskom primeru postupalo ovako: njiva određena za setvu ozimica u jesen bi se uzorala, a ubrzo zatim se posejalo ozimo žito, pšenica, raž, ječam, pir. Kada bi se idućeg leta požnjela, njiva je do proleća služila za pašu po strnjici. Zatim se ponovo uzorala i zasejala jarim usevom, obično jarim ječmom ili ovsom. Posle žetve je obično opet služila za pašu po strnjici i uzorala se tek onda kada je trebalo da se pougari. U početku, tj. u 12. i 13. veku, ugarena je obično samo jedanput, o Ivanjdanu, i ostavljena na ugaru do jeseni, a kasnije su se ugarnice često uzoravale dvaput ili triput. Isto tako je nastao običaj da se ugarnice zasejavaju jaricama, tj. da se na njima u međuvremenu poseju repa, mahunaste biljke, kupus i slični usevi.

U nekim krajevima, međutim, nije se održavao takav turnus već se njiva i u trećoj godini ostavljala na ugaru, dakle ležala je pod ugarom nekoliko godina i za to vreme se ili iskorišćavala kao pašnjak ili se po dve, tri, pa čak i četiri godine na njoj sejala repa, grahorica i druga stočna hrana..."[1]

Engleska je realizirala zakonitost razvoja proizvodnih snaga i širenjem robne privrede, ali s krupnim specifičnostima u tom razvoju i što je najvažnije, uspješnije od drugih. Svakako bržem razvoju Engleske je mnogo doprinijelo: (1) što je otočna zemlja, pa ju je teže bilo napasti, (2) što je bila upućena na pomorstvo i najviše iskoristila otkrivanje novih kontinenata, što je bilo snažan poticaj razvoju prometa i trgovine u svijetu. Taj sveukupni napredak je potakao brži rast stanovništva u Engleskoj u 16. i 17. vijeku, što je izazvalo veću potražnju hrane. Povećana potražnja poljoprivrednih proizvoda stubokom mijenja posjedovne i društvene odnose u poljoprivredi, u čemu značajnu ulogu igra proces ograđivanja zemljišta. U toku svega 75 godina praktički nestaju mali zemljoposjedi, a seljake sve brže zamjenjuju najamni poljoprivredni radnici. Već poprilično akumulirani kapital se na krupnim imanjima između 1700 do 1800 god. ulaže u kanalizaciju, melioraciju, gajenje bolje vrste stoke. Sistem ugara se napušta jer ga zamjenjuje uspješnija poljoprivredna tehnologija. Dok je preovladavalo stanje otvorenih polja i zajedničkih pašnjaka, značajniji tehnički napredak u poljoprivredi je bio nemoguć. Preraspodjela zemljišta je izazvala nečuvena stradanja većeg dijela poljoprivrednog stanovništva, ali je stvorilo ograđene velike posjede, koji su davali mogućnost eksperimentiranju u poljoprivrednoj proizvodnji.[2] Ograđeno zemljište je omogućavalo poduzetnom vlasniku da uvodi nove vrste plodoreda, da selekcionira pasmine stoke i mnogo drugog, čime se i nauka uvrštava u poljoprivrednu proizvodnju. Talentirani i poduzetni JETHRO TULL, početkom 18. vijeka uz pomoć i naklonost posjednika CHARLESA, vlasnika neplodnog imanja TOWNSHEND-a, pjeskovito je zemljište pretvorio u bogate oranice. Tull je uveo duboko oranje, neprestano obrađivanje poljoprivrednih parcela uz

---

1 Heinrich Kunov: "Opšta privredna istorija", str. 8, "Kultura", 1958. godine, Beograd.

2 U razdoblju od 1702. god. do 1797. godine Engleski parlament je izglasao 776 zakona u vezi s ograđivanjem zemljišta, kojima je omogućio stvaranje ograđenih polja od 3,142.374 akra, koji su prije bili zajedničko zemljište. (Heinrich Kunov: "Opšta privredna istorija", str. 284, "Kultura", 1958. god. Beograd).

stalnu izmjenu plodoreda. Drugi su postizali uspjehe u unapređenju stočarstva, naročito selekcijom pasmina stoke.

Širenju novih metoda poljoprivredne proizvodnje pridonio je dalje Arthur Young. On je od 1787. do 1789. proputovao Francuskom i začudio se usitnjenosti i zaostalosti u prinosima i rentabilitetu francuske poljoprivrede u odnosu na englesku[3] Engleska vlada je uočila korisnost Youngovih shvatanja koja je on širio pismenim a naročito usmenim putem držeći brojna predavanja hiljadama poljoprivrednika. Vlada ga postavlja za sekretara ministarstva poljoprivrede koje je osnovano 1773. godine.

Ovaj čin Engleske vlade pokazuje značaj pomoći države privrednom razvoju ako je vlada sposobna i poduzetna. To je bilo u to doba moguće jer je Engleska bila po organizovanosti i sređenosti vodeća država Evrope. U takvim okolnostima su se formirala i društvena shvaćanja, po kojima baviti se poljopivredom nije zanimanje nižeg ranga, kao što se to smatralo i u Engleskoj prije, a još uvijek dominira u ostalim zemljama. Već 1757. godine Frensis Home ističe važnost hemije za rast poljoprivredne proizvodnje, čemu potrebnu pažnju i pomoć posvećuje ministarstvo poljoprivrede. Sve razvijenija poljoprivreda je mogla da prehrani 3 miliona stanovnika Engleske i da potakne promet i trgovinu.

Kakvu ulogu igra "subjektivni" faktor u privrednom i društvenom razvoju dobro ilustrira razvoj poljoprivrede Engleske i Francuske tog doba. Da bi se trendovi privrednog razvoja zemalja zapadne Evrope pravilno razumjeli treba imati na umu da iza perioda ratova i sukoba poslije 1660. god. dolaze decenije mira, u kojima kolonijalna trgovina bitno pridonosi privrednom usponu pomenutih zemalja.

Niču nova shvaćanja o poimanju države i suvereniteta, uspješno izučavani od Thomasa Hobsa i izloženi u "Levijatanu" 1651. god. i kod Loocka u "Raspravi o državi", štampanoj 1689. godine. U 17. vijeku se razvija proces osuvremenjavanja organizacije državnog ustrojstva i uprave na sve izrazitijem odnosu ravnoteže političkih snaga klasa i staleža. Značajan udio u snaženju države igra težnja vladara da izgrade jaku vojsku, za što treba sve više sredstava, što ih može dati samo razvijenija privreda. Država se sve više angažira u privrednim tokovima i procesima. Mala kneževina Brandenburg u razmaku od sto godina povećava svoje vojne snage od 1.900 na 80.000 vojnika. Tome je najviše pridonio Friedrich Wilhelm i njegov sin Friedrich II. iz porodice Hohenzolern.

U vrijeme mira u Utrehtu 1713. god. formirao se novi odnos političke moći zemalja Zapadne Evrope, pri čemu je primat izgubila Španjolska, a i opala je moć Holandije. Engleska, Francuska, Austrija, Rusija, a kasnije i Njemačka daju ton evropskoj historiji poslije 1713. godine.

Vidjeli smo uspješan razvoj poljoprivrede u Engleskoj u 18. stoljeću. Isti proces, ali sa manje uspješnosti, odvijao se u Francuskoj. U drugoj polovini 18. vijeka počinje brži razvoj poljoprivrede u Francuskoj, čemu je pridonijelo sve šire korištenje iskustava Engleske, a i porast cijena žitu, koje značajnije rastu poslije 1761. godine. Veleposjednici i u Francuskoj prisvajaju zemlju seoskih općina. Za razliku od Engleske, u Francuskoj se plemstvo ni u pažnje vrijednom postotku nije angažiralo u unapređenju poljoprivrede. Luj XIV. koji je

---

3 "...A. Jang, koji je 1787/89 obišao Francusku/Arthur Young, "Travels in France", str. 397/:

"Takve male zakupačke parcele mogu da se nađu svuda, često tako razdrobljene da mi u Engleskoj to jedva možemo da zamislimo. One mogu da se nađu u svakom delu kraljevine, pa čak i u pokrajinama gde preovlađuju druge vrste zakupa, ali u Kversiju, Langedoku, oblasti Pirineja, Beurnu, Gaskonji, kao i u nekim delovima Cvinea, Alzasa, Flandrije i Lorena još češće nego drugde. U Flandriji, Alzasu, na Garoni i u Bearnu našao sam i neke zakupce koji su bili u dobrim prilikama, tako da bi pre mogli da se nazovu malim posednicima nego sitnim zakupcima, a u Donjoj Bretaniji neki se čak smatraju bogatašima, ali uglavnom su zakupci siromašni i bedni. To pretežno dolazi otud što su njihovi mali komadi, zemlje bili više puta izdeljeni. U Loreni i delovima Šampanje koji se graniče sa Lorenom to su često još samo odlomci. Tamo sam više puta nailazio na zakupne parcelice kod kojih je drobljenje otišlo do jedne jedine voćke i do oko 40 metara zemlje, pa ipak je privredni položaj jedne porodice zavisio od takvog imanjca".....

autokratski vladao Francuskom /1661-1715/ svoju pažnju je skoncentrirao na realizaciji megalomanskih ideja gdje su vanjski sjaj i raskoš igrali značajnu ulogu. Feudalno plemstvo je gubilo svoj povlašteni položaj i vlast, te se stoga guralo u dobro plaćene dvorske i državne službe. Drugi dio plemstva je nalazio zaposlenje u državnoj upravi i u vojsci. Od jednih i drugih je apsolutistički monarh izgrađivao poslušne podanike. Narod je sve teže podnosio poreze i pritiske takve vladavine. Postepeno se pripremala Francuska revolucija koja je izbila 1789. g. Ona se pripremala i kroz promjene u strukturi dinamike privrednog razvoja. Poljoprivredne posjede, naročito zapuštena vlastelinska imanja kupuju bogati finansijeri i trgovci, zakupci poreza i fabrikanti. Vrši se promjena u ekonomskoj strukturi francuskog društva u oblasti poljoprivrede, ali isto tako i u manufakturi, trgovini, finansijama, po suštini kao i u Engleskoj.

Razvoj poljoprivrede do 17. vijeka i u Njemačkoj sa stanovišta suštine historijskog razvojnog procesa, tekao je kao i u Engleskoj i Francuskoj, jasno s određenim specifičnostima. Koncem šesnaestoga vijeka Njemačka je bila, uzeto u cjelini, na višem stupnju privrednog razvitka nego Engleska, a to važi i za poljoprivredu. U doba Tjudora, kada Engleska poljoprivreda ubrzava tempo svog razvoja, bila je u nekim granama stočarstva, naročito u uzgoju ovaca ispred Njemačke, ali je Njemačka prednjačila u proizvodnji žita, voća, lana, konoplje, hmelja, biljaka za bojenje i posebno u vinogradarstvu. Engleska privreda u 17. vijeku stiže na prag kapitalizma, a Njemačka u usporedbi s Engleskom zaostaje, ali u odnosu na zemlje Srednje i Istočne Evrope daleko je ispred.

Šta se je u to doba događalo u Srednjoj i Istočnoj Evropi? Kao što znamo, Austrija je još 1680. godine bila srazmjerno slaba država. Ona je na istoku kontrolirala jedan pojas Ugarske. Vodila je ratove s Turskom za svoj opstanak, a u isto vrijeme se sukobljavala sa svojim zapadnim i sjevernim susjedima. U tom vremenu su najviše stradali naši narodi. Tragedija dolazi s turskim osvajanjima naših krajeva, koja traju nekoliko stoljeća. Za Slavoniju, o kojoj pjeva Reljković, tragedija dosiže kulminaciju njenim padom pod tursku vlast. Gotovo možemo reći da su ratovi i ratna razaranja, koja traju na teritoriju Slavonije od Mohačke bitke pa do isterivanja Turaka iz Slavonije potpisivanjem mira u Karlovcima 1699. godine, opustošili Slavoniju.

Za bolje razumijevanje Reljkovićevih shvatanja ekonomskih i društvenih problema Slavonije njegova vremena opjevanih u "Satiru", nužno je valorizirati i historijsku dimenziju. Moramo se vratiti problemu društvenog razvoja kroz azijski način proizvodnje, kao jednog vida društvenog razvoja i drugog kroz robovlasnički sistem Grčke, Rima, te dalje kroz feudalizam zemalja Evrope. Ta dva društvena sistema, i na njima izrasle civilizacije, najdirektnije i najžešće su se sukobljavala stoljećima na teritoriju naših naroda. Sukob se odvijao i kroz stalne ratove i ratna razaranja, sa svim strahotama i njihovim posljedicama. Društveni sistem Turske je izrastao iz osnove nomadske, stočarske, ratničke organizacije, koja se razvijala po osnovnim principima ekonomske i društvene organizacije azijskog sistema, istina prilagođavanog vremenu, ali bez prijelaza okvirne granice samog sistema.

Pojavom Turaka na obalama Evrope, to jest u Grčkoj i Bugarskoj, organiziranih centralistički pod autokratskom vlašću sultana, čija je snaga bazirana na vojnoj organizaciji, počinje turska ekspanzija u Evropi. Evropa je u to doba skup feudalnih država, u kojima dominira visoki stepen samovlasti brojnih feudalaca, što je snažno umanjivalo ukupni potencijal feudalne države kao totaliteta. Kakvu su tragediju doživljavali naši narodi radi te slabosti feudalnih država pri dolasku Turaka na Balkan, poznato je. Slavonija je stoljećima razdirana zbog nesloge feudalaca Hrvatske, koja kulminira opredjeljenjem feudalnog plemstva Slavonije za madžarskog kralja, a onih ostalog dijela Hrvatske za Habsburgovce. Iako su zemlje zapadne Evrope i u to doba imale razvijenije proizvodne snage nego Turska Imperija, vojnički su trpjele stalne poraze, prvenstveno iz navedenih razloga, sve do bitke kod Gotharda 1664. god. No vrijeme je donijelo svoje, to jest potvrdilo primat feudalnog sistema

nad društvom izgrađenom na nomadskoj, stočarskoj ratničkoj organizaciji, kod čega dominiraju crte azijskog načina proizvodnje. Taj je sistem svuda, gdje god je dominirao, okivao razvoj proizvodnih snaga. Nije kao feudalizam pružao mogućnost razvoja onih elemenata društva, koji rastući osvajaju dominaciju u dinamici društvenog razvoja, mijenjajući strukturu i dinamiku općeg razvoja društva kao totaliteta. Bilo je pokušaja i reforme turskog društva koje nisu mogle uspjeti, jer su ratnici dobijali zemlju u naknadu za službu u vojsci, pa im je odgovarao status quo. Svaki sultan, prema formiranom shvaćanju u društvu, smatrao je svojom islamskom obavezom da kroz rat poveća teritorij Turske Imperije. Tako su i sultan i njegovi janjičari težili ratnim pohodima da bi zadovoljili svoje želje i potrebe. Privreda je bila potcjenjivana, a na trgovinu se gledalo kao na nedostojan posao i prepušten je evropskim kompanijama i nemuslimanskim podanicima: Grcima, Armencima, Jevrejima, Srbima, Makedoncima, Hrvatima itd. Čak su i administraciju Carstva vodili nemuslimani. Kad je prestalo popunjavanje janjičara iz redova kršćanskih sinova, kad je janjičarska vojska postala nasljedna kasta, životnu snagu i u vojnoj premoći nad evropskim državama Turska je definitivno izgubila. Kao što rekosmo, to se potvrdilo pobjedom nad Turcima kod Svetog Getharda 1664. god. koju je izvojevala kršćanska Evropa, poslavši vojnu i materijalnu pomoć Austriji. Još nejako i nesložno plemstvo Evrope pokušava da se u drugoj polovini 15. vijeka za vrijeme kralja Matije Korvina, suprotstavi Turcima izgradnjom obrambenog pojasa na svojim granicama. U 16. vijeku Habsburška Monarhija organizira Vojnu Krajinu u Hrvatskoj uz tursku granicu. Tako je Slavonija podijeljena na dva dijela: na Vojnu Krajinu i bansku Hrvatsku, u kojima su praktički vladala dva različita sistema uprave. Matija Antun Reljković je u svojim djelima odražavao stanje, potrebe i shvatanja formiranih iz odnosa Vojne Krajine. Iako je on pjevao o Slavoniji, ipak je to samo djelomično tako, a više je to odraz stanja Slavonske Vojne Krajine, kako ih je on vidio i cijenio. A što se zbivalo u Vojnoj Krajini u njegovo doba i u vezi s njom?

Kao što je poznato, Habsburgovci su Vojnu Krajinu organizovali motivirani odbranom granica od Turaka. Ona se stabilizuje poslije poraza Turaka pod Siskom i konačno pod Bečom 1683. god. Da bi obavljala tu namjenu bečki dvor razvija poseban režim uprave u Vojnoj Krajini. U vojničkom smislu u Vojnoj Krajini se usavršava specijalna vojna uprava i odgovarajući režim s prilagođenom administracijom, kao i školstvo i ostali segmenti društva. Kao i u čitavoj Evropi, tako i u Vojnoj Krajini u ekonomici dominira poljoprivredna proizvodnja, ali čija je ekonomsko društvena osnova vremenu prilagođena stara slavenska zadruga. Zadruga se pokazala idealan ekonomski organizam da u tadašnjim uvjetima daje jeftine vojnike i to od cjelokupnog stanovništva. Zato će bečki dvor podržavati očuvanje zadruga bez obzira što su one nespojive s razvijenom novčanom privredom.

Kako je opasnost od Turske bivala slabija, bečki dvor je sve angažiranije upotrebljavao graničarske vojne jedinice na drugim bojištima, koje je vodila Austrija za svoje dinastičke interese. Tome su se opirali vojnici graničkih jedinica, povremeno se i bunili, ali su ipak , u osnovi prisiljavani, ratovati širom Evrope. Osiguravati stalni priliv dobrih vojnika iz Vojne Krajine, značilo je i regrutiranje ratnika od kulturnijeg i uopće naprednijeg stanovništva. Bečki dvor je, dakle, bio zainteresovan i za ekonomski i opći napredak svojih zemalja, dakle i Vojne Krajine. U toj svojoj načelnoj orijentaciji, bečki dvor je vodio politiku koja je bila antihrvatska, antislavenska i antinarodna. U tom aspektu odlučujući faktor u odnosu na Hrvatsku je bila politika sprečavanja ujedinjenja banske Hrvatske i Vojne Krajine. Borba Hrvatskog Sabora da se ta dva dijela Hrvatske ujedine trajala je gotovo 400 godina, sve do 1881. godine.

U svom općem interesu bečki dvor je, naročito u doba Marije Terezije i Josipa II, poticao razvoj zanatstva, trgovine i manufakture po čitavom carstvu pa i u Vojnoj Krajini, da bi se u isto vrijeme u samoj Vojnoj Krajini zalagao za očuvanje seoskih zadruga. Austrijska Carevina, iako sporije, ipak se razvijala kao i ostale zemlje Zapadne Evrope. Razumije se, uza sve svoje specifičnosti, kod čega je značajnu ulogu igrala heterogenost naroda što su bili u

njezinu sastavu. Posebnost je svakako činila i Slavonija, prvenstveno zato što je graničila s Turskom i što su se na njenoj teritoriji vodile borbe desetljećima. Već kod prvih turskih osvajanja u Slavoniji, plemići se povlače na Zapad i dio svojih kmetova odvode sa sobom. Sela i zemlja ostaju prorijeđeni ili pusti. Dolaze novi stanovnici i otpočinju svoj život. Kontinuitet privrednog i društvenog razvoja se kida. Ne mali dio starosjedilaca dolaskom Turaka prima islam, drugu kulturu, drugi način življenja, što također narušava kontinuitet društvenog razvoja. Same ratne operacije normalno razaraju i ekonomiju, sela, gradove, uništavaju narod, znači, zaustavlja se društveni razvoj. Kada su otpočele borbe za konačno oslobođenje Slavonije, sama austrijska vojska pljačka narod, tako da ne mali broj kršćana bježi opet k Turcima. Starosjedioci, koji su pri dolasku Turaka primili islam, uglavnom se povlače pri oslobađanju Slavonije bježeći s Turcima u Bosnu i dalje. U takvim društvenim prilikama nema poželjnog napretka. Kad je oslobođena, bitkom kod Požege 12. III. 1688. godine Slavonija je ostala s malim brojem stanovnika. Mnoga sela su potpuno nestala, a za neka se ne zna ni gdje su bila. Bečki dvor je davao zemlju odanim podanicima, potičući doseljavanje njemačkog, češkog, ukrajinskog i drugog življa u Slavoniju. Vrlo jake migracije u Slavoniju su se odvijale iz Bosne, kasnije iz Dalmacije, Gorskog Kotara, Like, ponajviše srpskog i hrvatskog stanovništva. Ovako nemirna i nesretna prošlost Slavonije do rođenja M. A. Reljkovića, predstavljala je siromašnu, zaostalu pokrajinu Austrijskog Carstva, a naročito u odnosu na naprednije zemlje Zapadne Evrope. U to se i sam Reljković uvjerio, živeći nekoliko godina u pruskom zarobljeništvu. Tako je on upoznao dva različita svijeta, prvenstveno iz aspekta nivoa privredne razvijenosti, a povezano s tim i s obzirom na proizvodnu kulturu, a i opće obrazovanje. Njegovo narodno porijeklo i vezanost za svoj narod i kraj vjerojatno je bio značajan momenat koji ga je motivirao da se angažira na mijenjanju prilika u Slavoniji. Ne treba zaboraviti da je on sin običnog seljaka, vojnika, graničara, iz sela Svinjara /Davora/ koji je svojim ličnim sposobnostima postigao oficirski čin. Za uspon porodice Reljkovići su zahvalni bečkom carskom dvoru. M. A. Reljković je imao svega osam godina kada je na austrijsko prijestolje stupila Marija Terezija, kći Karla VI Habsburškog. To je doba kada se u monarhijama srednje, južne i istočne Evrope razvio "prosvijećeni apsolutizam". Razvoj proizvodnih snaga, kroz unapređenje poljoprivrede, trgovine i manufakture, tražio je značajne promjene u društvenim odnosima toga doba, uključujući i novu ekonomsku politiku. To novo je već bilo ostvareno u Engleskoj, Francuskoj i Holandiji. Vodila je Engleska. Nekoliki faktori su tražili sve veću poljoprivrednu i manufakturnu proizvodnju, u čemu su vodeći: rast stanovništva, rast njegovih potreba ali i rast međunarodne trgovine, te potrebe koje je tražila izgradnja moderne vojske i moderne države. U Engleskoj su ojačali svi potrebni faktori da značajnije krene razvoj industrije. Dolazi do novih i novih tehničkih otkrića. John Kay pronalazi "leteći čunak", koji se počinje upotrebljavati u tekstilnoj industriji. Oko 1760. godine sukanje konca pomoću valjka sa žljebićima i izvlačenje pomoću rotacije niza valjaka, kao princip otkriven je u 1738. g. sa strane Lewisa Paula i Johna Wyatta. James Hargreaves, 1767. god. patentira svoju predilicu. Tako su se nizali novi tehnički pronalasci potrebni industrijskom razvoju. Ekonomika je davala potjecaj tom razvoju. Najprije trgovci, kasnije kapitalisti jesu realizatori historijske zakonitosti, promicanja industrijalizacije. To je razlog zašto Engleskoj, Francuskoj i Holandiji nije trebao "prosvijećeni apsolutizam", ali je trebao zemljama srednje, južne i istočne Evrope, koje niti su postigle gornji privredni razvoj, niti su stvorile protagoniste, klasu, nosioca razvoja kakvog je tražilo to vrijeme.Ulogu inicijatora novina koje je vrijeme tražilo preuzeli su monarsi poduzimajući mjere i akcije koje su kao politika dobila ime "prosvijećeni apsolutizam". U Austriji su se potvrdili kao protagonisti "prosvijećenog apsolutizma" Marija Terezija a naročito njen sin Josip II. Njihovo vladanje se poklapa sa životom M. A. Reljkovića. U politici vladara "prosvijećenog apsolutizma" sve više dolaze do izražaja interesi države uz interese krune. Oni izgrađuju moderniju centraliziranu državu, jačajući birokraciju, ukidajući stare regionalne povlastice a i povlastice klera. Jasno je da vodeći takvu politiku, ograničavaju samovlast plemića prema njihovim kmetovima, da bi Josip II. 1785.

godine ukinuo zabranu seljenja kmetova, omogućivši tako seljacima veću pokretljivost. Zakonski se reguliraju odnosi u državi između pojedinih klasa, staleža i socijalnih slojeva. Jača vjerska tolerancija, proširuje se sloboda pisane riječi i govora. Marija Terezija 6. XII 1774. godine potpisuje "Opću školsku uredbu", kojom brigu za razvoj školstva umjesto crkve preuzima država. Za svoje mjere vladari trebaju sve više sredstava, a to znači da je potrebno promicanje razvoja privrede: poljoprivrede, trgovine, manufakture, što sve skupa priprema uvjete razvoju industrije. Kao što rekosmo, mislioci, teoretičari i naučnici teže da svoje misli formuliraju kao objektivnu istinu, ali je ona uvijek izraz potreba, aspiracija, nadanja i želja njihova vremena. Do industrijske revolucije ne bi došlo da joj osnovne uvjete nije stvorio razvoj poljoprivrede; pokazali smo to na razvoju engleske i francuske poljoprivrede. Država se konstituira kao sve važniji faktor u ekonomskom i društvenom razvoju. Da bi država obavljala zadatke svoga vremena, potrebna su joj sve veća novčana sredstva, a nerazvijenoj ekonomskoj naučnoj misli izgledalo je da trgovina donosi novac, i tako se poistovjećuje stvaranje trgovačkog profita i nacionalnog, odnosno državnog prosperiteta. Takva shvaćanja razrađuje i "naučno" zastupa merkantilizam kao ekonomska teorija.

U srednjem vijeku, koliko se može govoriti o ekonomskoj teoriji, ona je u osnovici bila kodeks ekonomskog ponašanja, koji bi trebao stabilizaciono djelovati na funkcioniranje feudalnog sistema. "Privredna cijena" koja je u ekonomskoj praksi trebala izražavati primjerenu najamninu, bila je temeljni kamen srednjevjekovnog ekonomskog učenja, na čemu su prvenstveno teolozi izgradili zamršen sistem normi ponašanja. Tako koncipiran sistem tumačenja ekonomskih društvenih odnosa objašnjavao je i branio feudalno vlasništvo, dopuštao ropstvo, propagirao kršćansko milosrđe, ali i osuđivao kamate.

Razvojem proizvodnih snaga u vodećim zapadno-evropskim zemljama, već u 17. vijeku ekonomski i društveni razvoj traži pomoć države, ali koja se za takvu ulogu mora i sama osposobiti. U tadašnjoj ekonomskoj literaturi se traži od vlade da pomaže, štiti i stvara nove mogućnosti za stjecanje novca, naročito kroz vanjsku trgovinu, jer je to izvanredno korisno za društvo, a to znači i za državu. Država je trebala sve više novca za izgradnju modernije vojske kako bi kao sila bila sposobna da štiti svuda po svijetu svoje trgovce i trgovački promet. Novac se namicao prvenstveno porezima koji su se mogli realizirati samo kroz jačanje poreske osnove ekonomskih subjekata društva. Sklop tih odnosa se u ekonomskoj teoriji odražavao kao vjerovanje da je država i njena aktivnost glavni faktor ekonomskog razvoja. Takva ekonomska shvaćanja su, kao što rekosmo, prozvana merkantilizam, iako kao ekonomski misaoni sistem nije nikada potpuno sistematiziran. Ova ekonomska shvaćanja su jasno izražavala interese trgovačkog kapitala koji je tražio i, uglavnom, dobijao monopol u trgovini, specijalno vanjskoj. Merkantilisti su poistovećivali povećanje trgovačkog profita s interesom države, odnosno društva. Bez obzira na pozitivne i negatine strane merkantilizma, on je kao misao značajno pridonio naročito privrednom razvoju Engleske, što se najkonkretnije manifestiralo kroz napredak melioracionih radova na poljoprivrednom zemljištu, u izgradnji cesta, vodenih puteva, u poticanju vanjske trgovine, u stimuliranju novih tehnoloških metoda i izuma. Merkantilizam je hvalio i isticao sve poduhvate koji su donosili praktičnu korist i u tom cilju hvalili trgovce, privrednike i izumitelje. Uglavnom merkantilizam kao ekonomsko shvaćanje dominira od kraja sedamnaestoga do polovine osamnaestoga vijeka.

Ekonomsko shvaćanje merkantilista sistematski kritikuju fiziokrati. Liječnik i ekonomist François Quesnay koji je živio od 1694. do 1774. god, znači u vrijeme kada i M. A. Reljković, formira svoje poglede na suštinu ekonomskog razvoja po kojima dohodak daje samo poljoprivreda uz pomoć prirode. Ono što fiziokrati daju novo u ekonomskoj teoriji jeste saznanje da u ekonomici djeluju objektivni ekonomski zakoni, po čemu su oni preteče klasične političke ekonomije. Drugi veliki doprinos Quesnaya su njegove "ekonomske tablice", prvi pokušaj teoretskog objašnjenja zakonitosti u odnosima proširene reprodukcije ukupne ekonomije. No, u to doba Engleska je sazrela za početak prijelaza iz manufakture na

industrijalizaciju. Ona je pripremila sve osnovne uvjete za prevlast kapitalizma. Nove potrebe privrednog i društvenog razvoja nastoje teoretski formulisati Petty i naročito Adam Smith, čemu kasnije daju krunu D. Ricardo. Adam Smith žestoko, ponekad i neopravdano, napada i merkantiliste i fiziokrate. Smithova doktrina "laisser faire" se bazirala na postavci da je izvor bogatstva u radu, a podstrek za rad u ličnom interesu. Polazeći od tih osnovnih principa, on zastupa mišljenje da društvo treba da omogući maksimalnu aktivnost tih dvaju faktora, a to znači da se vlada što manje miješa u ekonomiku kako bi jačala privatna inicijativa. Da bi se postigao što brži privredni razvoj saglasno tim principima, treba osloboditi trgovinu carina i tako omogućiti svakoj zemlji da proizvodi ono za što ima najbolje uvjete, ukinuti sve oblike monopola, a sve to će osloboditi djelovanje "privrednih zakona" unutar prirode. Ti zakoni će konstituirati "privredni red" u ekonomici. Pošto je bogatstvo uvijek rezultat ljudskog rada, treba ga organizirati tako da on daje najbolje rezultate. U tom smislu nužna je specijalizacija unutar ekonomike. Pošto je za odvijanje procesa rada nužan kapital, rad i zemlja, njihovi vlasnici stvaraju bogatstvo koje treba da između sebe i dijele. Smith nije kapitalističkog vlasnika smatrao uzorom vrlina, ali je naglašavao da je on dominirajući član ekonomskog svijeta. On obavlja samo jedan koristan društveni posao. On je daleko korisniji za društvo nego zemljoposjednici koji "vole žeti, gdje nisu sijali". On je suprotno merkantilistima, tvrdio da su visoke radničke nadnice najbolje sredstvo da se potakne interes radnika na što veće zalaganje, na podstrek na trezveno i štedljivo ponašanje. Najpotpunije je on svoja shvatanja izložio u djelu "Bogatstvo naroda", i tako izgradio osnovu razvoja klasične građanske ekonomije. Knjiga je doživjela pet izdanja i imala ogroman utjecaj u društvu. Na nju se vrlo često pozivalo u raspravama engleskog parlamenta. Umro je 1790. godine, znači, Reljković ga je nadživio svega osam godina. Reljkovićev "Satir" je štampan prvi puta 1762. god. u Drezdenu, u doba kada se misao A. Smitha širila u Engleskoj. Smithovo je djelo "Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda" štampano 1776. god. u Londonu.

Više je istaknutih mislilaca toga doba koji su unaprijedili ekonomsku misao, kao što su biskup Berkley i David Hume u Engleskoj, Jaxques Turgat, François Quesney, Richard Cantillon u Francuskoj, ali najznačajniji je A. Smith. Posebnu pažnju zaslužuje Richard Contillom sa svojim oštroumnim mislima o ulozi trgovine u ekonomici.

Kroz datu kratku analizu razvojnih tokova u Evropi koncem sedamnaestog i tokom osamnaestog vijeka, željeli smo svratiti pozornost na saznanje historiskog materijalizma da je privredni razvoj zakonomjerno dat u datim, povoljnim historiskim uvjetima, i da se on u različitim društvnim zajednicama neravnomjerno odvija. Najravnomjerniji privredni razvoj se u to doba odvijao u Evropi. Gotovo zakonomjerno što je neka zemlja bila udaljenija od Engleske, sporije se razvijala, tako da je Austrija kao država relatino zaostajala u razvoju iza zemalja Zapadne Evrope. Čak što više, i razvoj unutar same Austrije, također, je tekao vrlo različito. Dok su niža Austrija i Češka postizale najviši nivo razvitka, Hrvatska je zaostajala, u čemu je razvoj Slavonije pun specifičnosti. Sve se to odražavalo u shvaćanjima M. A. Reljkovića a onda i u njegovim djelima, posebno u "Satiru".

Slavonija je koncem sedamnaestoga stoljeća istom oslobođena od Turaka, predstavljajući razorenu pokrajinu, s desetkovanim stanovništvom, slabim saobraćajnicama, s ostacima hajdučije. Ona je poljoprivredni kraj, u kojem dominira ekstenzivno, neracionalno stočarstvo i nerazvijeno zaostalo ratarstvo. Iz svojih potreba bečki dvor 1745. god. i pravno dijeli Slavoniju da dva dijela: na civilnu i vojnu. U prvoj županije postaju osnov državne organizacije, u drugoj pukovnije i satnije. Vojna Krajina je, kako rekosmo, u okviru politike Habsburgovaca imala osnovni zadatak da čuva južne granice prema Turskoj i da osigura dovoljno izvježbanih i dobrih vojnika za potrebe čitave carevine. Iako po broju stanovnika manja od Češke, Vojna Krajina daje nekoliko puta više vojnika. Vladari Austrijske Carevine, a posebno car Karlo VI, i još više njegova kći Marija Terezija, a ponajuspješnije njen sin Josip II, trude se da obrane svoje prijestolje, odnosno Austrijsku Monarhiju, da je po mogućnosti

prošire, a preduvjet je i da ne zaostanu u privrednom razvoju za svojim suparnicima. Naročito Marija Trezija i Josip II usvajajući osnovne ideje merkantilista, ali ponešto i od drugih, nastoje razviti svoju monarhiju, u tom okviru i Slavoniju, ali prvenstveno suglasno gore navedenoj ulozi Vojne Krajine, što već samo po sebi sadrži neprebrodive protivriječnosti. Njihova politika za Slavoniju znači poticanje razvoja moderne poljoprivrede, prvenstveno videći vodeću ulogu u naprednom ratarstvu, kakvo odavno imaju razvijenije zapadno-evropske zemlje. Isto tako njihova politika traži i unapređujući uzgoj stoke potiskivanjem ekstenzivnog stočarstva, stajskim timarenjem. Ali u Vojnoj Krajini te ciljeve treba ostvariti, zadržavanjem seoskih zadruga kao najbolje osnove za reproduciranje vojnika, krajišnika, što je praktički nespojivo. Ekonomska shvaćanja Marije Terezije i Josipa II traže i razvoj manufakture, te unutarnje i vanjske trgovine, a za to je nužno izgraditi saobraćajnice, likvidirati hajdučiju, uvesti moderniju upravu i ograničiti samovlast feudalaca u civilnoj Hrvatskoj, te poticati migracije na teritorij oslobođen od Turaka.

Za Slavoniju toga doba značajnu ulogu ima politika poticanja vanjske trgovine pomenutih vladara. Trgovačkim ugovorom između Austrije i Turske 1718. god. Austrija je, kao privredno razvijenija zemlja, željela da zagospodari tržištem u Turskoj. I Turska je bila u određenom smislu zainteresirana na razvoj trgovine s Austrijom, jer joj je tako mogla prodati dio poljoprivrednih proizvoda iz svojih balkanskih provincija. Za razvoj trgovine bili su zainteresirani i trgovci u Turskoj, koji su u najvećem broju bili nemuslimani. Isto tako za razvoj trgovine između Austrije i Turske bili su zainteresirane i zanatlije iz Turske gdje su zanati u cjelini bili razvijeniji nego u južnim dijelovima Austrije. Već se car Karlo VI angažirao na realizaciji takve politike, ali ne s mnogo uspjeha. Austrija, zaostajući u razvitku za zapadno-evropskim zemljama, naišla je na jaku konkurenciju tih zemalja u Turskoj, jer su one već prije izgradile svoje pomorstvo i učvrstile se na tržištu Turske i zato im se nije mogla uspješno suprotstaviti. Ipak suvozemna granica Austrije prema Turskoj davala joj je određene prednosti kojima su se naročito koristili Marija Terezija i Josip II. Trgovina je tekla pravcem Solun - Beograd - Osijek - Beč, a Turska je isporučivala Austriji jeftino agrarno-stočarske proizvode Balkana, specijalno pamuk i vunu za potrebe razvijene manufakture Austrije i Češke, meso za vojsku i gradsko stanovništvo te proizvode starog balkanskog zanatstva; a iz Austrije odlaze u Tursku, uglavnom, proizvodi manufakture i postojeće industrije. Tako se uspostavljao odnos razvijenijeg Sjevera i manje razvijenog Juga. Nerješiv problem za Austriju je bio stalan veliki trgovinski deficit s Turskom. Da bi smanjila taj deficit, između ostalog, Austrija je kod sebe poticala razvoj zanatstva, manufakture i prvih industrijskih pogona, što se u malom opsegu odražavalo i na razvoj Slavonije. Austrija je u toj politici nastojala k sebi privući i zanatlije, trgovce s kapitalom iz Turske koji su s njom trgovali, ali vrlo oprezno jer je to već bilo izričito političko pitanje, pitanje dobrih odnosa s Turskom. Austrija je nastojala takvu politiku provesti i u Vojnoj Krajini, ali baš zbog vladajućeg vojničkog režima u njoj nije uspijevala, osim u malobrojnim slučajevima.

Domaći broj obrtnika i trgovaca u Slavoniji bio je mali i poslovno neiskusan, zato je naseljavanje takvih iz Turske bilo korisno za razvoj Slavonije.

Kompleksnost razvoja zemalja Evrope 18. vijeka sa svim svojim protivrječnostima nalazi odraza i u djelima M. A. Reljkovića, ali prelomljenih kroz osobenost njegove ličnosti, prvenstveno kao fanatično odanog graničarskog oficira vladaru, carici Mariji Tereziji i poslije Josipu II.

Već u zarobljeništvu u Pruskoj, iskoristivši vrijeme za čitanje, studiranje, izučavanje dostignuća razvijenijeg Zapada, Reljković piše i štampa u Dresdenu 1762. godine svog "Satira", u kojem želi da poduči svoje Slavonce kako da rade da bi dostigli razvijenije narode. On ih podučava kako treba obrađivati zemlju, gajiti stoku, njegovati kućne zanate, ali i kako urediti kuću kao stambeni prostor, odnose u kući i selu. On Slavonca podučava i u moralu, etici, ponašanju, značenju religije. Njegov nauk se striktno kreće u okvirima politike prosvijećenog apsolutizma svojih idola, svojih vladara, careva. On nema simpatija za

potlačene kmetove banske Hrvatske, o kojima podrobno piše njegov suvremenik Bogdanović. Čak šta više, on ne raspravlja niti osuđuje oficirsku samovolju nad krajiškim vojnicima, koja je bila uzrok povremenih vojničkih buntova.

U Novoj Gradišci se nastanio spretan i bogat trgovac Georgije Mandrović, porijeklom iz Makedonije. U Cerniku su se nastanili njegovi rođaci, Đuro i Janko Mandrović, vrlo uspješni trgovci koji s ostalim članovima Mandrovića, što posluju u drugim mjestima Slavonije, vode uspješnu trgovačku djelatnost.

Kraljica Marija Terezija vodi žestoku borbu protiv Sabora Hrvatske oko kompetencija određivanja, ubiranja i raspolaganja porezima, a što je samo isječak političkog sukoba oko pitanja sjedinjena banske Hrvatske i Vojne Krajine. Sabor se u svojoj opravdanoj globalnoj težnji za većom samostalnošću Hrvatske i Slavonije vrlo često suprotstavlja i naprednim mjerama carice i kasnije njenog sina. Reljković prešućuje ta šira pitanja Hrvatske. On uopće ne govori o porezima. On klasno podržava carski dvor. Ali zato naglašeno ističe ono pozitivno u politici Marije Terezije i Josipa II. Naročito je tim ispunjen drugi dio "Satira", nadopuna prvom izdanju: "Slavonac otpiva u verše Satiru", štampan u Osijeku 1779. godine. Tada se uspješno razvija Nova Gradiška, osnovana 1748. godine kao sjedište pukovnije, gdje je stasao M. A. Reljković. Ona 1776. godine ima 366 stanovnika, i uz vojničke kuće bilo je i 89 građanskih sa 70 obrtnika, među kojima i bogati trgovci rođaka Mandrovića. Prvi ceh u Novoj Gradišci je osnovan 1773. godine. Po naređenju carske uprave u Okučanima, kao i u nekim drugim graničarskim mjestima najčešće sjedištima pukova i satnija, osnivaju se solane za snabdijevanje okolnog stanovništva. Car Josip II potpisuje naredbu 1773. godine kojom se naređuje graničarskim vlastima da organizuju svilarstvo. Takva se politika vodila u čitavoj Vojnoj Krajini, odnosno u Slavoniji.

U duhu politike bečkog dvora baron Jeronim Jerko /Heronymo/ Ljubibratić, zapovjednik Novogradiške pukovnije, gradi "krajišku cestu" od Novske do Kapele te milom i silom sela, razasuta po okolnim brdima preseljava uz novu cestu, što je završeno 1788. godine. Taj poduhvat Reljković izdašno hvali u drugom dijelu "Satira".

Za zaostalost Slavonije Reljković krivi Turke, svrstavajući pod tu ocjenu sve faktore zaostalosti svog kraja, opravdano a i neopravdano.

Reljkovićeva shvaćanja, kao ni shvaćanja i politiku privrednog i društvenog razvoja monarha "prosvijećenih apsolutista", ne možemo potpuno podvesti ni pod merkantilizam, ni pod fiziokratizam. Svakako, dominiraju shvaćanja merkantilista, ali u dodatku "Satira" značajno su zastupljena i shvaćanja fiziokrata. Ono čega gotovo nema, to su shvaćanja osnivača klasične građanske političke ekonomije A. Smita, iako je on pisao u Reljkovićevo vrijeme, a i u Austriji, istina s malim zakašnjenjem, otpočinje razvoj industrije, naročito u nižoj Austriji i Češkoj, ali prve laste su se pojavile u Slavoniji. U 1795. godini bilježimo rad tvornice šećera, svile i bojadisaonice u Osijeku. U Osijeku je 1735. g. osnovana prva tiskara, a 1757. godine počinje paljenje pepeljike za potrebe staklarske industrije, što će u budućnosti nanijeti velike štete slavonskim šumama.

U zaključku možemo reći da su shvaćanja M. A. Reljkovića odraz potreba i stremljenja njegova doba, specijalno gledana očima oficira-krajišnika, shvaćanja koja odražavaju stajalište odnosa carskog oficira, sa svim njegovim slabostima, prema uspjesima i kontradikcijama razvoja njegove sredine.

Njegovo djelovanje, naročito pisanom riječju, specijalno štampanjem "Satira", značajan je događaj u svakom pogledu u prošlosti Hrvatske i posebno Slavonije.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 31-53, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 330.341(091):886.2
Rad primljen 10.01.1985.

VLADIMIR STIPETIĆ, *Zagreb*

AGRARNO-EKONOMSKE PORUKE U DJELIMA MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA

1. O ŽIVOTU I DJELU MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA

M. A. Reljković rodio se 6. I. 1732. u selu Svinjaru (sada se zove Davor)[1] u obitelji graničarskog oficira, koji se istakao hrabrošću u borbama sa Turcima i kao takav došao do kapetanskog čina. Otac mu je ratovao sa graničarima po svoj Evropi, gdje je Austrija oružjem učvršćivala svoje posjede. Odlazeći ponovno godine 1741. u rat u Italiju otac odvede desetogodišnje dijete - našeg Matiju - u franjevački samostan u Cerniku, gdje je stekao prve poduke u latinskom. Potom odlazi u Mađarsku, gdje završava 4 razreda gimnazije ("gramatiku"). No, već sa 16 godina vidimo ga kao prosta vojnika u gradiškoj pukovniji. Sa 18 godina (1750) postaje zastavnik; 1753. godine postaje potporučnik, a 1758. natporučnik; 1774 je kapetan II. klase (capitaine - lieutnant), a 1778. godine postiže čin kapetana. Služi kao oficir u Brodskoj pukovniji (mjesta su mu službovanja Zadubravlje, Nijemci, Andrijevci, Sikirevci, Šamac, Babina Greda); odlazi sa svojim ljudima u austrijske ratove, gdje je bio ranjavan i zarobljen. Cijeli mu se život odvijao između egzercira i rata, pri čemu su mirni predasi bili kratki, a fizički napori trajni. Takav iscrpljujući život graničara uzrokuje da sa 54 godine - 1786. - odlazi u penziju, budući da ga liječnička komisija pronalazi "pravim invalidom". Kupuje odmah kuću u Vinkovcima, gdje živi od skromne mirovine. 1797. traži da ga se, iako je u mirovini, unaprijedi za majora (dobivao bi veću penziju!!) ali car Franjo odbija tu molbu. Umire u Vinkovcima 22. I. 1798. godine.

Po ovoj svojoj biografiji naš Reljković sliči stotinama i hiljadama graničara, što su stoljećima svoju krv prolijevali i kosti ostavljali po bojištima Evrope. I takav se, zacijelo, ne bi upisao u našu književnost i znanost, da ga graničarska sudbina nije dovela do događaja, koji je, čini se odlučno utjecao na njegovu sudbinu. To je pruski rat Austrije (1756-1773), za vrijeme kojeg je Reljković prošao kroz Mađarsku, Slovačku, Češku i Prusiju. Za taj rat kaže da to bijaše "jedna škola, osobito za mlade ljude". Ukazala se prilika "prohoditi badjavad vilaete, zemlje i gradove onima, koji to želeći prez velikog troška drugačije ne bi mogli učiniti"[2]

---

1 Selo u današnjoj općini Nova Gradiška. Sve do 1890. godine pri popisima se zvalo Svinjar. Imalo je 1478 stanovnika u 1857., 1779-žitelja u 1910., 1928. u 1931. i 449 stanovnika u 1971. godini.

2 M. A. Reljković u predgovoru drugom izdanju njegove knjige "Satir iliti divji čovik", što je izašlo 1779. u Osijeku. Citiram ga, kao i ostale tekstove Reljkovića, prema knjizi "Djela Matije Antuna Reljkovića", koju je priredio Tomo Matić, a koju je izdala u ediciji "Stari pisci hrvatski" (kao knjigu XXIII) Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1916. Citirana mjesta sa strane 61-62 navedenog izdanja. Za ekonomiste od posebnog je značenja ekonomska komponenta, koju naglašava Reljković. Ratna "škola za mlade" je važna jer se moglo "badava prohoditi" gotovo cijeli tadašnji evropski svijet, što inače graničari ne bi mogli učiniti radi "velikog troška".

Tijekom tog rata neki "stekoše blago" (kako to Reljković govori), drugi izgubiše i ono što su imali. Iako ne govori u prvom licu, vjerojatno se na Reljkovića trebaju odnositi riječi iz tog predgovora:

...."niki pak pokraj svoje dužnosti motriše lipe zemlje, jake gradove, plemenite varoše, lipo uređena sela i obštine. Motriše njiovu uredbu, njiovu službu Božju, njiov posao u polju, vladanje u domu, timarenje marve, prohod rukotvorja - jednom ričju, motriše sve ono, što je nedokučeni uzdržitelj zemaljskoga klupka i sviju stvari umrlom čoviku za njegovu potrebitu hranu, branu i odiću ostavio"[3].

Ako oslobodimo ovaj ulomak tadašnje frazeologije, vidjet ćemo da je pruski rat za Reljkovića bio pozornica na kojoj je oštrovidni promatrač gledao gospodarski život tada privredno razvijenih zemalja, od kojih se valjalo učiti i stečena iskustva prenositi u Slavoniju. Reljković to i sam kaže: "... ja se naslađivah u promatranju lipše uređenih vilaeta, nego što je moja otačbina Slavonija, pak mi žao bijaše što sam privaren, misleći prije toga, da nejma urednijeg vilaeta od nje, jerbo ja drugih još nisam bio vidio".

I na istom mjestu, ovako zaključuje: "Ovako indi motreći sva kolika komu ne bi na pamet pala njegova ista otačbina, tko ne bi na vagu metnuo svoj isti vilaet i prama drugima procinio, kakvi je i kakvi bi mogao biti, da se najprije ukloni s puta drvje i kamenje, o koje se ljudi do sada potipaše, to jest da se uklone s puta pridsude i zli običaji"[4].

Kao što se vidi, naš je Reljković poput mnogih drugih putnika - namjernika onog doba sa čuđenjem otkrivao da njegova otadžbina nije najbolja, najljepša (kao što su ga vjerojatno učili pa zato kaže da je "privaren"); poznati "demonstracioni efekt" (kako ga današnja socijalna psihologija naziva) djeluje na njega poput munje; on sagledava neophodnost da se u njegovu domovinu unese sve ono što je dobro iz drugih zemalja, a da se iz nje iskorijene sve predrasude i zli običaji, koje spoznaje uspoređujući život svog i drugih naroda, kroz koje prolazi otvorenih očiju.

Želi da svojoj domovini nešto korisno iz rata donese, kao znak zahvalnosti "što sam se u njenom krilu odgojio", pa odlučuje da vlastite spoznaje iznese svojim sugrađanima u obliku pjesničke poruke ("jerbo su i onako domorodci moji svi pivači i od naravi pjesnici, sva svoja junački učinjena dila u pisma pivaju i u uspomeni drže"[5]).

Prilika mu se zato slučajno iznenada pokazala: 1757. bio je u bici kod Breslave zarobljen i odveden u prusko zarobljeništvo u Frankfurt na Odri, zajedno sa mnogim drugim oficirima. Tamo je dobio gostoprimstvo vrlo uglednih ljudi, kretao se slobodno i imao na raspolaganju bogatu biblioteku, u kojoj su se nalazile i mnogobrojne francuske knjige. Naučio je tu brzo francuski, pa slijedeći knjige na latinskom, njemačkom i francuskom jeziku, dopunja svoje prvotne utiske. Tu počinje da piše prvi svoj rad "Satira iliti divjeg čovika", kog dovršava 1761. u Saskoj i štampa ga 1762 u 1.500 primjeraka (velika naklada za ono vrijeme!!) u Dresdenu.

Knjiga je odmah bila od naroda prihvaćena kao "pismarica". I sam je Reljković bio pomalo začuđen književnim uspjehom svog prvijenca[6] , pa ga je preradio po dolasku u Slavoniju: drugo izdanje štampao je u Osijeku 1779. godine. Ono je opsežnije (ima 3489 stihova - deseteraca - znači 75 % više nego prvo izdanje), neki su dijelovi popravljeni a mnogi novo napisani. U knjizi je nastavak u kome "Slavonac odpiva u verše Satiru" u čemu je Slavonija drugačija - bolja - nego kad je Satir prvi puta pivao 1762. godine. Stihovi su tu dotjeraniji, tečniji; i novo izdanje postaje vrlo popularno (bestseller - rekli bismo danas), koji

---

3 M. A. Reljković: Satir II, ibid., str. 62.

4 M. A. Reljković, Satir II, ibid.

5 Satir II, Ibid, str. 63

6 On sam piše "Od hiljadu i pet stotina knjižica ne osta meni u dvi godine ni jedna, kojom bi jednu imati želećega prijatelja poslužit mogao" (Satir II, Ibid., str. 63)

doživljava do 1914. godine još osam izdanja latinicom; pored toga učitelj Stefan Rajić iz Osijeka prevodi Reljkovićeva Satira na "prosto-serbskij" jezik i štampa ćirilicom u dva izdanja (prvo u Beču 1793. a drugo u Budimu 1807. godine).

Uspjeh prve knjige podstiče ga na nove radove: godine 1767. objavljuje "Novu slavonsku i nimačku gramatiku" (izdata u Zagrebu). Drugo i treće izdanje štampa u Beču (1774. i 1789. godine).

1776. godine prevodi (ponešto dodajući) knjigu Venceslava Ivana Paulsa o ovčarstvu, koja se objavljuje u Osijeku pod drugim naslovom "Prava pomljivo ispisana ovčarnica iliti uvižbani nauk kako se ovce po dobrom goenju u najpodpuniju verstu okrenuti i u njoj uzderžati moguh. Najprie od jednoga puna zasluženog i višta domorodca nimački složen, zatim na zapovid visokih starešinah u slavonski jezik prinešen po Mathii Ant. Relkoviću".

Reljković prevodi i sa latinskog školske knjige i objavljuje 1794. godine u Osijeku "Postanak naravne pravice i dužnosti ljudskih iz nje izvirajućih od prefaljene mudroskupštine budimske za skule po Mađarskoj".

1795. godine opet u Osijeku izdaje svojevrsnu zbirku aforizama pod naslovom "Nek je svašta ili sabranje pametnih ričih i kripostnih dilah ljudskih, iz najboljih početnikah izvučeno i na koristno zabavljanje slavonacah na svitlos dato".

Tri su mu djela ostala u rukopisu i objavljena su tek poslije njegove smrti. To su "Ezopove fabule" (I izdanje Osijek 1804, II - Vinkovci 1875); "Pilpajeve fabule" (I - Vinkovci 1875, II izdanje, Zagreb 1916); "Nauk političan i moralski od Pilpaj-bramine, filozofa indijanskoga" (I. izd. Vinkovci 1875, II izd. - Zagreb 1916).

Nabrojih sva djela Reljkovića: radi uštede u prostoru koristit ću pri citiranju pojedinih djela slijedeće kratice:

Satir I (za prvo izdanje Satira iliti divjeg čovika iz 1762. godine)

Satir II (drugo izdanje istog djela - iz 1779. godine)

Ovčarnica (za knjigu iz 1776. godine)

Naravna pravica (izd. 1794)

Nek je svašta (izd. 1795)

Nauk političan (izd. 1875).

Sva će se djela citirati na osnovu izdanja Djela Reljkovića (u redakciji Tome Matića) iz 1916. godine koja je izašla kao 23. knjiga u ediciji "Stari pisci hrvatski". Uz navođenje te edicije kao "Djela", navest ću stranicu djela, a uz stihove i redni broj stiha.

2. AGRARNO - EKONOMSKE PORUKE U DJELU M. A. RELJKOVIĆA

Kako se M. A. Reljković odnosio prema problemima poljoprivrede Slavonije svog vremena i kojim je agrarno-ekonomskim metodama želio da izmijeni i / ili poboljša postojeće stanje? Vjerujem da će izlaganje ovih poruka doprinijeti afirmaciji M. A. Reljkovića na jednom novom području - popularizatora znanosti - kad mu se već u posljednje vrijeme uskraćuju pohvale kao pjesniku.[7]

---

7 To tvrdi i R. Bogišić kad piše da značenje Reljkovićeva Satira treba tražiti "u dokumentarnoj vrijednosti, u kulturno-odgojnom nastojanju i rezultatima". J. Škavić to djelo naziva "mozaikom ilustrativno-realističnih životnih detalja", a K. Georgijević smatra da se Satira "teško može nazvati pjesničkim djelom iako je napisano u stihu". Vjerojatno su takve ocjene uzrokom činjenici da je u ediciji "Pet stoljeća hrvatske književnosti" M. A. Reljković strpan sa još 17 pisaca u jedan jedini svezak te edicije (sa 372 stranice) pod naslovom "Zbornik stihova i proze XVIII stoljeća" (Zagreb 1973), pri čemu uvodni tekst o Reljkoviću i izbor njegovih radova obuhvaćaju ukupno 27 tiskanih stranica!!.

Analiza ekonomskih poruka M. A. Reljkovića rijetko je obrađivana: poznata su mi samo dva opsežnija rada na tu temu: Rudolfa Bićanića i Tibora Karpatija.[8] I jedan i drugi više su obrađivali odraze Slavonije u Reljkovićevom "Satiru", nego njegove agrarno-ekonomske ideje, izvore i rezultate poruka. Zato će biti mnogo uzroka, počevši od stanja istraženosti naše ekonomske misli (ali i gospodarske povijesti u cjelini) pa do skoro posvemašnjeg zanemarivanja dubokih korijena ekonomske misli u nas.[9]

Satir je najvažnije agrarno-ekonomsko djelo Reljkovićevo, ne samo po porukama, već i po svom dometu. U oba izdanja Satira nalazi se poglavlje o ekonomici poljoprivredne proizvodnje (u prvom se ono zove "od gazdaluka", u drugom nosi još i podnaslov "stvor kuća, marve držanje, oranje, kazani i druga"). U prvom izdanju to 11. pjevanje ima 243 stiha, a u drugom, u 13. poglavlju, ima 271 stih. No i pored tog poglavlja, gotovo da nema stranice, na kojoj se ne nalazi poneki gospodarski savjet, poruka ili zapažanje. Zato Reljkovićeva Satira valja ubrojiti među naše najranije agrarno-ekonomske radove i sa tog ćemo ga aspekta i analizirati u ovom radu.

a) Odnos prema poljoprivredi

Reljković glorificira poljoprivredu, smatra da je "stanje jednoga težaka, seljanina, srićnije od stanja jednoga građanina ili varošanina".[10] To je njegov credo, u kog vreruje kad piše

3266 Izmed ovih različitih stanja
i njihovih svake vrsti znanja
najsrićnije jest stanje težačko
i priprosto ono naselačko"[11]

Odraz je (po našem sudu) fiziokratskih gledanja na poljoprivredu kad Reljković u proznom tekstu Satira dodaje: "Dostojno štimaju svi mudri jednoga težaka (ja pod ovim imenom razumijem ne samo orača, nego i svakog kuće domaćina, koji zemlju timari i marvu uzmložava, jerbo ovaj veliku hasnu čini svakomu drugomu stanju). Ali se nahodi zeleni tikvića, u kojima još nejma sala i koji ne poznajući sami sebe, ne znam iz kakve (o) holosti natoprče dolamu na livo rame, a šešir na desno oko, pak viču na ovog mlogo vridnog težaka: "S puta, paur!."... misli možebiti svaki (o)holica da je ovim imenom "paur" opsovao i nagrdio dobroga čovika, a on ne zna, da ga je imenovao njegovim pravim imenom i da mu titul pristoji njegovu stanju..... Jednom ričju, "Bauer" hoće reći "težak". Indi, nije vridan svatko zvati se ovim imenom, navlastito onaj, koji za plugom prikasuje, pak kad se gužva rastrgne, ne zna ni nje isplesti.... Kaži mu (težače - op. V.S.) da on ondi ništa nije privridio i ne ima ništa, što nije od drugoga primio."[12]

---

8 Rad R. Bićanića "Matija Antun Reljković kao ekonomist", objavljen je samo jednom u knjizi zborniku manjih radova što ga je tiskala Školska knjiga pod naslovom "Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici" u Zagrebu 1952. godine (str.23-64). Taj je rad Bićanića ostao nepoznat široj javnosti, ali i Tiboru Karpatiju pri njegovu radu "Začeci ekonomske misli u Slavoniji", objavljenom u zborniku (red. I. Vrančić) "Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15-20. stoljeća" Informator, Zagreb 1984. (str.65-81). U vrsnoj knjizi Lazara Pejića "Jugoslavenski merkantilisti" (Smederevo 1979), koja obrađuje jugoslavenske ekonomiste sve do početka 19. stoljeća, M. A. Reljković se ne obrađuje posebno, niti spominje.

9 Bićanić, ekonomist koji se temeljito bavio djelom Reljkovića, gotovo apriorno tvrdi da "ne možemo očekivati da ćemo u pjesmi namijenjenoj puku naći razrađene ekonomske teorije", ali ipak smatra da ima smisla govoriti o teoretskoj podlozi Satira, jer se u preporučenim mjerama "nalazi odraz izvjesnih teoretskih ekonomskih doktrina" (Ibid, str. 61)

10 To je naslov IX poglavlja drugog dijela drugog izdanja Satira, u kom "Slavonac odpiva u verse Satiru". Reljković, Satir II, Djela, 160.

11 Satir II, Djela 160

12 Satir II, Djela, 163

Samo "težak privridi", kaže Reljković čineći "veliku hasnu (korist - op. V. S.) svakome drugome stanju". "Zanat od poljskog oranja" najstariji je od svih zanata[13], poštovan i častan. "Kad bi stari plugove sprezali, onaj bi dan ko svetac držali, jer se radi o potribnoj hrani, tomu nitko nije bio manji".[14] Zar sve to nisu odrazi fiziokratske doktrine, po kojoj "čisti prihod" društva osiguravaju samo poljoprivrednici? Priroda, narav je ta koja daje sve "što je čovjeku potribito za njegovu hranu, branu i odiću"[15]. Ili, kako to u stihu kaže svom dobrom težaku:

3373 Ti si jedan spaija maleni
i baš onaj težak pofaljeni,
od kojega i muke i truda
uživaju druga stanja svuda,
I od koga i cesar i papa
i svi drugi, štogod svit zaklapa
pomažu se i hranu imaju
i zato te dostojno štimaju.
Tebi zemlja za tvoj trud i muku
uvijek daje i pruža ti ruku
i plaća ti i trostruku nadnicu
3384 i dobitak vraća i glavnicu" [16]

Ovo su, popularno iznešene, a u stihu izražene, misli francuskih fiziokrata, koji se javljaju nekoliko godina prije drugog izdanja Satira[17], a koji svi unisono ističu da je samo poljoprivreda stvaralac "čistog prinosa"; da su druge klase "sterilne" i da žive od rada težaka; smatrali su da je fiziokratija "nauka o prirodnom poretku" (Du Pont du Nemours). Sve to frapantno odgovara naprijed iznijetim mislima Reljkovića, pa je, čini nam se, nedvojben zaključak da je Reljković poznavao fiziokrate, slagao se sa njihovim stavovima i popularizirao ih u svojim radovima.

No u Reljkoviću, graničarskom časniku, prisutan je i oprez pred krajnjim konzekvencama takvih gledanja. On zato hvali seljaka, kao jedinog stvaraoca vrijednosti, ali ga istodobno i upozorava da ne valja mijenjati svijet u kom se živi. Piše on tako u drugom izdanju Satira

3443 O seljane, dakle i oraču
Zašto tražiš kruha nad pogaču?
Zašto želiš prominiti stanje
biti većji, a imati manje?
Budi s tvojim zadovoljan stanjem
3449 Spori hranom i malim imanjem.

---

13 Satir II, Djela, 127

14 Satir II, Djela, 128

15 Satir II, Djela, 164

16 Satir II, Djela 162-164

17 Ch. Gide i Ch. Rist u "Istoriji ekonomskih doktrina od fiziokrata do naših dana" (Beograd 1921) smještaju sve publikacije fiziokrata u razdoblju između 1756 i 1778. godine; rodonačelnik fiziokratije Francois Quesnay svoja agrarno-ekonomska načela počeo je da izlaže u člancima za Enciklopediju: Fermiers (zakupnici, 1756) i Grains (Žita - 1757. godine). Na kraju ovog drugog članka nalaze se čuvene Maximes du gouvernement economique (načela uprave ekonomske) u kojima se nalaze sva osnovna načela fiziokratskog sistema. Glasovita Tableau économique avec son explication (ekonomska tabela i njeno objašnjenje) izlazi 1758. godine. Sve to izlazi u vrijeme, kad se Reljković nalazi u pruskom zarobljeništvu i uči francuski, pa se može predpostaviti da je te radove čitao. Teško je utvrditi da li je poznavao djela A. R. Turgota (1727-1781), P.S. Du Pont de Nemoursa (1739-1817) i drugih fiziokrata.

Biti zadovoljan postojećim stanjem, ne narušavati prilike pri kojima desetine hiljada slavonskih težaka imaju "malo imanje", a na drugoj se strani nalazi stotinjak veleposjednika (Odescalchi i Adamović - feudalac i kapitalist - idu tu ruku pod ruku) - to je krajnji domet racionalizma i fiziokratizma u Reljkovićevoj varijanti. Ako žele poboljšice u životnim prilikama, tada težak mora više i bolje raditi, drukčije organizirati proizvodnju, učiti se novim metodama proizvodnje, a ne mijenjati društvene odnose u poljoprivredi, poruka je koju implicitno i explicitno šalje naš M. A. Reljković.

2357 "zato svoga oficira slidi
koji svašta bolje neg ti vidi"

Jačanje neposrednog autoriteta vojnih starješina prva je njegova (politička) poruka; napose valja uzdizati vrhovni autoritet carice Marije Terezije, koja će graničarima dati prave škole.

657 "A vi da se njojzi obećate
i još virno opet zakunete
krv proliti za njezinu službu
sve pokorno, ne imajuć tužbu,
kako su vam i otci činili
krv prolili i virno služili!"[18]

b) Radna snaga u poljoprivredi

Rijetko naseljena a zemljištem bogata Slavonija tražila je naporan, težak i stalan rad u poljoprivredi, kako bi se iskoristili prirodni potencijali (oni od "naravi" - kako kaže Reljković). A tadašnji Slavonci, po Reljkoviću, malo su radili, kad ih uspoređuje sa radnim navikama zapadno evropskog stanovništva, koje je on promatrao pri svojim vojnim pohodima. Uzrok su tome, po Reljkoviću, ostaci turskog vladanja, koji zemlji Slavoniji tri "vražje skule ostaviše i u svakom selu namistiše"

251 Prva skula naziva se prelo
druga divan ili posilo
treća kolo, gdi se uče igrat
i svakakve vragolije pivat[19]

Na tim se zabavama trati vrijeme, privredne koristi od njih nema, pa Reljković vapi "da Bog dade, da bi se rasule". Za pripremu prela djevojke "brašno kradu i govedske masti, peku pite i svakakve slasti"; a mladići

279 "pokradu duhane,
sve na konce lipo ponizane,
pa kad vidi da se ne će znati,
on se štagod većjega prifati,
on ukrade novca i haljine."[20]

Na prelima se i pleše kolo, noći se tako gube, pa zato Reljković traži od djevojaka "doma pribivajte", "Učite se presti i grančice po rukavu vezti" - ili - rekli bismo danas - "razvijajte kućnu radinost, umjesto da vrijeme gubite".

Jednako je tako i sa kolom, za koje Reljković (krivo !) misli da je ostatak "turskog zakona" da je "došlo od Turaka - zla komšiluka". On kaže da je

---

18 Satir II, Djela 87-88

19 Satir I, Djela 10; Satir II, Djela 81

20 Satir I, Djela 11

465 "i prešao i priko Madžarske
Bohemije i priko Moravske
pak si došo ravnu Šlesiju
i još dalje čak u Saksoniju -
Sad mi kaži, ja ću te militi,
vidi l' gdigod to kolo igrati?[21]

Umjesto kola tamo se nedjeljom "uče štiti" (čitati) i "pisati". Ovako se Slavoncima "rugaju vilaeti da od toga Vi ništa ne znate, jerbo skula takvi ne imate; drugačije, kad bi to imali, bolje biste i nju poslužili"[22]

Divan je treća turska škola, u kojoj seljaci gube vrijeme, stvarajući neodržive odnose u poljoprivrednoj proizvodnji.[23]

No nije Reljković samo bespoštedni kritičar gubitka vremena graničara na sijelima, u kolima ili mehanama (dok polja ostaju slabo obrađena ili neobrađena). On traži i da se napuste oni običaji kolektivnog života sela, koji od pamtivijeka pripadaju slavonskom kulturnom krugu. Reljković se naročito okomljuje na moljbu (mobu), običaj slavonskog sela da se skupe lica da se obave pojedini poslovi bez plate i naknade.[24] Vjerojatno i zato što su uz mobe uvijek išle i zajedničke javne gozbe[25]

Reljković se okomljuje na taj običaj sa skoro stotinu stihova. Smatra da je taj običaj "lijep i dostojan hvale", ako su u pitanju "udovice hude, koja nema čime uzorati, niti sebi hrane dobaviti". No drugčije je, ako to čini imućan seljanin, jer će njega takva moba više koštati nego da je uzeo u najam radnike.[26]

To je za Reljkovića, koji misli kapitalistički, u novcu, loš posao, jer mu moba "čini više kvara, nego hasne". Zato retorički pita Slavonce "što je hasna s takvim djelovanjem?" i zaključuje

677 Višje valja četvero čeljadi
što prez sveca teb za novce radi
neg da skupiš stotinu na moljbu
pak da vazdan š njima imaš koljbu.
Teb se čini, da je jeftinije,
682 proesapi, vidićeš, da nije.[27]

Reljković, procjenjuje mobu sa agrarno-ekonomskim načelom "računa troškova i koristi" i po njemu ekonomska računica govori da mobu valja napustiti. To su nova, ekonomska načela, koja Reljković zastupa, da se procjenjuju poslovi u poljoprivredi ne na osnovu tradicija, već na osnovu ekonomskih računa. Vjerojatno sam račun nije, rekli bismo danas, najkorektnije izveden. Malo je vjerojatno da su četiri najamnika bila produktivnija od stotinu mobara, ali je vjerojatnije da su plaće čak i desetorice najamnika bile manje nego troškovi gozbe za stotinu ljudi.

No unatoč slabosti u argumentaciji, Reljković je imao pravo kad je vidio da je produktivnost najamnog rada veća od onog na mobi (kao prežitka prvobitne zajednice kod

---

21 Satir I, Djela, 16; Tih stihova nema u II. izdanju.

22 Satir I, Djela, 17; Satir II, Djela 87

23 Satir I, Djela, 19; Satir II Djela 101-102 (sa malim varijacijama.)

24 Vidjeti o tome podrobnije kod M.Z. Vlajinca: Moba i pozajmica (narodni običaji udruženog rada), SKA, Srpski etnografski zbornik, Knjiga XLIV, Beograd 1929

25 To je i pravo značenje stare ruske riječi "moljba" V. D. Zelenin: Russische Volkskunde, Berlin 1927.

26 Satir I, Djela, 21-22; Satir II, Djela, 105 (stihovi 641-650)

27 Satir I, Djela, 22-23; Satir II, Djela, 106

Slavena) ili rada pri kmetskoj prisili. Zato njegov savjet ostaje validan i nije čudo što ga je prenio u drugo izdanje bez ikakve promjene.

c) Promjene u strukturi i načinu poljoprivredne proizvodnje

Pri svojoj analizi "gazdaluka" Reljković polazi od kuće Slavonaca. On nalazi

1951 "Najpri, tebi kuća ne valjade,
to vas svaki i od sebe znade
jer iznutra nit baš izvana
nije ona ničom omazana,
neg izvana kroz brvna se vidi,
kad starac u zapićku sidi
pak se ni ond– ne more ugriti,
jer pendžeri nisu zatvoriti,
neg onako stoje odjareni,
cile zime i cile jeseni.
Pustu šumu zalud pokvariste
i na vatru kad kuće složiste.
Što u zimi ti drva navoziš,
polovicu da u fati složiš,
mogao bi za novce prodati
1966 i srčali — pendžere kupiti."[28]

Kao što se vidi, Reljković kara Slavonce što kuće ne žbukaju i što šumu posjekoše radi zagrijavanja prostorija, koje su unatoč tome uvijek hladne. Za gorivo su se trošile ogromne količine drveta: predodžbe radi osječki je general dobijao godišnje za gorivo 100 hvati drveta, svaki župnik po 80 hvati, a i naš Reljković kao kapetan 30 hvati drveta[29] Sve je to Slavonac spaljivao, boreći se protiv studeni, ali uzalud kad je kuća slabo zidana. A mogao bi polovicu od te količine prodati i silne novce namaći.

Tako je isto i sa kazanima, u kojima se peče rakija; nerijetko za vrijeme žetve, pa žito propada, a ljudi se oko kazana opijaju (umjesto da rakiju prodaju).

Reljković kara tog Slavonca što ne vodi računa o svojim gospodarskim prilikama i živi preko svojih mogućnosti.[30] Poruka je jasna, nedvojbena: upućuje na štednju, ekonomiju sa hranom; u duhu tadanje literature preporučuje i formiranje zaliha hrane (nek "zateče[31] i staroga žita), budući da su oscilacije u poljoprivrednoj proizvodnji velike, pa sa normalne potrebe domaćinstva valja osigurati "prijelazne zalihe". Dakako, Reljković ne traži time da se zbog toga potisnu "stari dobri običaji", pa preporuča Slavoncu u nastavku svojih stihova da "ne bude škrt"; da i dalje valja "kruhom nuditi" i putnika "u dom primiti", ne treba tjerati "uboga s vrata".

Na poljima radi slaba stoka: po osam volova u plug upređu. Četiri čovjeka gone volove, a peti pluži (ore). No slabi volovi ne mogu plug voditi: tuku ih s obje strane, pa se voli znaju preplašiti i "mnogo puta i jaram skrše". I po pola dana prođe, dok se šteta ne otkloni; pa tri sata ručaju u polju i dangube i malo učine u cjelini. Zato Reljković kudi takvu praksu i kaže:

---

28 Satir II, Djela 122

29 O tome govori R. Bićanić. ibid. str. 38.

30 Stair II, Djela 168-169

31 U značenju "doteći, dostati", kaže Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU.

2151 ne čudi se, što ti nejmaš hrane,
kad toliko imadeš mehane,
To se kaže od težaka lini,
al poćuti, kako rade ini,
koji zanat težački poznaju,
2156 dobro rade, pak dosta imaju![32]

Lijenost proizlazi iz tih turskih škola, a nju valja otklanjati učenjem od drugih ratara, koji nisu vojevanjem i nomadskim stočarenjem zanemarili ratarenje, već su ga trajno razvijali.

Poboljšanje ratarske produkcije uklapa se u široke koncepcije Reljkovića o "gospodarstvu i dužnostima s njima smišanim". Steći može se na tri načina: jedan je prirodni put ("tako za plođenje marve i njiov zametak imamo samoj naravi zafaliti"), drugi "dositljivi" (industrijalni — kaže Reljković). Za ovaj drugi put navodi primjer kako čovjek može biti ekonomski "dosjetljiv". Ako čovjek treba da preveze stotinu kola žita (a to je doba — ne zaboravimo — žitne konjunkture) onda će trebati stotinu kola, stotinu kočijaša i četiristotine konja "koji njemu velik trošak uzrokuju". Ali ako ima lađu, koja može primiti stotinu kola žita, on neće trebati više od deset konja; umjesto stotinu kočijaša, svega će pet ljudi biti na lađi, a pet će upravljati konjima i užetom (očito lađa ide uz Savu!!). Time se "zaštedi devedeset ljudi. Ovo se zove industrija, dosićenje, po kojemu mloge druge rukotvorne stvari mogu se u bolje stanje metnuti, ako je istom čovjik pomljiv i dositljiv". Treći "smišani način" obogaćivanja "kada tko mršavu zemlju poboljša i s đubretom naravi u pomoć dojde.[33]

Tim se primjerom Reljković uklapa u promicanje vodenog puta — rijekom Savom — kog je zagovarala merkantilistička ekonomska politika Austrije (u svojoj kameralističkoj varijanti) i, na osnovu nje izvedene graničarske politike osposobljavanja plovidbe Savom — pukovnijskom i carskom rabotom. Već 1733. godine počinju ti prvi regulacioni radovi duž Save, koji otimaju mnogo vremena graničarima (nerijetko na uštrub poljodjelskih radova, jer se izvode ljeti i s jeseni u doba niskog vodostaja Save), što omogućava da već sredinom 18. stoljeća Savom plovi pedesetak brodova, koji prevoze u pravilu žito — pa se ti brodovi zovu žitarice.[34] Dok je sve do 1780. promet Savom išao uzvodno (noseći žito do Karlovca, odakle je prevoženo kolima do mora), od kraja 18. stoljeća promet drvetom kreće i nizvodno, do Crnog mora. Reljković pozna sve te teškoće oko podizanja nasipa, otklanjanja plićaka i panjeva te rada vodenica na Savi jer je kao kapetan Babogredske kompanije u više mahova korespondirao sa pukovnijom, tražeći sredstva, upute i rješenja za nastale probleme.[35]

Reljković se zalaže i za razvoj svilarstva "svilopređe" koju u Slavoniju donese "nikoji Karlo Solenka iz zemlje Latinske" (u stvari Carlo Solenghi, Talijan porijeklom, ali u državnoj ugarskoj službi kao inspektor svilarstva u Budimpešti). Stihovi o svilopređi, ekonomski po svojoj biti, simpatični su po svojoj naivnosti i zagovaranju državne akcije.[36]

Sam prevodi i uputstvo Wenceslava Ivana Paulsa o sijanju i "timarenju" duhana koje je objavljeno uz prvi prijevod Paulsove knjige o ovčarstvu.[37] Reljković promiče i pčelarstvo jer "kućani uvik meda žele", a vosak se može dobro prodati.

---

32 Satir II, Djela 127

33 Naravna pravica..., Djela, 581-582

34 To je pravo značenje pojma žitarice, koji se danas loše koristi za sve vrsti žita. Svi naši stari rječnici — od Vukovog do Ivekovićevog — objašnjavaju riječ žitarica isključivo kao "lađu što prevozi žito" ili kao "trgovkinju žitom", ili kao "rakiju od žita". Takav stav ima i Rječnik JAZU.

35 O tome interesantne podatke donosi Krunoslav Tkalac u radu "Sava kao plovni put u 18. i 19. stoljeću"; Radovi Centra za organizaciju naučno-istraživačkog rada u Vinkovcima, 2, Zagreb 1973, str. 213-244.

36 Satir II, Djela, str. 133-134

37 To tvrdi sam Reljković u "Opomeni pritolmačitelja štiocu", Ovčarnica, Djela, 553.

No najviše prostora Reljković ipak poklanja stočarstvu, od kojeg graničari polučuju najveći dio svojih prihoda. Stoka se drži ekstenzivno i podložna je napadima mnogih bolesti: zato Reljković zagovara liječenje bolesnih životinja:

Mi vidimo od pametnih ljudi,
gdi se mlogo oko marve trudi:
Kada vidi da mu ne će jisti,
on već onda nejmu kada sisti,
nego pita, ne zna l' tkogod travu
da izliči vola ili kravu.[38]

Pored opće brige o zdravlju stočnog fonda, Reljković se zalaže za šire uvođenje *radnih konja* (što je opet odraz fiziokratskih zapažanja — Quesnay je već u svojim prvim člancima isticao koliko je oranje konjima korisnije od oranja volovima). On želi da se Slavonija "s dobrim konjima sastavi", s kojima će se "kuća pomagati". Ne prelazi dakako, bez hvaljenja Austrije, koja je "iz Beča hatove poslala" i "prez novaca" ih poklonila graničarima[39]. Jednako tako hvali i donošenje ovnova iz Macedonije, koji su trebali poboljšati vunu slavonske ovce (i za koju opet Slavonija nije ništa platila carskom eraru).

Za razvoj rentabilnog stočarstva neophodno je izgraditi dobre štale[40], koje će omogućiti da se na tavanima sačuva hrana za zimu, a i sakupi đubre, koje je tako potrebno za povećanje prinosa na slavonskoj zemlji. Nakon tih općih načela, on iznosi svoje poglede na pojedine grane stočarstva.

Govedarstvo je na niskom stupnju. Krave, što se drže slabo su muzne, neishranjene, pa Reljkovićev Satir zato Slavonce kara.

A od krava što ću govoriti i
zaludu riči potrošiti
kad ti držiš sedam, osam krava,
— to je, momče, sve istina prava, —
al u zimi da tribuješ lika
ne bi ti u kući mlika.
Kako hoćeš da ti mlika dade,
kad ju nitko timarit ne znade,
neg joj metneš sina u šliviku,
— ja ću tebi sad kazat priliku —
pak i ono preko srdca ždere
jer po leđi snijeg i kiša dere.
Ako hoćeš ti krave držati
i još od njih ku hasnu imati,
sveži ti nju na uže u štali,
pak joj podaj posije i soli
muzit ćeš ju baš i prez teleta,
ako toga i nije hadeta"[41]

---

38 Satir II, Djela 139.

39 Satir II, Djela, str. 134

40 U "Ovčarnici" to je "prvi članak" u kom se kaže da "uređenje ovčarnice i načinjanje dobrih i prikladnih štala najveći posao (mora) biti" — Djela, str. 500

41 Satir I, Djela 48; Satir II, Djela 124, sa malim varijacijama

Reljković ima, govoreći o gospodarstvu, stanovitu svoju preokupaciju. Krave se drže prvenstveno radi uzgoja volova; mlijeka od njih ima malo, pa zbog toga jedini novčani prihod čini eventualna prodaja odraslih goveda. To više što su volovi, kako smo rekli, tada bili slabi pri radu na oranju. Seljak u Šleziji i Saksoniji više će sam poorati "kad kobilu i kravu ufati, nego vas pet i deset volova". Tamošnji seljak ne traži časti ni rakije, niti se "kao Vi" napije, ore "čak do tavne noći"[42]. Ovako, sa slabim volovima i lošim oračima ("jere nitko orat ne umije") iako svaka kuća ima tri-četiri vola i svoje konje i kola, dolazi do toga da po tri kuće jedan plug sastavljaju i onda još slabo posao urade. Zato valja prelaziti s ekstenzivnog na intenzivno govedarstvo; sa držanja goveda na pašnjacima i u šumama tijekom skoro cijele godine na stajski uzgoj, za boljim timarenjem stoke i zimskom ishranom (od "posija i soli"!).

Stajski uzgoj goveda omogućio bi i bolju gnojidbu oranica i otklonio česte prigovore kako je za slab urod krivo zemljište.

Reljković, kroz usta Satira, objašnjava Slavoncu zašto mu "ne valja zemlja". Upućuje ga na "težaka u kraljevstvu drugom", koji

1799 "dok požanje, taki vozi đubre
zato su mu uvik zemlje dobre;
i skoro ju svakog lita ore
zato lašnje i orati more
Ali Tvoja zemlja ne valjade,
jer đubreta na njoj ne imade.
Ti đubreta odvišje imadeš,
al' se š njime poslužit ne znadeš
neg onako zaludu istrune,
1808 u njeg štale do polak zarone"[43]

Zemlju valja "timariti", "pak ćeš od nje ti hasnu imati, drugačije će ona ležati". Ne može se očekivati, poučava on, "da ti sama plodi i svakakim sijanjem urodi, ne trudeći se".[44]

Reljković preporuča napuštanje tradicionalnog graničarskog plodoreda, pri kome se njive ostavljaju na ugaru svake druge godine (a i češće); orati valja "skoro svakog lita", jer će samo tako "ona dobro uroditi i svu tvoju trudbu naplatiti".

Jednako tako se odnosi i prema svinjarstvu, kog i tada karakterizira ekstenzivni uzgoj. Svinje se nalaze ljeti na ispaši u šumi i na livadi, mnogobrojne su, ali malo od njih koristi, jer zimi pojedu velike količine žita i kukuruza.

1584 Treće, svinje tolike držite
od kih hasne nikakve nejmate,
neg u zimu pojedu Vam žito,
a kad bude i nastane lito,
pa kad valja da se isprodaju,
1586 onda one širom pocrkaju".[45]

I dok ovdje Reljković prekida izlaganje (u I. izdanju) o svinjarstvu, u II. izdanju on objašnjava svoje gledanje na uzgoj svinja, zagovarajući izvoz žita; svinja valja toliko uzgajati koliko ih treba u domaćinstvu "radi smoka", prvenstveno na bazi žira i bukvice u šumama,

---

42 Satir I, str. 51.

43 Satir, I, Djela, 53-54

44 Satir I, Ibid.

45 Satir I, Djela, 48

a žito ne valja koristiti za tov svinja (jer je nesigurno da li će graničar iz toga uspjeti dobiti novac).[46]

Reljkovićev stav prema ovčarstvu dobra je prilika da se sagleda evolucija njegovih stavova. U prvom izdanju Satira ovce se i ne spominje; u drugom već se ovčarstvu pridaje velika pažnja. Ovce su nabrojene među "marvom od svakakve fele" (stih 72); sada upozorava da u Bibliji i "najveći ljudi se ne stidiše čuvati ovce", uključujući Mojsija i Davida (II, stih 2175-2180). On tu ističe (stihovi 2323-2329) i napore vlasti, da se dobiju besplatno ovnovi sa boljom vunom, koja će se skuplje prodavati", odnosno omogućiti da se "sukno doma otka" Reljković je taj obrat ka ovčarstvu izvršio u "ovčarnici" (iz 1776). U predgovoru ("objavljenja") on kaže da je "Njiovo cesarsko, kraljevsko i apostolsko veličanstvo" odlučilo unaprijediti ovčarstvo, dijeliti besplatno "ovčju marvu"; da je tu svrhu u Mrkopalj dovedeno stado španskih (merino — op. V.S.) i padovanskih ovaca.

Reljković sada zagovara tu shemu, odbija sumnje da će "poboljšanje bagre" (pasmine — op. V.S.) biti kratkotrajno; on već zna da ne samo u "tuđim vilajetima", već i kod nas "ima domorodaca", koji uzgajaju te "fine ovce" i iz godine u godinu ovčije stado poboljšavaju. Zato on preporučuje Slavoncima da postanu "cesarsko-kraljevske milosti dionik" i da razmnažaju te nove ovce kod sebe.[47]

Reljković tu iznevjerava sam sebe: on nije više propagator vlastitog viđenja ili spoznaje, već popularizira carski dekret, učinjen možda u dobroj namjeri ali završen sa krupnim gubicima (i za carski erar, koji nakon desetak godina napušta mrkopoljski eksperiment, i za pojedince, koji su izgradili skupe objekte, a cilj nisu postigli). Očito, kao agrarni ekonomist Reljković je dijelom samostalni analitičar (kad opaža, komparira i analizira uzroke agrarnih prilika i neprilika u njegovoj Slavoniji), propagator spoznaja, koje je našao u tuđim knjigama, ali i popularizator carskih dekreta i namjera, koje zagovara iz dužnosti. Očito je da su vlasti koristile njegov popularizatorski talent za promicanje vlastitih zamisli (merino ovce i svilogojstvo spadaju u tu kategoriju), a da je Reljković to zdušno činio.

Zato je kvalitet Reljkovićevih agrarno-ekonomskih poruka različit: najveću vrijednost imaju one, koje su proizašle iz komparativne analize poljoprivrednih prilika u Slavoniji i "drugim vilajetima"; tu je Reljković originalan; elokventan, doživljene utiske iznosi sugestivno, prilagođava ih u obliku i izrazu slavonskom težaku i djeluje sa svojim porukama na čitatelja. Korisne su, ali nisu toliko doživljene, pa zato niti uvjerljive, njegove interpretacije stavova drugih agrarno-ekonomskih pisaca. Najslabije su poruke, kojima Reljković transmitira naredbe vojnih i drugih vlasti. Na kraju, valja spomenuti da se u Reljkovićevom djelu nalazi i mnogo "zdravo-razumskih gledanja", koje je narod sa zadovoljstvom primio, a koje je teško uvrstiti u agrarno-ekonomske poruke. Tako u mnogim prilikama Reljković poučava, upozorava, kara, traži da se postojeće navike promijene. Krivo mu je — primjerice — što u slavonskoj kući "nejma ni dobre postelje, a perine ni vidit od želje". Istodobno "pusto perje priko sve godine, zaludu Vam ode i pogine, ne znate se od njega pomoći, kako biste spavali u noći". Zato vapi "ostavite takve ludosti, zaklinjem Vas, tako Vam mladosti".[48] Zahtjev je to za racionalizacijom: poboljšajte sebi život, provodite večeri radije u čihanju perja, nego na perlima i posijelima, pak ćete iskoristiti ono što sada bacate.

d) Reljkovićev stav prema zadruzi

Na kraju ovog izlaganja agrarno-ekonomskih poruka iznijet ćemo stav Reljkovića prema zadruzi njegova vremena. Ona je predstavljala osnovnu ekonomsku, društvenu, ali i

---

46 Satir II, Djela 123, stihovi 1981/2006. U prilog računice da se ne isplati toviti svinje kukuruzom u Satiru je navedena i priča žene, kojoj se muž dao u tov svinja kukuruzom. Stotinu je svinja kukuruzom tovio (pak havliju moju izrovaše i kuću mi mal–ne podkopaše") ali prodajuć debele bravce " kod Kanjiže" ni polak novaca" nije uzeo.

47 Ovčarnica, Djela, str. 497-498

48 Satir II, Djela 107-108, stihovi 1435-1443

vojnu ćeliju života u njegovom vremenu. Ta zadruga nalazila se u 18. stoljeću pred velikim pritiscima, koji na nju stavljaju novčana ekonomija i demonstracioni efekt bogatijeg života drugdje. Učestale su bile "diobe i rasutak kuća" (dio naslova poglavlja u II. izdanju Satira). Glavni uzrok diobama Reljković vidi u "nevirnosti", koja rađa neslogu, "a nesloga uzrokuje zlobu, zatim zloba i boj i diobu, a dioba što drugo nego rasulo, jer se kuća š' nje mlogo rasulo"[49]. Od diobe kuća mnoge nevolje nastaju na slavonskom selu pa se Reljković bori da ostane stari red retoričkim pitanjem:

2553 "Nije li bolje, gdi je mlogo glava
i gdino je vladavina prava?
Viruj meni, gdi je mlogo ruku
čovik nejma baš toliku muku.
Kao samac, kada sebi radi
pak nejma kad, da se gdi razladi"[50]

Cijelo jedno poglavlje (stihovi 2583-2796) "Satir kazuje Slavoncu kako se u njegovoj kući događa nevirnost, poradi koje biva nesloga, a s nesloge zloba, pak najposli i boj i dioba". Motivi su, koje Reljković navodi, vrlo prozaični: najstariji brat prodao je konje, a prodati novac sam zapija u mehani; drugi to isto čini s medom i voskom; treći izrađuje kola, četvrti je kovač - i svi ne polažu račun u domu svome. Žene se svađaju oko dnevnih izdataka ili poklona, što ih reduša daje svojti; predmet su raspre i posebne čestice, što ih obrađuju članovi zadruge (osebunjak se je zvao) ili nešto drugo. Da ne dužimo, novčano gospodarstvo, što okružuje zadružno gospodarstvo, rastače, nagriza i potkopava i obiteljsku zadrugu. Svi smatraju da su pri novčanim prihodima, koji se ostvare, njihovi radni ulozi podcijenjeni: "nagrađivanje prema učinku" i onda je tema broj jedan kolektivnog gospodarstva. Reljković, međutim, toga ne vidi, već Satir tumači Slavoncu da su žene i u gospodarskim kućama svadnje uzrokom bivale i diobu uzrokovale, pa navodi narodnu pismu o "dva Jakšića mlada" (stihovi 2797-2898). Zato Satir nuka Slavonce da zadrugu učvrste. Čitavo poglavlje šesto nosi naslov "Satir ponukuje Slavonca, da gdi u kući neima pravog gospodara, da onde kuća izbere jednoga, koji će sasvim[51] virno upravljati; drugačije, gdi toga ne ima, ona se kuća ne može nego rasutju nadati." Neophodno je, po Reljkoviću, ako se ne želi rasulo zadruge, imati jednog pravičnog gospodara, koji će posve (sasvim) "virno upravljati". Ali kako takvog gospodara naći?

Prevodilac i pisac fabula M. A. Reljković daje odgovor: ugledajte se u mrave, kod kojih "neme baškaluka, nit se znade, što je čija muka, jerbo oni u općini rade, al kralj opet svim jednako dade. Od oviju ti se uči vladat, pak se možeš samo dobru nadat".[52]

Reljković je za demokratičan izbor glavara ("neka ga onda sva kuća sluša!"), ali i za smjenu "ako dobro kućom ne upravlja". On bi trebao da čuva "cile kuće novce", ali ne bi smio trošit "prez znanja svoje bratje druge". Preporuka za sticanje ugleda glavara među zadrugarima lakonski je kratka:

2953 Ovako će njemu virovati
što tko steče, njem u komun dati,
i mora ga kuća poštovati,
ako ne će sasvim štetovati[53]

---

49 Satir II, Djela 140

50 Satir, Djela 140-141

51 Reljković je napisao "sasvim", a T. Matić razdvojio u dvije riječi "sa svim". Čini mi se da je bolje pisati sasvim, kako je to Reljković uradio!!

52 Satir II, str.151

53 Satir II, str. 151. Ovdje treba spomenuti da Reljković nigdje ne rabi pojam "zadruga" već komun; pojam zadruga ulazi u Slavoniju tek sa zakonodavstvom iz XIX. stoljeća.

I nakon što je iznio Ezopovu priču o trbuhu i udovima ljudskog organizma, Reljković daje svoju poruku i za zadrugu i za sve prilike:

3017 .....jedno kraljevstvo
ili kako drugo prijateljstvo
il grad koji ili varoš budi
ili selo ili kuća ljudi
mora složno uvike raditi
nit se linit niti hinaditi
jer tkogodir općinu izdade
onaj svaki neka dobro znade
da se i sam u tom izdaje
3026 pak se posli, ali zalud, kaje[54]

Reljković se, kao što se vidi, zalaže za konsolidaciju postojeće zadruge, propagirajući interes slavonskog generalata, kojem je u interesu da se zadrži velika kuća, jer samo ona može podnijeti velike troškove držanja vojnika. Povećani broj dioba već je zasijecao u ekonomske osnove načela izdržavanja, kako ih bila smislila austrijska vojna uprava. Godine 1771. (znači 8 godina prije drugog izdanja Satira) povećan je bio porez graničarima (odmjeravao se na osnovu dva kriterija: po jutru i po muškoj glavi), kako bi se podmirili troškovi graničarske uprave i plaćanja vojnika. Povećao se i broj vojnih obveznika. Svaka je kuća morala davati barem po jednog vojnika (čak i onda kad je on bio jedini odrasli muškarac u kući); kuće sa tri odrasla muškarca davale su dva u vojnu službu, a ako ih je pet i više u kući, trojica moraju u vojnike. Vojne se obaveze prema tome smanjuju (relativno) ako je kuća brojnija, zadruga veća, pa propisi pokušavaju stabilizirati tu zadrugu. No graničari su sve češće nezadovoljni, bježe u provincijal, vojne su patrole stalno negdje da traže odbjegle ljude. Pomoći ni otkuda. Mali se dom teško može ekonomski održati, kad mu izdržavalac ode u vojnu, a još manje može takvog vojnika opremati za rat. Međutim, Reljković je dovoljno racionalan da uviđa da se i tradicionalna zadruga ne može održati na čelu s ocem ili obiteljskim patrijarkom (najstarijim članom). To stalno dovodi do mnogih zadjevica između starih i mladih, koje rezultiraju u diobi zadruga, pa Reljković zato preporuča izborni sistem kojim bi se izabrao najposlovniji član zadruge za starješinu zadruge.

No sve te i vojne mjere i Reljkovićeve preporuke nisu mogle spasiti obiteljski komun - zadrugu - od njene sudbe: da se pod utjecajem kapitalističkih novčanih odnosa i sve većim raslojavanjem graničarskog sela ona postupno raspadne na manje obiteljske jedinice. Ovoj tendenciji pridonosila je, nesvjesno, i politika vojnih vlasti.

Početkom XVIII stoljeća, dok se rijetko napučena Slavonija naseljavala, bilo je načelo u granici da svaki dom dobiva toliko zemljišta, koliko daje caru vojnika. To dovodi do prve diferencijacije domova, koja postaje velika pri prvoj generaciji potomaka. Međutim, pod utjecajem kameralističkih i fiziokratskih načela, a i sa iscrpljivanjem nezahvaćenog zemljišta, načela se mijenjaju. Sada teret vojne službe ne snosi osoba, već zemljište. Od 1769. prekinulo se s praksom, po kojoj je vojnik primao pomoć od susjednih kuća, ako nije vlastita bila u stanju da ga izdržava zbog nedostatka zemljišta. Kuće, koje su imale malo zemlje, izvršavale su vojnu obavezu dajući vojnika, a primale su, za novčano izdržavanje domaćinstva, 12 forinti godišnje od onih, koji nisu dali vojnike. Novčana obaveza, dakle, smjenjuje negdašnje susjedske, moralne; siromašnim ljudima i nadničarima s malo zemljišta dopušta se da rade za novac; najčešće to čine za imućnije, koji plaćaju otkup od rabote (carske, pukovnijske ili kapetanijske) po 15 krajcara na dan.[55] To predstavlja početak unošenja novčane rente u

54 Satir II, Djela 153.

55 R. Bićanić: Matija Antun Reljković kao ekonomist, ibid. str.45.

graničarsko gospodarstvo, ali i znak da je diferencijacija u graničarskom selu dovela do stanja pri kojem se imućnim pojedincima isplati obrađivati zemlju i iskupiti svoje radne obaveze plaćajući novcem siromašne suseljane. Reljković vidi taj proces osiromašivanja velike većine graničarskih kuća i obogaćivanje malobrojnih drugih (uključujući i one oficirske). On je tu nepokolebljivo na strani imućnih - u najboljem stilu novonastajuće buržoazije. On te što zapošljavaju smatra dobročiniteljima graničarskog sela i ovako pjeva o sluškinjama:

869 "Kako li bi sirote živile
ako ne će služit gospodara
ili koga drugoga boljara,
koji bi je na svitu hranio
i oda zla štokakva branio
kako li bi boljari stajali
kada ne bi svog slugu imali"[56]

Znači Reljković čini "boljare" (u značenju kod njega "ugledniji i imućniji ljudi")[57] zaslužnima što sirote ishranjuje, a njima i priliči da sluge imaju.

No u Vojnoj Krajini te su sluge neposlušne, lijene, kradu i varaju gospodare; naš im Reljković uz božju pomoć, predviđa gorku sudbinu, da zauvijek proleterima ostanu!! Evo kako on to pjeva:

797 Al' i slugu Bog nevinog kara,
koji krade i svog gosu vara,
da on sluga uvika ostane
800 i gospodar nikada ne postane[58]

Tom socijalno diferenciranom graničarskom selu, koje defilira pred nama u Reljkovićevim spisima, Reljković nije mogao naći lijeka. Borio se za očuvanje starog zadružnog gospodarstva, naivno (?) vjerujući da će time zadržati negdašnji lik slavonskog generalata. Ali nije osuđivao kao što smo vidjeli fenomene, proletarizacije sela (od narastanja broja slugu i sluškinja do nadničara, udova i siročadi) koji su proizlazili iz graničarskog ustrojstva, kom je on vjerno služio. I u tome je vječno dvojstvo Reljkovićevih poruka: zagovara i pjesničkom porukom podstiče privredni i socijalni napredak slavonske granice, ali nema rješenja protiv ekonomsko-socijalne diferencijacije, kojeg taj napredak sa sobom nosi. A da ne govorimo o tome da bi se on protivio graničaskom uređenju.

e) Šuma, kao dio graničarskog gospodarstva

U prvoj polovici 18. stoljeća graničarske su vlasti tolerirale praksu stanovništva, po kojoj su šume predstavljale javno dobro - opće vlasništvo - kojim se svatko koristio u skladu sa svojim potrebama. Šuma u to doba ima mnogo: one pokrivaju 70% sve površine Slavonije,[59] prema svega 27% u 1980. godini. Kako su se kuće gradile najčešće od drveta, a grijalo isključivo drvetom, to se šuma nemilice krčila. Osim toga tako oslobođena krčevina pripala bi graničaru, koji je iskrčio šumu. 1755. godine donosi se prva uredba o ograničenju prava korišćenja šumom: sada se ona tretira kao carsko, državno dobro, koje se iskorišćava

---

56 Satir II, Djela 93.

57 Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU ističe da je riječ boljar u staro vrijeme značila čovjeka vlasteoskoga reda, ali da se od XVIII vijeka primjenjuje i za svakoga uglednijeg i imućnijeg čovjeka, ako i nije vlasteoskoga roda.

58 Satir II, Djela 91.

59 Prema procjeni, što je daje Đ. Rauš u radu "Šume Slavonije i Baranje od Matije Antuna Relkovića do danas", objavljenog u "Radovi Centra za organizaciju naučnoistraživačkog rada u Vinkovcima", svezak 2, Zagreb 1973, str. 142.

po "šumskom redu". Za sječu valja imati dozvolu pukovnijskih vlasti: ona se dobiva tek kad se plati pristojba (u početku simbolična, kad su u pitanju graničarske potrebe, ali velika kad se siječe drvo za trgovinu); plaća se i taksa za žirenje svinja u šumama. Svaka pukovnija naimlje šumare, koje plaća iz prikupljenih taksa, i koji nadgledaju utvrđeni "šumski red".

To ograničenje prava korišćenja i plaćanja (čak i kad je malo) uizetih dobara i usluga iz šuma predstavlja dodatne troškove graničarskoj kući; izazvalo je veliko nezadovljstvo u narodu (kao i uvijek kad se ograničavaju stečena prava).

I dok se u prvom izdanju Satira o tom ne govori, u drugom nalazi se jedna opaska u prozi, fussnota uz dvostih (1961-62) koji glasi "Pustu šumu zalud pokvariste i na vatru kod kuće složiste." Ta je bilješka karakteristična za Reljkovićeno branjenje svih odluka vlasti, pa ćemo je zato u cijelosti citirati.[60]

> "Ne dadu nam (mrmlja jedan nedokučljivi naselac), ne dadu nam gospoda, spaija, magistrat ili sudac sići šuma kao do sada. Ne smijemo prez njiova dopuštenja i cedule sići japiju i drva na vatru". A sam pripovida, da je zapantio, kada je ovdi ili ondi bila plemenita šuma kako stoborje i tako gusta, da ne bi zmiju iz nje za rep izvukao, pak opet ne zna, što će reći ne dati, što li štediti, što li sporiti. Pravo veliš: "ne dadu kako do sada". Evo ti uzroci, zašto to biva! Jerbo ti do sada prezposlen, zavrgavši sikiru na rame, vazdan po šumi baćokaš, pak ugledavši, gdi se iz rasta izvijaju stršeni, misleći, da su pčele, pleneš njim o zemlju i težko utečeš od stršena, ostavivši rasta na zemlji, nek trune. Je li to od potribe? — Jerbo ti do sada, ugledavši u rastu duplje, što je žuna iskopala, tresneš njim o zemlju, misleći, da su u njemu puhovi, pak ne našavši ništa, ostavivši rasta na zemlji, nek trune. Za koju je to potribu? — Jerbo ti sada, utiravši marvu i koze u šumu, naslađuješ se sikući mlade rastiće, da marva oko tebe brsti i ogriza. Je li to kvar ili nije? — Jerbo ti do sada, ne ktijući cipati ležeću šumu, lupiš najvećim rastom o zemlji, koji kada se satare, pokupiš sitnaž pak voziš kući, a rast ostane trunući.
>
> Gospoda dakle dadu tebi, koja su ti za japiju potribita, ali ne dadu na vatru sići stojeća, dok teče na zemlji; i kad god ti ne ćeš dici načeti ciloga kruha, dok ne pojidu komadiće, onako i ovdi se spori nad šumom, nek tebi dulje teče, a nije njima. O, da se je ovako sporilo prije 50 godina! Ali su stari sikli, ne obzirajući se na poslidnje."

Reljković tu kako se vidi brani carsku politiku, ističe kako je dosadašnja praksa štetno utjecala na šumu i žali što se prije pedeset godina o tome nije vodilo računa.

Činjenica je da je do ograničenja sječe slavonske šume došlo kada je slavonski hast postao roba za trgovinu u širem perimetru, prvenstveno nakon regulacije Save, nakon koje se moglo oblovinu i piljeno drvo slati nadaleko. Trgovci su bili ti, koji su mogli drvo u šumi dobro platiti: Reljković tu činjenicu sakriva iza seljačkog rasipanja (kog je dosta bilo). Carske su vlasti bile odlučile, da iz dotad slabo korišćenog bogatstva Slavonije — šume — treba namaknuti sredstva za sve veće troškove održavanja vojske na granici. Šume postaju time dobrodošla prihodna stavka carska erara. Plaćaju ga, indirektno, ograničavanjem sječe i prava korišćenja — graničari: no Reljković se ne dvoumi i staje na stranu vojnih vlasti.

4. O AGRARNO-EKONOMSKIM IZVORIMA RELJKOVIĆEVIH POGLEDA

Ovdje ne namjeravamo obraditi sve utjecaje, koji se održavaju u djelu M.A. Reljkovića, već samo one sa područja društvenih, prvenstveno agrarno-ekonomskih znanosti.

T. Matić koji se najviše bavio djelom M.A. Reljkovića, još je davne 1911. godine smatrao da Reljković nije imao prethodnika u domaćoj literaturi, "već ako je uopće nešto utjecalo na Reljkovića, taj je podsticaj mogao doći jedino preko literature, na stranim

60 Satir II, str. 122.

jezicima.[61] Već je tada Matić upozorio na sličnosti "Satira" sa djelom poljskog pjesnika Jana Kochanowskog (1530-1584), koji je 1564. godine objavio knjigu "Satyr albo dziki maž", što je točno isto značenje kao i pun naslov Reljkovićeve knjige (Satir iliti divji čovik), samo s time što je knjiga Kochanowskog objavljena dvije stotine godina prije Reljkovićeve. Da li je iz nje što preuzimao? Na to pitanje odgovori su evoluirali. Matić je isticao da unatoč iste literane forme, djela moraju biti različita, obzirom da pisci kude drugačije društvene klase (Kochanowsky — poljsko plemstvo, a Reljković slavonske graničare). No Matić dopušta da je Kochanowsky mogao inspirirati Reljkovića, jer je on stvarao svog Satira "za vrijeme sedmogodišnjeg rata u krajevima na njemačko-poljskoj etnografskoj granici, gdje je u ono vrijeme poljski element bio još veoma jak".[62]

Kasnije su mnogi ponavljali Matićevo mišljenje da je Reljković poznavao djelo Kochanowskog ali da taj utjecaj nije mogao biti snažan s obzirom na razlike u vremenu i prilikama u kojima su ta dva djela nastajala.[63] No rad Lecha Pazdzierski-og[64] pokazala su javnosti da je taj utjecaj bio mnogo veći, nego što se to početkom ovog stoljeća pretpostavljalo. Pazdzierski dokazuje da je Reljković čak polemizirao (u Gramatici, pa čak i Satiru) sa gledištima Kochanowskog, iznešenim i u drugim radovima Kohanowskog (a ne samo u Satiru). Komparativna analiza dvaju Satira pokazuje mnoge podudarnosti i sličnosti, a ponegdje se i "potpuno poklapa". Zato se moramo složiti s poljskim analitičarem koji ističe da postoji istovjetnost tema poljskog i hrvatskog pisca, sličnost u načinu prilaženja temama i načinu rješavanja zamišljenih koncepcija u praksi; utilitarno-didaktički karakter Reljkovićeva stvaralaštva blizak je ranorenesansnom duhu poljske literature, pa i samog Kochanowskog. Polemički "dijalozi" nastaju pri sukobu racionalizma Reljkovića sa općenitim pogledima njegova poljskog prethodnika. Svoje poznavanje poljskih izvora Reljković je "stvaralački razradio, prilagodio lokalnim uvjetima, stvarajući djelo nezaboravnog prostonarodnog čara[65]

No, dopuštajući taj utjecaj, još uvijek nismo rekli koje je to društvene ideje prihvatio Reljković od Kochanowskog! Mislim da prvenstveno valja istaći da je J. Kohanowski imao za to vrijeme neobično jako izraženu svijest o pripadnosti Poljaka Slavenstvu - "slavenska svijest". U šesnaestom stoljeću Kochanowsky već piše "Kritički osvrt na legendu o Čehu i Lehu"[66] , pobijajući tada razvijenu legendu o Čehu i Lehu kao osnivačima Češke i Poljske. Ta je legenda prvi put bila zapisana kod poljskog kroničara Wincenty-ja Kadlubeka (oko 1160-1220.) a kasnije su je ponavljali poljski i češki historičari (Vaclav Hajek z Libočan, Dolimil i drugi). Ta legenda došla je i do 19. stoljeća (u djelima primjerice P. Šafarika i kod nas Lj. Gaja). Nesumnjivo da činjenica što pjesnik Kohanowsky odbija naslijeđene mitove govori o snazi njegova analitičkog duha. No pobijajući stare legende J. Kohanowsky stvara i nove zablude: tako piše da su "Slovaci prešli preko Dunava i naselili se na Jadranu, gdje i danas žive, pa po njima ovu zemlju zovu Slavonija[67] Kochanowsky inače u svom djelu

---

61 T. Matić: Neue Beiträge über M.A. Reljković, Archiv für Slavische Philologie, XXXII, Berlin 1911.

62 T. Matić, ibid., str. 168. Pedeset godina kasnije T. Matić je odrešitiji i piše "Relković je, *ugledajući se po svoj prilici* u "Satyr albo dziki maž" poljskoga pjesnika Kochanowskoga, u svoje već izrađeno djelo o intelektualnom, moralnom i ekonomskom pridizanju Slavonije, tek naknadano uveo Satira kao mentora i prema tome djelo okrstio "Satir iliti divji čovik" (podvukao V.S.) T. Matić: Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestog vijeka, Rad JAZU, knj. 324, str. 10.

63 O tome je pisao publicista I. Esih (Poljski i hrvatski Satir ili Divji čovjek — Hrvatsko kolo, 1928) i K. Perić (Politika, 5. 8. 1930), no diskusija je brzo utihnula.

64 Lech Pazdzierski: Jan Kochanowski i južni Slaveni, Radovi Centra za organizaciju naučno-istraživačkog rada u Vinkovcima, JAZU, knjiga 1, Zagreb 1971, str 347-372.

65 L. Pazdizierski: Ibid., str. 368.

66 O Czechu i Lechu historia naganiona, i "Dziela polskie", Warszava 1960, s. 758

67 J. Kochanowsky: Ibid.,s.758.

spominje Hrvate, bio je prijatelj s Andrijom Dudićem - Orehovačkim[68] (kome posvećuje jednu svoju pjesmu[69]) i naslađivao se "srijemskim vinom" (kako piše u pjesmama).

Čini mi se dokazanom pretpostavka da je pri svom vojevanju M. A. Reljković upoznao djelo Kochanowskog i da je ono na njega utjecalo[70] (a kako i ne bi kad je spominjalo i Slavoniju!!) na dva načina. I on podržava tezu o jedinstvenom porijeklu Slavena, koju je Kochanowsky zastupao, ali smatra da je njegova Slavonija ishodište svih Slavena i svih slavenskih jezika (što je suprotno tvrdnjama Kochanowskog!!). Piše da je Slavonija

"prava mati od mlogih jezika,
kokonoti baš od mađarskoga
od Češkoga i od horvackoga
još od poljskog i od vandalskoga
od moravskog i od moskovskoga[71]

U drugom izdanju Satira ta je teza o podrijetlu Slavena razrađenija, ali ostaje jednako daleko od historijske znanosti. U početku su se Slaveni zvali, a kasnije od "slave" postadoše Slavonci. Ilirija je kraljevala nad Slavenima, a poslije "cesari iz Rima" prominiše ime Slavonija "pak nadiše Savska Panonija"[72]

Oni i:

"u državi narod razdiliše
i razlika imena nadiše,
Al i ovo jošter valja znati
Da ti biše od sviju njih mati:
od češkoga i od poljačkoga
od vandalskog i od horvatskoga
od moravskog i od moskovskoga,
od slovačkog i od bosanskoga
dalmatinskog i srbskog jezika
znati bi še - to je tebi dika"[73]

---

68 A. Dudić-Orehovački (Budim 1533-Vroclav 1589) boravio je u Poljskoj od 1565.godine do 1589. gotovo neprekidno.

69 Spada više u kuriozitete nego u znanost da je Kochanowski - svjetovni župnik - napisao veliku elegiju (sa 26 strofa!!) zbog stupanja u brak katoličkog biskupa Dudića koji zbog ženidbe daje ostavku za biskupsku čast; istini za volju valja dodati da je Dudić na Tridentskom koncilu istupio protiv svećeničkog celibata.

70 Zadatak naše znanosti bit će da podrobnije istraži utjecaj poljske misli na naše znanstvene radnike u srednjem vijeku. Primjerice, da li je slučaj što naš Vinko Pribojević, koji čita (1525) i objavljuje (1532) svoje djelo o podrijetlu i zgodama Slavena, studirao kao dominikanac 3 godine u Poljskoj (Krakovu)? Tu je prvi put "Sveslavenska ideja iznešena u njezinom najplemenitijem obliku" (G. Novak u predgovoru Pribojevićeve knjige, Zagreb 1951, str. 17), zajedno sa konceptom (koji će Kochanowski kritizirati) o braći Čehu, Lehu, Rusu i dr. Ali Grga Novak ne govori o izvorištima tih sveslavenskih ideja kod Pribojevića. M. Orbini, objavljujući u Pezaru "Il regno degli slavi" spominje i koristi podatke što mu ih daje poljski historičar Krzysztof Warszewicki (kako to ističe R. Samardžić u predgovoru njegova izdanja "Kraljevstva Slavena", Beograd 1968, str. XLVI), ali je nejasno u kojoj su mjeri njegove ideje u cjelini pod utjecajem drugih autora. Ističući tipično kompilativni način rada Orbinija S. Ćirković ističe da se u njegovoj knjizi zapaža "gotovo podpuno odsustvo južnoslavenskih autora" i "propusti u poljskoj literaturi XVI veka, koja se Slavenima zaista bavila" (Ibid., 379-381). Ignacije Đurđević-Đorđić (1675-1737) u svojim "Pjesmama ljuvenima" izrijekom spominje Kochanowskog kao "pjesnika prvog".

71 Satir I, Djela, str. 4-5.

72 Jan Kochanowsky je (1583) razobličavao mit o Ivanu Groznom kao potomku cara Augusta. Te je stihove znao naš J. Križanić pa ih citira u svom djelu (vidi o tome I. Golub: Slavenstvo Jurja Križanića, Zagreb 1983, JAZU, str. 14)

73 Satir II, Djela, str. 73.

Kao što se vidi Reljković je i dalje slavenskog duha i smatra Slavoniju prapostojbinom Slavena. U drugom izdanju mađarski više ne proističe iz slavonskog jezika, a kao novi potomci slavonskog jezika dodati su moravski, slovački, bosanski, dalmatinski i srpski.[74]

Ta ista tvrdnja nalazi se i u Reljkovićevoj Gramatici: u njenom Predgovoru piše: "Što se najposli slavonskoga jezika dotiče, poznaju svi, i ispovidaju, da rastočni jezik jest, i Mati mlogih drugih jezikah, iz kojega je tolikih Narodah govorenje isteklo, kakono moskovsko, poljsko, pemsko, horvatsko, dalmatinsko, slavonsko, serbsko, macedonsko, albanesko, bosansko, moravsko, slovačko, šlesko, štajersko, kranjsko, korotansko ili korintinsko i istrijansko etc., tako da ovim jezikom *najviše kraljevstvih i zemaljah poći se može*"[75]

Uspoređivao je i rječnike pa kad bi naišao (kako piše u Predgovoru) da se neke riječi jednako izgovaraju, uzeo bi je u svoj rječnik, kao pravu slavonsku. "Nike riči za poznati jesu li pravo slavonske, ili su od Turakah ostale, prigledao sam ričnik dalmatinski, horvatski, pemski, i poljski, i gdi sam našao da ovi narodi jednu rič, ili svi, ili najposli dva, jednako izgovaraju, onu sam i ja uzeo, u moj ričnik za pravu slavonsku postavio, imajući za mene svidočanstvo tolikih narodah slovinskih[76] Stanovito slavenstvo, slavensko jezično jedinstvo s ishodištem u njegovoj Slavoniji, moglo bi se uzeti proizvodom Reljkovićevih poznavanja poljskih izvora.[77]

Probuđeni slavenski patriotizam Slavonca Reljkovića bio je, međutim, nenametljiva pozadina, na kojoj je Reljković ispisivao svoje agrarno-ekonomske poruke. Odakle potječu ti izvori? Reljković navodi imena samo dvojice pisaca, kojima se služio pri svojem radu. To su "Karlo nikoji Solenka iz Latinske" (Satir, II. stihovi 2277-2778) i "niki Janča", što o pčelama "lipo piše" (stihiov 2317-2318). U oba slučaja radi se o popularizatorskim knjigama.

Karlo Solenka je Carlo Solenghi, koji je u Zagrebu 1768. godine objavio na kajkavskom knjigu "Kratek navuk ili vupučenja, kak dudovo belo drevo zasadžati i črveki svilu delajuči hraniti se moraju"[78] Reljkovićevi stihovi o svilogojstvu u mnogo čemu su inspirirani ovom knjižicom.

Reljkovićev Janča je Janša Anton (1734-1773), pčelar i bakrorezac, koji je od 1770. učitelj pčelarstva u austrijskim zemljama. Prvu knjigu o pčelarenju Janša je izdao 1771. godine, a posthumno sva djela njegov učenik Josef Munzberg[79] I jedan i drugi navod govori da su novoizašle knjige brzo nalazile svoj put do M. A. Reljkovića — samo 2-3 godine nakon njihova izlaska on već u Satiru o njima pjeva.

No, što je s ostalim izvorima, na koje ukazuje Reljković u pisanim tekstovima? Tu ćemo se morati kretati od poznatog ka manje poznatom. Zato ćemo početi našu analizu od jednog

---

74 Ovi stihovi proturkeče jednom dvostihu iz drugog izdanja (320-321) gdje Reljković kaže Slavoncima da "vaši stari jesu knjige znali, srbski štili i srbski pisali"

75 Nova slavonska i nimačka Gramatika, Zagreb 1767, Pridgovor, str. 2-3 (Podvukao V. S.)

76 Gramatika, Zagreb, Pridgovor, 4-5

77 Manje je vjerojatno da je njegov slavenski patriotizam razultat poznavanja djela Pribojevića ili Orbinija (s obzirom na ograničenu cirkulaciju tih knjiga u Slavoniji XVIII. stoljeća i njegovo slabo poznavanje talijanskog). Ovaj "panslavonizam" bio je, vjerojatno, osnovica R. Bićaniću za zaključak da se "u Satiru mogu naći zameci nerazvijenog slavonskog nacionalizma" (Ibid., str. 24)

78 Knjiga je inače tiskana bez datuma, a određivanje godine tiskanja je prema S. Tropschu. Inače se je u toj knjizi (u Predgovoru) autor potpisao kao Carolus Szolengy. Inače je moguće da je Reljković koristio i godinu dana kasnije u Osijeku izdat rad istog pisca pod naslovom: Sollenghi, Karoly: Uj-Modi (Magyar) selyem-ruha, (az az) Magyar, es hozza-tartozando (Orzagoknak a' Selyem? eresztö Bogarak -) bol követkazendo különos kasznok, (es gyarapitasok.) Irattotott (Sollenghi) Karoly/ Magyr, Horvath, es Sclavo-/nia Orazagokban a' Selyem munkalasanak./ Elso Tsaszari, s' Kiralyi Gond - / viseloje altal. Nyomtatott Also Sclavoniaban 1769. Esztendobaen. 8° 62 str. "Predgovor je datiran u Osijeku: Irtuk Eszeken bojt-mas havanak 5. napjan 1769. esztendoben. Karakter slova i grafički ukrasi ukazuju na franjevačku tiskaru.

79 J. Janscha: Abhandlung vom Schwärmen der Bienen, Wien 1771; J. Munzberg: Das Anton Jannscha hinterlassene volstandige Lehre von der Bienenzucht, Wien 1775. Ova posljednja knjiga je izvrsna: prvi slovenački prijevod štampan je u Celju (1795), a doživjela je 19 izdanja (na njemačkom, češkom, engleskom i slovenačkom)!

indirektnog traga. To je djelo njegova sina Josipa Stjepana Reljkovića (1754-1801), župnika i gimnazijskog profesora u Vinkovcima, koji je 1796, u Osijeku objavio poljoprivredno poučnu knjigu sa dugačkim naslovom "Kućnik što svakoga misica priko godine u polju, u brdu, u bašči, oko marve i živadi, oko kuće i u kući činiti i kako zdravlje razložno uzdržati ima". Josip Stjepan živi uz svoga oca u Vinkovcima (1786-1798) a knjigu izdaje za očeva života, posvećujući je "general-inspektoru istočnih krajina De Vinsu", koji se brinuo da knjiga što prije izađe.

Nije stoga suviše smiono predpostaviti da župnik i gimnazijski učitelj za pisanje te knjige koristi očevu biblioteku (jer knjige su tada skupe!!), pa i koji savjet oca, koji je stekao slavu literaturom, u kojoj će se i sin tek okušati.

Kućnik je po mnogo čemu sličan Satiru: po obliku (pisan je u desetercu), tonu (i sin i otac jednako karaju divane, prela i posijela), načinu prezentacije misli (i u "kućniku" pita se čitalac i s njime se razgovara, kao što je činio Satir), a i po literaturi (i jedan i drugi koriste navode Solenghija i Janšu; Stjepan pride tome prepričava savjete, što ih daje otac u "ovčarnici" — s nekim malim poboljšicama). Očito su im i izvori spoznaja jednaki. Niti Stjepan Reljković ih ne navodi, ali su one ipak odgonetane zahvaljujući dr. Stjepanu Tropschu, koji je u svojoj pedantnoj studiji "Uzori Reljkovićevu "Kućniku"[80] otkrio vrela spoznaja S. Reljkovića. Tropsch je komparativnom analizom dokazao da je "jedna trećina cijelog "Kućnika" više ili manje pod utjecajem stoljetnog kalendara, kojeg je pisao Moriz Knauer, a koji je izašao 1776. u Augsburgu.[81] Pedantnom analizom Tropsch je našao čitave stranice, u kojima Reljković prepjevava Knauerov prozni tekst.

Kojoj vrsti literature pripadaju ti stoljetni kalendari? I kakvu bi rodu literature pripadao taj rad Stjepana Reljkovića (za koga Tropsch s pravom tvrdi da su izvori Reljkovića bile "knjige koje se bave ekonomijom[82])? Odgovor je nesporan: Reljković je daleki izdanak "domaćinske literature" (Hausvaterliteratur) čiji počeci u Njemačkoj datiraju se djelima Johanna Colera (oko 1560-1639), njemačkog agrarno-ekonomskog pisca[83] koji ima znanstveno značenje sve do polovice 18. stoljeća. Otada prema sudu S. F. Frauendorfera, najistaknutijeg istraživača povijesti agrarno-ekonomske misli na njemačkom govornom području, ona gubi svoje negdašnje značenje.[84] Treba reći da S. Reljković nije prvi, koji je na hrvatskom izdao takav "kućnik": prije njega bilo je mnogo sličnih radova. Prvi takav poznati kalendar izašao je za 1653. godinu u Zagrebu pod naslovom "Novi kalendarium od Christussevoga poroda Rachunanvssi na leto 1653". Uz latinsko i hrvatsko nazivlje pojedinih mjeseci tu su i slike, što prikazuju poljoprivredne poslove, koji se obavljaju u tim mjesecima.

---

80 Izdato u Radu JAZU, knjiga 145, Zagreb 1901, str. 1-29.

81 Pun je naslov tog Kalendara vrlo dugačak, pa ćemo ga dalje u tekstu citirati samo sa Knauer. On, inače, glasi "Des Herrn Abtes Moriz Knauer vollständiger Hauskalender, welcher auf das itzige Jahrhundert nach Christi geburt von 1701 bis 1801 nach der neuen Kalender eingerichtet ist; darinnen zu finden wie ein jeder Hausvater sein Hauswesen mit Nutzen einrichten, die Missjahre erkennen der bevorstehenden Noth weislich vorkommen und solche ganze Zeit über nach der sieben Planeten influenz judicieren möge. Sammt beigefügter nützlichen Anweisung der monatlichen Verrichtungen durch der ganze Jahr und einem bewährten Viehartzneibüchlein".

82 Tropsch je lucidno ušao u trag izvorima po činjenici da je S. Reljković u bilješkama neke svoje hrvatske riječi "njemačkima tumačio", pa je iz toga izveo zaključak da su te ekonomske knjige morale poticati sa njemačkog govornog područja.

83 Najznačajnije mu je djelo šesterotomna "Oeconomia, oder Hausbuch" (izlazila između 1592 i 1604. godine). To je djelo imao u svojoj biblioteci N. Zrinjski i tamo ga je upoznao naš J. Križanić, koji ga je u svojoj "Politici" preporuča ruskom caru za objavljivanje (Vidi o tome moj rad "Juraj Križanić — naš prvi agrarni ekonomist", Ekonomika poljoprivrede, 3-4/1983, str. 197-216). Inače je Coller pisac i prvog gospodarskog kalendara tipa Kućnika (izašao je 1591. u Wittenbergu pod naslovom "Calendarium oeconomicum et perpetum, Vor der Hauswirt Ackerlent... und alle die jenige, so mit Wirtschaft umgehen"). Tropsch je sumnjao ali nije mogao naći potvrdu da je Reljković tu knjigu "našljedovao".

84 S. von Frauendorfer: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet, BLU Verlaggeselschaft, München-Basel-Wien, 1963, Vol I., Ss. 116-125.

Kao i obično u tim kalendarima daju se upute o vradžbinama, astrološkim predviđanjima i drugom (to ima i Knauer stotinu godina kasnije). Pavao Ritter Vitezović također je izdavao takve kalendare u razdoblju između 1691. i 1705 godine (sačuvani su iz godina 1692, 1698, 1699 i 1705). Tu se, poput našeg Reljkovića, u naslovu već navodi da je to "mesečnik i dnevnik gospodski i gospodarski" (kalendar za 1698), u kojem se daju u stihovima čitačima i životne maksime, kao i praktične upute.[85] Čak i u Slavoniji S. Reljković imao je prethodnika u kalendaru što je izašao 1766. u Budimu.[86] Na slovenačkom jeziku takvi domaćinski Kalendari izlaze redovito čak od 1726. godine. Štampao ih je izdavač Mayr u Augsburgu (od 1726-1844) pod naslovom Nova Krainska pratika. Od 1845. do 1945. godine izlazila je pod različitim naslovima (velika praktika, pa nova, stara, Krajinska, mala — varijacije su u naslovu brojne), ali uvijek sa istom namjerom: davati upute o poljoprivredi slovenačkom seljaku. Te knjige u Sloveniji imaju nevjerovatan uspjeh: krajem 18 stoljeća tiskaju se u više od 20.000 primjeraka, a sredinom 19. vijeka naklada dostiže 30.000 primjeraka.[87]

Reljkovićev kasni pristup tom rodu poučne literature govori da je Slavonija, napučena dijelom od doseljenika iz drugih područja (najčešće iz Bosne) tražila takvu literaturu, koja će je uputiti u ratarstvo i naznačiti "optimalne rokove" (koristim današnji termin da bih objasnio suštinu uputa po mjesecima) pojedinih gospodarskih radova. No, iz razloga koji prelaze okvire ove studije, nikada nije uspjela da održi "kućnik" ni kao trajnu ediciju niti u približno tolikom tiražu kao što su to Slovenci imali sa svojom pratikom. Biblioteka Reljkovića, koja se koristi u "Kućniku", raspolagala je sa čitavim nizom drugih poučnih djela. Tu su C. Solenghi, A. Romani, kao i neki popularizatorski spisi bez navođenja autora.[88]

Knjiga Stjepana Reljkovića upućuje nas, dakle, prvenstveno na domaćinsku literaturu njemačkog govornog područja. Možda je zbog toga potrebno svratiti pažnju na Wolfa Hohberga (1612-1688), glavnog predstavnika domaćinske literature, koji je dugo radio na upravljanju poljoprivrednim dobrima u donjoj Austriji. Njegovo glavno djelo je "Georgica curiosa" (prvo izdanje, Nürnberg iz 1682) sa karakterističnim podnaslovom "Adeliges Land — und Feldleben" (plemenito življenje na selu i na polju). I on u svojoj ogromnoj knjizi, koja je kasnijim nadopunama postala trotomnik folio formata, piše u stihovima pohvale ljepoti seoskog života (po sadržaju gotovo identične onima, koje je M. A. Reljković pisao u prvom i dopunjao u drugom izdanju "Satira") i daje pouke o poljoprivrednom gospodarstvu (od sjetve do žetve, od skladištenja do trgovine)!

S obzirom na Reljkovićev boravak u Saskoj trebalo bi uključiti u one, koji su mogli utjecati na njega, i Johana Bernharda von Rohra[89] (1688-1742), koji je sam veleposjednik i piše kritički kompendij cjelokupne dotadašnje literature o poljoprivrednom gospodarstvu na

---

85 Savjeta ima mnogo: Činit dobro, živit časno, to po smrti sve je kasno; ili "dobar glas po smrti valja, taj se za života spravlja" itd.

86 Pun je naslov tog Kalendara "Kalendar ili uregejno prikazanje nediljah i svetkovinah, kakono i propovidka s pismama od Viteza Gjure Castrioticha iliti Skenderbega s godissnjima dogajaji i Vassarih na Razgovor Illyrah, za godište 1776. Upisan, sstampan u Budimu, po Leopoldi Francesku Landereru".

87 Tolika tiraža govori i o visokoj pismenosti slovenačkog seljaka u to vrijeme, ali i o kupovnoj snazi slovenačkog seljaka. D. Vogelnik (u radu "Razvoj prebivalstva Slovenije zadnji dvesto let z jugoslavanske in evropske perspektive "Ekonomski zbornik Ekonomske Fakultete Univerze v Ljubljani", VII., Ljubljana 1965, str.282) je računao da je stanovništvo Slovenije godine 1780. imalo oko 893.000 duša, odnosno približno 120.000 obitelji, što znači da je svaka šesta obitelj kupovala u 18 stoljeću "Novu Krainsku pratiku"!!. Godine 1818. (nakon napoleonskih ratova) stanovništvo je Slavonije svega 838.000 duša, što znači da svaka peta obitelj kupuje Pratiku!!

88 A. Romani: Kratki nauk, pokraj kojega se najbolje i najlašnije bijeli dudovi zadobiti možu i pokraj kojega su svilni crvi također lasno othraniti mogu... Varasdin 1775; Navuk za duhan sadeče ljude orsage vugerskoga i Galicije, Budim 1790; Navuk od lana i konoplja obdelovanja za poljodjelce, Budim 1789, itd.

89 O njegovu radu opširne podatke daje O. Brunner u članku: Die alteuropäische Oekonomik, Zeitschrift für Nationalökonomie, 1950, i u knjizi Adeliges Landleben und europäischer Geist: Leben und Werk Helmhards von Hohberg, Salzburg 1949.

njemačkom i drugim jezicima; on zagovara osnivanje katedre za poljoprivredno gospodarstvo na sveučilištu; no istodobno daje i praktične upute o načinu uzgoja bilja i stoke. Rohr predstavlja prijelaz domaćinske literature prema kameralizmu-ekonomskom učenju koje u Austriji postoje vladajuće tamo oko 1750. godine.

Vjerojatno Reljković nije poznavao djela rodonačelnika kameralizma: Veit Ludwiga von Seckendorfa (1626-1692), ali je mogao naći knjige nekih najistaknutijih predstavnika tog ekonomskog načina mišljenja: Joachima Bechera (1635-1682), Philippa Wilhelma Hornigka (1640-1714) i Wilhelma Schrodera (1640-1688). Posebno ovdje ističemo Hornigka, koji je pridavao veliko značenje poljoprivredi, tražio potpunije korišćenje zemljišnih i obradivih potencijala; pri tom je Hornigk, koji je svjedokom austrijskog oslobođenja Ugarske i Slavonije od Turaka posebno isticao značenje tih zemalja, "kao rudnika žita, masti i mesa".[90] No, najvjerojatniji učitelj, direktni ili indirektni, Reljkovićevih kameralističkih pogleda mogao je biti Johann Heinrich Gottlieb von Justi (1705-1771), saksonac podrijetlom, najznačajniji predstavnik mlađeg kameralizma u Austriji. Predavao je u Beču (1751-1755) i u Göttingenu (1755-1757), potom bio u službi pruskog kralja Fridriha Velikog. Njegovo glavno djelo nosi naslov "Narodno gospodarstvo ili sistematičko raspravljanje svih gospodarskih i kameralnih znanosti" i izašlo je 1755.[91] To je djelo još više razvio 1761. godine "Ekonomskim raspravama o najvažnijim stvarima gradske i seoske privrede". Justi je advokat prosvijećenog apsolutizma, koji opravdava intervencionističku politiku Marije Terezije i Fridriha Velikog; polazna je osnova njegova opravdanja apsolutizma "opća sreća", koja osigurava etičke temelje države blagostanja. Stvaranje države posljedica je društvenog ugovora, u kom su ljudi potaknuti instinktom samoočuvanja, svjesno ograničili svoju slobodu ulazeći u državne okvire. To je šutljivo prihvaćanje koncepta društvenog dogovora, kako je bio izražen po Montesquieu (vidi na tom planu njegovu knjigu: Die Natur und das Wesen der Staaten, Berlin 1760). On smatra da je težište državne moći "unutarnja administracija" države. Kako su interesi nacionalnih država u Evropi različiti, to je u njoj teško održati "ravnotežu snaga" (piše u knjizi Die Chimäre des Gleichgewichts vom Europa, Altona 1758), pa preporuča stvaranje univerzalne monarhije u Evropi.

Njegovi agrarno-ekonomski pogledi, međutim, posebno su značajni za našu temu. On ukazuje jednako na opasnost prevelikog veleposjeda, kao i daljnje parcelizacije seljačkog posjeda. Međutim, ono po čemu se naslućuje utjecaj Justija na našeg Reljkovića su njegove teze "da se previše žita daje za ishranu konja, tov svinja i pečenje rakije"; on zahtijeva da se stanovništvo množi, a to se može samo povećanom proizvodnjom hrane, koja će se postići povoljnijim omjerom između ratarstva i stočarstva (sa smanjenjem ekstenzivnog, pašnog stočarenja), boljim iskorištavanjem stajskog gnojiva, poboljšicama tla i drugim. Zagovara uzgoj kultura odnosno proizvoda, koji donose najveću dobit gospodaru. On preporučuje novčani zakup zemljišta na dugi rok, a smatra za gospodarstvo lošim zakup u naturi ili napolicu; radi unapređenja poljoprivrede, ističe Justi, neophodno je približiti joj tržište izgradnjom cesta i vodenih putova. Inama-Sternegg[92] smatra ga prosvjetiteljem, koji je uzimao prirodno pravo kao osnovicu ekonomske politike; sistematizirajući i izgrađujući kameralistiku, on je izgradio svojevrsnu nauku o upravi državom, koja ga udaljava od starijih kameralista. Radi razrađenih pogleda na poljoprivredu, kao važnu polugu za postizanje "najviše kulture u državi", Frauendorfer ga smatra najznačajnijim agrarnim ekonomistom među kameralistima[93]

---

90 Hörnigka su nazvali Colbertom Austrije. Njegova su djela puna njegovog patriotičnog uvjerenja da je "Austrija iznad svega, samo kad to ona želi". Vidi podrobnije: K. Zieleziger: Die alten deutschen Kameralisten, Jena 1914.

91 J.H.G. Justi: Staatswirtschaft oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Kameralwissenschaften, 2 Bande, Leipzig 1755, 2. izd. 1758.

92 K: Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte, 3 sveska, Leipzig 1879-1901.

93 S. Frauendorfer: Ibid., Band I, s. 135.

Nema, čini mi se, potrebe dalje nabrajati. Gotovo sve ekonomske ideje, koje je Reljković opjevao u "Satiru", nalaze se i kod Justi-ja. Kako je Justijeva kameralistička doktrina misao — vodilja austrijske ekonomske politike Reljkovićeva vremena, po njoj se ravnaju i bečke i osječke vlasti pa je teško reći da li Reljković uzima Justijeve misli direktno, čitajući njegove radove, ili indirektno — popularizirajući kameralistička načela, kojima je prožeto djelovanje slavonskog generalata i bečkih vojnih vlasti. Regulamenti Engelshofena i Serbelonija (iz 1753) sa svojevrsnom agrarnom reformom graničarskog sela, nisu prema tome djelo generala — kako je to naša starija literatura govorila — već pojavni oblici jedne strategije razvoja koju je Austrija prihvatila slijedeći ekonomsku misao Justija. Nije sigurno da li je Reljković shvaćao domašitost svih tih reformi, pa se možda u toj činjenici krije stanoviti agnosticizam, koji tu i tamo proviruje iz Satira.[94] On kao graničarski oficir ne raspravlja o naredbama, one se izvršavaju bez pogovora. Napredak, kojeg je Slavonija ostvarila između 1762. i 1779. (prvog i drugog izdanja Satira) za njega je mjerilo ostvarenog napretka, ali u isti mah i dokaz kako su danas ljudi rogoborili protiv vojne prisile (da grade puteve, nasipe, mostove i drugo), da bi sutra uživali u tim istim djelima svojih ruku.

Mlađi kameralizam, kome je teorijski predstavnik Justi, bio je uzrokom svemu tome, pa je Reljkovićeva podrška mjerama graničarskih vlasti i solidariziranje sa mjerama tog pogleda na privredni razvoj.[95] Samo ponegdje iz debelih slojeva domaćinske literature i kameralizma probijaju se nove fiziokratske ideje, kojima, čini se, Reljković ne sagledava svu domašitost.

5. UMJESTO ZAKLJUČKA

Reljkovićevo djelo, a prvenstveno njegov "Satir", imali su velikog odjeka u stanovništvu Slavonije. Puno stoljeće i po, sve tamo do prvog svjetskog rata, to je bila najpopularnija knjiga među slavonskim poljoprivrednicima.[96] Iz te knjige učila su se agrarno-ekonomska načela, jer su bila iznešena jasno, u desetercu, kog je težak primao i kad nije bio pismen.

Učinile su Reljkovićeve knjige više na prihvaćanju agrarno-ekonomskih načela i unapređenja poljoprivredne prakse u Slavoniji nego sve ostale knjige 18. vijeka zajedno. Bio je prvi, najvažniji i najbolji popularizator znanstvenih ideja svog vremena u nas, koje su se ticale privrednog razvoja u cjelini i razvoja poljoprivrede posebno. Tvorac tog cijenjenog i dragocjenog djela mora biti trajno zabilježen u znanstvenoj povijesti naših naroda, uz književno i kulturno njegovo značenje.

---

94 U drugom izdanju Satira, M. A. Reljković dodao je kod stiha 2264 veliku bilješku, koja govori o putu Cara Josipa godine 1768. po Slavoniji, koji je hvalio novo-izgrađene putove i drumove. I, piše dalje: "Prosti je čovik vrlo priuzet od nevirovanja; on ne viruje, kada mu se štogod kaže, da ono za njegovu i ciloga vialeta hasnu i napridak služi, što se zapovida a vidi, da se zapovidnici minaju i ništa sobom ne odnesu, što su naučili, jerbo nisu za sebe ni načinjali, nego za vialet"... I, nešto dalje, piše: "ima još ljudi, koji ne vide dalje od nosa i koji ne znaju, da svaka stvar, koja se zapovida, ima svoj pravi uzrok, zašto se zapovida i zašto se čini, a prez uzroka, ništre se ne zapovida i ništa se ne čini". Djela, str. 133.

95 U tom smislu nije točna tvrdnja R. Bićanića (op. cit. str. 61-62) da je "podloga Reljkovićevoj ekonomskoj koncepciji austrijski merkantilizam i to merkantilizam druge epohe vladanja Marije Terezije, tzv. reformni merkantilizam". Očito je, naime, da Justi dolazi gotovo na sam početak vladanja Marije Terezije (1740-1780).

96 O tome divno govori Dragutin Tadijanović (Reljkovićev Satir u mom sjećanju — u RadovimaCentra za organizaciju-naučno-istraživačkog rada JAZU u Vinkovcima, knjiga 2, Zagreb 1973, str. 247-249), poetski prožet dubokom nostalgijom za iščezlim vremenima. Priča Tadijanović o svom djedu, koji bi ("u zimske večeri, kad je sve bilo spremno za počinak, i petrolejka ugašena") s rukama na leđima, odmjerenim korakom hodao po sobi, od kreveta do vrata, i govorio stihove Satira, kao da ih je sam sastavio. U svečanim zgodama, nedjeljom ili blagdanom, djed bi također čeljadi kazivao stihove Satira koje je znao naizust. Bili su to Reljkovićevi deseterci, za koje Tadijanović — taj divni pjesnik — kaže da su "silazili u me i tražili gdje da se smjeste". Suseljani bi pozajmljivali od Tadijanovićeve kuće tiskana "Satira" i "teška ga srca vraćali".

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 55—62, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 72. (497.13) (091) "17"
Rad primljen 10. 01. 1985.

MIROSLAV PRPIĆ, *Zagreb*

ARHITEKTURA U SLAVONIJI U 18. STOLJEĆU

Crkva Gesú u Rimu je prototip arhitekture koja će u kasnijim razdobljima iskazivati snagu i veličanstvenost, fantaziju i raskoš interieura i exterieura. Ta arhitektura je u službi protureformacije i govori o moći i bogatstvu katoličke crkve. Rođenje je to jednog stila koji će s takvim osobinama prihvatiti i vladajući slojevi, najprije u Italiji, pa onda i u ostalim državama Evrope. To je stil koji će postati prva prava sinteza likovnih umjetnosti.

Bilo je to 1577.

Pojavio se barok.

Te iste godine osmanlijske horde prekrile su Balkan i s područja Slavonije preko ostataka Hrvatske vrše nalete u središnju Evropu. Razarane su kuće, naselja, utvrđeni gradovi, crkve, dovodi se u pitanje opstanak. Ovo apokaliptično vrijeme potrajat će još kojih stotinjak godina da bi tek jednu godinu prije ulaska u 18. stoljeće došlo do konačnog izgona Turaka iz sjeveroistočne Hrvatske.

U plimama i osekama konca 17. i početkom 18. stoljeća razoreno je sve što je izgrađeno ne samo u ranijim epohama, nego i u minulim desetljećima, tako da su praktički zbrisani gotovo svi tragovi koji bi potpunije govorili o kontinuitetu života i stvaranja. Tada nastaje jedan mirniji period obilježen "Vojnom krajinom" u kojoj je veći dio Slavonije stavljen pod direktnu vojnu upravu Beča s osnovnom ulogom stvaranja obrambenog zida na Savi između Austrije i Turske.

Prvu polovicu stoljeća karakteriziralo je organiziranje austrijske vlasti koja preko svojih emisara nemilosrdno tlači domaći živalj.

Na zgarištima i pepelu nova vlast želi utvrditi svoje pozicije, na zemlji čijim granicama, kako pjeva suvremenik, vojnik, pristaša racionalizma i pjesnik Matija Antun Reljković,

... "Rike teku sa četiri kraja:
Od istoka Dunaj voda pliva,
Od zapada studena Ilova,
Od ponoći Drava voda miče,
Kod Almaša u Dunav utiče,
A od podne Sava voda teče
I u Dunav o Biograd češe.
Po tebi se bijele gradovi
kao na vodi sivi labudovi:
Brod, Gradiško, Osik i Varadin,"...

Skoro jedno stoljeće iza skromnog ulaska baroka na tlo kontinentalne sjeverozapadne Hrvatske preko crkve Sv. Katarine u Zagrebu (1620. do 1632.) započinje gradnja zidanih utvrđenja, koja su projektirana u duhu posljednjih dostignuća tadašnje ratne tehnike.

Rađanje je to nove arhitekture koja je, unatoč ratovima, elementarnim nepogodama i (najviše) maćuhinskom odnosu nas samih, posebno u ovom stoljeću, ostavila trajna obilježja u arhitekturi a naročito u gradogradnji Slavonije.

U ovom kratkom prikazu arhitekture u Slavoniji kroz 18. stoljeće slijedit ćemo našeg vodiča — pjesnika i pri tome respektirati kronologiju.

Odvajkada je Osijek bio na glavnoj vjetrometini povijesti; od Rimljana preko seobe naroda do Osmanlija. Strateški razlozi da Austrijanci početkom 18. stoljeća počnu izgradnju jedne od najvećih i najmodernijih vojnih utvrda toga vremena u Evropi.

1712. za začuđujućih samo 7 godina završena je jezgra tvrđe, a daljnji razvoj je trajao još nekoliko desetljeća.

Na mjestu razorene i poplavljene drevne varoši nastala je sretna simbioza vojne arhitekture izražene posebno u zvjezdolikom tlocrtu obrambenog okvira s bastionima i gradske jezgre s pravilno oblikovanim trgom civilnih i sakralnih sadržaja, od kojeg se odvaja uglavnom ortogonalni ulični raster. 1721 dovršena je preko Drave krunska tvrđava koja s tvrđom čini organsku cjelinu. Tako je uz svu fortifikacijsku uvjetovanost nastala barokna cijelina, koja uz Varaždin čini vrhunski rezultat arhitekture i urbanizma 18. stoljeća u nas.

Pomicanjem vojnih interesa ka istoku osječka tvrđa sve više postaje odlučujući činilac daljnjeg razvoja civilnog Osijeka.

Već 1702. podignuta je zgrada gradskog magistrata u kojoj je današnji Muzej Slavonije.

Zgrada glavne straže, koju obilježava niz arkada okrenutih glavnom trgu i istaknuti tornjić, sagrađena je već 1709.

Od 1709-1732. na mjestu Sulejmanhanove džamije građen je istaknuti sakralni ansambl: franjevačka crkva sv. Križa i franjevački samostan, a isusovačka crkva sv. Mihovila koja se ističe svojim dimenzijama i s dva zdepasta zvonika građena je u periodu od 1725. do 1748.

U razdoblju intenzivne izgradnje nastalo je na desetke baroknih objekata koji se posebno ističu kao npr. Generalat na trgu s velikim dvorištem oivičenim arkadama (1726.) kao i impozantne kasarne s otvorenim arkadama (1714.) pa građanske stambene kuće s trgovinama i obrtničkim radionicama itd.

U osječkom gornjem gradu u istom razdoblju građen je kapucinski samostan (1706. do 1710.), koji čini cjelinu s baroknom građevinom crkve sv. Jakova (1723. do 1727.).

U starom donjem gradu oko glavnog trga ističe se niz kasnobaroknih građanskih kuća iz druge polovice 18. stoljeća, a od sakralnih vrijedno je istaknuti kapelu sv. Roka (1744.), župnu crkvu sv. Marije (1728.).

U Retfali ističe se lijepi klasicistički dvorac Pejačevića izgrađen na izmaku stoljeća (1797. do 1801.).

Nakon ustaljenja granice između Austrije i Turske sve veći značaj dobiva Brod na Savi. Zbog toga od 1715. do 1732. na ušću Mrsunje grade utvrđenje, koje je na ovom istaknutom punktu značajno ne samo za Austriju. Unutrašnji obrambeni pojasi dovršeni su u prvom razdoblju dok je vanjski dio sagrađen do 1768. Karakterističan je četverouglasti tlocrt s velikim bastionima na uglovima. Za razliku od osječke tvrđe ova je imala isključivo vojnu namjenu. Okoliš je bio čisti ravni prostor — glasije (danas Klasije).

Civilni Brod se razvijao u neposrednoj blizini pod specifičnim uvjetima koje je dijelom diktirala konfiguracija terena, a većim dijelom tadašnja ratna tehnika. Zbog toga u Brodu veoma kasno započinje gradnja zidanih građanskih objekata. Koncem 18. stoljeća od 384

kuće ima svega 5 zidanih. Uz drvenu zgradu samostana 1727. počinju franjevci gradnju crkve sv. Trojstva sa zdepastim zvonikom nalik na kulu, da bi uz taj objekt nastavili gradnju jednokatnog samostana kvadratnog tlocrta koji izrasta sa svojim osebujnim klaustrom u jednu od najljepših i najreprezentativnijih građevina Slavonije iz doba baroka.

Župna crkva datira iz 1754.

Na tada značajnom putnom pravcu prema Jajcu na lijevoj obali Save nasuprot Bosanskoj Gradiški, 1762. gradi se na mjestu dotadašnje nekvalitetne utvrde još jedna značajna utvrda čiji pravokutni unutrašnji prostor opasuju snažni zidovi, bastioni i opkopi. Ova tvrđa veoma rano gubi svoj značaj. Od nje je danas preostalo veoma malo sačuvanih dijelova. Uz nekoliko masivno građenih horizontalnih objekata ističu se lijepa ulazna vrata i kula čiju unutrašnjost čine posebno vrijedni elementi karakteristični za barok toga razdoblja.

Na ruševinama dotadašnjih naselja započinje gradnja novih. Poslije stoljetnih stalnih vojevanja intenzivira se privredni život i pojačava obnova i izgradnja novog. Na križanjima putova koji sijeku Slavoniju, uz riječne tokove i tada značajne prometnice, niču novi objekti, isprva drveni, da bi u drugoj polovici 18. stoljeća bili zamijenjeni masivnima zidanim od opeke.

Uglavnom se zadržava urbana struktura srednjovjekovnih naselja.

A nakon puno stoljeća pojavljuju se i nova naselja ili dijelovi naselja karakteristični po racionalnoj vojnoj strukturi pravokutnog rastera ulica, koje se spajaju s pravokutnim trgom.

Trg je najčešće četverokutan s obaveznim drvoredom. Po obodu su locirani vojni objekti kao: komanda, kapetanija, sud, uprava, magazin, kasarne, apoteka. Dominante tih trgova su sakralni objekti; s jedne strane katolička, a s druge pravoslavna crkva. Također su tu i stanovi viših oficira koji raspolažu s velikim vrtovima — potkućnicama, pašnjacima, koji će u kasnijem razdoblju biti kočnica razvoja gradova.

Objekti su uglavnom građeni na bazi tipiziranih projekata, koji su u toku izvedbe doživljavali izvjesne modifikacije. Uz obavezne trijemove s oblim lukovima na glavnom pročelju karakteristika je i škrtost detalja i profilacije, koja se javlja u bogatijem obliku tek u drugoj polovici stoljeća kao rezultat jačanja građanskog sloja stanovništva.

Reljković nam u "Satiru" o tome kazuje:

"... Još varoše brojiš plemenite,
Koji tebe sa svih strana kite:
Požega je i Virovitica,
Cernik, Pakrac i još Pleternica;
I Valpovo, Kaptol, Kutijeva,
Od starina Abacija ova;
I Našice i jošter Velika.
Brod i Kobaš i Nova Gradiška,
Pa je Ilok, Osik i Vukovar,
I Vinkovci, Šarengrad, Đakovar,..."

Možda najljepši primjer kontinuiteta i organskog rasta na temeljima predrimskog razdoblja još od 1227., sačuvan do danas na ovom našem tlu, jest Slavonska Požega. Posebno njezin središnji dio s današnjim Trgom maršala Tita.

Trg je smješten u podnožju brda na kojemu je nekad dominirao srednjovjekovni castrum i nepravilnog je trokutastog oblika; sjeverna stranica u svom zapadnom dijelu karakteristična je po kasnobaroknim jednokatnicama u nizu i s arkadama, dok je istočni dio bez arkada. Na zapadnom dijelu trga je niz jednokatnica također s arkadama. Među njima se ističe zgrada nekadašnjeg magistrata (oko 1800.).

Najznačajniji objekati su na južnoj strani: bivša gimnazija (1726.), crkva sv. Lovre s baroknim tornjem uz gotičko svetište bogato freskama iz 14. stoljeća. Do nadogradnje dvaju katova jedinstvenu cjelinu s crkvom činio je jednokatni barokni isusovački kolegij (1711.). Jednokatni kompleks franjevačkog samostana s karakterističnim pravokutnim dvorištem s trijemom nastajao je od 1708. do 1766. uz crkvu sv. Duha koja je na gotičkim temeljima obnovljena u baroknom stilu.

Značajno je da je u tursko vrijeme ta crkva bila pretvorena u džamiju.

U neposrednoj blizini trga ističe se interesantni objekt županije (1745.) koji je pregrađen u doba historicizma, te barokna župna crkva sv. Terezije s kružnim tlocrtom i svojim visokim zvonikom (1763.).

U Virovitici je uz franjevački samostan (1751.) sagrađena prostrana jednobrodna crkva sv. Roka s četverokutnim svetištem i snažnim tornjem pored nje (1746. do 1752.).

Iako je nastao na samom početku 19. stoljeća (1800. do 1804.) ovdje treba istaknuti reprezentativni dvorac obitelji Pejačević, koji je izgrađen na ostacima srušene tvrđave.

Cernik, mjesto školovanja Matije Antuna Reljkovića, bio je sjedište sandžakata u tursko vrijeme. Bila je to varoš opasana zidovima s tvrđavom koju je više od Turaka u vrijeme početka njihova izgona uništio austrijski general Caprara. On je 1688. bojeći se povratka Osmanlija razorio do temelja kompletnu tvrđavu i oko 1000 turskih kuća iselivši stanovništvo u Slavonsku Požegu. 1707. do 1753. Cernik je u posjedu Petraša, koji ponovno podižu tvrđavu da bi 1753. cerničko vlastelinstvo došlo u ruke obitelji Marković, koja preuređuje, pregrađuje i barokizira grad. Od 1756. godine uz neke manje preinake i kasniju nesretnu dogradnju jednokatnog aneksa na sjeveru, dvorac je sačuvan do danas kao veoma lijep primjer kontinuiteta življenja od tipično fortifikacijske namjene preko stambene, do sadašnje društvene.

Karakteristično je za arhitekturu 18. stoljeća u Slavoniji da, pored kaštela ili utvrde, kao najznačajniji objekti u naselju stoje crkva i najčešće samostan uz nju. To se potvrđuje i u Cerniku. 1728. počinje gradnja lijepog franjevačkog samostana da bi četverokut zatvorenog dvorišta sa ustakljenim zatvorenim arkadama bio uglavnom dovršen izgradnjom jednobrodne velike crkve s prislonjenim tornjem na sjevernoj strani (1744) i početkom gradnje istočnog jednokatnog krila (1753.).

Na prometnici koja povezuje Podravinu preko Bilogore s Posavinom, na temeljima srednjovjekovnog grada, svoj kontinuitet nastavlja grad Pakrac u kome je 18. stoljeće ostavilo znatne tragove. Posebno u lijepim objektima suzdržanih reduciranih oblikovnih detalja kao što su zgrada episkopskog dvora (1732.), episkopska crkva (1768.), te crkva sv. Uzvišenja Marijina (1763.) To je arhitektura koja se doživljava prikazom preko velikog broja stuba. Iz 1771. je jedna od najljepših općinskih zgrada — jednokatnica s lukovima.

U Pleternici kao i u nizu drugih slavonskih mjesta možemo pratiti genezu urbanih objekata karakterističnih za ovo podneblje.

Trokutasti tlocrt srednjovjekovne utvrde okružene opkopima bio je nakon izgona Turaka izvor širenja gradića Valpova. Relativno rano, već 1722. izgrađena je župna crkva.

U Kaptolu 1752. u obnovljenoj utvrdi izgrađena je crkva sv. Jurja čiji zvonik uz ostatke zidova i kula postoji još i danas. Kaptolska crkva sv. Petra i Pavla podignuta je 1772.

U Kutjevu su isusovci 1725. dijelom na temeljima stare opatije izgradili jednokatni dvorac i novu crkvu unutar tada bogatog, barokno koncipiranog parka.

U Našicama su veoma stara gotička crkva sv. Antuna kao i samostan (datiran još s kraja 13. stoljeća) radikalno barokizirani i to odmah na početku 18. stoljeća. 1714. je podignut

visoki toranj uz crkvu. Kasnije je izgrađeno istočno krilo samostana, a dvije bočne kapele dovršene su 1765.

Sličnu sudbinu podređivanja novom stilu na području Slavonije doživio je i niz drugih sakralnih objekata u tom razdoblju.

Velika je bila centar vjerskog života Hrvata iz Slavonije u tursko doba što znači i kulturno središte. Veliki samostan obnovljen je u prvoj polovici 18. stoljeća. Odlaskom franjevaaca u Slavonsku Požegu zadnjih godina 18. stoljeća on gubi dotadašnji značaj i osuđen je na propadanje. 1924. je definitivno srušen. Dobro sačuvani ostaci tog kompleksa su gotička crkva i visoki toranj asketskih formi (1742.).

U Kobašu je također postojao još početkom 16. stoljeća samostan uz koji je izgrađena gotička crkva sv. Marije. Obnovljena je poslije odlaska Turaka 1780. izgrađena je nova barokna crkva okružena zidom i ugaonim kulama kao i župna crkva u nedalekoj Novoj Kapeli, izgrađena šest godina ranije.

1748. udareni su temelji jednog od najmlađih gradova u Hrvatskoj, grada na čijoj povijesti nastajanja možemo pratiti postavke i moglo bi se reći zakonitosti gradogradnje 18. stoljeća. Zbog reorganizacije vojnu upravu gradišćanske pukovnije iz često poplavljene Gradiške na Savi trebalo je prebaciti u prikladnije područje. Kako je trgovište Cernik ostalo s onu stranu granice Krajine, u požeškoj županiji, odlučeno je da se od njega, na obroncima Psunja izgradi novo naselje.

U drugom izdanju svog "Satira" (Osijek 1779.) Reljković između ostalog o tome bilježi:

"...Oberstlieutenant baron Beck iz Bogičevaca načini prvu gostionicu, oberstarske kuće, kasarne, veliku stražu i tavnicu sve od drveta. Prinese se iz Bogičevaca u Novogradiško i side prvi zapovidati i od onuda upravljati novom regimentom. Poče prvi krčiti širje puteve i praviti tvrde mostove..."

Poslije toga naseliše se prvi civilni stanovnici obrtnici, pa iz Bosne i Cernika prve obitelji.

Reljković dalje kazuje:

"... Namisto onih... drvenih kuća i kasarni uzidane su posli dvi plemenite kuće za stabsoficire, parokijanska takojer, pokraj koje kapela sv. Terezije diči se, a četiri kasarne i velika straža otvaraju lice pijacu. Osim ovih imaju dvi crkve, katoličanska jedna, a druga grčkoga zakona, takojer dvi skule i kuće trgovca Đuroa Mandrovića u dva kata..."

Od 1750. Nova Gradiška je štapsko mjesto.

Već 1755. Nova Gradiška je proglašena slobodnim vojnim gradom.

1765. izdvaja se iz cerničke i postaje samostalna župa.

1771. podignuta je svilana.

1776. u mjestu je bilo pored 39 vojničkih kuća i 89 privatnih, a od toga čak 70 obrtničkih.

Usporedo s izgradnjom naselja grade se i ceste koje ih povezuju. Nasljednik pukovnika Becka, Ljubibratić gradi današnju cestu od Novske do Nove Kapele. Uz nju preseljava stanovništvo iz brdskih krajeva, kako bi ih vojna vlast imala pod što lakšom kontrolom. To je tzv. "Ljubibratićevo selo" koje je kasnijom izgradnjoom pretvoreno u gotovo najdužu ulicu u zemlji.

1788. car Josip II oduzeo je Novoj Gradiški povlastice slobodne vojne općine. Time je stanovništvo ponovno dobilo krajiške vojne obaveze. Od te godine prestaje nagli rast, jer je smanjeno doseljavanje, posebno trgovaca.

Već 1756. umjesto malene katoličke kapelice, koja je izgrađena među prvim objektima, udaren je kamen temeljac jednobrodne bazilike crkve sv. Terezije, jedne od najosebujnijih

i najinteresantnijih građevina našeg baroka. Na njoj se posebno ističe u osi glavnog pročelja lijepi zvonik izvajan gotovo do perfekcije skulpture a u potpunosti je zidan opekom.

Južnije, na zapadnoj strani ističe se svojim skladnim proporcijama jednokatna zgrada bivšeg suda čiji se katni dio natkrilio na trg preko trijema i arkada prizemlja.

Uz jednokatne zgrade današnjeg suda i novogradiškog muzeja, također na zapadnoj strani, danas je to, nažalost, sve što je sačuvano iz vremena rađanja grada. Pored nekih objekata u neposrednoj blizini centra gotovo u potpunosti sačuvan je karakteristični ortogonalni raster ulica. I jedan raritet: trg nije u potpunosti pravilan četverokut što mu daje izvjesnu mekoću i udaljuje od stroge vojničke krutosti.

U kompleksu iločkih starina franjevci već početkom 18. stoljeća obnavljaju svoj samostan. 1769. dolazi do značajnijih baroknih zahvata na njemu. Koncem 18. stoljeća familija Odescalchi gradi tu svoj ljetnikovac, koji u idućem stoljeću kao i ostali objekti doživljava niz promjena.

Na uzvisini iznad Dunava u Vukovaru franjevci počinju graditi crkvu (1723.) i samostan (1727.). U njihovu podnožju uz ušće Vuke u isto vrijeme izrasta niz baroknih građanskih objekata, koji svojim prizemnim arkadama potvrđuju draž autohtonog krivudavog tlocrta srednjovjekovnih ulica. Uz kasnobarokni dvorac Eltz (1751) Vukovar iz 18. stoljeća govori o snazi i kulturi jakog trgovačkog i obrtničkog središta tog dijela Hrvatske, koje vrlo brzo kida s dotadašnjim stoljetnim utjecajem turske okupacije i okreće se Evropi. Pri tome gradi novo koristeći zdrave temelje iz svoje prošlosti. To je također jedan od najljepših primjera baroknog graditeljstva sačuvanih u cjelini. Ne samo u nas.

Kontinuitet naselja još od paleolitika, kroz doba Rimljana, pa kroz srednji vijek do našeg vremena, može se pratiti na tlu današnjih Vinkovaca. Na sjecištu najznačajnijih prometnih pravaca uz obalu Bosuta, formirano milenijima je naselje koje je u doba Turaka zaustavljeno u rastu. U 18. stoljeću u slobodnu i prirodno zakrivljenu strukturu ulica ubačen je pravokutni raster vojnog urbanizma čije ishodište je opet pravilni trg s dominantnom crkvom (1772) i reprezentativnim jednokatnim vojnim objektima s boltanim dubokim arkadama. I ovdje snaženje novog građanskog sloja iskazuje svoju moć izgradnjom velikog broja kvalitetnih zdanja od kojih i više jednokatnica, koje se ističu svojim trijemovima i umjerenom plastikom pročelja.

U Šarengradu, na ranijim, za vrijeme Turaka razrušenim temeljima gotičke arhitekture polovicom 18. stoljeća podignut je lijep kompleks četverouglastog samostana s interesantnim klaustrom u baroknom slogu i gotička župna crkva s vrlo osebujnim zvonikom.

U Đakovu je sačuvan jedan od rijetkih spomenika iz turske vladavine: džamija preuređena u župnu crkvu. Nadogradnja krovišta pokrila je lijepu kupolu. Od 1703. do 1759. na zapadnoj strani trga počinje gradnja jedne od najskladnijih građevina slavonskog baroka — jednokatnog biskupskog dvora. U njegovoj je neposrednoj blizini biskup Patačić 1708. izgradio skromnu baroknu katedralu čiji dijelovi su kasnije ukomponirani u novu Strossmayerovu katedralu.

Sačuvan je i lijep broj građanskih baroknih objekata podignutih duž gradske kičme — krivudave ulice, koja je dio značajne prometnice.

Osim mjesta koje spominje naš pjesnik ne možemo zaobići i neka druga koja obiluju također značajnim i očuvanim primjerima arhitekture iz 18. stoljeća.

U Bilju je neposredno po istjerivanju Turaka Eugen Savojski podigao simetrično koncipirani jednokatni dvorac s velikim portalom i tornjićem u osi (1705. do 1712.). Dvorac je okružen opkopima.

U Topolju u Baranji podignuta je, 1722. tlocrtno jedinstvenog prostora sa zaobljenim povišenim svetištem, župna crkva sv. Petra, najkvalitetnije arhitektonsko djelo u hrvatskom dijelu Baranje.

U Daruvaru 1764. izgrađena je župna crkva sv. Trojstva koja je jedan od najznačajnijih reprezentanata tipa barokne centralne građevine.

U istom gradu na brežuljku dominira dvorac obitelji Janković (1771. do 1777.), jednokatni objekt s dvostrukim krovištem i tri krila koja zatvaraju dvorište sa sjevera. Na jugu se prostirao veoma lijep park. Po mišljenju mnogih eminentnih stručnjaka ovaj objekt nas može dostojno reprezentirati unutar evropske barokne arhitekture.

I još na desetine primjera fortifikacijske, profane i sakralne arhitekture iz 18. stoljeća zaslužuju da budu spomenuti u svakom pregledu povijesti arhitekture ovog tla. Desetine do ovog trenutka u potpunosti sačuvanih objekata, ali nažalost daleko više onih koji su tek u ostacima i to odskora.

A što je sa seoskom i gradskom arhitekturom iz toga doba? Što je s načinom gradnje koju je jedino mogao podnijeti na svojim pritisnutim plećima običan čovjek bilo na selu, bilo u većim gradskim naseljima, koja prerastaju u gradove.

Rekosmo da je u početku bilo drvo. Ono je na selu ostalo gotovo do današnjih dana, a u gradovima još kroz prošlo stoljeće.

Najprije je to bila niska prizemna kuća s "čelom" visoka zabata okrenutim putu, a glavnim pročeljem s trijemom — ganjkom orijentirana na gospodarsko dvorište i na osunčanu stranu. Drvenu oblogu i strmo drveno krovište prekriveno šindrom ili raženim snopovima slame nosio je temelj iz kamena, a kasnije i iz pečene opeke. Postepeno drvo je reducirano i svođeno na nosivi dio — skelet najčešće iz hrastovine. Najprije dobiva ispunu iz čerpića, pa iz nepečene, a onda iz pečene opeke. Ona s vremenom, rastom debljine zida, preuzima i potpuno nošenje dodatne etaže i težeg pokrova, jer slamu zamjenjuje trajniji crijep.

Porastom gospodarske moći "čelo putu" postaje manje interesantno, jer ne reprezentira svog vlasnika. Treba pokazati što veću površinu, pa je gabarit zarotiran za 90° i sada duža stranica leži paralelno s ulicom. Ni to nije dovoljno. Kalemi se provoz s kojim eksponirana ploha još više narasta. Kvalitetniji materijal omogućava zamjenu horizontale koju je diktiralo drvo. Pečena cigla omogućava dodavanje profilacije i što je za nas najvažnije: rađa se luk, a iz njega izranja i svod. I što dalje? Parcela ne dozvoljava daljnje razvijanje u horizontalnom smjeru. Logika je rast u vertikalu. Iz nje je stvoren jednokatni objekt, koji se u najvećem broju slučajeva zaustavlja kod potkrovlja — stidljive mansarde.

I tada je stvoreno naše mjerilo. Upravo u tom razdoblju naš zakašnjeli barok iz 18. stoljeća je postigao svoje najveće dosege, jer je u pravom smislu izrastao iz ovoga tla. I zato individualni objekt "leži", zato panorame naselja izranjaju iz blatnog Panonskog mora, kao brodovi na pučini.

I, zato oni su pravi biseri, prije svega urbanizma — gradogradnje. Rijetki su pojedinačni rezultati koji ne odišu duhom zajedništva, duhom podređenim cjelini, jer i dotadašnja stoljeća patnje i stradanja su ukazivala da je to jedini pravi put opstanka i korak dalje.

Naš slavonski graničar ne prima kao gotovu asketski racionalnu formu austrijskog vojničkog nacrta. Slavenski duh graditelja drevne korablje lomi je, smekšava, pripitomljuje, podređuje sebi i svom podneblju.

On preko Beča upija struje iz Evrope.

On shvaća da je to nužnost nakon više stoljetnog mraka.

Ali za razliku od našeg vremena, za razliku od današnjeg graditelja, on selekcionira, on ima kriterije.

On prima, ali zna i dati. Prije svega sebe, svoj kontinuitet, svoje trajanje.

A mi?

Najbolji će nam odgovor dati primjer Nove Gradiške, grada za kojega će, izgleda, samo papir dokazivati da je rađen u doba kasnog baroka i da je dvije stotine godina bio jedan od najljepših primjera nicanja iz pepela plodnog slavenskog tla.

Do II. svjetskog rata bio je u potpunosti sačuvan centralni trg s gotovo svim objektima iz doba postanka. Pravoslavna crkva s lijepim baroknim tornjem iz 1773. srušena je u posljednjem ratu. U zadnjih nekoliko desetljeća srušeni su, što je posebno nevjerovatno, relativno dobro očuvani, svi objekti na istočnoj strani trga. Slijedili su uglovni objekti na južnoj, sjevernoj i sjeverozapadnoj strani, da bi bili zamijenjeni izrazito nekvalitetnom i nefunkcionalnom gradnjom, koja apsolutno negira mjerilo i sklad dotadašnje savršene kompozicije graničarskog baroka. Čak štaviše, izgradnjom novih predimenzioniranih objekata na istočnoj strani i peterokatnice na sjeverozapadu, koji su smaknuti s bivšeg građevno-regulacionog pravca, te lokacijom parkirališta automobila i brutalnim popločenjem parka (nažalost uz blagoslov urbanista), načet je i tlocrt gradskog središta.

Izgleda da je racio Matije Antuna Reljkovića danas nužniji nego ikada.

KORIŠTENA LITERATURA

1. Reljković M. A. : Satir iliti divji čovik, Osijek, 1779.
2. Prof. Moačanin F, dr. Valentić M.:Vojna krajina u Hrvatskoj, Zagreb, 1981.
   Osječka tvrđa, Urbanistički institut SRH, Zagreb, 1976.
3. Rem V.: Stari Brod, Slavonski Brod, 1981.
4. Kulmer A.: Grad Cernik, Nova Gradiška, 1932.
5. Ilić L.— Oriovčanin: Lovorike gradiškog narodnog graničarskog puka br. 8, Zagreb, 1874.
6. Horvat A., Matejčić R., Prijatelj K.: Barok u Hrvatskoj, Zagreb, 1982.
7. Mohorovičić A.: Razvoj arhitekture na području Slavonije u razdoblju od XVI do XIX stoljeća (u knjizi V. Radauša "Spomenici Slavonije iz razdoblja XVI do XIX stoljeća", JAZU, Zagreb, 1975.)
8. Požega 1227-1977., Slavonska Požega, 1977.
9. Đurić — Feletar : Stare građevine istočne Hrvatske, Varaždin, 1983.
10. Jančula J.: Franjevci u Cerniku, Slavonska Požega, 1980.
11. Jančula J.: Povijest Cernika, Cernik, 1980.
12. Benković M.: Spomenica Hrvatskog pjevačkog društva "Graničar", Nova Gradiška, 1926.
13. Ivandija: A.: Crkvena umjetnost u Hrvatskoj, Zagreb, 1971.
14. Encikopledija likovnih umjetnosti, Zagreb, 1959-1966.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 63-69, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 39. 01 (497.13) . 886.2
Rad primljen 15. 02. 1985.

VITOMIR B E L A J, *Zagreb*

RELKOVIĆEVO MJESTO U POVIJESTI HRVATSKE ETNOLOGIJE

Na izbor ove teme ponukala me posvemašnja suprotnost dvaju izričaja. Prvi se skriva u činjenici da Milovan G a v a z z i u svome članku *Razvoj i stanje etnografije u Jugoslaviji* 1930. uopće nije spomenuo Matiju Antuna Relkovića, premda je dakako znao za njega i za njegove opise slavonskoga seljačkog života, a drugi je intrigantan naslov *Pionir kritičke etnologije, prosvetitelj reformist i utopist Matija Reljković* članka Dušana N e d e l j k o v i ć a iz 1962.

Teško da će se ovdje raditi o nekakvom razvoju spoznaje kroz tridesetak godina, nego prije o dvije posve suprotne ocjene o istom kulturnom djelatniku. Namjerno ispuštanje poznatog imena iz pregleda kakav je onaj Gavazzijev može biti samo posljedica ozbiljna prosuđivanja. Ništa u toj tvrdnji neće promijeniti činjenica da ga je G a v a z z i 1958. u enciklopedijskoj natuknici ipak spomenuo.

Zadatak je ovome prilogu da pokuša Relkovića smjestiti u onovremena etnološka misaona strujanja u Europi, da otkrije njegove pobude i razmišljanja o tradicijskoj kulturi, te da ukaže na moguće utjecaje njegova djela kako na suvremenike, tako i na one koji su radili nakon njega. Tek nakon toga moći će se prosuditi njegovo značenje za razvoj etnološke misli u Hrvata.

Ovako postavljen, ovaj problem dakako isključuje potrebu za ponovnim provjeravanjem zamašne etnografske građe koja se može naći u *Satiru*. Ovaj je posao tim više suvišan što su ga uradili, i to vrlo iscrpno, pregledno i dobro 1961. Tomo M a t i ć kao filolog, i 1979. Maja K o ž i ć kao etnolog.

Za svoga *Satira* Relković je sam rekao da ga je napisao potaknut onime što je vidio tijekom svoga vojevanja u sedmogodišnjem ratu. U rat je krenuo 1756. kao dvadesetčetverogodišnjak, i ratovao do prosinca 1757, kad je pao u prusko zarobljeništvo. Bio je interniran u Frankfurt na Odri, no već 1759. opet je u sastavu carskih jedinica. Za internacije Relković je, kako je to pribilježio J a k o š i ć još za njegova života, *...hospitis sui viri ho(no)ratissimi domestica Bibliotheca voluptuose utebatur,* i *...intra breve tempus gallico idiomate loqui et scribere potuerit* (Š r e p e l 130). Vojujući i dalje u carskoj vojsci, Relković je još u Saskoj stigao napisati svoga *Satira,* i dao ga tiskati tamo u Dresdenu 1762.

Po povratku u Slavoniju složio je *Slavonsku i nimačku gramatiku* (1767), no drugo — promijenjeno i nadopunjeno — izdanje *Satira* objavio je tek 1779. u Osijeku. Godinu dana ranije izašla je u Budimu *Institutio elementorum iuris naturalis...*, koji je Relković preveo na

hrvatski, opremio svojim predgovorom i objavio kao *Postanak naravne pravice i dužnosti ljudskih iz nje izvirajućih...* 1794.

Nabrajanje ovih inače dobro poznatih podataka bilo je potrebno da bi se Relkovićevo djelo moglo lakše smjestiti u prostor i vrijeme.

Nije naime sporno da su doživljaji, iskustva i spoznaje koje je mladi Relković stekao tijekom ratovanja bile presudne pri oblikovanju njegove osobe kao književnog radnika. Osobito je u tom smislu bio značajan njegov boravak u Frankfurtu na Odri. Ne smiju se, međutim, precijeniti mogućnosti koje su mu tom prilikom bile ponuđene. Boravak u Frankfurtu trajao je u najboljem slučaju dvije godine, a u tom je razdoblju morao prvo naučiti jezik kako bi se mogao koristiti francuski pisanim djelima.

Doista se veći dio Njemačke u ono vrijeme oduševljavao francuskim iluminizmom (pogotovo sam pruski kralj Friedrich Veliki), doista se u igenotskim kolonijama (a jedna takva, i to prilično snažna, bila je upravo u Frankfurtu na Odri!) pomno i s naklonošću pratilo djelovanje onih prosvjetitelja koji su se poput Montesquieua i Voltairea zalagali za rehabilitaciju huguenota u Francuskoj, no etnološka je misao u onim godinama bila i u Francuskoj tek u zametku.

Lafitauovi *Moeurs des Sauvges Amériquains...*, objavljeni 1724, bili su tek usamljeni pokušaj, a Vicovo pozivanje na *Prinzipi di una scienza nuova* (1725) ostalo je bez pravoga odjeka. Od prosvjetiteljskih djela koja su utirala put etnologiji jedan je od najranijih Montesquieuov *De l' esprit de Lois* 1748. *La Grande Encyclopédie,* ako je do 1759. i stigla u Frankfurt (na Odri), bila je još daleko od kraja. Voltaire je tek 1754. napisao svoj *Essai sur les moeurs et d' esprit des nations,* a Rousseauov *Du contract social* objavljen je 1762, dakle iste godine kad i *Satir*. Ostala kapitalna djela pojavila su se tek nekoliko godina prije pojave drugoga izdanja *Satira:* 1773. Hollbachov *Système social,* 1774. *Scetches of the history of man* lorda Kamesa (Henry Home), a 1775. su konačno po prvi puta, barem koliko to danas znamo, upotrebljena dva imena za oznaku discipline koja će se baviti tradicijskom, "narodnom" kulturom: *Völkerkunde* i *Ethnographia* (G a t t e r e r 1775.) Riječ *ethnologie* je konačno, kako se čini, prvi iskovao Alexandre Cesar C h a v a n n e s u Lausanni tek 1787. i to opet, kao šezdesetak godina ranije Vico, u potrazi za Novom znanošću (u studiji *Essai sur l' Education intelectuelle avec le Projet d' une Science Nouvelle*). Kao doista samostalna znanost sa svim svojim osnovnim obilježjima etnologija je, međutim, konstituirana tek šezdesetih godina 19. stoljeća.

Za prosudbu Relkovićeva djela u svjetlu povijesti etnološke znanosti bit će potrebno još nešto utvrditi. Riječ "etnologija" u hrvatskoj je znanstvenoj terminologiji razmjerno jasno određena, ona označava znanost koja proučava "narodnu", tradicijsku (do danas uglavnom seljačku) kulturu. Isto tako nema mnogo dvojbe kod riječi "etnografija". Ona označava opisnu prikupljačku djelatnost, onu koja priprema građu za znanstvenu obradbu. Nevolja može nastati međutim kod upotrebe pridjeva "etnografski". Dok se pridjev "etnografijski" odnosi na samu djelatnost, "etnografski" označuje svojstvo prikupljene građe.

Etnografičnost neke građe očituje se s dva njezina aspekta: prema tome, a) što ona znači korisniku (dakle onome koji se njome koristi), i b) što ona znači bilježitelju (tj. koju joj on svrhu namjenjuje). Prvi je onaj, koji etnologu omogućuje upotrebu određene ("etnografske") građe u njegovu znanstvenom radu. Etnografska se građa u tom smislu može dakle naći ne samo u stručnim (etnografskim) opisima, nego i u književnim djelima, gospodarskim uputama, pravnim i religijskim propisima, kalendarima, pismima, oporukama, crtežima i tako dalje. Tako je i *Satir* prebogat rudnik etnografske građe.

Drugi je pak aspekt ovisan o bilježitelju, zapisivaču, odnosno točnije o njegovim poticajima, namjerama. S toga su aspekta samo ona djela etnografska, koja su skupljena, sastavljena, napisana da bi poslužila kao podloga (i) za etnološku (znanstvenu) obradbu. Za proučavanje znanstvene misli važan je, razumljivo, ovaj drugi aspekt.

Imajući sad na umu ovu netom objašnjenu razliku, postaje iznenada jasno da Relković svom opisivanju seljačkog života uopće nije pristupao kao etnograf. On ne samo da nije razmišljao o seljačkoj kulturi, da nije pokušavao sastaviti neku teoriju kako bi ju točnije prikazao, nego nije u svom poslu imao nikakve znanstvene ciljeve. Da budemo jasniji, Relković si uopće nije postavljao pitanje "zašto", osnovno, poticajno pitanje u znanstvenom radu. Nije ga zanimalo, zašto je kultura takva kakva jest (nego samo kako da ju popravi, dakle samo neposredna praktična korist).

Isto tako, Relković si nije postavljao niti pitanje "kako", pitanje koje stoji u temelju eksploratorskoga, etnografskog čina. To pitanje on sebi, uostalom, nije niti morao postavljati, jer je kulturu slavonskoga čovjeka poznavao iz vlastita životnog iskustva. S druge strane treba priznati da upravo ta činjenica, naime da je Relković slavonsku tradicijsku kulturu stekao jednostavno rođenjem i življenjem u njoj, osigurava visok stupanj njezine autentičnosti, "subjektivnosti", kako bi se afirmativno izrazio R a d i ć (206). O svojim je namjerama uostalom dovoljno jasno progovorio i sam Relković u predgovoru drugoga izdanja *Satira* (1779).

Doista, bez obzira na to što mu je opći predmet, tema bilo *slikanje narodnog seljačkog života...*, značenje *Satira* treba s B o g i š i ć e m *tražiti u dokumentarnoj vrijednosti, u kulturnom i društveno-odgojnom nastojanju i rezultatima.* (328). *Opisujući život graničarskih seljaka,* kako je to prikladno rekla Maja K o ž i ć, *postao je Reljković kritičar svoje sredine i vremena, i zapravo sasvim nenamjerno, etnograf.* (10).

Tim se svojim pristupom Relković posve uklapa u nastojanja tzv. socijalnih developmentalista koji su, prihvaćajući ideju o evoluciji društva, a bez razmišljanja o nekom konceptu kulture i bez znanstvenoga cilja sebi postavili kao problem podizanje ekonomskoga, socijalnoga, pa i kulturnog nivoa neke određene zajednice ljudi, ili kako je to izrazio B i e d e r, njihov *problem was how to raise man from the lower stages of civilisation...* (92).

Nepravedno bi ipak bilo ustvrditi da Relković nije mogao tradicijskoj kulturi pristupiti sa znanstvenim interesom (svoju je sposobnost na tom polju pokazao u *Gramatici*). On to jednostavno nije namjeravao. Neke pretpostavke za takav pristup ipak moramo uočiti.

To je prije svega njegov komparativni pristup. Pred njegovim su promatračkim očima dvije slike kulture koje on stalno sučeljava: *s jedne je strane, po njemu, uzor prosvijećene, modernizirane Evrope, Evrope budućega kapitalizma i novčane privrede; s druge strane je stvarnost Slavonije u kojoj su odnosi pretežno regulirani tradicionalnim običajima.* (Dunja R i h t m a n - A u g u š t i n, 47). Kroz to sučeljavanje postaju vidljivi oni dijelovi kulture na koje treba djelovati ne bi li se time popravio cjelokupan život Slavonaca.

U njegovu napisanom prikazu pojavljuju se također dvije slike: jedna bi predstavljala doživljenu stvarnost, a druga idealni, zamišljeni red. Ona prva stvarnost, kako ju je Relković prikazao, ipak nije stvarno doživljena stvarnost, "ostvareni red", nego je ona dana iskrivljeno, hiperbolizirano, ne bi li ona druga, idealna, predložena stvarnost postala Slavoncu privlačnijom i vrijednom ostvarivanja. Taj idealni, zamišljeni red nije pak iluministički revolucionaran, njegovo uspostavljanje ne zahtijeva *uspostavljanje bitno novih institucija, nego zamišljaju društvenu obnovu u okviru boljeg funkcioniranja nekih postojećih, čak tradicionalnih institucija* (R i h t m a n - A u g u š t i n , 47).

Relković međutim nije ovaj svoj način promatranja pokušao teoretski osmisliti i opravdati te primijeniti svjesno na kulturu. Učinio je to ipak u svojoj *Gramatici,* želeći normirati jezik: *Ali ja znam dobro razlučiti znanje od običaja, i da je drugo što se čini, a drugo bi se ili činiti moglo ili činiti imalo* (G 5^{r}; vidi V o n č i n a 464). U suvremenoj kulturnoj antropologiji uradio je to tek Claude L e v i - S t r a u s s obrazlažući opoziciju "ostvareni, doživljeni red (ordre vecu)" — "idealni, zamišljeni red (ordre conçu)" (*Antropologie structurale,* 1958).

Spoznajne se mogućnosti ovoga načina uspoređivanja još pojačavaju sučeljavanjem dviju "ostvarenih" stvarnosti, prikazanih u drugom izdanju *Satira* (one prve, koju je Satir

1762. bespoštedno kudio, s drugom, koja je rezultat prosvjetnih i reformističkih nastojanja između 1762. i 1779), čime se u problematiku unosi i vremenska dimenzija. Ni tu mogućnost Relković nije namjeravao iskoristiti.

Uopće je Relković u svojim djelima razmjerno rijetko posizao za povijesnim objašnjenjima. On je doduše pisao (u oba izdanja *Satira*) o povijesti Slavonije, no ne zato da bi iznio neke nove spoznaje, nego da bi objasnio odakle pad razine kulture u Slavoniji (*Al kad turske sile navališe,... tad nestade starije junaka, sve uprave i svakog nauka. Satir* 1, stihovi 51, 55, 56). On u svom izlaganju slijedi autohtonističku hrvatsku struju koja negdje od 13. stoljeća, pozivajući se na autoritet sv. Jeronima kao tobožnjeg autora glagoljice i glagoljaške liturgije, nužno identificira Hrvate s Ilirima. Na tome se temelju već u 15. stoljeću razvila jedna specifična, znanstveno obrazlagana etnogenetska slika, koja je prisutna u prvom izdanju *Satira* u stihovima 25-50, osobito u onima gdje nabraja slavenske narode.

Nakon bavljenja jezičnim (etimološkim) izučavanjima u *Gramatici* Relković je u *drugom izdanju Satira dao znatno prihvatljiviji katalog slavenskih govora* (V o n č i n a 462), no ni dalje nije sumnjao u slavenstvo starih Ilira. Spomenuta jezikoslovna razmišljanja na području etimologije omogućila su mu, da je pomoću "metode većinskih potvrda" (V o n - č i n a 463) dosta sigurno prepoznavao u nizu od 38 riječi strano, neslavensko podrijetlo: *Nike riči za poznati jesu li prave slavonske ili su od Turaka ostale, prigledao sam ričnik dalmatinski, horvatski, pemski i poljski, i gdi sam našao da ovi narodi jednu rič ili svi ili najposli dva jednako izgovaraju, onu sam i ja uzeo i u moj ričnik za pravu slavonsku postavio, imajući za mene svidočanstvo tolikih naroda slovinskih* (G 5^{r}, prema V o n č i n i 262).

Relković je ovaj kriterij prvi puta primijenio na jednom elementu tradicijske kulture, i to u prvom izdanju *Satira* dokazujući islamsko podrijetlo kola. Nakon što se prvo pozvao na *mađarske kronike i ostale knjige svekolike*, nastavio je:

Ako nećeš ni tom virovati,
ja ću tebi još lipše kazati:
ti si prošo dosta lipe zemlje,
izašavši baš iz Slavonije,
i prešao i priko Mađarske,
Bohemije i priko Moravske,
pak si došo u ravnu Šlesiju
i još dalje čak u Saksoniju, —
sad mi kaži, ja ću te moliti,
vidi l' gdigod to kolo igrati? (461-470)
...
Sada vidiš, moj dragi Slavonče,
dragi brate i dobri zemljače,
da je kolo došlo od Turaka,—
Bože dragi, da zla komšiluka! (483-486)

Ne znamo u kojoj je mjeri sam Relković vjerovao u islamsko podrijetlo "turskih skula". No u *Satiru* njemu nije ni bilo stalo do utvrđivanja historijskih činjenica, nego do (demagoškoga!) iskorištavanja odbojnoga emotivnog stava kršćanskih Slavonaca, kojega su oni u ono vrijeme još uvijek strasno gajili.

Nepristranom primjenom "metode većinskih potvrda" (kako ju je proveo pri proučavanju podrijetla riječi) na elementima tradicijske kulture Relković je mogao (sredinom 18. stoljeća!) lako doći na ideju, da prema prostornom rasporedu neke pojave zaključuje o njezinoj povijesti. Bio je takvom razmišljanju na pragu, ali očito nije osjećao potrebu za njime. U etnologiji je te misli teoretski uobličio tek Ratzel pod konac 19. stoljeća.

Relkovićevo inače zanimljivo obrazlaganje podrijetla *fašingara, poklada, bala,* premda zaodjenuto u historijsko razmatranje, po svojim se "argumentima" (pučke etimologije, "prepoznavanje" konkretnih pojava u frazi *dila tmine* i sl.) ne razlikuje ni malo od pučkih propovijedi baroknog vremena, čak ni po namjeri.

Relković je bio apostrofiran kao preteča "kritičke etnologije" (N e d e l j k o v i ć). Zaludu ćemo tragati u njegovu djelu za etnološkim razmišljanjima. Bio je doista kritičan, to jest kritizirao je konkretne prilike i pojave, no *njegova kritičnost nije ni etnološka ni uopće znanstvena* (K o ž i ć 11). Treba reći i to, da nije posve jasan ni pojam "kritičke etnologije": etnologija naime, kao uostalom i svaka druga znanost, mora sama po sebi biti kritična, ili uopće nije znanost.

Predgovor *Postanka naravne pravice* u ovom slučaju, koliko god bio zanimljiv i osvjetljavao Relkovićev stav i shvaćanja, nije po svome sadržaju originalno djelo, nego popularizatorsko, ili, da parafriziram Rudolfa B i ć a n i ć a, on daje samo *odraz izvjesnih teoretskih sociooloških doktrina.* No ocjena tih njegovih pogleda ne može biti predmet ovoga priloga. Ovdje se tek može reći, da nije bilo sretno zbog toga, što je Relković kao uzor isticao obiteljsku zadrugu, te što je preveo službeni školski udžbenik, proglasiti njegovo djelo *borbenom komunističkom utopijom,* a njega samoga za *originalnog i tipično našeg predstavnika ranog utopijskog socijalizma i komunizma XVIII-og veka...* (N e d e l j k o v i ć 501).

Usprkos tome što treba, kako je to bilo izloženo, samome Relkoviću zanijekati znanstvene etnološke namjere, pa time i njegovu djelu bilo kakvu etnološku dimenziju, ono je ipak u povijesti hrvatske etnologije znatno više do li puki izvor podataka. Relkovićev je *Satir* (a sad valja spomenuti i njegove prijevode stručnih priručnika o uzgoju ovaca i sađenju duhana) izvršio još nedovoljno ispitan utjecaj na (barem) gospodarski život Slavonaca. Svjedoči o tome već i sama činjenica da mu je sva naklada prvog izdanja "planula" u dvije godine, da se tih 1500 primjeraka doslovce "potrošilo" (Bratulićeva prispodoba) tako da je ostao očuvan samo jedan jedini, te da još danas u narodu možemo čuti poneke stihove koji se nalaze i u *Satiru.*

Konačno, najdalekosežniji i s etnološkog gledišta najznačajniji rezultat Relkovićeva pisanja je K a t a n č i ć e v a reakcija na Relkovićevu ocjenu narodnoga života izrečena u pjesmi *Satir od kola sudi.* U toj poznatoj pjesmi Katančić dopušta Klio (muzi povijesti!) da grdi Satira (Relkovića i njegove pristaše): *Ne znaš nit vrime starinsko nit razumiš tvoje riči, niti znaš pisme božanske!* (307), da ga podući kako je kolo starije od islama, te da su ga poznavali još Dardanci ("Drinjani") i Tračani ("Raci").

Katančić je ovu pjesmu napisao negdje između 1780. i 1790, dakle na početku svoga znanstvenog proučavanja kontinuiteta u jeziku i kulturi na tlu Panonije (*In veterem Croatorum patriam indigatio philologica,* prva tiskana njegova rasprava s tog područja, objavljena je 1790.). P e l z o v o povezivanje nastanka ove pjesme s jednim objedom u franjevačkom samostanu u Osijeku 1778, te utvrđivanje godine 1779. kao *terminus ante quem* oslanjaju se na ishitrene zaključke kojima je teško povjerovati.

Katančićevi napori na tom pravcu, na lingvističkom polju posve promašeni (a upravo te je radove objavljivao), rezultirali su jednom od prvih kulturnohistorijskih studija u našoj znanosti koja je uklopljena u *De poësi Illyrica libellus ad leges Aestheticae exactus.* U njoj je Katančić uspoređivao elemente tradicijske kulture svoga vremena s podacima starih pisaca o životu ilirskih i tračkih plemena i, upotrebljavajući prvi u našoj znanosti etnografsku građu svjesno kao povijesni dokument, dokazivao postojanje kulturnoga kontinuiteta na ovim našim prostorima kroz više od dvije tisuće godina. U tome je poslu, za razliku od svojih lingvističkih studija, Katančić bio na dobru tragu.

Tu je studiju Katančić imao na umu još dok je pripremao za tisak *Jesenje plodove* s pjesmom *Satir od kola sudi,* no dovršio ju je tek 1817, da bi se nakon toga zagubila (nanovo pronađeni rukopis prikazao je M a t i ć tek 1945. godine). Ovo Katančićevo istraživanje

etničkoga i kulturnog kontinuiteta posebno je značajno za hrvatsku etnologiju, jer je to, koliko nam je danas poznato, prvi znanstveni rad jednog Hrvata za koji se izrijekom kaže da sadrži etnološka opažanja: *Manuscriptum... ad illustrandam... Geographiam et Ethnologiam observationis contineat...*" (u spisu br. 447 Akademskog magistrata sveučilišta u Budimu od 16. X. 1810; vidi Čevapović 320).

Relković je, dakle, ne samo *postao... nenamjerno, etnograf*, nego je, izgleda suodgovoran (opet nenamjerno) za nastanak prve naše kulturnohistorijske znanstvene rasprave u koju su ne samo ravnopravno ugrađena etnološka razmišljanja, nego su i bila prepoznata kao takva. Pretjerano bi naravno bilo reći da bez *Satira* ne bi bilo *Knjižice* (Katančić je u svom povijesnom pristupu nasljedovao subrata Pavića; v. *Ramus viridantis olivae*, 1766), no svakako je bio jedan od poticaja za njezino tematsko oblikovanje.

N. B. U posljednje je doba otkriveno da je još prije Chavannesa upotrijebio i definirao riječ "etnologija" Slovak Adam Franjo Kollar i to 1783, a po njemu naš Katančić u *Specimen philologiae...* (na drugoj, nepag. stranici Uvoda). To postavlja Katančićevo djelo u posve novo svjetlo, no ni u kojoj mjeri ne utječe na ovdje donijete sudove o Matiji Antunu Relkoviću (Belaj 1989).

LITERATURA

1. Belaj, Vitomir: 1989. Plaidoyer za etnologiju kao historijsku znanost o etničkim skupinama. Studia ethnologica I, 9-13.
2. Bićanić, Rudolf: 1952. *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomskoj politici*. Zagreb.
3. Bieder, Robert E.: 1975. Albert Gallatin and the Survival of Enlightenment Thought in Nineteenth-Century American Antropology. *Toward a Science of Man* (ed. Thimoty H. H. Thoresen). Mouton Publishers, The Hague-Paris. Str. 91-98.
4. Bogišić, Rafo: 1974. Književnost prosvjetiteljstva. *Povijest hrvatske književnosti* knj. 3, str. 293-376. Liber, Zagreb.
5. Čevapović (Csevapovich), Grgur: 1830. *Recensio observantis minorum provinciae S. Ioan. a Capistrano, per Hung. Austr. inf. et Slavon. exrtensae; commentariis ethnol. philol. statist. geogr. hist. illustrata*. Budim, sveuč. tiskara.
6. Gatterer, Johann Christoph: 1775. *Abriß der Geographie*. Göttingen.
7. Gavazzi, Milovan: 1930. Razvoj i stanje etnografije u Jugoslaviji. *Lud Sowiański* t.I.B, 266-296, Kraków 1930, i II.B, 72-106. Kraków 1931.

   1958. Etnografija. *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ, Zagreb. Str. 273/74.
8. Jakošić (Iakosich), Josip: —*Scriptores Interamniae vel Pannoniae Saviae nunc Slavoniae dictae*. Rkp. objavio Šrepel (v) 1899.
9. Katančić (Katancsich), Matija Petar: 1790. *In veterem Croatorum patriam indigatio philologica*. Zagreb.

   1791. *Fructus auctumnales in iugis Parnassi Pannonii maximam partem lecti, Latia et Illyrica cheli decori*. Zagreb.

   1795. *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum*. Zagreb.

   (1817) *De Poesi Illyrica libellus, ad leges Aestethicae exactus; cum Rosaleide Kanixlichii emendata*. Rkp, vidi: Matić 1945.
10. Kollár, Adam Franjo: *Historiae iurisque publici regni Hungariae amoenitates*, Beč.
11. Kožić, Maja: 1979. Narodni život i običaji u Reljkovićevu "Satiru". *Etnološka tribina* 2, str. 7-66.
12. Matić, Tomo:1945. Katančićev "De Poësi illyrica libellus ad leges Aestheticae exactus." *Rad* HAZU, knj. 280, str. 148-186.

    1962. Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestog vijeka. *Rad* JAZU, knj. 324. str. 5-61.
13. Nedeljković, Dušan: 1962. Pionir kritičke etnologije, prosvetitelj reformist i utopist Matija Reljković. *Letopis Matice Srpske* knj. 389, str. 535-551.
14. Pavić (Pavich), Emerik: 1766. *Ramus viridantis olivae, in arcam militantis Ecclesiae relatus, seu paraphrastica et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero s. Joannis a Capistrano nuncupatae, Ordinis Minorum Observantiae, ditione Suae Sacrae Caesareae, et Regio-Apostolicae Majestatis, per Ungariam, Slavoniam, Syrminum et Banatum Diffusae...* Budim.

15. P e l z, Stjepan:1917. Osobni susretaj Reljkovića s Katančićem. *Nastavni vjesnik* XXV, 564-568.

16. R a d i ć, Antun: 1898. Narod o sebi. *Zbornik za narodni život i običaje* III, 202-207. (*Sabrana djela* I, Zagreb 1936, str. 93-99.)

17. R e l k o v i ć, Matija Antun: 1762. *Satir iliti divji čovik u verše Slavoncem.* (ovdje navađano prema Matićevu izdanju u *Starim piscima hrvatskim,* sv. 28. Zagreb 1916.)

1767. *Nova slavonska, i nimačka gramatika. Neue Slavonisch= und Deutsche Grammatik.* Zagreb.

1779. *Matije Antuna Relkovića Satir iliti divji čovik. U prvom dilu, piva u verše Slavoncem; a u drugom dilu, Slavonac odpiva u verše Satiru.* Osijek.

1794. *Postanak naravne pravice i dužnosti ljudskih iz nje izvirajućih.* Osijek.

18. R i h t m a n - A u g u š t i n, Dunja: 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja.* Školska knjiga, Zagreb.

19. S c h e r z e r, Ivan: 1893. M. A. Reljkovića "Postanak naravne pravice". *Nastavni vjesnik* I, str. 121-128.

20. Š r e p e l, Milivoj: 1899. Jakošićev spis: Scriptores Interamniae. *Građa za povijest književnosti hrvatske* II, JAZU. Str. 116-153.

21. V o n č i n a, Josip: 1984. O postanku i načelima Relkovićeve Nove slavonske i nimačke gramatike (1767). *Vojna krajina.* Povijesni pregled — historiografija — rasprave. Liber, Zagreb.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 71—76, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 655.4/.5(497.13)"17"
Rad primljen 27.10.1984.

MARIJA MALBAŠA, *Osijek*

TISKARE U SJEVEROISTOČNOJ HRVATSKOJ U 18. STOLJEĆU

Pojava tiskarstva u sjeveroistočnoj Hrvatskoj tj. u Slavoniji, u 18. stoljeću osnivanjem prvih tiskara u Osijeku, franjevačke 1735. i Divaldove 1775. godine predstavlja vrlo značajan korak na putu prevladavanja zaostalosti ovoga područja na prosvjetnom, kulturnom i ekonomskom planu.

Oslobođenje od turske vlasti Karlovačkim mirom 1699. godine i pripajanje ovih krajeva Austrijskoj carevini značilo je njihov ulazak u tokove novoga vijeka evropske povijesti, kulture i civilizacije, jer se za njih uslijed turske okupacije kroz 170 godina srednji vijek produžio za gotovo dva stoljeća.

Sam Osijek oslobođen je 1687. godine, a iza carske vojske ušli su u grad isusovci i franjevci. Isusovci su Kasimpašinu džamiju preuredili u crkvu sv. Mihajla i osnovali župu, dok su franjevci najprije sagradili drvenu kapelu da bi 1699. godine počeli graditi samostan a 1709. godine crkvu sv. Križa. Samostan je dovršen 1705. a crkva 1732. godine.

Za obrazovanje redovničkog podmlatka franjevci su u svom samostanu u Našicama osnovali gramatikalnu školu koju su mogla posjećivati i druga djeca, a u osječkom samostanu 1709. godine uređuju studij filozofije, a zatim 1724. studij teologije. Ove dvije visoke škole podignute su 1735. na stepen fakulteta i postaju "Studium generale thelogicum" sa važnošću za cijelu provinciju. U ovom zavodu školovat će se ili djelovati kao profesori mnogi naši slavonski pisci 18. stoljeća. Imena studenata i profesora nalazimo u popisu samostanske zajednice u kućnoj kronici.[1]

U vezi sa školstvom u prvim desetljećima 18. stoljeća treba napomenuti da je u Osijeku osnovana prva elementarna škola u Tvrđi 1690. godine, a zatim nešto kasnije (1712) u Donjem gradu i u Gornjem gradu (1722). Donjogradski Srbi otvorili su svoju konfesionalnu školu 1715. godine. Po većim mjestima a kasnije i po selima otvaraju se narodne osnovne škole a na području Vojne granice tzv. trivijalne škole u kojima se nastava vršila na njemačkom jeziku. Prvu gimnaziju otvaraju isusovci u Slavonskoj Požegi (1709), dok u Osijeku uređuju nižu gimnaziju 1729. godine. Ta prva osječka gimnazija opet je ukinuta 1737., ali se ponovno osniva 1765. i postupno izgrađuje u šestorazrednu. Ova kraljevska gimnazija predana je 1778. na upravu franjevcima.

Ovaj sažeti pregled obrazovnih mogućnosti u Osijeku i Slavoniji u 18. stoljeću treba da istovremeno prikaže širenje pismenosti i prosvjećivanja širih krugova što je svakako jedan

1 Diarium sive prothocollum venerabilis conventus s. Crucis Inventae Essekini... Priopćio dr. Josip Bösendorfer. Starine, knj. 35, Zagreb 1917.

od glavnih preduvjeta za korištenje knjiga uopće. Možda je interesantno istaknuti neke kontraste koje uočavamo u vezi sa školstvom i školskim prilikama u prvoj polovini 18. stoljeća. U vrijeme kada franjevci osnivaju studij filozofije u svojem samostanu (1709) u gradu Osijeku postoji tek jedna jedina osnovna škola, a kada se 1737. ukida niža gimnazija, jer grad ne želi plaćati učitelje, u franjevačkom samostanu već dvije godine postoji "studium generale theologicum".

"Studium generale theologicum" najtjesnije je povezan s pojavom tiskarstva u Slavoniji u 18. stoljeću. Poznato je da su važan dio školskog programa studija filozofije i teologije sačinjavale javne rasprave koje su priređivali profesori sa svojim studentima. Tezarije za te javne rasprave trebalo je tiskati, pa su franjevci u svom samostanu u Osijeku uredili malu tiskaru istovremeno, kako pretpostavljamo, kada je formiran "studium generale" dakle 1735. godine. U samostanskoj kućnoj kronici[2] nema vijesti o početku rada kao ni o ukidanju ove male samostanske tiskare, ali se u popisu članova samostanske zajednice među braćom laicima prvi puta spominje tipograf 1751. Antun Hueber a posljednji puta 1773. (Antun Halasz). Navedena su i imena nekih knjigoveža i podatak da se zaključkom franjevačkog definitorija ukida knjigovežnica u osječkom samostanu (1775.) Provincijal provincije sv. Ivana Kapistrana Emerik Pavić u svojemu djelu "Ramus viridantis olivae....." (Budim 1766) navodi u opisu osječkog samostana da tamo postoji tiskara "..... in usum solius provinciae pro exprimendas Directoriis et Thesibus concessum...." Tiskale su se osim tezarija i rasprave, priručnici i druge knjige za potrebe studija i provincije uopće.

Iz prvog desetljeća postojanja franjevačke tiskare poznat nam je svega jedan tiskani tekst. To je tezarij Filipa Radića za raspravu održanu u mjesecu septembru 1742. godine, posvećen skopskom nadbiskupu Mihajlu Sumi koji je tada boravio u osječkom samostanu kao emigrant i carski penzioner. Tekst toga tezarija odštampan je u baroknoj kartuši na dnu velike slike što je služila kao blanket. Do sada se nije uspjelo pronaći primjerak tiskan na papiru.

Idući nama poznati tekst tek je iz godine 1748. a to su "Praelectiones theologicae..." Antuna Papuslića. Franjevačka tiskara radila je gotovo četrdeset godina, ali koliki je njezin cjelokupni tiskarski opus još i danas nije konačno utvrđeno. Od prvih šest naslova koje je registrirao dr. Bösendorfer[3] stigli smo u "Osječkoj bibliografiji"[4] na tridesettri, ali su se u međuvremenu pojavili još neki do sada neregistrirani naslovi.

Najmarkantnija imena iz prvog razdoblja tiskarske djelatnosti u Osijeku su već navedeni Antun Papuslić, Antun Tomašević, Luka Čilić, Đuro Gajtančić, Stjepan Adžić, Ladislav Jesik i Ivan Velikanović. Djela za potrebe škole, crkve, samostana i provincije pisana su latinskim jezikom. Hrvatskim jezikom pisane su knjige namijenjene vjernicima, širokim narodnim krugovima koji se nisu služili latinskim jezikom. To su hagiografski tekst "Razgovor duhovni od svetoga Bone mučenika..." Antuna Tomaševića tiskan 1754. godine, zatim nabožna lektira "Stazica duhovna života" Jerolima Lipovčića i "Put prisvetoga križa", obje iz 1767. godine. U ovu skupinu hrvatskih knjiga namijenjenih širim krugovima vjernika spada i "Život majke Božje kraljice naše...." u prijevodu Antuna Bačića, koja je, iako odštampana u franjevačkoj tiskari u Osijeku negdje oko 1750. godine, objavljena tek 1773. i to u Pečuhu u tiskari Ivana Engela!

U prosuđivanju značaja prve tiskare na području Slavonije u 18. stoljeću moramo se posebno zadržati na knjigama svjetovnog sadržaja tiskanima u ovoj samostanskoj tiskari. Iako je bila predviđena samo za potrebe provincije, tiskara se prihvaćala tiskanja i drugih tekstova svjetovnog sadržaja očito da udovolji prije svega urgentnim potrebama za tiskani-

---

2 op. cit.

3 J. Bösendorfer, Povijest tipografije u Osijeku. Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. XIV. JAZU, Zagreb 1939.

4 M. Malbaša, Osječka bibliografija, sv. I, Centar za znanstveni rad JAZU, Osijek 1981.

cama ne samo gradske i županijske administracije nego i građanstva kao i potrebi da se tiskaju popularne narodno-gospodarstvene upute raznih struka koje su se imale dijeliti narodu. Prva u nizu takovih knjižica je "Brevis instructio moros transplantandi..." što ju je preveo s njemačkog na ilirički jezik Josip Pavišević 1765. godine, kako to navodi Josip Jakošić[5]. Zatim slijedi 1769. godine u Osijeku izdana na mađarskom jeziku knjiga o uzgajanju svilenih buba i velikoj koristi od predenja svile, što ju je napisao inspektor svilarstva u Hrvatskoj sa sjedištem u Osijeku Karol Solenghi. Knjiga je namijenjena promicanju svilarstva u Ugarskoj, stoga je pisana na mađarskom jeziku. Već iduće godine, tj. 1770. Solenghi piše u Osijeku knjižicu istoga sadržaja na hrvatskom jeziku namijenjenu "....illiričkomu i k njima se doticajućima vilajeti....". Napominjem da je Solenghi 1768. godine u Zagrebu kod Jandera tiskao knjižicu o sadnji i uzgoju dudova drveta. Na Solenghija poziva se i M. A. Relković kada u Satiru govori o uzgajanju dudova svilca.

Dojde Karlo nikoji Solenka
Iz Latinske, il je izdaleka,
Pak donese svilene bagude,
Nek i kod na svagdi svile bude.
Svilopređu kod nas ukoreni....

Godine 1771. tiskana je u prijevodu M. A. Relkovića knjižica Ivana Vjenceslava Paulsa "Razloženje svrhu plodjena i pripaše ovaca...." Tu će istu knjižicu Relković ponovo prevesti i štampati kod Divalda 1776. godine kao "Ovčarnicu".

S ovim izdanjima narodno-gospodarskog sadržaja franjevačka se tiskara uključuje u provođenje ekonomske politike carevine koja se počela povoditi fiziokratskim principima i nastojala podizati narodno gospodarstvo.

U ovim knjigama nije naznačeno da su tiskane u franjevačkoj tiskari kako to nije naznačeno niti u ostalima njezinim izdanjima. Imamo, međutim, osim grafičkih elemenata i neizravnih dokaza da su ove knjige štampali franjevci u svojoj tiskari u Osijeku i da je prema tome radila i za vanjske naručitelje. To je prije svega činjenica da su se virovitička i srijemska županija u vezi dalje dozvole rada ove tiskare obratile kr. namjesničkom vijeću zbog intervencije, o čemu će niže još biti govora. Drugi dokaz da je franjevačka tiskara vršila tiskarske usluge i za vanjske naručitelje nalazimo u tekstu molbe Ivana Martina Divalda za dodjelu odnosno potvrdu privilegija za otvaranje tiskare u Osijeku. U toj molbi on navodi da je bivša franjevačka tiskara koju je on kupio istrošena i slabo opremljena i da je *mnogo zaostajala s porezom.* Dok je tiskara radila samo za potrebe samostana i provincije ona nije predstavljala obrtničku djelatnost, no čim se počela baviti poslovima za vanjske naručitelje, to je značilo vršenje obrta i prema tome potpadalo pod poresku obavezu kojoj, izgleda, samostan nije udovoljavao. Samo tako možemo shvatiti da je grad oduzeo franjevcima tiskaru i kod sebe je pohranio smatrajući da spada " ad fundum civilem.[6]

Prestanak rada franjevačke tiskare moramo dovesti u vezu s kraljevskom odredbom kojom su obustavljene sve tiskare koje nisu imale privilegij, a koja je obznanjena okužnicom od 19. rujna 1772. godine. U istoj okružnici sadržana je i odredba da se svi tekstovi bilo teološkog bilo svjetovnog sadržaja moraju poslati na cenzuru svjetovnim vlastima. Poslovanje ovakove male interne tiskare postalo je time i suviše komplicirano i nerentabilno. Obustavljanje rada ove kako zastarjele i slabo opremljene tiskare značilo je, međutim, za oblasti i za građanstvo vrlo težak problem, jer su ostali bez tiskare na svojemu području. Stoga se županija virovitička obratila molbom kr. namjesničkom vijeću da se ova tiskara ne obustavi jer je jedina u ovoj županiji, a nabavljanje tiskanica i knjiga iz udaljenih mjesta vrlo je skupo

---

5 J. Jakošić. Scriptores interamniae. Skupio i uredio Milivoj Šrepel. Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 2, JAZU, Zagreb 1899.

6 J. Bösendorfer, Povijest tipografije..... str. 126.

i dugo traje[7]. Molbom u istom smislu obratila se i srijemska županija kr. namjesničkom vijeću, jer se i ona služila franjevačkom tiskarom.

Obustava rada u franjevačkoj tiskari dakle nije uslijedila odmah nakon objavljivanja navedene okružnice, ali se to ipak nije moglo dugo odgađati. Iz godine 1773. poznata nam je samo jedna knjiga iz franjevačke tiskare, a to je "Regula et testamentum seraphici S.P.Francisci..." Ivana Velikanovića. Iste godine u Pečuhu otvara tiskaru Ivan Engel i kao prva edicija iz ove tiskare izlazi "Život Majke Božje kraljice naše..."Antuna Bačića. Predgovor i objašnjenje o okolnostima tiskanja i zakašnjelog objavljivanja ove knjige napisao je njen izdavač Ivan Velikanović. Ako je dakle Velikanović poslao u Pečuh na doštampavanje ukupno 6 listova na početku već odštampane knjige, to znači da je položaj tiskare u vlastitom samostanu postao takav da je bilc bolje cijelu nakladu predati drugoj, sada upravo novoosnovajnoj privilegiranoj tiskari na "finalizaciju".

Kako je sada cijelo područje Slavonije i Srijema ostalo bez tiskare, a administracija, javni i privatni poslovni život upravo nametali hitnost otvaranja jedne javne tiskare zbog osuvremenjavanja poslovanja i općeg porasta potreba građanskog života, grad Osijek kao metropola Slavonije objavljuje javnim oglasom 29. V 1775. da prima tiskara proviđena privilegijem i vještа toj umjetnosti. Na taj su se oglas javila svega dva natjecatelja: I. Trattner iz Zagreba i Ivan Martin Divald iz Budima gdje je radio 1 1/2 godine kao faktor u tiskari Katarine Lander, a zanat je izučio u Beču.

Zbog dodjele privilegija Divald se morao obratiti carici već uobičajenim putem preko magistrata i županije, a nakon dostave traženih dopunskih podataka, već je 25. listopada iste godine primio odobrenje za otvaranje tiskare u Osijeku. Kako je od franjevaca kupio njihovu bivšu tiskaru a grad mu u svojoj kući iznajmio stan, mogao je odmah početi radom. Njegov se privilegij odnosio i na njegove nasljednike i baštinike tako da je ova tiskara ostala u rukama porodice Divald od 1775. do 1857. godine.

Za dva mjeseca koja su preostala od primitka privilegija do kraja godine 1775. Divald je tiskao dvije knjige: molitvenik "Quotidiana mortis memoria" Stjepana Adžića i "Libellus tripartitus...." Ivana Velikanovića. S ovim knjižicama tematski se nadovezuje Divaldova tiskara na rad franjevačke.

Koliko su magistrat, županija, generalkomanda i građanstvo već u ovo prvo vrijeme zapošljavali novu tiskaru ne možemo utvrditi. Znamo samo toliko da je Divald s obzirom na manjkavu opremljenost kupljene franjevačke tiskare kao i zbog poslovanja magistrata na njemačkom jeziku morao nabaviti ne samo njemačka slova nego i druge neke dijelove opreme i pribora. Uz troškove kupovine same tiskare ovi su dodatni izdaci teško opteretili njegovu platežnu sposobnost, pa se stoga Divald obraća carici molbom da mu se snizi taksa koju je trebao platiti za privilegij[8]. Njegovoj je molbi udovoljeno tako da je morao platiti samo prvu ratu[9]

Iako za godinu 1776. imamo zabilježeno već deset naslova, promet u tiskari nije zadovoljavao. Stoga se I. M. Divald prihvaća tiskanja kalendara, ali je s tim poduhvatom došao u sukob s tiskarima u Ugarskoj koji su imali privilegij za izdavanje kalendara. Među njima bila je i njegova bivša poslodavka Katarina Lander u Budimu koja je imala privilegij za iliričkі kalendar. Taj prvi Divaldov kalendar mora da je izdan za godinu 1778. a možda još i za 1779. Do sada nisu pronađeni primjerci tog izdanja. U studenom 1779. godine pozvan je Divald u magistrat na saslušanje u vezi s tužbom ugarskih izdavača kalendara, a zatim mu je zabranjeno daljnje izdavanje kalendara[10] Za te najstarije Divaldove kalendare znamo

---

7 E. Laszowski, Prve tiskare u Osijeku. Hrvatski list, Božićni broj, Osijek 1936. str. 21

8 M. Malbaša, Povijest tiskarstva u Slavoniji, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb 1978. str. 18

9 ibd.

10 op. cit. str. 19

zapravo samo iz akata o tome sporu. Najstariji poznati i sačuvani kalendar u Divaldovu izdanju je "Novi i stari svetodanik iliti kalendar ilirički za prestupnu godinu 1792". Do tada je vjerojatno istekao privilegij Katarine Lander, pa je Divald mogao slobodno izdavati svoj kalendar. Ti će kalendari postati vremenom vrlo omiljelo i rašireno a često i jedino štivo u seljačkim domovima.

Kako je u 18. stoljeću bio na snazi sistem privilegija za tiskanje određenih vrsta knjiga, vlasnici tiskara bili su jako sputavani u vršenju svoje djelatnosti. Divalda je posebno pogodio privilegij peštanske univerzitetske tiskare za tiskanje školskih knjiga za Ugarsku i njoj pridružene zemlje, dakle i za Slavoniju i Srijem. Tiskanjem već samo školskih knjiga koje su se tražile u sve većem broju, jer su se posvuda otvarale narodne osnovne škole, Divald bi bio mogao osigurati svoju egzistenciju kao i napredak i proširenje svoje tiskare. Međutim, od ograničavanja djelatnosti zbog privilegija peštanske univerzitetske tiskare trpjet će još i baštinici i nasljednici Ivana Martina Divalda.

S kolikim se poteškoćama borio prvi privilegirani tiskar u Osijeku i jedini u Slavoniji u privim godinama vršenja svojega zanata vidimo iz toga što mu je grad otkazao stan u svojoj kući zbog dužne stanarine[11]. Ipak tokom vremena njegova se situacija znatno poboljšala, tako da je kupio kuću u Tvrđi a kasnije i majur u tzv. Novom gradu. I danas u tom dijelu grada Osijeka postoji Divaldova ulica kao jedini spomen na toga za grad Osijek tako zaslužnog čovjeka. Godine 1789. I. M. Divald izabran je za gradskog zastupnika što dokazuje da je stekao lijep ugled među svojim sugrađanima.

Prosperitet tiskare svakako je u vezi s razmahom privrednog i kulturnog života i s procvatom književnog stvaralaštava u Osijeku i u Slavoniji krajem 18. stoljeća. Neosporno je, međutim, i to da je procvat književnosti tijesno vezan uz postojanje tiskare koja je omogućila da pisci svoja djela mogu objaviti u svojoj neposrednoj blizini, pa prema tome i brže i jeftinije nego kad bi ih morali slati na tiskanje u udaljene gradove. Osim toga iz Osijeka kao središta ovoga predjela širenje knjige i put do čitalaca u manjim mjestima i selima bio je spojen s manje troškova i poteškoća s obzirom na prometne prilike. Stoga se u Osijeku i oko Divaldove tiskare okuplja sve veći broj intelektualaca i književnika iz cijele Slavonije kojima upravo ova tiskara osigurava publicitet.

Kako je Ivan Martin Divald bio doista vješt u svojem zanatu te radio vrlo uredno i savjesno u njegovoj su se tiskari mogle objaviti ne samo knjige za prosvjećivanje širih narodnih krugova već i knjige određene intelektualne razine, dapače i znanstvenog karaktera. Najpopularnija knjiga proizašla iz ove tiskare je svakako drugo izdanje Relkovićeva Satira (1779), dok je najopsežnija knjiga visoke znanstvene razine Kanižlićev "Kamen pravi smutnje velike" (1780). Ta je knjiga tiskana na gotovo 1000 stranica, vrlo čisto i lijepo, sa svega 101 pogreškom, kako nam to kazuje dr. Bösendorfer. Prva njemačka knjiga s novonabavljenim njemačkim slovima izašla je 1777. godine (Hohenhausen: Illyrien), dok je prva ilustrirana knjiga Turkovićev "Život svetoga Eustahija" iz 1795. godine.

Tiskarski opus Ivana Martina Divalda predstavljen je u "Osječkoj bibliografiji"[12] sa 146 jedinica. Taj će se broj vremenom sigurno još i povećati, jer niti jednu bibliografiju ne možemo smatrati definitivnom i kompletnom. Velik broj ovih knjiga je teološkog, nabožnog, homiletskog ili hagiografskog sadržaja. Treba imati na umu da u to vrijeme u franjevačkom samostanu još djeluje " studium generale" (do 1783), da se održavaju javne rasprave i tiskaju tezariji i rasprave, sada kod Divalda kad samostanska tiskara više ne radi. Većina autora su svećenici, redovnici ili svjetovnjaci, a samo je vrlo malen broj lica svjetovnog staleža. Najpoznatija i najistaknutija imena pisaca ove stručne skupine su: Kanižlić, Mandikić, Pavišević, J. S. Relković, Tomiković, Velikanović, Vlašić i drugi.

---

11 J. Bösendorfer, Povijest tipografije....str. 128

12 M. Malbaša, Osječka bibliografija....

Vjerska pitanja i dušobrižništvo, međutim, nisu bila jedina preokupacija pisaca okupljenjih u Osijeku. Tako Lanosović nastupa s udžbenikom latinskog jezika (1776) i udžbenikom "slavonskog" jezika koji je izašao čak u dva izdanja (1778. i 1789). Katančić se bavi arheologijom i povijesti antike (1782. Dissertatio de columna milliaria..."), Tomiković prevodi "Život Petra Velikog" i sastavlja tekst za školsku dramu (Josip poznan od svoje braće), Velikanović se također brine za repertoar školskih predstava (Sv. Margarita, Sv. Terezija). Pišu se i tiskaju tekstovi propovijedi održanih pri odlasku graničarskih regimenta na razna bojišta (Stanković, Stojanović) kao i popularni prikazi u stihovima ratnih zbivanja (Bošnjak, Štefanac, Pavišević) i razni pjesmotvori u povodu kakovih jubileja i slični prigodni spisi.

Posebnu skupinu sačinjavaju djela i spisi prosvjetiteljskog i praktičkog narodnogospodarskog sadržaja kojima je na čelu "Satir" tiskan u Osijeku 1779. godine (drugo izdanje) i ponovo 1822. (treće izdanje) kao i ostala Relkovićeva djela "Ovčarnica" (1776), "Nek je svašta" (1795. i 1805), " Postanak naravne pravice i dužnosti ljudskih" (1794) i na kraju "Kućnik" Josipa Stjepana Relkovića (1796).

Ovim nabrajanjem željela sam pokazati kakova su djela posredstvom tiskare Ivana Martina Divalda postala dostupna osječkoj i slavonskoj čitalačkoj publici da bismo lakše ocijenili ulogu i značaj ove tiskare u općem kulturnom, prosvjetnom i privrednom životu ovoga kraja koncem 18. i početkom 19. stoljeća.

Ivan Martin Divald umro je 1806. godine u Osijeku. Za njegovih baštinika i nasljednika poslovanje tiskare je znatno opalo, ali su se i opće privredne i političke prilike bitno pogoršale, što je svakako nepovoljno utjecalo ne samo na rad tiskare već i na književnu proizvodnju uopće.

Poslije smrti posljednjeg člana tiskarske obitelji Divaldovih, Dragutina Divalda 1857. godine tiskaru kupuje Dragutin Lehmann. Do godine 1862. Lehmannova tiskara ostaje jedina u Slavoniji kad M. Kraljević otvara tiskaru u Slav. Požegi.

U vezi s povijesti tiskarstva u 18. stoljeću ovim našim stranama možemo samo ukratko napomenuti da je 1790. u Novom Sadu proradila tiskara Emanuela Jankovića. Za Osijek posebno je interesantna činjenica da je Osijek u 18. stoljeću dva puta došao u obzir kao lokacija za srpsku štampariju i to 1750. u vezi s nastojanjima metropolita Pavla Nenadovića da dobije privilegij za osnivanje srpske štamparije, a drugi puta kada je Osječanin Stefan Novaković, dvorski agent u Beču 1792. godine kupio Kurtzböckovu štampariju s privilegijem za tiskanje ilirskih, srpskih, valahijskih i grčkih knjiga. On je ovu tiskaru htio prenijeti u Osijek, ali je iz financijskih razloga morao od toga odustati, te je tiskaru prodao peštanskoj univerzitetskoj tiskari 1795. godine.[13]

13 M. Malbaša, Dodiri Osijeka sa srpskim tiskarstvom u 18. stoljeću. Vjesnik bibliotekara Hrvatske, god. XXV, Zagreb 1981.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 77-83, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 886.2:929
Rad primljen 27.10.1984.

ANTUN DJAMIĆ, *Zagreb*

NOVI PODACI O M. A. RELKOVIĆU I NJEGOVIM POTOMCIMA

Najveći dio važnih podataka o životu Matije Antuna Relkovića pronađen je u Ratnom arhivu u Beču, gdje su ih pronašli i objavili Tomo Matić i Aleksa Ivić dok su boravili u Beču prije 1916. god.[1] Vjerojatno ni do danas nisu odande iscrpljeni svi podaci o Relkoviću pa bi za njima trebalo još tragati.

Glavni podaci o našoj Vojnoj krajini nalaze se u Beču kamo su stizale mnoge vijesti o njoj, jer se njome odande i upravljalo. Ipak nije baš svaka zgoda o ljudima i zbivanjima u Granici dopirala do Beča, a nije ni sve ono što je onamo došlo, moralo biti i točno. Ti se podaci odnose na važnije događaje i službenike kako su oni gledani s vrha i ne otkrivaju nam neke pojedinosti koje su se zbivale na samom terenu.

Kad uzmemo u obzir sve te do sada objavljene podatke o Relkoviću, onda nam život toga našega velikog pisca i promicatelja napretka u Slavoniji ostaje još uvijek u nekim pojedinostima nejasan, zagonetan i nepoznat. Nemamo potpune i točne njegove biografije da znamo gdje je kada bio i što je radio, a nisam siguran da je i dosadašnja bibliografija njegovih radova potpuna. Koliko je tu praznina, nesigurnosti i pitanja bez odgovora kao i kod mnogih naših starih pisaca! Novi podaci iz arhiva objasnili bi nam neke nejasnoće. Ali u kojim arhivima i u kojim fondovima treba tragati za njima i kako dugo, i kome je omogućeno da to radi?

Sasvim sam slučajno naišao na trag kojim moram poći da dođem do nekih novih podataka o Relkoviću što ih ovdje iznosim. Za svoga kratkog službovanja na Gimnaziji u Vinkovicima bila su početkom 1942. god. dva dana nekih praznika. Moji su domaćini nekamo otputovali i ja sam ostao bez opskrbe. Zato sam otputovao u Garčin k svojim rođacima da tako riješim taj životni problem. Kad sam došao onamo, da ne protratim vrijeme, otišao sam u župni ured i zamolio župnika Stjepana Santu da mi dade na uvid matične knjige. Dobio sam ih i listao želeći naći koju vijest o našim zaslužnim ljudima iz starine. I prvo moje otkriće je tu: naišao sam na podatak o rođenju Relkovićeva sina Josipa i Franje i na ime njihove majke što do sada nisam objavio nigdje.

To me je potaklo da pregledam neke matične knjige župa u kojima je boravio Relković i njegovi potomci (župa Vrhovina, Trnjani, Garčin i još neke), i da pobilježim podatke o svim Relkovićima. Iz tih podataka doznajemo neke vijesti o Relkoviću, a mogao sam sastaviti i genealogiju njegovih potomaka. Tada sam pobilježio i podatke o našim piscima koji su se

1 St(ari) p(isci) h(rvatski), knj. 23, str. V-XVI. Zagreb, 1916.

pojavljivali u tim župama, a popisao sam i sve vojne službenike koji se spominju u tim knjigama što je svakako još jedan prilog boljemu poznavanju vojničkoga osoblja u to vrijeme u tome dijelu Granice.

Iz tih svojih bilježaka donosim ovdje neke podatke o Relkoviću i to: 1) o njegovu napredovanju u službi (činovima); 2) o mjestima službovanja; 3) o njegovoj obitelji i potomcima.

1) PROMAKNUĆA U SLUŽBI

Relković je počeo vojnički život kao obični vojni obveznik u 16. godini života. Kako je svršio neke škole i bio pismen, služio je najprije, kako kažu, kao pomoćnik i pisar kod svoga oca kapetana Stipe.[2] Zatim se nalazi u Novoj Gradiški gdje je služio nekoliko godina kao podoficir. U svom se radu osobito isticao pa je bio imenovan zastavnikom. Nije mi poznato kada je došao u N. Gradišku. Imamo podatak da je naš pjesnik službovao u štabu novouređene Gradiške regimente jer je u popisu službenika 1.XI.1750. među osam zastavnika zapisano i njegovo ime.[3] Tu je još neko vrijeme službovao i oženio se. U maticama vjenčanih orubičke župe ne piše gdje je Relković tada (25. II. 1753.) živio, nego samo piše za njega i njegova dva svjedoka, od kojih je jedan grof, da su "officiales incliti Regiminis Gradiscensis".

Zbog njegova vojničkog iskustva i dobra vršenja službe imenovala ga je carica Marija Terezija 7. V. 1753. potporučnikom i premjestila ga pješadiji u Brodsku regimentu u kojoj je ostao do konca svoga službovanja. Kao potporučnik (locumtenens) spominje se dva puta: *14. III. 1754.** i *14.XII.1755.*[4]

U srpnju 1758. Relković je natporučnik (Oberlaidinantius). O tome činu imamo nekoliko podataka. Dne *2.IX.1759.* je Josip, sin *natporučnika* Relkovića, svjedok na vjenčanju.[5] Sam Relković je *27.I.1765.* svjedok Jakobu Jankoviću[6] a iste godine mu je rođena i kći. Taj je čin imao Relković *2.III.1766.* kad je bio kum jednom djetetu iz Kruševice[7] i *20.IV.1766.* svjedok na vjenčanju Antunu Vincijanu[8].

Iz ranije nađenih dokumenata se znalo da je Relković 1774. god. postao capitaine-lieutenant, a u veljači 1778. kapetan.[9] Za njegov čin capitaine-lieutenanta nisam našao u ovome materijalu potvrde, ali sam na titulu kapetana naišao nekoliko puta i tu se javlja nešto novo: Relković se ovdje navodi kao kapetan još prije 1778. god.

Tako se on osobno potpisao na jednoj potvrdi, kojom je odobrena ženidba Nikoli Škrinjariću iz Kuta, a pisanoj *u Gornjoj Bebrini u siječnju 1775.* kao *Hauptmann.* Kao *"capitaneus"* naveden je u maticama umrlih *u veljači 1775. pri smrti njegove druge žene.*[10] God. *1776.* je *Katarina Elizabeta, kći kapetana Relkovića* bila kuma jednom djetetu u Podvinju,[11] a *1777. je ta kapetanova kći* umrla.[12] I "Prava i pomljivo ispisana ovčarnica" je prevedena po Relkoviću "capitanu" i štampana 1776.

---

2 J. Jakošić, Scriptores Interamniae.... Građa za pov. knjiž. hrv., knj. 2, str. 129. Zagreb, 1899. - L. Ilić Oriovčanin, Povjestnica narodne slavonske Gradiške regimente. Djeo prvi. Poglavlje Životopisi....VIII. rukopis, nepag.

3 L. Ilić Oriovčanin, Lovorike Gradiškoga narodnoga graničarskoga puka br. 8, str. 28. Zagreb, Hartman, bez god.

* Kurzivom su štampani samo novi, nepoznati podaci.

4 Mat(ice) kršt(enih) župe Garčina, nav(edeni) dat(um).

5 Mat. vjenč(anih) župe Garčina, nav. dat.

6 Mat. vjenč. župe Šamca, nav. dat.

7 Mat. kršt. župe Šamca, nav. dat.

8 Mat. vjenč. župe Šamca, nav. dat.

9 Stph, knj. 23, str. IX.

10 Mat. umrlih župe Vrhovine, 11.II.1775.

11 Mat. kršt. župe Podvinja, 23.XI.1776.

12 Mat. umrlih župe Vrhovine, 27.I.1777.

Kako vidimo stari i novi podaci se ne podudaraju. A koji su točni? Kako ih uskladiti dok se ne nađu drugi izvori? Za sada moramo prihvatiti ili stare podatke po kojima je Relković od 1774-1778. bio capitaine-lieutenant a sam se potpisivao kapetanom, i drugi ga tako oslovljavali, jer nije bilo razlike u titulama kapetana i capitaine-lieutenanta, što mi se ne čini vjerojatnim, ili moramo zaključiti da je postao kapetan već prije 1778. god., i to najkasnije početkom 1775.

2) MJESTA SLUŽBOVANJA

Ne znamo točno vrijeme kada je Relković boravio kod svoga oca u Svinjaru, a ni to koliko je dugo bio u Novoj Gradiški gdje je nekoliko godina bio podoficir.

Prešavši u Brodsku regimentu, Relković je služio, po podatku što nam ga je zabilježio J. Jakošić,[13] najprije u Zadubravlju, selu istočno od Broda n/S.

Meni se ta Jakošićeva vijest danas ne čini posve sigurnom jer je ne mogu uskladiti s podacima koje ću ovdje iznijeti.

Iz popisa vojnih službenika se vidi da u to vrijeme *nije bilo u Zadubravlju nastanjenih oficira*, nego su ondje stanovali samo podoficiri, domaći ljudi uglavnom. Vidi se i to da u Zadubravlju nije bilo *"kvartira"* (oficirskih stanova) i da su stanovi bili *u (Trnjanskim) Kutima*,[14] selu 4,5 km južnije od Zadubravlja, gdje se i spominju u to doba neki oficiri.

Jakošić piše da se u Zadubravlju rodio Relkovićev prvi sin Josip i navodi točan datum njegova rođenja. U maticama, gdje je upisano Josipovo rođenje, ne piše točno mjesto gdje se Josip rodio ni gdje je Relković tada boravio i službovao, nego piše da je on "ex Suiniar".

I još se nešto ne poklapa s Jakošićevom tvrdnjom. Zadubravlje je u to vrijeme potpadalo u župu Vrhovinu pa bi djeca tu rođena bila uvedena u njezine matične knjige, ali ondje ih nema. Kuti su pripadali župi Garčinu pa su djeca ondje rođena upisana u njezine matice, a Josip i Franjo su ondje zapisani u matice rođenih.[15]

No i kasnije, kad je Relković već bio u Sedmogodišnjem ratu, vidi se da mu žena i djeca stanuju u Kutima. Tako je *6.II.1758.* krštena Ana Radovanović iz Kuta, a kuma joj je bila *"Domina Elisabetha Rellkovich ex Kuthi"*.[16] Kad se ženio Mijo Dapčević iz Kuta, na vjenčanju *2.IX. 1759.* bio mu je drugi svjedok sin natporučnika Relkovića *Josip iz Kuta* koji je valjada zamjenjivao oca u odsutnosti a imao je tek pet i pol godina.[17] Još je *15.I.1760.* i *28.IV.1761. Elizabeta Relković* kuma djeci Ivana i Katarine Radovanović, *a svi su iz Kuta.*[18] Sve me ovo uvjerava da je Relković tada barem stanovao u Kutima, ako nije tu i službovao. On je odatle lako mogao odlaziti u okolna sela i ondje vršiti nadzor i obavljati potrebne poslove.

Vijest da je Relković kao zastavnik službovao u Nijemcima 1756. i odande otišao u rat, nije mi ni jasna ni pouzdana.

Zanimljivi bi bili i ovi podaci: je li Relković za vrijeme Sedmogodišnjega rata dolazio u Slavoniju i kamo i kada, i kada se vratio iz rata i gdje je onda službovao? Za Gradišku regimentu znamo da su se za toga rata vraćale kući i čitave čete i oficiri i opet odlazili na frontu. Kad je sklopljen mir, Gradiščani su se 1.V.1763. vratili u Novu Gradišku.

---

13 J. Jakošić, nav. dj., str. 131.

14 Već sam ovdje spomenuo da sam ispisao iz mat. knjiga župa Vrhovine i Garčina sve vojne službenike. Rukopis će se moći štampati ako se netko bude interesirao za te ljude naše Granice.- Na crtanoj karti Trnjanske kapetanije gdje su označeni u selima i stanovi oficira, nema tih stanova u Zadubravlju.

15 Mat. kršt, župe Garčina, 14.III.1754. i 14. XII. 1755.

16 Mat. kršt. župe Garčina, nav. dat.

17 Mat. vjenč. župe Garčina, nav. dat.

18 Mat. kršt. župe Garčina, nav. dat.

Iz prve pouzdane vijesti o Relkovićevu službovanju poslije rata doznajemo da se on u rujnu 1764. nalazi kao natporučnik u Sikirevcima i rješava neke sporove svojih graničara.[19]

Zatim se nalazi u Lukačevu Šamcu: *27.I.1765. je svjedok* na vjenčanju Jakobu Jankoviću;[20] *1765.* mu je tu *rođena kći Elizabeta Katarina.*[21] Dne *2.III.1766. je kum* Kristini Janković iz Kruševice,[22] a *20. IV. 1766. je svjedok* na vjenčanju Antunu Vincijanu.[23] Tu je dovršena i njegova Gramatika 1767. god.

Nije poznato gdje je boravio 1768/9. god. U listopadu 1770. je u Bošnjacima odakle piše pismo Krčeliću. Nije mi poznato ni gdje je boravio kroz god. 1770 - 1774.

Novo, do sada nepoznato mjesto službovanja su *Trnjani*, sjedište kumpanije. On je već kod dolaska u Brodsku regimentu služio u toj kumpaniji kao oficir (jer se Kuti, odnosno Zadubravlje nalaze u njoj), ali sada dolazi u Trnjane kao kapetan i zapovjednik te kapetanije. Tu služi svakako god. 1775, 1776. i makar početkom, ako ne i cijele 1777. god. Potvrde za to su ovi podaci: *u veljači 1775.* umrla mu je tu *žena Franjka*; u *siječnju 1777. umire* mu tu *kći Katarina.*[24]

Gdje je službovao 1778/9 god.? Možda još u Trnjanima? Martinović spominje da je god. 1778. Relković preuzeo Terzićevu kumpaniju u Sibinju i otišao s njom u Češku u rat za bavarsko nasljedstvo i da se 1789. vratio s vojskom kući.[25] Nije mi jasno koji je to Terzić i koja je to kumpanija, jer je Sibinj pripadao nekada Gradiškoj, nekada Brodskoj regimenti, a i kapetana Terzića je bilo i u jednoj i u drugoj.

Slijedeće pouzdano mjesto službovanja su (Donji) Andrijevci. Tu se Relković kao kapetan upisivao u knjigu zapovijedi od lipnja 1780. do svibnja 1781. god.[26] Baš tih godina su kapetanije umjesto brojeva dobivale imena po svojim kapetanima. Tako je na crtanoj karti teritorija andrijevačke kapetanije od god. *1781. ta kapetanija označena kao Relkovićeva.* Nije mi poznato kada je otišao iz Andrijevaca.

Dne 3.XII.1782. javlja se iz Babine Grede sinu Ivi u Budim. Kao babogredski kapetan upisivao se u knjige od siječnja 1783. do rujna 1786., a 1.XI. 1786. odlazi u mirovinu.[27] Iz toga babogredskoga vremena imamo o njemu dva podatka: u *veljači 1783. vjenčala* mu *se tu kći Marija*;[28] *19.VIII. 1785.* je njegova *žena Ana Katarina* (ud. Bašlinović) *kuma* Barbari Čivić.[29]

Ne znam kada se Relković poslije umirovljenja preselio iz Babine Grede u Vinkovce. Iz toga vinkovačkoga razdoblja imam o njemu jedan podatak: dne *14. X. 1795. bio je kum* Josipu Odobašiću iz Vinkovaca.[30]

3) PODACI O OBITELJI I POTOMSTVU

a) Ž e n e

Bilo je poznato da se Relković dva puta ženio.[31]

Nije bilo poznato tko mu je bila prva žena. Kad sam 1942. našao podatak o rođenju Relkovićevih sinova Josipa i Franje, našao sam zabilježeno samo ime njihove majke

---

19 I. Martinović, Relković i njegovi potomci. Narodne novine, god. 75, br. 104. Zagreb, 7.V.1909.
20 Mat. vjenč. župe Šamca, nav. dat.
21 Mat. kršt. župe Šamca, 30.X. 1765.
22 Mat. kršt. župe Šamca, nav. dat.
23 Mat. vjenč. župe Šamca, nav. dat.
24 Mat. umrlih župe Vrhovine, 11.II.1775. i 27. I. 1777.
25 Stph, knj. 23, str.X.
26 Stph, knj. 23, str. XI.
27 Stph, knj. 23, str. XI i XIII.
28 Mat. vjenč. župe Šamca, 3.II.1783.
29 Mat. kršt. župe Šamca, nav. dat.
30 Mat. kršt. župe Vinkovaca, nav. dat.
31 Stph, knj. 23, str. XV.

Elizabeta Marija bez njezina djevojačkoga prezimena. Kada je poslije nekoga vremena nađen podatak o Relkovićevu vjenčanju s njom, gdje je zapisano i njezino prezime, opet smo se našli pred zagonetkom: strano prezime njezino i jednoga svjedoka nije znao točno napisati u maticu vjenčanih (25.II.1753.) fra Šimun Petrinić. Poslije traganja i provjeravanja nejasnoća je raščišćena: prezime joj je bilo *Gyenes*, madžarska je plemkinja koja je tu boravila duže ili kraće i tu se udala. Ne znam ni gdje je rođena ni gdje je umrla i kada (svakako najkasnije 1764.).

Nije se do sada znalo za *drugu Relkovićevu ženidbu s Franjkom Zubanović*. Ne znam ni gdje ni kada je rođena. Nisam naišao na podatak gdje i kada se s njom vjenčao.[32] Svakako je to bilo najkasnije početkom 1765. god. Ona je *umrla 11.II.1775. u Trnjanima*, a pokopana je u groblju sv. Mihaela ("sveti Mijalj") u Šušnjevcima.[33]

U ožujku 1780. traži Relković dopuštenje za ženidbu s udovom kapetanicom Bašlinović. Nisam pronašao ni gdje ni kada su se vjenčali. Naišao sam na podatak da je *Ana Katarina* Relković bila *19.VIII. 1785. kuma* Barbari Čivić iz Babine Grede.[34] Nije mi poznato ni gdje ni kada je umrla (svakako prije lipnja 1792.).

b) D j e c a

S prvom ženom Elizabetom (Marijom) Gyenes imao je Relković sinove *Josipa i Franju*, što potvrđuju matične knjige.[35] Ja pretpostavljam da su i sin Ivo i kći Marija Ana također njezina djeca, makar nemam podataka o njihovu rođenju.

Prvo Relkovićevo dijete je sin Josip (Stjepan), rođen 14.III.1754. Bio je svećenik, službovao je kao kapelan i župnik u nekoliko mjesta, konačno je bio župnik i profesor u Vinkovcima, gdje je i umro 1801. Poznati su neki njegovi i štampani i rukopisni radovi. Luka Ilić koji piše da je *Josip brat Matije Antuna Relkovića*, a ne sin, spominje Josipov *rukopis povijesti Gradiške regimente* kojim se Ilić služio kod pisanja svoje povijesti te regimente, i navodi ga kao izvor na nekoliko mjesta.[36] Vjerojatno je taj rukopis Ilić imao, samo da li je to djelo Josipovo ili nekoga drugoga, to bi se moralo tek utvrditi ako rukopis još postoji.

Drugi Relkovićev *sin* je Franjo, *rođen 14.XII. 1755.* u Kutima.[37] Ništa mi nije poznato o njegovoj mladenačkoj dobi: gdje je proveo svoju mladost i uz koga, je li išao u školu, je li bio vojnik i kada je i kako dospio u Klokočevik? O tome sada nemamo podataka. Javlja se tek 27. I. 1780. u selu Klokočeviku kada se u Vrhovini vjenčao s Anom Matanović.[38] Zatim se javlja češće u maticama kad mu se rađaju djeca, a *imao ih je osmero*. Nije jasno kako se Franjo, oficirski sin, koji se mogao školovati kao i njegova braća Josip i Ivo, odlučio prihvatiti seljački život koji onda nije bio lak, i nastaniti se u središtu Klokočevika, na velikoj površini okućnice i zemljišta. Kako je on to stekao? Je li imao kakve olakšice i beneficije u životu kao oficirski sin, a pogotovu kad je postao plemić "de Ehrendorf"? On je u tome mjestu, na krasnu položaju ispod Dilja, ostao i ostavio svoje potomstvo koje ondje živi i danas, a što se može vidjeti iz genealogije Relkovićeva roda.[39] On je tu i umro 28. *X.* 1808.

Za Relkovićevu djecu Ivu i Mariju Anu ne mogu zaključiti koje je starije, jer nema sigurnih podataka. Ipak ću prije govoriti o sinu.

---

32 Podatak o njihovu vjenčanju našao je prof. Stanislav Marijanović u Osijeku.

33 Mat. umrlih župe Vrhovine, nav. dat.

34 Mat. kršt. župe Šamca, nav. dat.

35 Mat. kršt. župe Garčina, 14. III. 1754. i 14. XII. 1755.

36 L. Ilić Oriovčanin, Povjestnica narodne slavonske Gradiške regimente. Djeo prvi. Poglavlje Životopisi.....VIII.

37 Mat. kršt. župe Garčina, nav. dat.

38 Mat. vjenč. župe Vrhovine, nav. dat.

39 Iz spomenutih matičnih knjiga ispisao sam sve podatke o M. A. Relkoviću i njegovim potomcima da se mogu štampati. Na temelju tih podataka načinio sam i rodoslovlje njegova potomstva sve do naših dana.

Za Ivu ne znam ni gdje ni kada je rođen ni tko mu je majka. Išao je u škole (1782. je u Budimu) bez osobita uspjeha, neozbiljno je shvaćao život pa je otišao u vojsku. Otac nije bio s tim njegovim korakom zadovoljan pa ga je nastojao uz velike troškove izvući iz te situacije.[40] Ima vijesti da je Ivo ušao u pješadiju Franje Jelačića i da je 1792. postao potporučnik, no kako nije valjao, morao je napustiti vojsku.[41] Iza toga Ivi nestaje traga. Naišao sam na jedan podatak koji možda vodi k Ivi, odnosno njegovim potomcima. Dne *9.XI.1859. u Trnjanima je krizmao* J. J. Strossmayer *Katarinu Relković "e Dalmatia"* koja je došla svojoj rodbini uVrhovinu i Klokočevik i tu se krizmala.[42] Šteta što nije zapisano mjesto iz kojega je Katarina došla, da bi se moglo tragati za njom i njezinim precima. Ne znam tko bi se drugi od poznatih Relkovićevih potomaka mogao naći u Dalmaciji osim Ivinih i doći baš u Vrhovinu i Klokočevik u goste.

Vjerojatno je četvrto Relkovićevo dijete Marija Ana. Nemam podataka o mjestu i vremenu njezina rođenja ni smrti. Spominje je Relković kao kapetanicu Božićku.[43] Našao sam podatak o njezinoj udaji. Dne *3. II. 1783. vjenčala se* u Babinoj Gredi, u mjesnoj kapeli sv. Lovrinca, *Marija Ana Relković* iz Babine Grede sa stražmeštrom (vigiliarum magister) *Markom Božićem.* Svjedoci su bili kapetan Marko Šokčević iz Vrpolja i Adam Šlivarić, konjički potporučnik iz Babine Grede. Vjenčanje je obavio mladenkin brat Josip Relković, kapelan iz Vinkovaca.[44]

Zadnje Relkovićevo dijete — barem za sada poznato — što ga je imao s drugom ženom Franjkom Zubanović, jest *Elizabeta Katarina.* Rođena je *30. X. 1765. u Lukačevu Šamcu.*[45] Dne *23. XI. 1776. bila je* u Podvinju *kuma* Tereziji Katarini, kćeri Antuna Čavčića i Uršule Vincijan.[46] Umrla je *27. I. 1777. u Trnjanima* nepune dvije godine poslije majčine smrti, u 12. godini života. I ona je, kao i majka, pokopana u groblju sv. Mihaela u Šušnjevcima.[47]

c) Relkovićevo potomstvo

Iz rodoslovlja Matije Antuna Relkovića što je sastavljeno na temelju arhivskih podataka, može se točno vidjeti njegovo potomstvo i pratiti sve do naših dana. Matija je začetnik roda direktnih i indirektnih potomaka koji žive u Klokočeviku i nose ime Relković. Taj ćemo rod ovdje ukratko prikazati. On ima od 1753-1984. devet koljena (generacija) koja su bila nekada potomcima jača a nekada slabija, pa su se danas neke grane toga stabla osušile.

Od *petero* Matijine djece, troje muške i dvoje ženske, danas su nam poznati samo potomci njegova sina Franje koji žive u Klokočeviku, selu udaljenom 12 km zračne linije sjeveroistočno od Broda n/S. Oni su katkada uz svoja imena imali u knjigama i zapis "nobilis de Ehrendorf". O Ivinim potomcima nemamo podataka osim one vijesti o Katarini Relković iz Dalmacije. Ni o potomcima njegove kćeri Marije nemamo nikakvih vijesti.

Treće koljeno roda čine Franjina djeca kojih ima osmero. Njegov sin Ivan je otac četvrtoga koljena sa šestero djece. Od Ivanova sina Josipa rađa se peto koljeno u kojem ima sedmero djece. U šestom koljenu nastaju dvije grane Relkovića. Od Josipove djece Antuna i Jakoba ima jedanaestero djece koja produžuju direktnu mušku lozu Relkovića. Druga grana, indirektni potomci, potekla je od Josipove kćeri Terezije koja se udala za Đuru Balog(h)a, vincilira, koji se priženio u Relkovićevu kuću i uzeo ženino prezime Relković koje nose i njihovi potomci, iako su po krvi Balog(h). Ova grana je imala devetero djece. Ovo šesto

---

40 M. A. Reljković, Satir. Priredio Dr. David Bogdanović. Zagreb, 1909, str. 12. - Stph, knj. 23, str. XIV - XV.

41 M. A. Reljković, Satir. Priredio Dr. David Bogdanović. Zagreb, 1909, str. 13.

42 Mat. kršt. župe Vrhovine-Trnjana, god. 1811-1855, list 199.

43 Steph, knj. 23, str. XV.

44 Mat. vjenč. župe Šamca, nav. dat.

45 Mat. kršt.. župe Šamca, nav. dat.

46 Mat. kršt. župe Podvinja, nav. dat.

47 Mat. umrlih župe Vrhovine, nav dat.

koljeno bilo je najbrojnije: imala je dvadesetero djece. Iza toga dolazi do opadanja broja djece. Od direktne muške loze u sedmom koljenu nalazi se dvoje Andrijine djece. Od Jakoba nema tu muških potomaka, jer su mu sva muška djeca umrla mlada. Indirektna grana dolazi ovamo s četvero Stipine djece. U osmom koljenu imamo od direktne loze petero djece Andrijina sina Đure: troje muške djece je umrlo, a ostalo je dvoje ženske djece. Tako u tome koljenu nestaje direktnih muških potomaka Relkovićevih pa je prema tome *Đuro* (* 1918.) *zadnji direktni muški potomak M. A. Relkovića**. Od indirektne grane u ovome koljenu je šestero djece Stipina sina Mije. Deveto koljeno ima samo potomke indirektne grane: bilo ih je devetero, dvoje je umrlo, a ostali produžuju makar prezime Relković kad već ne produžuju i njegovu direktnu lozu.

Svi su ovi Franjini potomci nekada živjeli kao velika zadruga u zadružnoj kući koja je imala kroz 150 godina *nr.8*. Danas Relkovići ondje žive poslije diobe u četiri domaćinstva, svako u svojoj kući.

* *

Ovdje je objavljeno nešto novih podataka o životu našega pjesnika. Još dosta toga ostaje nepoznato gdje je sve i kada boravio. No mene još nešto zanima: kakav je Relković bio čovjek službeno i privatno? Kakav je bio sa svojim vojnicima, seljacima i kolegama? Kako se ponašao u ratu i što je o njemu mislio, a što nije smio reći? Kakav je bio kod kuće sa svojima: ženom, djecom? Kakav mu je bio dnevni red: kada je sudio graničarima, egzercirao, pisao , odmarao se? Imamo o njemu tek nešto vijesti iz kojih zaključujemo da je bio strog, danas bismo rekli okrutan,[48] dok iz drugih čujemo da je bio vesele ćudi, razgovorljiv i priprost, rado se šalio i da su ga svi voljeli.[49] Možda su te oprečnosti u njemu rezultat onoga: čovjek nije uvijek jednak. Doznati istinu u ovome slučaju možda su — puste želje.

Na kraju dužan sam zahvaliti Institutu za znanost o književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koji mi je novčanom pomoću omogućio dio ovih istraživanja.

---

* Đuro je umro 1988. god.

48 I. Martinović. Relković i njegovi potomci. Narodne novine, god. 75, br. 104. Zagreb, 7.V. 1909.

49 M. A: Reljković, Satir. Priredio Dr. David Bogdanović. Zagreb, 1909, str.13.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26 i 27. listopada 1984),
str. 85-94, Osijek, 1991.

Saopćenje na znanstvenom skupu
UDK 886.2+ 82.06
Rad primljen 10.01. 1985.

PAVAO PAVLIČIĆ, *Zagreb*

KAMO PRIPADA RELJKOVIĆEV SATIR?

I

Književno djelo — danas smo toga svjesniji nego nekad — ne čini samo njegov tekst, nego i njegov odnos prema drugim tekstovima i prema poetičkim zasadama njegova vremena. Postoje tri aspekta *Satira* koje bi vrijedilo razmatrati u svjetlu te spoznaje; to su: pitanje žanrovske pripadnosti toga djela, pitanje njegove pripadnosti periodu i pitanje njegove pripadnosti sferi pučke ili sferi "visoke" literature.

a) Žanrovski je aspekt možda najuočljiviji. Teško je kazati kojoj književnoj vrsti *Satir* zapravo pripada, je li on ep, poema, idila ili nešto četvrto. Naslov djela i glavni lik u njemu izabrani su tako da naglase kako je riječ o tekstu sa satiričnom intencijom;[1] time međutim, *Satir* nije žanrovski određen, niti je to ono što se htjelo postići. Željelo se samo naglasiti kakav je cilj i opći ton djela, dok njegovu pripadnost ovoj ili onoj književnoj vrsti autor pobliže ne određuje. Za to je mogao imati različite razloge: ili je mislio da će čitalac i sam zaključiti kamo *Satir* spada, ili je držao kako ta pripadnost nekoj skupini djela za njegov tekst i nije važna, ili je, napokon smatrao da to neće biti važno njegovu čitatelju.

Tu žanrovsku neodređenost *Satira* zarana je osjetila naša književna historiografija, te je zato odvajkada izbjegavala precizan klasifikacijski naziv za Reljkovićevo djelo: obično ga je nazivala naprosto spjevom, ponekad satirom, a gotovo nikad neki određenijim terminom.[2] A ipak, indikativno je da su proučavaoci i bez takvog termina uspijevali reći sve što im se činilo važno o *Satiru*. Tako se dogodilo da se žanrovska pripadnost toga pjesmotvora nije procjenjivala ni s obzirom na neku univerzalniju koncepciju književnih formi, ni s obzirom na žanrovsku situaciju autorova vremena.

b) Nije, međutim, ni posve jasno koje je to Reljkovićevo vrijeme, jer je teško reći kojemu književnom periodu *Satir* pripada i koju poetiku prihvaća. Najčešće se, doduše, govorilo o njegovoj vezi s prosvjetiteljstvom. I doista, u prilog takvoj pomisli može se navesti niz podataka. Reljković se s idejama prosvjetiteljstva upoznao boraveći u Njemačkoj, a

---

1 Kaže Reljković da u satiri " čovik sve ono slobodno iskaže i govori, što mu na srcu leži, to jest gdi čovik ne meće jezik za zube, nego svekolike falinke, opačine i ostale mahane slobodno prez svakog licomirstva, lisičenja i hatara kaže, očituje i potrese". Cit. prema: *Djela Matije Antuna Reljkovića*, priredio za štampu i uvod napisao Tomo Matić, SPH knjiga XXIII, Zagreb 1916.

2 Zanimljivo je da i Kombol i Vodnik izbjegavaju svaki žanrovski naziv *Satira*, pa ga imenuju samo po naslovu, dok ga Krešimir Georgijević naziva *spjevom* / v. *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb 1969.

glavna je namjera djela očito u tome da puk nečemu pouči. Cilj *Satira* nije toliko da ukaže na slabosti, koliko da naputi kako se one mogu prevladati. Osim toga, Reljković sam priznaje kako je izabrao da piše u stihu (i to baš u desetercu) kako bi se lakše približio svojoj publici i na nju utjecao.[3]

Međutim, teško bi se čovjek odlučio da ustvrdi kako je prosvjetiteljstvo u hrvatskoj književnosti period.[4] Vjerojatnije je da postoje pojedinačna djela u kojima su vidljive prosvjetiteljske crte, a svako od njih stoji u drugačijem odnosu prema prosvjetiteljstvu u evropskim književnostima. A budući da je *Satir* jedno od takvih djela, onda njegov status s obzirom na razdoblje u hrvatskoj književnosti ostaje i dalje dvojben. Dvojben je on, međutim, i u aspektu svoga odnosa prema evropskom prosvjetiteljstvu. Evropski prosvjetitelji imaju prosvjetiteljske namjere u odnosu na građansku publiku, odnosno publiku barem donekle kultiviranu; Reljković, nasuprot tome, želi prosvijetliti prost puk koji nema nikakva literarnog iskustva, pa mu treba objasniti i što je satir i što je satira, a treba mu se i približiti uz pomoć deseterca. Dapače, reklo bi se da je *Satir* pisan upravo za publiku bez ikakva čitalačkog iskustva, pa čak i nepismenu, te je djelo vjerojatno zamišljeno tako da se može čitati i glasno, a nepismeni da slušaju. Po tome onda to ostvarenje ne bi bilo prosvjetiteljsko u onome smislu u kojem se tim nazivom obilježavaju djela u evropskim literaturama, a ne bi bilo ni pripadnik nekoga eventualnog prosvjetiteljskog perioda u hrvatskoj književnosti, premda su mu prosvjetiteljske namjere očite.

c) Tu se onda otvara treći problem. Pitanje glasi: pripada li *Satir* uopće u sferu "visoke" književnosti, ili nešto duguje i pučkoj literaturi, dakle književnosti za široke slojeve, koja ima zadaću prije svega da pouči, informira i zabavi, odustajući često od svake literarne ambicije. Sasvim je, naime, očito da *Satir* nije namijenjen literarnom užitku učenih ljudi (koliko god da je Reljković nakon izlaska prvog izdanja samo s učenima imao problema),[5] pa je makar u tome smislu blizak pučkoj književnosti.

S druge strane, međutim, u onodobnom shvaćanju književnosti za pučku literaturu nema mjesta: ona se ne shvaća kao dio književnosti. Zato se doima čudno da je učen čovjek kao Reljković odlučio pisati nešto što uopće neće biti literatura, i još se potrudio da to složi u stihove; osim toga, bio je spreman da podnese i oštre kritike koje su ga zadesile nakon prvog izdanja. Upravo je taj paradoks, zacijelo, učinio da su kasnija razdoblja promatrala *Satira* ne kao pučko, nego kao literarno djelo; doduše, djelo s osobitim namjerama i karakteristikama, ali djelo ipak usporedivo s onim što su stvorili npr. Katančić ili Kanižlić. Vjerojatno su pučke karakteristike koje uočavamo u *Satiru*, u sprezi s tome neprimjerenom perspektivom iz koje smo navikli gledati na nj, glavni uzrok zbunjenosti što je i danas pred tim djelom osjećamo.

Iz svega što je rečeno, prilično je jasno da je pitanje o namjeni Reljkovićeva djela, odnosno o njegovoj pripadnosti "visokoj" ili pučkoj literaturi, ključno za ovaj razgovor. Od odgovora na to pitanje ovisit će i odgovor na pitanje o njegovoj žanrovskoj pripadnosti i o njegovoj pripadnosti periodu. Jer, ako *Satir* pripada visokoj literaturi, njegova će žanrovska pozicija biti drugčija nego ako pripada pučkoj. Isto tako problem pripadnosti periodu zvučat će sasvim drugačije ako se ustanovi da je to pučko djelo, nego ako se utvrdi da se radi o predstavniku oficijelne literature. Zato ćemo ovdje pokušati da na naprijed postavljena pitanja dademo odgovor upravo tim redom; točnije, pokušat ćemo dati nacrt onoga smjera u kojem bi trebalo tražiti dalje argumente.

---

3 Reljković objašnjava da je odlučio pisati u stihu "jerbo su ionako domorodci moji svi pivači i od naravi pjesnici, sva svoja junački učinjena djela u pisme pivaju i u uspomeni drže". cit. prema nav. izdanju u SPH.

4 U trećoj knjizi *Povijesti hrvatske književnosti* (Od renesanse do prosvjetiteljstva), Zagreb 1974. Rafo Bogišić kaže da je "posebno obilježje književnosti XVIII. stoljeća njezina prosvjetiteljsko-znanstvena usmjerenost" (str. 295); ni on, međutim, ne tvrdi da se tu radi o prosvjetiteljskom periodu u evropskom smislu riječi, jer su i naše prilike drugačije.

5 O tome v. osobito u spomenutoj knjizi Krešimira Georgijevića.

II

Naznačit ćemo najprije, sumarno, priručne kriterije za razlikovanje pučkoga djela od literarnog.[6] Te je kriterije moguće utemeljiti u tri bitna aspekta književnog djela, naime u tekstu, piscu i čitaocu.

1. U sferi teksta postoje dvije važne razlike između djela pučkog i djela literarnog. Jedna od njih tiče se uloge estetskih elemenata u tekstu, a druga odnosa teksta prema drugim književnim tekstovima i, šire uzeto, prema tradiciji.

a) U "visokoj" literaturi estetski su elementi svrha, a u pučkoj sredstvo. Visoka literatura nema — barem načelno— nikakve svrhe izvan sebe same, ili se makar podrazumijeva da ono što ona govori nije moguće iskazati ni na koji drugi način. Čak i onda kad za sebe tvrdi kako joj je svrha da pouči i zabavi, podrazumijeva se da tako poučiti i zabaviti može samo ona i da je to neka specifična literarna pouka i zabava. Uvijek, međutim, ona ima svoju svrhu u sebi i svoje društveno dostojanstvo.

Pučka literatura ne poznaje estetski doživljaj kao svoju svrhu, pa čak ni onda kad se čini da upravo tome teži. Ona pred očima uvijek ima neki praktični cilj i ne poznaje užitak bez koristi. Njezina je svrha da pouči ili da informira, o stvarima svjetovnim koliko i o stvarima religijskim. I onda kad prenosi neke anegdote, zabavne pričice ili šale, pučka književnost nudi pouku o povijesti, zemljopisu ili naprosto o ljudskoj prirodi. Čak i onda kad se radi o običnome pustolovnom romanu, on se svojoj publici predstavlja kao istinito izvješće o nekim postojećim ljudima i njihovu životu. Stojeći, dakle, uvijek u čvrstoj vezi sa zbiljom, pučka se književnost prodaje po sajmovima i ljudi za nju plaćaju. Estetski učinci koje postiže njoj su samo sredstvo, čak i onda kad izgleda da su svrha, kao što su u visokoj literaturi svrha čak i onda kad izgleda da su sredstvo.

b) Upravo zato, pučki se tekst drugačije odnosi prema drugim književnim tekstovima nego što to čini tekst iz "visoke" literature. Lako je npr. zapaziti da se pučka književnost često služi onim stilskim, metričkim ili motivacijskim rješenjima koja su u "visokoj" literaturi već zastarjela, ili se uopće smatraju lošima; to je zato što pučkoj književnosti nije mnogo do inovativnosti toga tipa. " Visoka" literatura teži za originalnošću, ona se uvijek nekako postavlja prema književnosti prethodne epohe, slijedi mode, mijenja stilove, stalo joj je do vlastitog identiteta. Pučko djelo postupa drugačije: budući da su u njemu literarni postupci samo sredstvo, ono se tim postupcima služi bez obzira na njihov status, zastarjelost ili novost, banalnost ili originalnost, često birajući ona najkričavija. Pučko se djelo ne mjeri i ne natječe s drugim pučkim djelima po originalnosti i inovativnosti svoga stila, kompozicije, stiha i drugih elemenata toga reda, nego s drugim dijelima djeli sve te postupke kao neko opće dobro. A visoku literaturu ona slijedi, ali na distanci.

2. Po aspektu publike pučka i "visoka" književnost razlikuju se također u dvije točke; jedna je od njih tip publike na koji se računa, a druga učinak koji se na publiku želi postići.

a) Najopćenitije govoreći, "visoka" literatura računa s čitateljem koji posjeduje književno iskustvo i svjestan je odnosa prema književnosti kao umjetnosti, a pučka s čitateljem koji to iskustvo i taj odnos ne posjeduje, ili posjeduje samo iskustvo određenog tipa. "Visoka " literatura piše se za čitaoca koji uviđa, i neprestano ima na pameti, da mu je u rukama književni tekst koji je nešto drugo nego zbilja i koji ima zadaću da na čitatelja djeluje kao književni tekst, pružajući mu ono što mu samo literatura može dati. Pučka literatura treba čitatelja koji tekst prima kao životnu činjenicu, dakle kao nešto što se negdje, nekada, doista dogodilo, a pri tome je zainteresiran prije svega za priču, a ne toliko za način na koji je ona

---

6 O statusu pučke književnosti u suvremenom proučavanju literature v. osobito: Maja Bošković-Stulli, "O pojmovima usmena i pučka književnost i njihovim nazivima" u knjizi *Usmena književnost nekad i danas*, Beograd 1983., te Divna Zečević, *Pučka književnost*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 1 (Usmena i pučka književnost), Zagreb 1978.

ispripovijedana. U tom smislu, u "visokoj" literaturi književni postupci upozoravaju na sebe, jer treba da pruže estetski doživljaj, a u pučkoj oni služe tek kao znak za raspoznavanje, kao signal čitaocu da se tu radi o tipu teksta s kakvim se i prije susretao i da od tog teksta može očekivati stanovitu vrstu priče, način pripovijedanja itd. "Visoka" literatura hoće čitaoca koji procjenjuje, pučka čitaoca koji vjeruje; umjetnička književnost upućena je prije svega duhu, a pučka prije svega duši.

b) U vezi s tim stoje i učinci kojima te dvije sfere teže. Umjetnička književnost ima takav društveni status da joj se priznaje da predstavlja vrijednost sama po sebi, dok pučka literatura takvog statusa nema. Zato umjetnička književnost uvijek teži da bude ono što jest, da pruži čitatelju one vrijednosti koje mu samo ona može dati. Pučka književnost nema svoga strogo ograničenog područja, pa zato nastoji dati čitatelju i ono što bi on eventualno mogao dobiti i na drugoj strani, recimo u novinama ili u izrazito neknjiževnim tekstovima; pučka je književnost, tako, prisiljena da se bori za čitateljevu pažnju s drugim nekim sferama. Ona zato teži da čitatelja pouči, da ga informira, ili makar da ga zabavi; u svakom slučaju, čitalac mora njezin učinak jasno i nedvojbeno osjetiti, i znati da je dobro uložio svoj novac. Takvih se svrha, doduše, kadikad laća i "visoka" književnost, ali je to samo sporadično; inače se smatra da je potreban učinak postignut već time što je čitatelju ponuđeno književno djelo.

3) Kad je riječ o aspektu pisca, "visoka" i pučka književnost razlikuju se po ulozi autora u tekstu i po predodžbi o autoru u očima publike.

a) U umjetničkoj književnosti pisac uvijek nastupa kao donosilac novoga, pa zato uvijek govori u svoje ime, čak i onda kad govori najpoznatije stvari na najobičniji način. Obratno je u pučkoj književnosti. Tu pisac ne nastupa u svoje ime, čak ni onda kad je sam izmislio i ono o čemu govori i sam način pripovijedanja. Jer, on nastupa kao posrednik, kao tumač nekih općih istina koje postoje i prije njegova djela. Njegov čitatelj posiže za štivom zato da bi od toga imao koristi, pa zato pisac pučkih djela ono o čemu pripovijeda uvijek predstavlja kao podatak, kao nešto što se može saznati, a ne kao nešto što je netko izmislio. Na taj se način doživljavaju i najpustolovnije priče u pučkim romanima: tu se daju podaci o onome što se doista dogodilo i o onome što je u tim događajima bilo dalje.

Zato se u umjetničkoj književnosti uvijek jasno razabire glas onoga tko pripovijeda. On je autor djela, pa zato ima i stanoviti autoritet, koji mu pomaže da uvjerljivije govori. Zato se on rado izravno obraća čitatelju, uvodi vlastita razmatranja o onome o čemu je u djelu riječ, i raznim drugim postupcima upozorava na sebe i na čin svojega pripovijedanja, na svoju prisutnost u djelu. U pučkome djelu autor, naprotiv, nastoji da ostane nezapažen, da dosljedno igra svoju posredničku ulogu. Morajući predstaviti ono što priča kao stvar koja postoji i prije njegova djela, on izbjegava takve postupke kojima bi ukazao na artificijelni karakter teksta i na vlastito autorstvo. On je u djelu prisutan ne kao glas pojedinca, nego kao glas kulture i civilizacije uopće. Njegovo je ime, tako, često nepoznato, ali su mu zato djela veoma popularna.

b) Doista, pučki pisac u očima svoje publike nema pravog indentiteta. Budući da ta publika kao stvaraoca djela vidi cijelu kulturu, pa i cjeli svijet, ona se i ne pita o čovjeku koji je djelo stvorio. A činjenica da se pisac nalazi sasvim izvan vidokruga onih za koje stvara, ima dalekosežne posljedice i za djelo i za način njegova primanja. Pisanje pučkih djela, naime, ne postoji kao profesija ili kao društveni status, a pisac pučkih djela nema opusa, koliko god mnogo da je napisao. Posljedica je toga okolnost da pisac ne može pisati tekst tako da računa na podršku svoga društvenog autoriteta, ali ni na podršku drugih svojih djela (jer čitalac najčešće naprosto ne zna da je i ta druga djela on napisao), a to i te kako utječe na izgled književnog ostvarenja. Isto tako, čitalac, primajući djelo, ne vidi i ne doživljava u njemu i pisca kao društveno poznatu osobu (kao što se uvijek događa u umjetničkoj književnosti), a ne povezuje tekst koji čita ni s ostalim dijelovima piščeva opusa, jer za njih naprosto ne zna. Posljedica je svega toga da se svako djelo u pučkoj književnosti doživljva na dvojak način:

s jedne strane kao jedinstveno i samo sebi dovoljno (jer je odvojeno od svoga pisca i ostalih njegovih djela), a s druge strane kao čvrsto povezano s čitavim nizom drugih, sličnih pučkih djela, bez obzira tko ih je napisao.

Na temelju svih ovih zapažanja bit će, valja se nadati, nešto lakše odrediti položaj Reljkovićeva *Satira* u odnosu na pučku i u odnosu na umjetničku književnost.

III

Razmotrimo najprije aspekt teksta. Reklo bi se da u toj sferi *Satir* pokazuje više sličnosti s književnošću pučkom nego s književnošću umjetničkom. Vidi se to i po ulozi estetskih elemenata u njemu, i po njegovu odnosu prema drugim književnim tekstovima.

Književni postupci nemaju u glavnom Reljkovićevu djelu eminetno estetsku funkciju; još izravnije, oni tu nisu cilj, nego sredstvo. Svi proučavaoci koji su pisali o *Satiru* redovito su ukazivali na malobrojnost izražajnih sredstava kojima se tu barata, kao i na malobrojnost mjesta u tekstu na kojima se javlja neki proplamsaj poezije.[7] Od specifično književnih sredstava, Reljković se služi stihom i rimom, te, u stilskoj sferi, ponekom usporedbom, asindentom, anaforom i sličnim figurama koje su česte u stihu. Stil je djela, inače, vrlo štur i poslovan; dobro se to vidi na onome mjestu gdje je umetnuta pjesma o Jakšićima koji kušaju ljube: ta pjesma, u usporedbi s Reljkovićevim tekstom u koji je ukomponirana, djeluje gotovo barokno zbog svoje izrazite — a u usmenoj književnosti uobičajne — slikovitosti. Može se naslutiti da Reljković intencionalno koristi onakav stil kakav koristi: on je veoma zaokupljen sadržajem, pa ni čitateljevu pažnju ne želi odvlačiti na drugo, te zato nastoji da u tome postupa sustavno. Ne radi se tu jednostavno o pomanjkanju talenta; upravo obratno: pisac slabijeg dara oponašao bi, u nastojanju da napiše pravo književno djelo, baš one osobine tekstova dobrih pisaca po kojima se ti tekstovi najprije (i najpovršnije) prepoznaju kao literarni, a te su osobine gotovo odreda smještene na stilskoj razini. Reljković ništa slično ni ne pokušava: očito, ne zato što bi bio suviše samokritički svjestan granica svojega talenta, nego zato što je njegov cilj drugačiji: njemu su književni postupci samo način da zadrži čitateljevu pažnju onoliko koliko je to najnužnije.

To ujedno objašnjava zašto se javljaju oni rijetki proplamsaji poezije tamo gdje se javljaju. Biva to, naime, tamo gdje materijal sam progovara poetski, zato što se radi o dobrome zapažanju iz života, kao u slučaju opisa ženskih ogovaranja na selu. U drugim pak slučajevima autor osobito inzistira da književnim postupcima uljepša ono što govori, ne bi li tako uvjerljivije djelovao na čitaoca. Tako je s opisom idiličnosti seoskog života: treba čitatelja uvjeriti da je na selu lijepo, što njemu, kao uglavnom seljaku, nije na prvi pogled jasno. Zato je tu literarizacija jača i očit je oslon na idilsku poeziju ranijih epoha u "visokoj" literaturi.[8]

I inače to u Reljkovića tako biva; kompozicija npr. nigdje ne funkcionira kao estetsko sredstvo, isto kao ni niz drugih književnih postupaka. Književni postupci, ukratko, nisu poruka koja bi upozoravala na sebe, nego tek kanal kroz koji poruka treba da stigne do čitatelja. Nešto slobodnije rečeno, Reljković koristi književne postupke na sličan način kao što današnja reklama koristi književna i muzička sredstva, npr. stih, rimu, metaforu, melodiju ili harmoniju: sve te značajke služe tek tome da temeljnu poruku učine što je moguće plastičnijom, ne bi li se ona na taj način bolje urezala u čitateljevo i slušateljevo pamćenje. Svoju težnju da naglasi poruku Reljković nigdje ne krije, literarnih ambicija ne pokazuje i u tome se ponaša uglavnom dosljedno.

Slično je i s odnosom djela prema drugim djelima i njegovom težnjom da se veže uz neku tradiciju. U *Satiru* se javljaju dvije vrste tradicijskih elemenata: jedni su oni koji

---

7 U ocjeni pjesničke vrijednosti *Satira* osobito je oštar Kombol, koji kaže: "Samo jedno nedostaje u tim stihovima posve, a to je poezija." *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda.*[2] Zagreb 1961., str. 369.

8 Tako se u IX.pjevanju drugoga izdanja Reljković čak i poziva na Vergilija i na njegove idilske spise, prije nego što i sam razveze o blagodatima ladanjskog života; v. stihove 3270 i dalje u izdanju SPH.

predstavljaju opću baštinu, kao biblijski i klasični (gdje spada i prepričavanje Biblije i pozivanje na stare autore i izvore), a drugi oni koji potječu iz usmene književnosti; tu spada stih, kao i navođenje već spominjane pjesme o Jakšićima, te, u nešto drugačijem smislu, kritika pjesama o Kraljeviću Marku. I jedno i drugo, međutim, pokazuje veliku mjeru općenitosti: i iz Biblije i iz klasike javljaju se reminiscencije na ona mjesta za koja je i puk mogao znati, a iz usmene se književnosti uzima samo ono što je najopćenitije poznato. A to svjedoči da se i jedno i drugo u *Satiru* tretira ne kao izvor literarnih motiva, nego kao područje općega znanja, koje može samo pomoći da čitalac lakše prihvati tekst i u njemu one poruke koje mu Reljković želi prenijeti. Tradicija, dakle, tu nije literarna tradicija, nego općekulturna, pa je, dakle, strogo uzevši, nešto izvanjsko u odnosu na djelo.

Nije mnogo drugačije ni s tradicijom hrvatske umjetničke književnosti. Reljkovićev odnos prema njoj može se, zapravo, bolje opisati u negativnim nego u pozitivnim terminima. U *Satiru* nema nikakva oslanjanja na starija djela niti upućivanja na njih, kao što nema ni nekih vidljivih utjecaja. Usporedi li se to sa situacijom u ostvarenjima onih autora koji su Reljkoviću vremenski i prostorno blizu, vidjet će se koliko je ta okolnost važna. Kod Kanižlića ćemo naći vrlo očite dubrovačke utjecaje (u stilu, koliko i u stihu i tematici);[9] kod Katančića ćemo zapaziti ne samo klasične i narodne utjecaje, nego i sasvim nedvojbene odjeke domaće književne tradicije.[10] Kod Reljkovića toga nema. ali, negovo djelo ne stoji ni u nekoj opoziciji prema tradiciji, ono tu tradiciju niti odbacuje niti negira: ono s njom naprosto ne stoji ni u kakvu bitnom odnosu, ona za nj nije relevantna.

Nije drugačiji ni odnos *Satira* prema njemu suvremenoj hrvatskoj književnosti. Lako je zapaziti da on nije sličan nikojem domaćem književnom djelu, niti je u njemu moguće naći kakvu simpatiju prema kojem suvremeniku; on djeluje posve samoniklo. Ne dolazi to otuda što bi Reljković težio da pod svaku cijenu bude originalan, ili da ponudi neku posve novu koncepciju književnosti a svoga *Satira* učini rodonačelnikom neke nove književne vrste. *Satir* se, već u intenciji, uopće ne uspoređuje s drugim književnim djelima, ne nastoji ih nadmašiti, pa se zato ni ne služi postupcima koji bi njihovim postupcima bili srodni. On bez kompleksa postiže i za onim stilskim sredstvima koja su zastarjela ili su po literarnim kriterijima loša i banalna, jer ta sredstva mogu poslužiti onoj svrsi kojoj djelo teži; a ta svrha nipošto nije literarna, nego društvena.

U istome odnosu, napokon, stoji *Satir* i prema narodnome stvaralaštvu, što je već spomenuto u zapažanjima koja su ovdje već iznijeta. Reljkoviću je daleka svaka predromantička idealizacija narodnog pjesništva, on dapače, sasvim jasno izriče svoj prijezir prema njemu. Ali njime se ipak služi, i to zato što su tekovine usmene poezije bliske onoj publici kojoj Reljković želi približiti svoje djelo. Niti on, dakle, suprotstavlja novo starome, niti umjetničko narodnome, niti narodno umjetničkome: on se služi svim sredstvima, kao što se služi i znanjima iz svih sfera, ne bi li tako postigao da djeluje na publiku, što i jest njegov osnovni cilj.

Njegovo je djelo, u odnosu prema drugim djelima, a i u odnosu prema sebi, tvorevina koja ne teži literarnim svrhama, pa zato gotovo da ni ne ostvaruje literarne rezultate. U sferi djela, tako, može se reći, *Satir* je više djelo pučko nego djelo umjetničko, pa čak, uz neke ograde, više djelo neknjiževno nego djelo književno.

IV

Jedva da je potrebno posebno dokazivati da je publika kojoj se Reljković obraća zapravo najširi puk. Vidi se to najprije po tipu znanja koja se čitatelju žele pružiti: to su pouke

---

9 O Kanižlićevoj vezi s Dubrovnikom i Dubrovčanima pisao sam u članku "Neke zajedničke crte baroknih *plačeva*" u knjizi *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*, Split 1979.

10 O Katančićevu književnom obrazovanju v. u spomenutoj knjizi Krešimira Georgijevića, osobito str. 268 i d.

iz higijene, morala, ekonomije, i uopće, iz racionalnoga obiteljskog i društvenog života; a takva vrsta znanja nedostaje samo jednome društvenom sloju, onom najnižem.

Doista, *Satir* je blizak pučkoj književnosti i po vrsti čitatelja kakvog za sebe traži. Taj se tekst obraća literarno nenaobraženom, pa i potpuno neiskusnom čitaocu. Takav će čovjek, zainteresiran prije svega za ono što se u djelu govori, za korist koju od štiva može imati, previdjeti njegove literarne kvalitete odnosno nedostatke, oni će njemu značiti malo ili ništa. Njemu neće mnogo značiti ni Reljkovićevo odustajanje od suvremenih književnih moda, ni tradicionalistički postupci što se u djelu javljaju, niti će on uopće djelo procjenjivati kao estetsku činjenicu. Reljkovićev čitalac - onaj čitalac kojemu je djelo upućeno i koji je u tekstu pretpostavljen - jednostavno nije kvalificiran da procjenjuje *Satirove* književne kvalitete, pa zato tih kvaliteta u djelu ni nema osobito mnogo.

Nema ih zacijelo i zato što je takva bila piščeva intencija. Reljković je, reklo bi se duboko svjestan statusa svoga djela i njegova mjesta među drugim knjigama; vidi se to najviše po tome što on svjesno odustaje od literarnosti uopće. U njegovu pogledu na stvari, reklo bi se, literatura ne prolazi mnogo bolje od kola, prela i drugih "turskih skula". Ona lako može navesti čovjeka na zlo; taj se stav dobro vidi i po Reljkovićevu odnsu prema narodnoj poeziji (kritika pjesama o Kraljeviću Marku), a i po mjestu što ga u njegovu tekstu imaju moralizatorski i pobožni sadržaji: nema u njega ni traga racionalističkom liberalizmu i ateizmu, budući da je njegov cilj da narod bude napredan, ali i pokoran. A u ostvarivanju takve intencije mogla bi književnost (ona prava, sa svom složenošću svojih značenja i bogatstvom ideja) samo štetiti i zbuniti čitatelje. Autor Satira računa na publiku koja ne zna mnogo, ali koja iz njegova djela neće mnogo ni doznati o literaturi, na publiku koja je puk i pukom treba i da ostane.

Učinci koje Reljković svojim djelom nastoji postići zato su, zapravo, učinci pučke likterature, pa možda i učinci posve neliterarni. Oni se, naime, nalaze više u sferi zbilje a manje u sferi književnosti. Reljkoviću nije stalo do toga da se njegov čitalac divi *Satiru*, nego do toga da mu vjeruje. Zato on i ne očekuje da čitalac konstatira kako je nešto u djelu dobro rečeno, nego da povjeruje kako je nešto u njemu istina, pa da onda prema toj istini i postupi u životu. A onoliko koliko se trudio da nešto u *Satiru* bude i dobro rečeno (i da to čitalac zapazi), Reljković je to činio zato da bi tekst bio uvjerljiviji, da bi, dakle, čitalac lakše odlučio da postupi po naputcima što mu se ondje daju.

Tu se onda otvara još jedno važno pitanje, s kojim ćemo se poslije izravnije suočiti, a to je pitanje kamo *Satir* uopće pripada. Prema svemu što je rečeno, čini se prilično očiglednim da je taj tekst bio upućen publici koja nije osviješteno prilazila književnim tekstovima kao osobitoj vrsti tekstova, a da ni sam za sebe nije očekivao literani tretman i literarni način čitanja. S druge strane, međutim, pojam pučke literature u to doba u nas ne postoji, koliko god da taj fenomen postoji faktično. Zato se ono što mi danas vidimo kao pučku književnost - kao što je već rečeno - u ono doba uopće nije smatralo dijelom literature. Takvo je mišljenje, onda, morao dijeliti i Reljković, jer je i sam bio tako odgojen. A budući da je, usprkos tome, napisao *Satira* upravo na onaj način na koji ga je napisao, vrlo je lako moguće da je to učinio potpuno svjesno. A to bi onda moralo značiti da on nije ni imao namjeru da napiše književni tekst.

Upravo zbog toga, postavlja se u ovome razgovoru i važno načelno pitanje o perspektivi iz koje treba gledati na književna djela prošlosti, osobito na tako sporna djela kao što je Reljkovićev *Satir*. To pitanje može se formulirati onako kako je u metodologiji književnog studija već bezbroj puta bivalo formulirano: treba li da u procjenjivanju djela dominira prespektiva onoga vremena u kojem je djelo nastalo ili perspektiva našega današnjeg vremena. Kad se radi o Satiru, onda to pitanje glasi ovako: treba li da u našem razmišljanju o tome djelu bude presudna činjenica njegove neliterarnosti u doba njegova nastanka, ili možda činjenica da nam se to djelo danas, iz današnje naše perspektive, ipak ukazuje kao dio literature. A već i okolnosti da je do te dileme došlo, sama po sebi mnogo govori.

V

Način na koji je autorski glas prisutan u tekstu *Satira*, a i način na koji je autorska osoba prisutna u svijesti publike, bliži je pučkoj nego umjetničkoj književnosti. Ipak, ima i nekih bitnih razlika.

U svom djelu Reljković ne govori u svoje ime, niti opet u ime kakvoga imaginarnog literarnog kazivača, nego za posrednika uzima Satira. Taj postupak, naravno, nije tako jednostavan kao što se na prvi pogled može učiniti. Način na koji se uvođenje lika Satira u djelo obrazlaže sasvim je provizoran, pa čak i neuvjerljiv: sijekući drva, Slavonac u šumi naiđe na Satira, pa mu ovaj govori sve ono što je u djelu rečeno.[11] Nije jasno u kakvome osobitom odnosu Satir stoji prema Slavoniji i Slavoncima, ima li u slavonskim šumama mnogo satira i u kakvim se prilikama oni inače javljaju. Takva se objašnjenja, uostalom, nisu ni mogla dati, jer bi eventualna obrazloženja nužno povukla za sobom i niz drugih konzekvencija: trebalo bi pretpostaviti da je Slavonija neka vrsta Arkadije (kako to i sugerira uvod spjeva) i da se onuda kreću mitološka bića, valjalo bi potom preuzeti čitav idilični (konvencionalni i literarni) svijet, a to bi onda odvelo spjev sasvim drugim smjerom od onoga koji Reljkovića zanima; njegovi čitatelji, uostalom, ne bi takav svijet mogli prihvatiti, jer za to ne posjeduju potrebna predznanja. Zato se lik Satira samo ukratko povezuje s pojmom satire, pa se njegovo uvođenje na taj način motivira, premda se ništa podrobnije ne kaže o njegovim osobinama, porijeklu i odnosu prema čitatelju kojem se obraća.

Jer, on očito nije uveden zbog svojih mitoloških i uopće tradicijskih karakteristika, nego su razlozi njegova uvođenja sadržani u tradiciji one literarne sfere u koju Reljković upućuje svoje djelo; a u toj, pučkoj sferi nije uobičajeno da autor govori u svoje ime, da istupa kao tvorac djela i da se njegov glas u tome djelu čuje. Kad se već odlučio za didaktički ton, gdje jedna strana mora zastupati glas zdravoga razuma, Reljković je morao uvesti i posebnog govornika, onoga tko poučava. A budući da to nije mogao biti on sam, uveo je Satira, kao osobu dovoljno egzotičnu i neodređenu (za publiku), a opet i dovoljno staru da joj se može pripisati mudrost i iskustvo. Uostalom, ni Satir nema u spjevu posve jasnoga identiteta, i on istupa kao posrednik koji Slavoncu - kao liku u djelu i kao čitatelju - prenosi neke opće istine. Ukratko, glavna je njegova funkcija da zatomi autorov glas u djelu.

Autor, osim toga, nije prisutan u čitateljevu vidokrugu onako kako biva prisutan autor umjetničkoga književnog djela. Budući da ne nastupa u svoje ime, nego u ime nečega drugog (razuma), Reljković ne želi dati svome čitatelju ni mogućnost da tekst poveže s njim kao osobom. Nije mu potrebno da primalac djela ima u vidu druge njegove spise, da razlikuje njegov stil od stila drugih autora, niti išta slično. Budući da u njegovu izlaganju nema ničega individualnog, niti publika treba da u njegovu tekstu štogod individualno osjeti, autor *Satira* u prvome izdanju ni ne potpisuje svoje djelo.

Situacija se promijenila tek s drugim izdanjem *Satira* i odatle su, zacijelo, proistekle i mnoge nedoumice u vezi sa statusom toga djela. U drugom izdanju autor pušta da i Slavonac, koga je Satir poučavao, progovori i da se pohvali svojim uspjesima što ih je postigao u međuvremenu, od prvoga do drugog izdanja. Progovara Slavonac ukratko, ali je i to veoma važno, i to zato što se time mijenja status Satira kao glavnog govornika koji zamjenjuje autora. Onako kako je stvar bila postavljena u prvome izdanju, sve je bilo usmjereno na to da uvjeri čitatelja kako se susret u šumi doista odigrao, kako postoji takvo neobično biće kao što je Satir i kako to biće govori u desetercima. Sad, međutim, kad je i Slavonac progovorio, također u stihu, postalo je jasno da sve to treba shvatiti kao priču, kao nešto konvencionalno i fikcionalno, da su i Slavonac i Satir izmišljeni, i da sve to pripovijeda netko treći.[12] Taj treći

---

11 Taj je ključni motivacijski zahvat, osim toga, faktički izvan djela, jer se, prije početka spjeva, u nekoliko proznih redaka samo ukratko informira o susretu Satira i Slavonca, a onda slijedi Satirov monolog.

12 Ona kratka Slavončeva replika koja se javlja i u prvome izdanju ne može u tom pogledu ništa promijeniti, jer se javlja pri samome kraju spjeva (od stiha 1757 do 1790), kad je temeljni ton već odavno uspostavljen, a njezina je funkcija samo u tome da Satiru dade *šlagvort* za dalje izlaganje; Slavonac se tu ne profilira kao lik, kao što biva u drugome dijelu, u drugom izdanju.

je, dakako, autor sam; tako se tim jednostavnim postupkom postiglo da se autorov glas počinje osjećati u tekstu, on postaje važna osoba za doživljaj djela. Zato se sad i njegovo ime pojavljuje na koricama knjige, on dobiva identitet. Drugo izdanje, dakle, i tim svojim osobinama približava *Satira* literarnoj sferi i čini da on bude shvaćen drugačije nego u prvom izdanju, jer sad govori i drugačijoj publici.[13]

Shavaćen je on drugačije osobito u kasnijim razdobljima, kad su se djelom počeli baviti i povijesnici književnosti. Drugo je izdanje, reklo bi se, učinilo da se na sličan način gleda i na prvo, pa je zato i ono bivalo procjenjivano prema literarnim kriterijima kojima *Satir* nije mogao u svemu udovoljiti. On, doduše, ni u drugom izdanju nije sasvim prešao na teren umjetničke književnosti, ali je prešao ipak dovoljno da to dovede do zabune. Proširujući - intencionalno - krug svoje publike s onih kojima treba pouka na one kojima treba uglavnom samo literarna zabava - s puka na čitatelje književnosti - *Satir* je s prilično lošom popudbinom krenuo u budućnost. O toj budućnosti - koja je za nas sadašnjost - treba sada nešto reći.

VI

Iz perspektive koja je uspostavljena zapažanjima što su naprijed iznijeta, pokušat ćemo sada odgovoriti na pitanje o žanrovskoj pripadnosti *Satira*, na pitanje o njegovoj pripadnosti periodu i na pitanje o njegovoj pripadnosti sferi umjetničkoj ili pučkoj.

a) Problem *Satirove* žanrovske pripadnosti treba, čini se, formulirati drugačije nego što je to na početku ovoga razgovora učinjeno. Sad je jasno da to djelo ne treba uspoređivati s djelima literarnim, kao što su, recimo, Kanižlićeva ili Katančićeva, jer se ono ne uklapa u žanrovski sustav "visoke" književnosti svojega vremena. *Satir*, naime, očito ne stoji ni u kakvu odnosu (pa ni u polemičkom) s književnim formama svoga doba, niti s poetikom koja iza njih stoji. On nastaje u krugu pučke književnosti, a u njoj se žanrovska pripadnost zasniva na drugačijim temeljima i mjeri drugačijim kriterijima nego u oficijelnoj literaturi. Ondje, u svome prirodnom kontekstu, *Satir* je naprosto poučna pjesma i pripada skupini sličnih ostvarenja prvenstveno zbog svoga sadržaja, budući da književni postupci, kao puko sredstvo, nisu normirani.

To, međutim, ne znači da time prihvaćamo kriterije Reljkovićeva doba, a ne kriterije našega današnjeg naziranja na književnost i našega literarnog iskustva. Upravo obratno: ako nas se *Satir* danas doimlje kao djelo koje ipak možda sadrži neke književne vrijednosti, onda je to zato što danas znamo za pojam pučke književnosti i znamo da i u njoj ima vrijednih ostvarenja. Upravo nam ta perspektiva omogućuje da Reljkovićev spjev shvatimo kao književno djelo, i da ga ne pokušavamo ugurati u neku univerzalnu klasifikaciju književnih formi, nego ga mjerimo s drugim, nemu sličnim i srodnim ostvarenjima, s proizvodima pučke književnosti.

b) Slično je i s pripadnošću toga djela književnim periodima. Ako se tu radi o djelu pučkoga karaktera, kao što se čini da jest slučaj, onda je, dakako, izlišno pitanje spada li ono u klasicizam, prosvjetiteljstvo ili koje drugo razdoblje, jer *Satir* nastaje mimo tih poetika i one za njega znače malo ili ništa. Dakako, kad govorimo o jednoj epohi u povijesti nacionalne književnosti, onda ćemo opisati sve manifestacije koje se javljaju u to doba, pa će nam tada valjati da progovorimo ne samo o pučkoj, nego također i o usmenoj književnosti. Nećemo međutim tada govoriti npr. o baroku u usmenoj književnosti, nego ćemo se pitati o odnosu između umjetničke i usmene literature u doba baroka. Tako ćemo i kad je riječ o Reljkovićevu *Satiru* moći raspravljati o odnosu toga djela prema prosvjetiteljstvu u "visokoj" književnosti; ono samo, međutim, neće biti predstavnik prosvjetiteljstva, barem ne prosvjetiteljstva u evropskom smislu riječi. Moći ćemo se jedino upitati nisu li ideje evropskog prosvjetiteljstva,

---

13 O odnosu prvoga i drugog izdanja v. u predgovoru izdanju u SPH i u knjizi K. Georgijevića.

kao filozofskog i kao literarnog pokreta, u nas, zbog specifičnosti naše situacije, zadobile osobit oblik, pa se tako realizirale prije svega u žanrovima i žanrovskom sistemu pučke literature.

c) Na pitanje o pripadnosti *Satira* pučkoj ili "visokoj" književnosti već smo ovdje uglavnom odgovorili. Ostaje, međutim, još da se dopuni ono što je kazano o odnosu prvoga i drugog izdanja prema publici. U prvom izdanju *Satir* je djelo pučko, djelo koje u osnovnoj svojoj intenciji zacijelo nije ni imalo nikakve literarne pretenzije, pa možda čak ni pučko-literarne. U drugom izdanju, nakon uspjeha prvog, Reljković se približava "visokoj" literaturi, ali ni tada sasvim ne prelazi u nju, nego ostaje na granici pučkoga i literarnog. Na taj način, drugo izdanje *Satira* vrlo dobro indicira onaj proces amalgamizacije pučke i "visoke" književnosti koji je tada i inače u toku (više u Evropi nego u nas, naravno), proces koji teče paralelno s demokratizacijom evropskog društva i proces koji će ponegdje učiniti granice između pučke i oficijelne literature sasvim nejasnima: ne samo da je npr. Richardson svoju *Pamelu* bio najprije zamislio kao priručnik za pisanje pisama (kojemu je dodao neku fabulu da bi bio interesantniji, što su onda činili i svi takvi priručnici poslije njega), nego je i Dickens objavljivao svoja djela u sveščićima i u novinama, boreći se na tržištu za publiku s najčistijim produktima pučke literature. U jednoj maloj, zatvorenoj književnosti kakva je bila hrvatska, taj je evropski proces možda uvjetovao i izgled i sudbinu dvaju izdanja *Satira*.

Za takve bi procese, uostalom, trebalo imati sluha kad se danas razmišlja o takvim djelima kao što je Reljkovićevo. Razlika između našega današnjega viđenja toga djela i viđenja prijašnjih generacija sastoji se prije svega u tome što smo mi danas svjesni da je i pučka literatura također literatura i da može biti književno vrijedna. Mi se, dakle, ne moramo snebivati oko žanrovske i periodizacijske klasifikacije Satira, ali nam zato njegovo svrstavanje u pučku književnost može objasniti mnoge njegove osobine. Na naše pitanje o stanovištu sadašnjosti i stanovištu prošlosti moguće je, dakle, odgovoriti razmjerno jednostavno. Izabiremo stanovište sadašnjosti iz dva razloga: zato što nam ono otkriva nove spoznaje o odnosu pučke i "visoke" literature u prošlosti i sadašnjosti, i zato što nam ono - upravo stoga - pruža i kriterije za procjenu spornih djela. *Satira* kao pučko djelo možemo poredit s pučkim djelima kasnijih razdoblja, pa i današnjim, i na taj način oba stanovišta manje-više sretno spajamo u jedno.

Po današnjim kriterijima - a valjda i po kriterijima svoga vremena - *Satir* jedva da ima ikakve književne vrijednosti. On međutim - kao i neka druga apartna djela u hrvatskoj književnosti - ima tu sretnu osobinu da otkriva zanimljive književno-povijesne procese i daje uvid u njihove mehanizme, pa i u njihove zakonitosti. A to je dovoljan razlog da se njime bavimo, kao što je, treba se nadati, i dovoljno opravdanje za sve što je ovdje rečeno.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 95-104, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 82/899.09
Rad primljen 26. 01. 1985.

DUNJA FALIŠEVAC, *Zagreb*

ŠTO JE RELJKOVIĆU SATIR?

I

U raspravi "Zur Entstehungsgeschichte von Relković' Satir" T. Matić,[1] na temelju tekstološke analize vinkovačkoga rukopisa *Satira,* dokazuje da je Reljković lik Satira uveo u svoje djelo naknadno, kada je djelo - monološki iskaz pripovjedačev o Slavoniji - već bilo posve gotovo, zamjenjujući pritom lik pripovjedača, eksponiranog kao autorski glas, glasom Satira. O tome svjedoče ovi stihovi prvotne redakcije vinkovačkoga rukopisa:

To upanti, moj dragi Slavonče,
dragi brate i dobri zemljače,
pak kad tebe nije otac dao
ni u skulu da učiš poslao,
šalji dite, nek bude pravović,
to vam želi Matija Relković.[2]

Posljednja dva stiha bit će u novijoj verziji *Satira,* pa onda i u dresdenskom izdanju zamijenjena ovim stihovima:

šalji dite, nek dobar postane,-
to ti kažem ja od moje strane.

Zamjenica "ja" u posljednjem stihu odnosi se na pripovjedača, tj. Satira. Dakle, u prvoj verziji djela autorski glas, glas pripovjedača pripada piscu Matiji Reljkoviću, piscu kao građanskoj ličnosti. On je pak dio kolektiva kojemu je djelo upućeno, s tim se kolektivom identificira; zato se u prvotnoj verziji djela i upotrebljava prvo lice plurala, odnosno zamjenice "mi" i "naš", jer pripovjedač, Matija Reljković, apostrofirajući svoje adresate, Slavonce, apostrofira i sama sebe. U drugoj verziji, sa likom Satira, svi takvi oblici zamijenjeni su drugim licem plurala, odnosno zamjenicama "vi" i "vaš", što omogućuje nužnu distancu između pripovjedača, govornika i adresata, distancu nužnu za kritičko-satirički ton cijelog djela. Tako npr. umjesto prvotnog:

---

1 *Archiv für slavische Philologie*, XXXVI, 1916, str. 476-482

2 Stihovi iz vinkovačkog rukopisa citirani su prema: T. Matić, Zur Entstehungsgeschichte von Relković' Satir, *Archiv f. slav. Phil.*, XXXVI, 1916, str. 476-482, a stihovi iz dresdenskog izdanja prema: *Djela Matije Antuna Reljkovića*, SPH, knj. XXIII priredio T. Matić, Zagreb 1916.

Moja draga, Bog ne veli tako,
nego on nami govori ovako:
da šest dana sebi poslujemo,
a nedilju njemu poštujemo.....

u mlađoj verziji imamo:

Moja draga, Bog ne veli tako,
nego on vami govori ovako:
da šest dana sebi poslujete,
a nedilju njemu poštujete.....

Ili:

Rugaju se nama vilaeti
da od toga mi ništa ne znamo,
jerbo skula takvi ne imamo.....

u drugoj verziji glasi:

Rugaju se vama vilaeti,
da od toga vi ništa ne znate,
jerbo skula takvi ne imate.....

Navedeni primjeri, kao i druga takva mjesta, jasno pokazuju da pripovjedač iz prve verzije djela, sam pisac Matija Reljković, koji se osjeća kao jedinstvena cjelina sa svojim adresatom, Slavoncem, te govori u ime tog kolektiva kao njegov ravnopravni član, u drugoj verziji, verziji sa Satirom, biva zamijenjen pripovjedačem koji dolazi iz druge sredine, iz druge kulture, koji pripada drugom kulturnom krugu te on postaje mentor, komentator, kritičar i odgajatelj slavonskog seljaka.

Zašto Reljković u mlađoj, drugoj verziji djela izbacuje svoj glas i uvodi lik Satira? Što je Reljkoviću Satir? Pokušavajući odgovoriti na to pitanje prvo ću navesti i izložiti razloge koje je uvođenju lika Satira u Reljkovićevo djelo vidio T. Matić, zatim one koje navodi sam Reljković u predgovoru II. izdanju *Satira* (1779) i, na kraju, analizirat ću ulogu i značenje što ga lik Satira ima u strukturi djela, te pokušati odrediti kako se lik Satira odražava na žanrovsku pripadnost Reljkovićeva djela.

T. Matić pojavu i uvođenje lika Satira u Reljkovićevo djelo objašnjava sociološki, socijalnom pozicijom samog autora: Reljković kao oficir, kao pripadnik vojničkoga staleža nije si mogao dopustiti da bez ikakvih obzira i bez poštovanja kritizira pojave u drugih staleža, posebice svećenstva. Kao drugi razlog uvođenju Satira u djelo Matić navodi Reljkovićevo književno početništvo i nevjericu u vlastiti autoritet da progovori o novim idejama zapadne Evrope; stoga, tvrdi Matić, Reljković se sakrio iza Satirove anonimnosti i fikcionalnosti radije nego da govori u vlastito ime.[3]

Sam Reljković u predgovoru II. izdanju svoga djela ovako objašnjava lik Satira i njegovu funkciju u djelu:

"Ova dakle rič Satir dohodi od latinske riči s a t y r a, s a t y r i c u s, koja osim što kod mudrih različito zlamenje ima i razumije se, ovdi navlastito jednu pismu ili govorenje ukazuje, u kojoj pismi ili govorenju čovik sve ono slobodno izkaže i izgovori, što mu na srcu leži, to jest gdi čovik ne meće jezik za zube, nego sve kolike falinke, opačine i ostale mahane

---

3 T. Matić, nav. djelo; isto tako i T. Matić, Matija Antun Reljković, predgovor u knjizi: *Djela Matije Antuna Reljkovića*, str. V-XXXVIII

slobodno prez svakog licomirstva, lisičenja i hatara kaže, očituje i protrese, ali ne imenujući kojigod kip niti govoreći baš onako blizu, da se tkogod ne ositi, tko je, primda ima izmišljenih imena poradi skladnijih verši i skrajnih riči."[4]

I dalje:

"Ovih Satira ili neznabožkih šumnih bogova način jest bio ovaj, da oni svakomu živu, što na njemu nepristalo smotre, svu zloću i opačinu prez svakog stida odmah u oči kažu, i što nitko drugi od straha kazati ne smije ili ne će, to Satiri učine smijućim i posprdljivim obrazom, napečitom gubicom i razdrljitima lalokami od pedlja širokim."[5]

"Ovo su dakle oni Satiri iliti šumne sablazni, koji slipe narode na svoju službu privlačiše i koje narodi za bogove štimaše i poštovaše, pak poradi toga, jerbo ljudi nerado od ljudi pokaranje tako primaše kako od ovih Satira, dogodi se, da pisci, kada bi mahane svoga vilaeta kudili i u knjigah korili, one knjige bi Satirom imenovali, u kojima, kako sam veće rekao, ne bi ni jednoga kipa spomenuli, premda bi mlogo kojekakovi izmišljenih imena poradi lipšega slaganja riči unutra umišali."

"Ovakvoga indi, štioče, ja Slavoncu dovedo Satira, koji prez svakog mita, hatara i licomirstva u općinu kudi i kori stare, nevaljale i škodljive običaje, a nije ljude."[6]

I na kraju:

"Ne karaj me dakle, što ja onaj odvišak vrimena, koji mi od moje dužne službe odvišje ostaje, na pisanje šaljivih, ali pokraj toga istinitih stvari na hasnu mojih domorodaca trošim. Niki pišu historije, niki od kućnoga gospodarstva, a niki knjige od nauka za skule; nek bude dakle i Satir slavonski, da se kadkada i um provitri i pamet opočine, štijući šaljive stvari, prez omraze."

"Ako li ne znaš za šalu, a ti ne štij Satira. Knjige su kao i jedžeci: niki slatki, niki kiseli, a u nikima ima i paprike, - kako tko miluje."

"Evo indi, štioče slavonski, ona knjižica Satir. Kazao sam ti uzrok, zašto sam ju ovako imenovao; primi ju dobrovoljno, kako sam ti ju i ja dobrovoljno pisao, služi se njome i zdrav budi."[7]

Iz navedenih odlomaka iz predgovora *Satiru* jasno se razabire kakvo značenje i kakve funkcije sam pisac svojem djelu, i to upravo uvođenjem lika Satira, želi dati. Kao prvo, Satira kao mitološko biće iz grčke mitologije Reljković povezuje sa satirom kao književnom vrstom, odnosno lik Satira metaforično označava pripadnost njegova djela književnoj vrsti u kojoj se ismijavaju ili kritiziraju u djelu prikazane pojave - mane, poroci, društveni običaji nekog naroda, konkretno Slavonaca i Slavonije. Pozivajući se na antičke pisce i na tradiciju satire kao književne vrste u kojoj se iskreno i otvoreno govori o različitim negativnostima, lik Satira treba Reljkoviću omogućiti da govori slobodno i bez straha o različitim socijalnim problemima osamnaestostoljetne Slavonije. Dalje Reljković ističe da mu je namjera bila da napiše i istinito i šaljivo djelo, a lik Satira omogućuje i jedno i drugo. Naime, dolazeći iz druge sredine, Satiru je u Reljkovićevu djelu dodijeljena uloga objektivnog promatrača i mentora, maska koja mu omogućuje da se u određenoj sredini ponaša kao stranac te da bolje i objektivnije vidi sve negativnosti koje kritizira. Istodobno, budući da pripada tradiciji ne samo satiričke, već i bukoličke poezije, u kojoj uvijek nosi elemente komičnog, lik Satira - po Reljkovićevim eksplicitnim izjavama - može djelu osigurati šaljiv, komičan ton. I na kraju Reljković jasno pokazuje u koju grupu djela svrstava svoga Satira: navodeći da neki pisci pišu

---

4 Svi odlomci iz Reljkovićeva predgovora II. izdanju *Satira* citirani su prema: *Djelima Matije Antuna Reljkovića*, SPH, knj. XXIII, str. 63-64.

5 ibid., str. 64.

6 ibid., str. 66-67.

7 ibid., str. 68.

historije, neki gospodarstvene, a neki školske knjige, a on da piše *Satira,* Reljković svoje djelo određuje kao didaktičko djelo, a ne kao djelo fikcionalne visokoumjetničke književne produkcije. Upućujući *Satira* slavonskom seljaku, dakle određenoj i etničkoj i socijalnoj grupi da ga čita i da od njega ima koristi, da se njime u praktičnu životu služi, Reljković svoje djelo određuje kao izrazito prosvjetiteljsko djelo.

II

Analiza strukture *Satira iliti divjeg čovika* pokazuje da lik Satira daje Reljkovićevu djelu ne samo one karakteristike koje mu je i sam pisac - onako kako je to iznio u predgovoru - htio dati, već i neke druge. Promijenimo li malo pitanje postavljeno u naslovu ove analize, pitanje: Što je Reljkoviću Satir? u pitanje: Što je *Satiru* Satir?, dakle, zapitamo li se što znači lik Satira za strukturu Reljkovićeva djela, vidjet ćemo da taj lik ima u djelu neke specifične funkcije. Polazište je ove analize pretpostavka da *Satir* ne bi zauzimao relativno značajno mjesto u hrvatskoj književnosti da u njemu nema lika Satira, odnosno pretpostavka da je upravo lik Satira djelu dao neke značajke književnog djela u užem značenju te riječi. Bez lika Satira, naime, Reljkovićevo bi djelo bilo samo u stihove pretočeno govorenje o zaostalosti Slavonije, o turskim skulama, o porocima i manama Slavonaca. Bez lika Satira Reljkovićevo bi djelo pripadalo onoj vrsti djela koje je Aristotel kao izrazito nepoetska izbacio iz svoje *Poetike* jer se ne sastoje u imitaciji, putem priče ili scenskog prikazivanja, neke stvarne ili hinjene radnje koja bi bila izvanjska pjesnikovoj ličnosti i njegovu jeziku, već se sastoje u govoru koji pjesnik preuzima izravno na sebe, u svoje vlastito ime.[8] Drugim riječima, s naratološkog aspekta, *Satir* bi bez Satira bio samo deskripcija, opis slavonskih običaja, slavonskog sela i slavonskog seljaka s nizom uputa i preporuka kako da se taj život promijeni. Na razini motivsko-tematskoj i idejnoj Reljkovićevo djelo uistinu i nije nego samo govor - a nije priča, nije naracija - te ima značajke svih didaktičnih vrsta. Za razliku, naime, od narativnih vrsta kao što su epopeja, pripovijetka, novela ili roman, u kojima je naracija koja "(....) se veže za radnje i događaje smatrajući ih čistim procesima i samim tim stavlja naglasak na vremenski i dramatski vid priče (...)"[9] najvažniji element strukture djela i dominantan postupak u oblikovanju djela, u Reljkovićevu je djelu, na planu sadržaja, bitna deskripcija. A "deskripcija se zaustavlja na predmetima i bićima u njihovoj simultanosti, a i same procese vidi kao prizore, te stoga prividno zaustavlja tok vremena i pridonosi rasprostiranju priče u prostor."[10] Sa stajališta načina prikazivanja Reljkovićev *Satir* - opisujući, kritizirajući ili preporučujući - ne uspostavlja vremenski slijed događaja, nego, budući da je samo deskripcija, "(.....) mora kroz uzastopnost modulirati prikazivanje predmeta koji se u prostoru istovremeno nalaze jedan do drugoga". Pa dok se "(....) narativni jezik odlikuje nekom vrstom koincidencije sa svojim predmetom (.....)", deskriptivni jezik *Satira* "(.....) bespomoćno je lišen tog poklapanja sa svojim predmetom."[11] Nikakve objektivnosti što je posjeduje naracija, priča Reljkovićevo djelo po svojim motivsko-tematskim elementima i bez lika Satira ne bi imalo; ono bi bez Satira bilo samo subjektivan govor u kojem se posve jasno očituje prisustvo *ja*. Tako bi po načinu prikazivanja sadržaja *Satir* pripadao izrazito deskriptivnoj, izrazito didaktičkoj književnoj vrsti. Stoga se o Reljkovićevu djelu u hrvatskoj književnoj historiografiji i govorilo više kao o moralno-didaktičkom, prosvjetiteljsko-utilitarističkom, znanstveno-publicističkom, popularno-pučkom djelu, kao o djelu koje govori o pitanjima i problemima etnologije, povijesti, geografije, sociologije i poljoprivrede slavonskog sela te iznosi neke nove, osamnaestostoljetne reformatorsko-prosvjetiteljske

8 Usp. o tome: G. Genette, Granice priče, preveo J. Tarle, *Teka*, br. 6, 1974, str. 1404-1416.

9 G. Genette, Granice priče, str. 1410.

10 ibid., str. 1410.

11 ibid., str. 1410.

gospodarske ideje i donosi neka pitanja obrazovanja i kulture slavonskog seljaka i Slavonije[12], nego što se o tom djelu raspravljalo kao o književnom djelu, u strukturi kojeg se mogu prepoznati neke književne značajke i koje se po nekim svojim elementima nadovezuje i oslanja na izrazito književne vrste. Pa ipak, želeći odgovoriti na pitanje postavljeno u naslovu ove analize - što je Reljkoviću Satir? - možemo u *Satiru* razabrati neke elemente koji tom djelu osiguravaju status književnog djela, s takvim karakteristikama koje mu jasno određuju mjesto u tradiciji određenih književnih vrsta.

Elemente književnog djela osigurava *Satiru iliti divjem čoviku* upravo lik Satira. Ponajprije, taj lik daje Reljkovićevu djelu šaljivo-satiričan ton, ton nepoznat znanstvenoj publicistici bilo koje vrste, u koju se Reljkovićevo djelo često htjelo svrstati. Isto tako, lik Satira onaj je element u djelu koji pomiče granicu *Satira* od pučkog djela prema književno--umjetničkom. I konačno, lik Satira - pripovjedača i mentora, koji je zamijenio glas samog autora, osigurava djelu, s naratološkog aspekta, neke elemente narativnosti i fikcionalnosti koji se javljaju u izrazito narativnim književnim vrstama.

Ponajprije, šaljivo-satiričan ton daje djelu lik Satira već samom svojom pojavom kao i asociranjem na književnu i kulturnu tradiciju iz koje dolazi. Lik Satira, oslanjajući se na tradiciju antičke satiričke književnosti s jedne, a bukoličke književnosti s druge strane, smiješan sam po sebi, obojio je šaljivim tonom sve one dijelove Reljkovićeva djela u kojima satirički opisuje mane i poroke slavonskog seljaka, kao što su pijančevanje, lijenost, konzervativizam, zaostalost, sklonost banalnom i lagodnom životu, sve one dijelove dakle u kojima se ocrtavaju portreti slavonskog seljaka prikazanog s pozicije tradicionalne satiričke književnosti. Takvo šaljivo značenje, međutim, nije lik Satira u Reljkovićevu djelu imao samo za obrazovanijeg čitaoca. Naslovivši svoje djelo *Satir iliti divji čovik,* Reljković izjednačuje satira sa divljim čovjekom u slijedu tradicije koja u umjetnosti živi od srednjega vijeka i koja je u divljem čovjeku, mitološkom biću na razne načine uobličavala koncepciju i ideju prirodnog života.[13] Pritom se Reljković nije nužno oslanjao samo na djelo J. Kochanowskog *Satyr albo dziki mąż,* već i na tradiciju divljeg čovjeka koja je bila živa u njegovo doba u foklornim karnevalskim običajima Slavonije.[14]

---

12 Usp. o tome: T. Matić, Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga vijeka, u knjizi: *Iz hrvatske književne baštine*, Zagreb - Slavonska Požega 1970, str. 293-375; I. Scherzer, Tumačenje "Satira" M. A. Reljkovića, *Nastavni vjesnik,* knj. VI, 1898, str. 1-10; M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda,* 2. izd., Zagreb, 1961, str. 367-373; D. Nedeljković, Pionir kritičke etnologije, prosvetitelj reformist i utopist Matija Reljković, *Letopis Matice srpske,* knj. 389, sv. 6, 1962, str. 535-551; K. Georgijević, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni,* Zagreb, 1969, str. 230-243; R. Bićanić, Matija Antun Reljković kao ekonomist, u : *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici,* Zagreb, 1952, str. 25-31. i dr.

13 Usp. o tome: B. Widenor Maggs, Reljković, satyrs, and the Enlightenment in eighteenth-Century Croatia, *Slavic and East European journal,* Vol. 20, br. 4, 1976, str. 437-450. U toj studiji B. Widenor Maggs izlaže tezu da je Reljković u svojem djelu lik satira povezao i spojio sa osobinama koje u evropskoj tradiciji ima divlji čovjek, pošteno, plemenito i slobodno mitološko biće, uvijek spremno da pomogne čovjeku. Taj lik, koji u evropskoj kulturi i umjetnosti živi od srednjovjekovlja u raznim oblicima i varijantama, suprotstavlja se civiliziranu čovjeku svojom koncepcijom i idealom prirodnog a tako i slobodnog života. Dalje autorica tvrdi da je tradicija divljeg čovjeka bila vrlo živa u Reljkovićevo doba u karnevalskim običajima u Slavoniji, pretpostavljajući da je to biće ostatak kultnog života iz doba Rimskog carstva. Na taj je način Reljković mogao u svojem djelu spojiti osobine satira i divljeg čovjeka, bića bliska njegovim čitaocima Slavoncima. S druge strane, tvrdi dalje B. W. Maggs, Reljković je liku satira mogao dati crte divljeg čovjeka i pod direktnim utjecajem djela J. Kochanowskog, pa se tako može objasniti i identičan naslov obaju djela. No, dok se u djelu Kochanowskog satir ili divlji čovjek zalaže za ideju historijskog primitivizma (koncepcija povratka na stare poljske aristokratske običaje), Reljkovićev satir ili divlji čovjek zalaže se za ideju napretka i modernizaciju Slavonije. Međutim, autorica rješenje tog paradoksa u koncepciji Reljkovićeva satira vidi u tezi da Reljković svoje djelo oblikuje prema modelima dva književna žanra, dva književna oblika: s jedne strane prema modelu prosvjetiteljske satire, a s druge strane prema modelu georgičke poezije koja uvijek idealizira život seljaka i uopće život u prirodi. Po autorici oblikovanje *Satira* prema tom drugom, bukoličko-georgičkom književnom modelu bitno je utjecalo na pridavanje crta divljeg čovjeka liku satira u Reljkovićevu djelu. Tu svoju tezu autorica ilustrira onim dijelovima *Satira* u kojima se idealizira seljački život,u kojima se nostalgično oslikavaju slike iz seoskog života kao i onim dijelovima u kojima se stanje seljaka smatra najboljim mogućim stanjem.

14 B. Widenor Maggs, nav. djelo, str. 441-443.

Drugo, lik Satira osigurava Reljkovićevu djelu status ne samo pučkog, već i status djela s višim umjetničkim pretenzijama, koje reagira na suvremenu književnu modu zapadnoevropske prosvjetiteljske satire. Zanemarivši za sada onaj aspekt djela koji lik Satira daje *Satiru* na razini žanrovskih odrednica, treba istaći idejnu i ideološku razinu Reljkovićeva djela koju ono postiže upravo na temelju nekih karakteristika samog lika Satira. Naime, za razliku od tradicionalnijih satiričkih oblika u kojima satiri kritiziraju prvenstveno karakterne osobine ljudi, Reljkovićev Satir kritizira društvene pojave osamnaestostoljetne Slavonije, satirički se osvrće na gospodarske prilike u Slavoniji, a ocrtavavajući pojedine karakterne osobine slavonskog seljaka zanima se samo za mogućnost ekonomskog i socijalnog napretka Slavonije. Na taj način Reljkovićev Satir postaje moderni osamnaestostoljetni pripovjedač u čijim se savjetima zrcali ona prosvjetiteljska struja zapadne Evrope koja se oduševljavala praktičnim znanjima u slijedu fiziokratske teorije. Vjerujući u napredak i mogućnost promjene, zagovarajući ekonomsko-socijalne reforme u Slavoniji 18. stoljeća, lik Satira - dolazeći iz druge sredine i nudeći Slavoncu na ogled druge zapadnoevropske zemlje kao uzorne - unosi u djelo, na razini tematskoj i na razini idejnoj - svijest o drugačijoj, boljoj, naprednijoj koncepciji života i svijeta; istodobno, oblikovan kao prosvjetiteljsko biće, lik Satira u Reljkovićevu djelu gubi neke svoje tradicionalne oznake satira, a zadobiva crte tradicionalnog divljeg čovjeka, crte plemenita divljaka koji zagovara koncepciju prirodnog života, života u prirodi kao najboljeg mogućeg. Umjereniji, čedniji, pošteniji od svoje tradicionalne subraće satira, Reljkovićev Satir izjednačen je, kao i kod Kochanowskog, s divljim čovjekom koji zagovara - uz socijalne reforme u duhu prosvjetiteljstva - i ideju primitivizma, koju samo on, kao prirodno biće koje posjeduje snagu i slobodu koju ne posjeduje civilizirani čovjek - može vjerodostojno zastupati i iznostii, ideju koja je ponovo postala popularna u 18. stoljeću, a oslanjala se na tradiciju renesansne ideje primitivizma. Istodobno, u duhu prosvjetiteljstva, Reljkovićev Satir nastupa prvenstveno kao mentor slavonskog seljaka, a ne samo ili ne u toj mjeri kao kritičar ili samo promatrač, što je u satiričnim djelima prijašnjih razdoblja bio običaj. Takva nova uloga Satiru je dodijeljena, očigledno, u slijedu osamnaestostoljetne didaktične književnosti.[15] Dakle, lik Satira u Reljkovićevu djelu omogućuje uvođenje nekih osobina djela na idejnoj i ideološkoj razini, i to upravo u slijedu osamnaestostoljetne umjetničke književnosti, odvajajući tako *Satira* od onih djela koja pripadaju isključivo pučkoj književnosti i u kojima se ne reflektiraju suvremene književne mode. Stoga, iako u djelu postoje neki elementi na temelju kojih bi se djelo moglo kvalificirati kao izrazito pučko djelo, lik Satira govori da to nije tako. S takvih pozicija može se i upotreba deseterca u djelu označiti i odrediti kao svjesna stilizacija, stilizacija nužna da bi djelo - u slijedu prosvjetiteljskih poetičkih konvencija - djelovalo i poučno, a ne samo kao umjetničko, te da bi ga adresat - slavonski seljak - bolje prihvaćao i lakše čitao. Reljkovićev deseterac, po mojem shvaćanju, nije dakle metametrički obilježen, ne želi svojim oblikom naznačiti participiranje ni u narodnoj ni u pučkoj književnosti, nego je naprosto neutralan.

Kao treće, s naratološkog aspekta, lik Satira Reljkovićevu djelu također osigurava recepciju *Satira* kao književnog djela. Kroz Satirovu se svijest, naime, prelama cjelokupan iskaz u djelu, on je svojim glasom zamijenio glas pripovjedača u vidu samog autora, a budući da ne pripada kao lik svijetu zbilje, već svijetu fikcije, i to literarne fikcije s dugom tradicijom, onda i sadržaj iznesenih osuda i pokuda na račun Slavonaca kao i savjeti i preporuke koje im daje nije samo subjektivan govor koji je udaljen od svoga predmeta, nego taj sadržaj dobiva jasnu naratološku perspektivu: pozicija pripovjedača postaje likom Satira pozicija sveznajućeg, objektivnog pripovjedača koji s pozicija sveznanja priča Slavoncu o njemu samom. Kao apsolutni autoritet lik Satira omogućuje, dakle, takvu pripovjedačku situacija u kojoj pripovjedač zna više od bilo kojeg lika. Način na koji se kroz Satirovu svijest prelamaju svi

15 ibd., str. 444-446.

sadržaji u djelu - fikcionalan lik govori o zbiljski postojećim stvarima, ali on sam ne postoji u zbilji - čini temeljnu pripovjedačku situaciju, situaciju pripovjedača u prvom licu, čijeg je "(.....) SADA I OVDJE u pripovijednom činu čitalac svjestan u svakom trenutku."[16]

Sve što se u *Satiru* pripovijeda, budući da to pripovijeda osobni pripovjedač koji pripada svijetu fikcije, sve dakle u *Satiru* pripovijedano dobiva karakteristike fingiranog iskaza stvarnosti, osobnog izvješća pripovjedača u prvom licu. Svi sadržaji, ma koliko realni i realistični bili, na taj se način fokaliziraju u liku koji nema karakteristike realnog bića i koji kao biće ne pripada svijetu o kojem se u djelu pripovijeda, nego je proizvod literarne tradicije, pa stoga i ti sadržaji nemaju samo značenje opisa slavonske zbilje, nego dobivaju i karakteristike priče, Satirove priče o Slavoniji. Po mojem sudu *Satir* nije bio prihvaćen tako dobro od čitalaca samo zato što je iznosio neke važne gospodarsko-društvene reforme, nego prvenstveno zato što je Slavoncu pružio književno uobličenu priču o njemu samom, priču koja se čitala kao istinita priča, šaljivo-satirična, ali ipak priča. Za obrazovanijeg čitaoca, čitaoca koji je vidio i prepoznavao književne konvencije na kojima je *Satir* oblikovan, Reljkovićevo je djelo pak nosilo i neke dodatne žanrovske karakteristike: budući da je pripovjedač u djelu Satir koji želi djelu osigurati položaj satire kao književne vrste, on prikazuje stvarnost u iskrivljenu ogledalu, kroz prizmu satiričkog odnosa prema stvarnosti. Tako upravo lik Satira postaje onaj element u djelu koji, fokalizirajući sve pripovijedano, djeluje i funkcionira tako da čitalac bar onaj obrazovaniji, zna da su pretpostavke Satirova iskaza utemeljene u žanru satire kao književne vrste, kao i u duhovnoj klimi prosvjetiteljstva, a ne samo u zbilji ili u nekoj znanstvenoj disciplini.

Tako nas je analiza funkcije lika Satira u Reljkovićevu djelu dovela do pitanja o žanrovskoj pripadnosti *Satira iliti divjeg čovika*. Naime, došli smo do zaključka da lik Satira, pripadajući literarnoj fikciji ozakonjenoj u književnoj vrsti satire, mijenja i ublažava stupanj vjerodostojnosti i "objektivnosti" iskaza na račun literarne stilizacije i fikcionalnosti pripovijedanog. Taj lik omogućuje, dakle, da se sadržaji izneseni u djelu ne prihvate samo u njihovu "objektivnu"obliku, već omogućuje da se oni odčitaju i prema žanrovskim konvencijama satire kao književne vrste, da se odčitaju uz pretpostavku dekodiranja glavnih osobina stila satire - a to su razni oblici pojačavanja, iskrivljavanja i hiperbolizacije onih sadržaja koji se u satiri žele kritizirati i podvrgnuti negativnu sudu. Velik dio *Satira* - svi oni dijelovi u kojima se kritiziraju turske skule, ili dijelovi u kojima se kritiziraju negativnosti i mane slavonskog seljaka - pripadaju, po žanrovskim karakteristikama, književnoj vrsti satire. Oni pak dijelovi u kojima se lik Satira javlja kao mentor slavonskog seljaka, u kojima iznosi različite preporuke za bolji i napredniji život nose karakteristike jedne druge književne tradicije, tradicije koja u evropskoj literaturi postoji od Vergilijevih *Georgika,* a koja je postala neobično popularna u 18. stoljeću, koincidirajući s prosvjetiteljskim fiziokratskim idejama koje vrlo često ulaze u književnost. Toj istoj georgičkoj tradiciji pripadaju u djelu i oni dijelovi u kojima se emfatično hvali seoski, rustikalni život, u kojima se idealizira stanje seljaka, a seoski život prikazuje kao bolji i ljepši od života drugih staleža.[17] Dakle, Reljkovićevo djelo s aspekta žanrovskih odrednica pripada dvjema različitim tradicijama: tradiciji satire i tradiciji bukoličke, prvenstveno georgičke poezije. Temeljeći svoje djelo na dvije antičke književne tradicije, Reljković *Satiru* daje neke izrazito klasicističke poetičke osobine. S druge strane, Reljković i onim dijelovima svojega *Satira* koji su oblikovani kao satira kao i onim koji su oblikovani u slijedu Vergilijevih *Georgika* daje neke nove, izrazito prosvjetiteljske karakteristike, i to upravo pomoću lika Satira. Kombinirajući u tom liku, naime, tradicionalne oznake ne samo satira nego i divljeg čovjeka, odnosno plemenitog

---

16 F. Stanzel, Pripovijedni tekst u prvom i pripovijedni tekst u trećem licu, prevela Srebrenka M. Iveković, *Republika,* br. 4, 1984, str. 128.

17 Usp. o tome: B. Widenor Maggs, Reljković s "Satyr" and the Georgic tradition: didactic poetry in 18th-centry Croatia, *Zagadnienia Rodzajow Literackich,* XXI, 2, 1978, str. 57-71 U toj studiji B. Widenor Maggs polazi od činjenice da Reljković na kraju *Satira* u stihovima:

divljaka, Reljković ublažava satirični ton svojega djela, omogućuje svojem pripovjedaču da bude ne samo kritičar negativnih običaja nego da postane i zagovornik novih ideja i društvenih reformi te na raj način kritiku poveže s didaktičnom namjenom svojega djela. Kao što je Vergilije u svojim *Georgikama* spojio praktične savjete o zemljoradnji i seoskom gospodarstvu s idiličnim opisima i prikazima seoskog života, tako i Reljković participirajući svojim djelom u toj podvrsti bukoličke poezije, u georgičkoj tradiciji, spaja u svojem djelu

---

Kad u večer veće rosa pade,
i kada on svoje vrime znade,
kada sunce za goru pobigne
i kad se dim nad selo podigne,
onda i on s posla ide kući
pak još piva sam putem idući.

Dočeka ga tude gazdarica,
a penju se uza njega dica.
On već dili kom mladu ptičicu,
komu voćku, kom cvita kiticu,
a oni ga lipo zapituju
i novine od kuće kazuju:

"Jesi li se umorio, dado?
Sva je marva i podpuno stado."
Zatim odmah za večeru sidu,
pak što Bog da, ono sladko jidu,
i što njemu gazdarica spravlja:
nije skupo, al on ne zabavlja.

3343 - 3360, 1779.

i dalje, u stihovima:

O da, srićnog i prezgrišna stanja!
O blaženog, mirna uživanja!
Da ti znadeš, moj dobri težače,
tvoju sriću, pošteni zemljače,
drugačije bi falio Boga,
koji ti je udilio mloga.

3367 - 3372, 1779

kao i u svim idiličnim dijelovima svojega djela Reljković parafrazira i vjerno slijedi Vergilijeve *Georgike*. Isto tako, u didaktičnim dijelovima spjeva, izlaže dalje autorica, u onima u kojima Satir daje Slavoncu savjete o zemljoradnji i o seoskom gospodarenju, Reljković slijedi jasno tradiciju vergilijanske georgičko-bukoličke poezije, prilagođenu zahtjevima suvremene prosvjetiteljske zapadnoevropske književnosti. Od osamnaestostoljetne georgičke poezije autorica naročiti ističe djelo J. Thomsona *The Seasons* (1730) i djelo Saint-Lamberta *Les Saisons* (1769) kao egzemplarna djela zapadnoevropske georgičke književnosti, pa iako ne može pouzdano ustvrditi da je Reljković poznavao ta djela, misli da je posve sigurno svog Satira oblikovao, bar djelomično, pod utjecajem suvremenih idejnih kretanja koja su se odrazila u tom tipu poezije. U toj osamnaestostoljetnoj georgičkoj poeziji, didaktičnoj i deskriptivnoj, spojile su se karakteristike Vergilijeva književnog modela georgičkog žanra (spoj idiličnog shvaćanja seoskog života i detaljno opisivanje seoskih poslova) s idejnim kretanjima prosvjetiteljske Evrope 18. stoljeća, prvenstveno s fiziokratskim koncepcijama, ali i nekim drugim, kao što su npr. vjera u napredak, vjera u mogućnost mijenjanja ljudske prirode i svoje okoline itd.. Upravo stoga se seljak u Reljkovićevu djelu, prvi put u hrvatskoj književnosti, izlaže autorica, ne prikazuje s humoristične strane, već humanistički, kao individualnost, kao subjekt. Isto tako novim zapadnoevropskim idejama o mogućnosti mijenjanja sebe i svoje okoline B. Maggs objašnjava i prošireno, II. izdanje *Satira,* u kojem Slavonac odgovara Satiru što se sve promijenilo u Slavoniji od njegova prva boravka u tim krajevima. Isto tako niz motiva u *Satiru* autorica objašnjava preuzimanjem georgičkog književnog modela, npr. motiv "Labor omnia vincit", zatim motiv patriotizma (početak spjeva), zatim unošenje teoloških i moralno-filozofskih problema u djelo, a isto tako različite digresije, paralele, priče, egzemple i basne u djelu objašnjava konvencijom georgičkog žanra. Reljkovićev opis oluje (prozna bilješka uz stih 3432) ima paralelu i u Vergilija i u Thomsona i u Saint- Lamberta, a može se objasniti deističkim shvaćanjima prirode, toposom georgičke poezije. S druge strane, autorica ističe i one elemente djela u kojima Reljković odstupa od modela georgičke poezije, a to su oni dijelovi koji su satirički intonirani i koji su nastali u slijedu osamnaestostoljetne satire kao književne vrste specifična oblika.

niz racionalistički i fiziokratski utemeljenih preporuka o gospodarenju s motivom sretnog seljaka. Dakle, u Reljkovićevu se djelu spajaju tradicije dviju književnih vrsta — satire i bukoličko-georgičke poezije, a promjene koje on pritom unosi u obje tradicije izrazito su prosvjetiteljski označene. U stvaranju takva žanrovskog hibrida i opet je najviše pomogao lik Satira, koji se spojio s tradicijom divljeg čovjeka i tako mogao biti ne samo kritičar nego i reformator, te kao jedinstveni pripovjedač u djelu ponijeti na svojim leđima sadržaje normirane u obje navedene književne vrste. Iskrivljujući s jedne strane sliku stvarnosti u kritičko-satiričkim dijelovima spjeva po zakonu satire kao književne vrste (i to upravo klasicističko-prosvjetiteljske satire) lik Satira omogućuje djelu stupanj stilizacije stvarnosti koji je nužan uvjet recepcije *Satira* kao književnog djela. S druge strane, povezujući lik Satira s osobinama plemenita divljaka Reljković je — a na temelju jedinstvenog pripovjedača — mogao u svoje djelo unijeti i karakteristike jedne druge književne vrste, didaktičko-idilične, a to je tradicija georgičke poezije, u koju je također unio neke inovacije u duhu prosvjetiteljsko-fiziokratskih koncepcija na planu sadržaja samog djela. Nastavljajući upravo na tu tradiciju, "(...) blisku nesofisticiranom slavonskom seljačkom čitaocu, koji nikada nije čuo za Vergilija (...)"[18] Reljković je svojem djelu mogao osigurati široku čitalačku publiku. Čvrsta utemeljenost *Satira* na izrazito literarnim tradicijama s jedne strane i na sadržajima koji su bili posve pristupačni širokoj i neobrazovanoj publici s druge strane, a osobito suptilna ravnoteža između ta dva aspekta djela — to su izuzetno značajne osobine Reljkovićeva spjeva.[19]

I na kraju da zaključimo: u našoj analizi pošli smo od pretpostavke da lik Satira osigurava Reljkovićevu djelu *Satir iliti divji čovik* osobine djela visokoumjetničke književne produkcije na nekoliko različitih razina (time nismo htjeli negirati i one karakteristike koje *Satira* određuju kao pučko djelo). Kao prvo, lik Satira, kao što je već i sama tekstološka analiza prve i druge verzije djela pokazala, omogućuje stvaranje distance između pripovjedača i adresata, a ta distanca, postavljanje lika Satira iznad adresata omogućilo je pak uvođenje kritičkog i satiričnog tona, karakterističnog za književnu vrstu satire s jedne strane, kao i ulogu Satira kao mentora Slavonaca, koji ga poučava u gospodarsko-socijalnim pitanjima, što je opet uloga karakteristična za drugu književnu tradiciju na kojoj se temelji *Satir*, a to je tradicija antičke bukoličke književne vrste, tradicije koju je utemeljio Vergilije svojim *Georgikama*. Oslanjanje na normirane sadržaje te književne vrste (vjera u mogućnost preobrazbe svoje okoline, zanos prirodom i prirodnim seoskim životom, ljubav prema zavičaju, nizanje preporuka o pitanjima seoskog gospodarstva, deističko poimanje prirode itd.) zahtijevalo je u *Satiru* didaktičan i idilično-emfatičan ton, a oni su ostvareni svojevrsnom modifikacijom lika Satira u smjeru divljeg čovjeka, plemenitog divljaka, s likom kojeg se satir u književnoj tradiciji renesanse povezao i spojio.

Elementi različitih književnih tradicija spojili su se u liku Satira u jedinstveni svijet djela, koje je dobilo autoritativnog sveznajućeg pripovjedača čiji iskaz pretpostavlja jasno moralno-etičko vrednovanje ispripovijedanog. Lik Satira, zamijenivši glas autora, omogućio je da svijet djela od "raspravljenog" svijeta postane "ispričani" svijet.[20] Slika stvarnosti koju prikazuje Satir nije stoga samo objektivno i nepristrano opisana stvarnost, nego dobiva i element funkcionalne narativne strukture. Doduše slika svijeta što je uobličuje Satir svojim iskazom nosi mnoge karakteristike zbiljskog i istinskog, ali istodobno, budući da sam lik koji je oblikuje pripada fikciji, nosi i karakteristike izrazito tradicionalnih književnih vrsta. Te su pak naslijeđene književne vrste promijenjene u slijedu osamnaestostoljetnih klasicističkih i još više prosvjetiteljskih poetičkih koncepcija. Tako se u Reljkovićevu djelu ne odčitava i ne

---

18 B. W. Maggs, nav. djelo, str. 60.

19 ibid., str. 60

20 Termin je preuzet od: H: Weinrich, *Tempus. Besprochene und erzählte Welt*, 3. izd., Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1971.

zrcali samo slika slavonskog života i običaja, nego i literarna svijest koja je, utjelovljena u liku Satira, takvu sliku reproducirala. Stoga se *Satir iliti divji čovik* ne može odrediti jedino kao pučko prosvjetiteljsko djelo, nego i kao djelo koje, na temelju onih osobina koje mu je pribavio lik Satira, pripada izrazito umjetničkim književnim vrstama.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 105—115, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 82.09+886.2
Rad primljen 27. 10. 1984.

ZLATKO P O S A V A C, *Zagreb*

RELJKOVIĆ I ESTETIKA

Motto: *Amicus Plato, sed magis amica veritas.*

Prosvjetiteljstvo je bitna povijesna suodrednica osamnaestog stoljeća. Vrlo angažirano i djelotvorno u mnogim nacionalnim sredinama ondašnjih evropskih država ono ima svoj eho na različite načine u nekoliko slučajeva i u Hrvatskoj. Opće mjesto takvih konstatacija hrvatska historiografija neumorno ponavlja, pa je Reljković s kvalifikacijom prosvjetiteljstva uvršten u povijest hrvatske književnosti.

Koliko god se međutim, o Reljkoviću pisalo mnogo i afirmativno, koliko nam je dosad poznato kod većine, koji se o njemu izražavaju pozitivno, do danas je ostalo neizanalizirano i neobrazloženo u čemu je uistinu vrijednost spisateljskog Reljkovićeva rada. Nije to učinjeno ni u estetsko-umjetničkom, no također ne ni u prosvjetiteljsko-ideologijskom, još manje teorijsko-filozofijskom aspektu. I to konkretno, s koherentnom korelacijom prema općoj diagnozi epohe.

Postoje opravdani zahtjevi da se o Matiji Antunu Reljkoviću konzekventno govori kao o književniku, dakle primarno kao o umjetniku, a otud onda i o estetičkim parametrima njegova stvaralaštva. Na insuficijenciju baš tih momenata interpretacije s pravom se ukazuje i u najnovije vrijeme.[1]

Ipak treba upozoriti, a to ne bi smjelo biti zaboravljeno ili prešućeno, kako je u tom smislu već izrečeno nekoliko respektabilnih prosudbi. Uz svu našu afektivnu osjetljivost i ljubav spram zavičajne Slavonije, nažalost, nije moguće naprosto prihvatiti odnosno "uzeti" kao gotovu stvar da je *Satir* djelo talentiranog pjesnika. Baš suprotno, naime, stoji neugodno neoboriva konstatacija, tvrdnja, tako rekavši činjenica, kako upravo *Satir* nema umjetničke vrijednosti, kako je lirski, a i općenito poetski neinteresantan, pa je stoga njegovo uvrštavanje u povijest hrvatske književnosti uz uobičajene visoke pozitivne ocjene, koje se telali po školama — grubi nesporazum; stvar preforsirana i u estetičkom, a i u ideološkom pogledu. Za dedukciju ovih konstatacija argumentirano polazište dao je već Kombol, a uz stanovitu

1 Noviji zahtjev da se o Reljkoviću govori prvenstveno kao književniku istakao je Matko PEIĆ u članku *Što skriva "Satir"?* Vjesnik, Zagreb XLIV/1983, broj 12961, od nedjelje 2. listopada, str.6.

obazrivost odnosno suzdržanost slično tvrdi Krešimir Georgijević, dok bi danas, nama, s modernih pozicija, dokazati takvu tvrdnju bilo još lakše.[2]

Budući da prosvjetiteljstvo jest impuls i determinanta koja određuje Reljkovićevu spisateljsku djelatnost ono može i mora biti akceptirano historiografski; čak ostaje historiografski, determinatorno. Ali kod toga kao da se zaboravlja, često baš i prešućuje, da prosvjetiteljstvo ni kao povijesna pojava, ni kao pojam nije primarno književna, pa ne na neposredan samorazumljiv način baš ni estetička kategorija.

Ukoliko bismo željeli vremenu prosvjetiteljstva odrediti njemu korespondentne ili povijesno adekvatne stilske odnosno umjetničke oznake karakteristične za njegovu epohu, onda su to, prema našem suvremenom poznavanju povijesti umjetnosti tj. prema stanju znanosti — rokoko i klasicizam, respective neoklasicizam, paralelno s tragovima klasnog, već preživjelog baroka, u odnosu na pozadinu prošlosti, a s elementima romantičkog klasicizma i protoromantike u relaciji prema budućnosti.[3] Međutim, ikavski pučki deseterac Reljkovićeva *Satira* naprosto ne možemo smatrati korelativnim ni rokokou, ni klasicizmu prosvjetiteljstva, no isto tako je preoskudan za neki "zakašnjeli barok", a suviše suh za bilo kavu protoromantiku. Kako doista izgledaju modeli poetike navedenih stilskih struktura bilo bi moguće uspješno demonstrirati i na materijalu hrvatske književne povijesti, ali to nije zadaća ovog izlaganja. S druge strane je Reljković podjednako intelektualno kao i književno prosječan, a da bi dopustivo bilo tvrditi kako je — atipičan. Stoga valja podvući konzekvence: *Satir* formalno-stilski nije suvremen svojoj epohi, ali ni po dometu, po rangu, istini za volju, nema prave književne tj. umjetničke vrijednosti. Njegova je vrijednost — i to u nekim aspektima dosta problematično — kulturno-povijesna. Neproblematično pak, prava je vrijednost *Satira*, pa i ona estetska, ukoliko je ima, čisto *lingvističke, filološke* prirode. I to u *ikavici*, ne niti kao regionalizam i neknjiževni provincijalizam, nego upravo *u ikavici kao razvijenom obliku književnog jezika* pri čemu samo pronomina interrogativa ima regionalnu funkciju. (S punim uvjerenjem i u svim konzekvencijama valja braniti ove konstatacije ne dopuštajući da je riječ o neadekvatnoj primjeni stručne terminologije).

U koordinatama netom ocrtanog horizonta i u književno-povijesnom aspektu, navlastito s obzirom na deseterac, neće biti prihvatljiva ni neka druga uobičajena shvaćanja. Ne izgleda kao da bi doista odgovarale povijesnoj istini tvrdnje o relacijama koje Reljkovićevog *Satira* nadovezuju na Kačića i njegov *Razgovor* (1756), kad neki argumenti jače govore da je izvorni povijesni model novovjekih deseteračkih književnih tvorevina, samo sa drugačijim ideološkim sadržajem, zapravo "babuša" Tome Babića (1697-1749), onaj njegov *Cvit razliki mirisa duhovnoga* iz 1726. Slijedili su ga neki slobodniji pokušaji tradiranja s inoviranjem, poput znamenitog *Cvita razgovora*, 1747, Filipa Grabovca, tako da su i Kačić, pa čak i Reljković samo kasniji eklektici jednog ranijeg na kušnju stavljenog postupka, s izvorno

---

2 Od fudamentalnog je i osobito književnopovijesno važnog, no i općenito kulturnopovijesnog značenja prosudba o *Satiru*: "Samo jedno nedostaje u tim stihovima posve, a to je poezije"; Mihovil KOMBOL, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, II. izdanje, Zagreb 1961, str. 369; (prvo izdanje izišlo svršetkom drugog svjetskog rata). Kombol, i to upravo doslovce, postupa prema zahtjevu što ga ističe Matko Peić, (vidi ovdje bilješku 1), da se Reljkovića, naime, "ne ocjenjuje (samo) po sadržaju, o kojem govori, nego po izrazu, to jest po načinu kako (umjetničko djelo) govori." I u novije doba vrijednosna prosudba je generalizirana tvrdnjom kako "u hrvatskoj književnosti XVIII. stoljeća nema velikih pojedinaca... nema književnika koji bi se isticali dubinom i širinom nadahnuća" Rafo BOGIŠIĆ, *Književnost prosvjetiteljstva*, u knjizi "Povijest hrvatske književnosti", str. 3, 1974, str. 294.

3 Pokušaj reinterpretacije druge polovice i svršetka 18., te početka i prve polovine 19. stoljeća hrvatske književnosti odnosno povijesti umjetnosti uopće u svjetlu stilskih, no i estetičkih kategorija (uvažavajući njihovu pojavu i stupanj razvijenosti u Hrvatskoj) proveo je autor svojim specijalističkim studijama *o romantičnom klasicizmu*. Za područje Slavonije, gdje je već upozoreno na posebnosti "slučaja Reljković" vidjeti Zlatko POSAVAC, *Slavonski neoklasicistički krug*, Revija, Osijek XVII/1977. broj 4, str. 54-73. O romantičnom klasicizmu drugih središta i regija vidjeti: za (hrvatski) "*rimski* krug", Republika, Zagreb XXXIV/1978, broj 7-8; o zagrebačkom krugu, časopis "Kaj", Zagreb 1979, broj 1, a o dubrovačkom krugu, Anali Zavoda za povijesne znanosti IC, JAZU, Dubrovnik, svezak XIX-XX, Zagreb 1982.

drugačijim kontekstom, ideologijama i nakanama. Stoga u književnopovijesnoj perspektivi valja nepodmitljivo i nepristrano konstatirati: Reljkovićev *Satir,* kad nije dokument primarno lingvistički, a zatim kulturno-povijesni, sociološki, ekonomski itd, kasna je i do kraja instrumentalizirana književna formula, ni po čemu originalna, no isto tako ne čak ni umjetnički vještija kopija jedne povijesno pola stoljeća ranije sheme i akcije. Podvucimo zato: u *Satiru* nisu lijepi stihovi, nego jezik.

Pjesničke slabosti pokušava se kompenzirati Reljkovićevim iluminizmom. Otklanjanje nekritičkog postupka da se Reljkovića i njegov *Satir* u književnopovjesnom smislu legitimira samo prosvjetiteljstvom, dakle svođenjem *Satira* na pravu mjeru prosudbe i pravo mjesto, mora istovremeno biti popraćeno otklanjanjem svake primisli da bi se time željelo zaobići raspravljanje o funkciji prosvjetiteljstva. Naprotiv, ukazujući na činjenicu da je prosvjetiteljstvo primarno ideološkom i filozofskom, no ne i estetičkom kategorijom, postuliramo da ono i kod Reljkovića bude adekvatno analizirano; dakle, u ideološkom i filozofskom pogledu, a zatim koordinirano respective derivirano i estetički. Zašto? Evo zašto: Kao što se izbjegava kod Reljkovića konkretno raspraviti pravu estetičku i vrijednosnu dimenziju, isto se tako paušalno, tako rekavši opjevava njegovo prosvjetiteljstvo. Nije poznato da bi se gdje meritornije raspravilo karakter i dimenzije tog iluminizma, za kojeg i opet barem u škrtoj formulaciji znamo nemilosrdnu istinu, tj. da je on kod Reljkovića "bio više potreba državne uprave nego pokret duha i narodne volje"[4] Jer, dodajemo sa svoje strane, Reljkoviću manjkaju neke neobično važne dionice prosvjetiteljske doktrine, što se neminovno reflektiralo tad i na književnom planu. Kod Reljkovića nema ni govora o slobodi, (jedva da nekoliko puta uopće spominje tu riječ), nema ni traga vjerskoj toleranciji, ni slučajno da bi se približio rousseauovskom tipu mišljenja o vlasti, suverenitetu, narodu itd.

Možda uz ovu objekciju metodološki nije opravdana neka neposredna komparacija datuma, to ipak nije nekorisno spomenuti samo kao usput, informativno, da prvo izdanje *Satira* izlazi 1762, dakle iste godine kad i *Društveni ugovor* Jean Jacquea Rousseaua (1712-1778), u istoj godini, dakle, kad Rousseauov *Emil ili o odgoju,* djelo, koje će Goethe nazvati "Naturevangelium der Erziehung", a u kojem se ujedno nalazi glasoviti Rousseauov *Credo savoyskog vikara.* Dodajmo još, i opet samo kao usput, da je godina održavanja simpozija o Reljkoviću ujedno i dvjestogodišnjica smrti Reljkovićeva starijeg suvremenika Denisa Diderota (1713-1784).

Dakle, suvremeni smo, istodobno s Europom — ali koje li razlike!

Nadalje, znajući da je provenijencija Reljkovićeva prosvjetiteljstva eventualno samo tekstualno neposredno francuska, dok je realno bila zapravo njemačka, preko Dresdena, znamo kako bi proučavanje trebalo još specifičnije modificirati, premda, barem zasada, stvar ne postaje nimalo utješnija: utoliko više, što su nedavni upravo zorni uvidi u dimenzije npr. dresdenskog kulturnog i prosvjetiteljskog kruga na izložbi u dvorcu Schallaburg 1984. pokazali doista visok rang tog kulturnog središta dokazujući visoke domete duha i umjetnosti uopće.[5] Stoga bi u tom pogledu napokon valjalo uvažiti odavno za naše prilike uzaludno zahtjevano uvažavanje faktora propocionalnosti zajedno s koeficijentom specifičnosti.

Uz ovih nekoliko provizornih komparativnih natuknica u relaciji na Europu i veliki svijet, upozoriti nam je još kako se uobičajilo potpuno mimoilaziti realističko profiliranje domaćih prilika Reljkovićeva doba i zavičaja. Slavonija, suprotno uobičajenim predodžbama nije, poslije turskog vremena "terra vergine", ali niti "pusta zemlja". Nije područje bez ikakvih kulturnih tradicija uračunavajući ovamo i udio visoke kulture Turske koji je daleko,

---

4 KOMBOL Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, II izdanje, 1961, str. 369.

5 Vidjeti katalog izložbe *Barock und Klassik, Kunstzentren des 18. Jahrhunderts in der Deutsche Demokratischen Republik;* Izložba je bila u austrijskom renesansnom dvorcu Schallaburg otvorena od 5. maja do 14. oktobra 1984. To je opsežan svezak od 430 stranica sa obiljem reprodukcija gdje su prikazana četiri jaka kulturna središta: Potsdam, Dessau-Worlitz, Weimar i — na prvome mjestu! — Dresden.

daleko viši nego li o tome govore simplificirane Reljkovićeve invektive o "turskim skulama". Pribrojiti je amo i kontinuiranje predturske tradicije, (npr. burgovi, crkve i osobito franjevački samostani), tradicija, koju su Turci tolerirali za razliku od sustavnog nastojanja oko uklanjanja svih tragova turske, točnije islamske i uopće orijentalne kulture u postturskom razdoblju. Osobito u tom smislu valja istaknuti da Reljković u pogledu *filozofije* nije Slavoniju mogao zateći kao da u njoj nije bilo tragova višeg intelektualnog rada. Ako ništa drugo znamo da je za vrijeme Turaka u Osijeku boravio istaknuti teoretičar Kafija Pruščak. Nakon odlaska Turaka isusovačka organizacija školstva obuhvaća i filozofiju, a posebno je intenzivno širenje novovjekih redakcija *skotističke filozofije* u franjevačkim samostanskim školama s brojnim predavanjima, skriptama i sustavnim djelima (o čemu se autor ovog izlaganja uvjerio vlastitim terenskim istraživanjima 60-godina)[6] No, sasvim je sigurno da se po slavonskim dvorcima odvijao intelektualni i umjetnički život drugačiji nego u samostanima, prem i o tome šute historiografije naše kulture i naše povijesti svih grana umjetnosti. Pretpostaviti je nadalje specifične utjecaje ne samo Beča nego i Pešte, a za Slavoniju već u to doba relevantan utjecaj Zagreba, gdje se, osim vrlo razvijenog visokog školstva, stoga i filozofijske nastave, primjerice, Adam Baltazar Krčelić (1715-1778), dakle Reljkovićev suvremenik, ne bez posljedica hvalio kao mentor grofa Petra Sermagea kako u Hrvatskoj "ima i druge filozofije osim skolastične".[7] Ali kako o tome znati nešto više kad danas nije napisan ni najelementarniji povijesni pregled razvitka filozofije u Hrvatskoj? Sve su to, naime, važni parametri kada se u kulturnoj povijesti Hrvatske interpolira Reljkovićevo prosvjetiteljstvo. Stvarna kulturna tradicija Slavonije daleko je bogatija, punija, veća i dulja, nego to izlazi na temelju stavljanja jedino *Satira* u prvi plan.

Ako je zatim prosvjetiteljstvo primarno ideološka i filozofska odrednica, kao što jest, onda ono mora biti i u slučaju Reljković funkcionalno razmatrano po svojim ideologijskim i filozofijskim sadržajima, zajedno s implikacijama. Međutim, dosad se o "filozofiji" kod Reljkovića samo fraziralo, a neke od ideoloških analiza vulgarne su i pune pristranih promašaja. Uputno je stoga u kulturnopovijesnoj uopće, a osobito u književnopovijesnoj vizuri istaknuti zahtjev: Reljkovićevi spisi moraju biti podvrgnuti kvalificiranoj *stilsko-tematskoj analizi*; u svom zbiljskom povijesnom konteksu; realno, a ne apstraktno uopćeno. Dakle, kompleksno, a ujedno i specijalistički funkcionalno, i svakako u perspektivi zbiljske, kulturnopovijesne punoće; u europskim, no isto tako i domaćim relacijama; bez prešućivanja ili falsificiranja činjenica. Jer niti formalizacija estetske autonomije, izraza, stila itd, niti neutralizacija jezične strukture, niti pak nespecificirano i ničim potkrijepljeno fraziranje o "naprednosti" i "progresivnosti", još manje do besvijesti stupidno prepričavanje sadržaja prvog i drugog izdanja *Satira* ne može književno-povijesno i umjetničko-kritički izići na kraj s uvrštavanjem Reljkovića ne tek u kronološku, diakronijsku, nego baš u *povijesnu* koneksiju.

Postuliranjem adekvatno specifične moderne metodologije u smislu *stilsko-tematske analize* i doista *estetičke* ocjene s uvrštavanjem u *povijesni kontekst,* a uz uvažavanje kulturnopovijesne punoće izvora respektirajući pri relacijama spram svijeta faktor proporcionalnosti kao i koeficijenta specifičnosti stvoreno je uporište za još jedan korak dalje, tj. fiksirana je platforma i vizura za pitanje o *estetičkim nazorima* Reljkovićevim: kakvi su oni bili doista, što je on sam držao u okvirima svog poimanja prosvjetiteljstva o fenomenima ljepote i umjetnosti? Njegovi pogledi, naravno, nisu odmah zato automatski

---

6 Zlatko POSAVAC, dakle autor ovih kritičkih razmatranja o Reljkoviću, tragao je 1966, 1967 i 1968 za filozofskim rukopisima minulih stoljeća po franjevačkim samostanskim bibliotekama, župnim uredima i vlastelinskim dvorcima Slavonije, otkrivši, kao što je i pretpostavljao, izuzetno velik broj imena i sačuvanih rukopisnih djela, navlastito u franjevačkim samostanima. O svim rezultatima izvješteni su Franjevci i, dakako, Institut za povijest filozofije zagrebačkog Sveučilišta (danas u sklopu Centra za povijesne znanosti). Radovi poput onih što su ih kasnije objavili Franjo Emanuel HOŠKO i Ante SEKULIĆ, koji su pošli tim tragom, sadrže obilje važne faktografije s tog područja.

7 KOMBOL, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb 1961, II izdanje, str. 326.

mjerilom estetičke vrijednosti njegova teksta, no nitko ne može poreći da doprinose njihovu razumijevanju, pa i valorizaciji. Međutim, isto tako bi nerazborito bilo poricati kako nisu ili ne bi mogli biti zanimljivi po sebi...

Da Reljković nije napisao nikakvih specijalnih estetičkih rasprava lako je ustanoviti pregledom bibliografije i uvidom u atribuirane tekstove, a da dubljim teorijskim i filozofijskim razmatranjima nije bio dorastao znat će svatko iz lektire. Ovakva odrješita konstatacija, međutim, ne znači diskvalifikaciju Reljkovićeva udjela u povijesti hrvatske estetike. Naprotiv, na temelju poznavanja Reljkovićevih djela, moguće je ovdje, anticipativno reći: upravo je *koncept estetike iluminizma* — jedne varijante ili jednog dijela prosvjetiteljskog strujanja — *radikalno eksciplite lansirao u Hrvatskoj baš Reljković*. Važna ova činjenica do sada ili nije dovoljno uočena, ili je, u nekim bitnim komponentama povijesne dinamike, bojim se, prešućena.

Što je okosnica "estetike prosvjetiteljstva"? Ne ulazeći u finese i potankosti podsjetit ćemo na općenitu kvalifikaciju posrednim putem, ali, vjerujemo, najoperativnijim, navodeći deskripciju kojom joj Danilo Pejović u knjizi *Francuska prosvjetiteljska filozofija* fizionomiju određuje prikazujući — Voltairea: "U krajnjoj liniji Voltaire je tipičan predstavnik *estetičkog utilitarizma,* koji će za svu umjetnost prosvjetiteljstva postati kanonom i na tom planu samo još jednom potvrditi dominantnost *kategorije korisnosti* na svim područjima duhovnog stvaranja i života 18. stoljeća. Odatle toliko otvoreno isticanje *didaktičke tendencije* u umjetničkom stvaranju..."[8]

Potpuno korespondentno generalnom trendu prosvjetiteljstva Reljković doista zastupa *estetički utilitarizam.* I to ne samo implicitno po prepoznatljivosti stava u njegovom djelovanju i po karakteru tekstova, nego i eksplicitno, prema tezama koje ili sam formulira ili naprosto prenosi. Poziciju je moguće dešifrirati već u *Satiru,* ali je ona još eksplicitnija u Reljkovićevoj prozi.[9] Težište su, naravno, tzv. *Ezopove fabule,* gdje već naslov uvodnog objašnjenja sadrži ključni pojam: taj predgovor je *Pridgovor od hasne oviju fabula.* Korisnošću je, dakle "hasnom", a ne umjetničkom ambicijom rukovođen autor i on baš nikako ne želi da to promakne potencijalnom čitatelju.

S naše pak strane, samo usput, no ne bez ironije, upozorimo, kako je upravo stožerna riječ - i Reljkovićevog prosvjetiteljstva i njegove prosvjetiteljske poetike - samo jedan od turcizama, bez kojega, eto, ne može, a spram kojih je tako netolerantan u oba izdanja *Satira.*

Budući da puki naslov nije dovoljan argument za "estetski program", a u najvećem dijelu tekstova nije uvijek lako razlučiti koliko su stanovišta doista i Reljkovićeva, a koliko ih samo prenosi, sumnje treba raspršiti citiranjem istog *Pridgovora* gdje je teza iskazana jasnom artikulacijom i kao vlastiti osobni angažman. Otud zaista znamo da je riječ o Reljkovićevim nazorima i uvjerenjima, jer on u Predgovoru basnama, uostalom kao i u nenaslovljenom uvodu drugom izdanju *Satira,* govori u svoje ime. Govoreći o različitim književnim vrstama, o različitim oblicima sit venia verbo "fabuliranja", Reljković zaključuje: "Sve ove vrste fabula imaju svoju *hasnu* kod onih, koji se njima pravo poslužiti znadu na onu svrhu, na koju su one načinite, za nas u jednoj *moralskoj iliti naravnoj istini naučiti.* Zato ufam se, da se neće takav nitko naći, koji ne bi dilje išao, to jest da iz njih *razum dokuči,* nego samo *prigledao figure!* I baš kroz to su postale ugodne fabule ove na toliko, da skoro nijednoga već tako zločesto uređenoga vilaeta nejma, koji se nije pobrinuo ove od *drage*

---

8 PEJOVIĆ, Danilo, *Francuska prosvjetiteljska filozofija,* Filozofska hrestomatija, sv. VI., citirano prema izdanju Zagreb 1957, str. 47. Mjesta kurzivom istaknuta u citatu Z. P.

9 Autor se ovog razmatranja oslanja u radne svrhe na tekstove u knjizi Stari pisci hrvatski, sv, XXIII, uredio Tomo MATIĆ, JAZU, Zagreb 1916. Za rukopisnu ostavštinu Reljkovićevu vidjeti u novije vrijeme radove Dionizija ŠVAGELJA, "Vinkovačke novosti, 1952, i "Revija", 1963,: *"Da li je vinkovački rukopis autograf A: M: Reljkovića".* Također još Dionizije Švagelj, *O rijetkom izdanju Reljkovićevih Esopovih fabula u Osijeku 1804* sa ekstenzivno, citiranim za estetiku zanimljivim Predgovorom, u preradi, po mišljenju Švageljovu, Reljkovićevog sina, pisca *Kućnika.;* Vinkovački godišnjak, sv. 2., izdanje pododbora Matice hrvatske, Vinkovci 1963.

starine nami ostavljene fabule u hrpu sabrati i na svoj materinski jezik priokrenuti. Budući dakle da one na taj način toliku nam *hasnu* donašaju, čovik se je pobrinio navlastito, one sabrati, iz koje se more *štogod naučiti*, i osobito od svake vrste u ove knjižice metnuti, za bolje moći svakome ugoditi"[10].

Otvoreno je i bez uvijanja Reljković rekao da mu je primarno stalo do *pouke*, a ne do *figura*, dakle do sadržaja, ne do forme, no i u tom uvijek orijentiran efektom, korišću, ili kao sam kaže, *hasnom*.

U načinu pak isticanja kategorije utiliteta u ovom spominjanju "drage starine" osjeća se lagano trag tipičnog klasicističkog nalaženja uzora u kulturi grčko-rimske antike. Otud i načelo *utile dulci*, tek što je u Reljkovićevoj verziji od njega ostalo pretežno jedino - *utile*. Objekcija je ova, dakako, bez književnja samo na Reljkovićevu verziju "estetike" prosvjetiteljstva, jer je to uistinu opće mjesto.

Reljković, naravno, u estetičkoj normi nije zaobilazio ono što je "slatko i ugodno", kako sam formulira tu komponentu *Dobrovoljnom štiocu* zbirke *Nek je svašta*. Tekst je važan, budući da je knjiga izišla za života Reljkovićeva, pa otpadaju sumnje koje se mogu javiti oko tekstova iz rukopisne ostavštine. Prosvjetiteljsko-klasicistički utile dulci s težištem na kategoriji korisnosti pri upozorenju *Dobrovoljnom štiocu* iz 1795. svjedoči kako teza nije slučajna nego je riječ o trajnom, čvrsto prihvaćenom uvjerenju. Birajući"iz različitih knjiga", autor preferira ono što mu se "*sladko i probitačno* vidilo za *hasnu* moju i moga iskrnjega".[11]

Stav estetičkog naziranja Reljkovićeva ne nalazi se naznačen samo u *Pridgovorima*. Obilno ga potvrđuju brojna mjesta u *Basnama*, gdje ima i bližih određenja. Reljković *vjerojatno većinom nije inventor teza*, ali je osoba, koja takve *teze prihvaća* i - što nije mala stvar - *želi ih lansirati* u hrvatski jezični medij.

Okosnicu glavnoj estetičkoj tezi Reljkovićevoj iskazuje, čini se najsažetije, pouka šezdesetoj fabuli tj. basni:"Niti je dobro jednu *lipu stvar faliti niti hrđavu kuditi*, dokle čovik ne vidi kakvu od koga *hasnu* imade"[12] Prem ovdje "lipa stvar" može značiti ujedno i "dobru", ipak je riječ i o estetičkoj tezi što se s dosta uvjerljivosti može zaključiti iz srodnih varijacija na istu temu, koju se u *Basnama* susreće razmjerno često. Estetski pragmatizam vidljiv je i u pouci: "*Lipim ričima* ne valja virovati, zašto su katkada lišne riči, ako su i *lipe*, i ljude u mrižu i nesriću vode"[13].

Drastična neprikrivena formulacija, koja višestruko u nekoliko komponenti sugerira Reljkovićeva shvaćanja estetičkog fenomena i koja je u ponečem anticipativna, iskazana je, dakako, riječima lika jedne basne: jastreb će proždrijeti slavuja koji se uzalud nastoji "izvući" pozivanjem na svoj talenat i umijeće, tj. na pjevanje, dakle, uvjetno, na umjetnost. Jastreb, naime, kaže: "Ja ne begenišem muziku nego poslije ručka, kad se najedem"[14]. Znači da smo neraspravljenu estetičku dilemu "Shakespeare ili kobasica" imali u mediju hrvatskog jezika fiksiranu već kod Reljkovića! Koliko god ovo zapažanje izaziva možda ironičan osmijeh ili čak negativnu reakciju iz historijske perspektive, a uz moderna iskustva, Reljkovićevu potrebu da - makar i u prijevodu - progovori takvim slikama ne bi valjalo tek olako "baciti preko palube". I ni u kom ju slučaju historiografski ostaviti bez komentara.

---

10 RELJKOVIĆ, Matija Antun, *Pridgovor od hasne oviju fabula*, (prvi predgovor *Ezopovim basnama*), *Djela*, SPH, sv XXIII, Zagreb 1916, str. 180. Svi kurzivi u citatu Z. P. - Upozoriti je kako prema mnienju priređivača Reljkovićevih *Djela*, Tome Matića, *Ezopove fabule* "sačuvane.....u vinkovačkom rukopisu.... nijesu u opće štampane za života Reljkovićeva" (str. XXV).

11 RELJKOVIĆ, Matija Antun, *Nek je svašta*, u Osiku, 1795; predgovor *Dobrovoljnomu štiocu* citiran prema SPH, knj. XXIII, 1916, str. 609. - Kurziv u citatu Z. P.

12 RELJKOVIĆ, Matija Antun, *Ezopove fabule*, I. tal, fabula LX, *Od jednog jelina*, Djela, SPH, sv. XXIII. 1916, str. 159. - kurziv u citatu Z. P.

13 Op. cit., fabula LXV, *Od kurjaka i jednog janjeta, str. 261*

14 Op. cit., fabula XLIV, *Od jastreba i jednog slavuja*, str. 193

Usporedo s tako "krupno" izrečenim pogledima nužno je još istaknuti stanovit *asketizam* Reljkovićevih estetičkih nazora. Već u *Satiru* anatemizira veselje, kolo, ples, glazbu, kićenje djevojaka, pa tako i kasnije izostaje kod Reljkovića prava hedonistička i senzualna komponenta estetike 18. stoljeća, povijesno razvijena u baroku i još više rokokou, tako da Reljković kao da i nije dijete onog, što bi ga i u nas nazvao Matasović, "galantnog stoljeća". Reljković nema senzibiliteta ni za životni dijapazon jednog *Zvekana* (1786) Ivanošićevog, dakle suvremenika Reljkovićevog, za radosnog i tužnog Zvekana kao jednu potencijalnu legendu. Mjestimice posve suprotno, Reljković kao da prenosi davni moralizam, srednjevjekovni kršćansko-religiozni, a kasnije barokni, parcijalno negativan stav spram ljepote. Smatra, primjerice, da od šest stvari "svrhu kojih ne valja temeljiti ufanje" jest i ona "svrhu jedne *lipote* zašto i najposli izgubi lice, ako će i najlipša biti"[15]. Umjesto barokne protureformacijske "prolaznosti" s idejom spasa pojavljuje se - kad kod Reljkovića u *Basnama* sugovornici počnu "disputat od lipote" - racionalistička teza: "Dobra pamet jest pretežnija nego lipota tila"[16]. Dakle neka vrst estetiziranog racionalizma.

S obzirom na estetički racionalizam u Reljkovićevu prijevodu (preradi) *Basni* bit će i suptilnijih mjesta, pa neće biti slučajno, da je već na samom početku izbora *Basni,* u drugoj fabuli, kao pouka istaknuta maksima: *"Lipotu duše i razuma* jest neizrečeno više štimati nego *lipotu tila*"[17]. Iz dodijeljenog mjesta naslućuje se važnost koju je Reljković prihvaćao u ovako artikuliranoj tezi, te se iz nje bar malo dade naslutiti kako su neke tvrde racionalističke crte ublažene ovim uvođenjem "duše" i, dozvolimo sebi tu slobodu izraza, odjekom rousseauovske komponente. No ideja "lijepe duše" bila je samo dotaknuta.

Srodan momenat uvjetno rečeno rousseauovske "logike srca" nalazi se i u knjizi *Nek je svašta,* gdje Reljković razmatra pitanje je li oficir koji eventualno kao znalac ima Sveto Pismo "u malom prstu" - "illuminatus, prosvijetljen, aufgeklärt"!? Reljković zastupa slijedeće stanovište: "bolje bi bilo da ga ima u *srdcu* nego u malom prstu"[18].

Pri pozivanju na razum i uopće intelektnu sferu pokazuje Reljković dosljednost na estetičkom planu. U gore citiranim mjestima o "dobroj pameti", o "lipoti duše i razuma" itd, koja se doduše mogu tumačiti različito, sadržan je ujedno i onaj presudan momenat po kojem Reljković jest i ostaje prosvjetitelj, u pravom, adekvatnom značenju tog pojma. Čak i onda kad izričito utvrdimo kako brojne Reljkovićeve teze u *Satiru* nisu održive, kako nemaju nimalo progresivnih tenzija, da ne korespondiraju pravim prosvjetiteljskim idejama slobode, tolerancije i jednakosti, te da su osim svojih, kako reče Kombol, "skučenih... provincijalnih razmjera" u mnogome direktni promašaji, neprihvatljive zablude, regresivni, a ne prosvjetiteljsko progresivni impulsi. Ne prešućujući stoga kadgod vrlo neugodnu i ne baš malu negativnu hipoteku kod Reljkovića ipak treba istaknuti kako uz *kategoriju korisnosti* paralelnom konstantom ostaje kod njega i u moralnoj, u prirodnoj, pa otud i u estetičkoj sferi pozivanje na *razum.* Doduše posve općenito neodređeno, katkad čak i nejasno, no ipak - načelno.

---

15 RELJKOVIĆ, Matija Antun, *Nauk politički i moralski, od Pilpaj bramina, filosofa indijanskoga,* Djela, SPH, sv. XXIII, str. 488

16 RELJKOVIĆ, Matija, Antun, *Ezopove fabule,* Tal drugi, SPH, sv. XXIII, V. fabula *Od slavuja i od jednog ždrala,* (zapravo str. 279). Ista fabula XXIV. *Od kurjaka i od jadne glave* "Ne valja na čovika paziti je li on lip, niti se pridati izvanjskim stvarima, nego je li on pametan i ima li mozga u glavi" (str. 240). Isto, stihovi u danas rijetkim primjercima izdanja iz 1804 što ih Švagelj pripisuje Reljkovićevu sinu:

Negledaj lipotu nit grdoću tila

Neg na dobru pamet i na dobra dila.

(Povezano s tekstom *Životopisa Ezopova* u Akademijinom izdanju str. 190.)

17 RELJKOVIĆ, Matija Antun, *Ezopove basne,* Tal prvi, SPH, sv. XXIII, 1916; fabula II, *Od lisice i jednoga risa,* str. 228 - Kurziv Z. P.

18 RELJKOVIĆ, Matija Antun, *Nek je svašta,* u Osiku 1795, paragraf 36; citirano prema SPH, knj. XXIII, 1916, str 628

Reljković je, koliko je razaberivo iz tekstova, bio filozofski neobrazovan. Jedva je poznavao nekoliko imena iz grčke i rimske antike (Tales, Sokrat, Diogenes, Cicero, Seneka), a od novijih samo gdjekojeg (Tomas Morus); od suvremenika gotovo nijednog filozofa. Unatoč tomu ne bi bilo točno ne pribrojiti Reljkovića prosvjetiteljstvu. Ezopa je smatrao filozofom, a naziv "mudroznanac i "naravski filozof" upotrebljava bez neke strogosti, pa je i u tom dijete svoga vremena: tko sve tada u prosvjetiteljstvu nije filozof i što sve nije bilo filozofija! Dio toga valja pripisati prijevodu i preradi.

Reljkovićeva pozicija što ju se razabire iz ukupnosti svih tekstova, više je ideološko uvjerenje nego filozofski razrađena misao. Zato ni Reljkovićevo apostrofiranje razuma nije zapravo prilika da se insistira na njegovom "racionalizmu", o kojem je vjerojatno znao isto tako malo kao i o drugim mogućim teorijskim orijentacijama. U svom upornom, ustrajnom pozivanju na *razum, razlog, pamet, meštriu, znanje, vještinu* i *mudrost* i njihovu autonomnu porabu, odnosno, u izboru prijevoda i prijevoda upravo takvih tekstova, Reljković je ipak izdiferencirano, a tvrdokorno, manifestirao baš onaj momenat, ili, da budemo precizniji, više *deklarirao* nego uistinu izgađivao stav, koji ga unatoč skromnom obrazovanju i problematičnim angažmanima čini korespondentnim klasičnoj definiciji prosvjetiteljstva kako ju je definirao ni manje ni više nego Immanuel Kant. Kažemo to, dakako, uz obveznu primjenu faktora proporcionalnosti, koja konkretizirana i u najbezbolnijem obliku svejedno mora glasiti: Si parva licet componere magnis. "Prosvjetiteljstvo (Aufklärung) je izlaz čovjeka iz njegove maloljetnosti, za koju je bio sam kriv. Maloljetnost je nesposobnost služiti se svojim razumom bez vodstva nekog drugog. Čovjek je sam kriv za tu maloljetnost, jer uzrok za nju ne leži u nedostatku razuma nego u nedostatku odlučnosti i hrabrosti da se čovjek svojim razumom služi bez vodstva nekog drugoga. Sapere aude! Imaj hrabrosti služiti se vlastitim razumom. To je izborna lozinka prosvjetiteljstva"[19].

Vidljivo je kako je riječ o nečem što će i kod Reljkovića i u Hrvatskoj poslije njega biti zapravo deziderat više nego realizacija, no ne može se poreći da i sasvim oskudan domet intelektualnih Reljkovićevih napora ipak ostaje unutar općih, ali temeljnih prosvjetiteljskih intencija. Specifična funkcionalna sprega utiliteta s pozivanjem na razum i u estetičkoj sferi karakterizira poziciju i bez teorijski razvijenih doktrina.

Posve neodređena, no uporno naglašavana uloga razuma nužno je, dakle, i kod Reljkovića imala svoj refleks na području estetskom. U tom svjetlu valja interpretirati onda i neke sasvim konkretne stvari. Pod zaštitom deklariranog poziva na razum i tobožnjeg razumskog uvida, s didaktizmom forsiranim na području estetike, zbiva se kod Reljkovića u provincijalnoj varijanti ono što će na europskom planu za neke tipične "racionalističke" "šumove" u sferi umjetnosti Friedrich Nietzsche nazvati "estetski sokratizam"[20]. Neugodna su, i u tom smislu nimalo sporedna paradigma Reljkovićeva promašaja gotovo paranoidno, u svakom slučaju nerazumno razvikane, jer neakekvatno interpretirane - "turske skule".

Iz razbistrene historiografske perspektive i uz prikladan teorijski instrumentarij valjalo bi u novom ili točnije u pravom svjetlu napokon razriješiti mistifikacije onih polemika oko *Satira* o kojima nažalost čujemo u historiografiji samo glas jedne strane, dok su spisi druge, ma kako možda bili neznačajni, pedantno nestali netragom i zauvijek. Ako je "razgrabljen"

---

19 KANT, Immanuel, *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* 1783. - citirano prema prijevodu Vladimira FILIPOVIĆA, u njegovoj knjizi *Klasični njemački idealizam,* Filozofska hrestomatija sv. VII, Zagreb 1962, str. 17 - Budući da je Filipovićev prijevod citata ponešto slobodan, a prijevod u izboru rasprava Immanuel KANT, *Um i sloboda,* Beograd 1974, str. 43 ponešto drugačiji, donosimo ovdje original ove važne i glasovite definicije: "*Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit* ist das Unvermögen sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. *Selbstverschuldet* ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschliessung und des Mutes liegt, sich seiner ohne Leitung eines anderes zu bedienen. Sapere aude! Habe Mut, dich deines *eigenes* Verstandes zu bedienen! ist also der Wahlspruch der Aufklärung" citirano prema izdanju Philipp Reclam junior, Stuttgart 1983, *Was ist Aufklärung? Thesen und Definitionen,* hrsgb Ehrhard BAHR, str. 9.

20 NIETZSCHE, Friedrich, *Rođenje tragedije...* u izdanju Zagreb 1983, npr. str. 78 i str. 81.

Satir, još je "razgrabljeniji" dakle njegov oponent. Estetskoj dionici tog spora u osnovi također leže i opet one izmistificirane "turske skule" (kolo, prelo, divan itd), napadnute, tobože u ime prosvjetiteljstva, po riječima samog Reljkovića, s nakanom "da se uklone s puta pridsude i zli običaji"[21]. Osim verbalnog opravdanja, teško je tvrditi kongruentnost s iluminizmom. Ukoliko u tom aspektu ima prosvjetiteljstva, to su njegove negativne konzekvence, ali baš u tom pogledu i nisu kod Reljkovića na djelu prosvjetiteljske odlike.

Suprotno uvriježenim shvaćanjima i do iritantnosti sterilnog ponavljana tog stava da bi se kako-tako opravdalo Reljkovića - valja konstatirati: ponajprije, čitava je ta stvar s kolom, divanom i prelom temeljito *ideologizirana*, direktno *politički instrumentalizirana*. Nažalost ne u korist niti Slavonije i Slavonaca, no niti nekog makar samo imaginarnog općeg hrvatskog kulturnog ili ekonomskog razvitka. Zatim, Reljkovićeve tvrdnje o kolu, prelu, sijelu itd. naprosto nisu točne, ne odgovaraju istini s tim da u Reljkovićevom stavu spram Islama i Turaka nema čak ni slutnje neke prosvjetiteljske ideje o vjerskoj toleranciji, Reljkovićeve su formulacije čak nekorektno uvredljive i upravo su obratno njegovi pogledi bili štetne predrasude. Netočne i u nekadašnjem i u našem današnjem horizontu. Ne opravdava ih ni napomena da se u *Satiru* radi o "šali"!?

Reljković uopće u *Satiru* ozbiljno ne raspravlja o tome što bi moglo i zašto biti zlo i ružno umjesto dobro i lijepo kada je riječ o kolu, divanu, prelu... nego naprosto proglašuje, dekretira, obznanjuje što je ružno, štetno i zlo. Sve što eventualno tobože tu treba fungirati kao argument nije dostojno ni naziva verbalistike. Ne začuđuje stoga čak stoljeće kasniji revolt Ante Radića, prem i njegova obrana "narodnih običaja" nije primjerena kad optužuje Reljkovićeve prosvjetiteljske ambicije kao njemačku izmišljotinu. Radić nema pravo ni zato jer se Reljković uopće ne brine o eventualnoj nacionalnoj ugroženosti, no i zato jer uopće nije u pitanju jedino sfera etnologije i etnografije, niti ono što se iscrpljuje samo kao "volkisch" ili kao folklor. Kritičnost franjevca Katančića pogađala je dublju stranu problema: kolo tj. ples, zatim pjesma, glazba itd. jesu u okviru Reljkovićeva napada mišljeni kao narodni, na što cilja i Katančić, tek što on afirmativno uzima u obzir i estetski aspekt. Sve te apostrofirane pojave osim što su pučki, narodni fenomeni, zapravo su i društvene, socijalne, kulturne, a otud ujedno eminentno estetske pojave, što znači duboko ljudske. U svom konkretnom egzistencijalnom obliku. I što se događa? Povijesni paradoks. Ni Katančić nema do kraja prave argumente (jer Slavonce smatra potomcima Ilira), no nije sektaš kao Reljković. Franjevac Katančić mora za Slavonca braniti oblike životnih i estetskih vrijednosti od prosvjetiteljske Reljkovićeve askeze. No Katančić je ipak svećenik, pa dionizijske dimenzije ublažuje Apolom, ali u biti on brani estetsku sferu od Reljkovićeva - "estetičkog sokratizma". Nasuprot Reljkovićevu *Satiru* stoji Katančićev *Pan*. Ono isto mitsko biće, fantazijski simbolično, koje će prožeti stranice Vidrića, Nazora i mladog Krleže, a u likovnim umjetnostima neke likove Meštrovića, čineći tako u rasponu od Zoranićevih *Planina* do danas jednu od bitnih komponenti hrvatske umjetnosti. U Katančićevim *Fructus auctumnales* pjeva se i pleše, a pravo na opstanak imaju i Pan i Nimfe i Vile i Apolo, ali nema pravo da *Neuki Satir od kola sudi*[22] . A tek će trebati oživjeti zatiranog Zvekana.

Drugo izdanje *Satira* ne pokazuje znakove po kojima bi Reljković smatrao potrebnim modificirati svoje poglede. Intelektualno obogaćeno važnom parabolom o staležima, o uređenju društva (države?), "poema" je degradirana pozivanjem seljaka da bude zadovoljan onim što ima, pokazujući tako još više insuficijenciju Reljkovićeve pozicije. Zbog pretjerane lojalističke, podaničke revnosti pada u sjenu i štošta interesantnog iz sklopa u Reljkovićevo doba suvremenog i aktualnog fiziokratizma. Na estetičkom planu konzekvencije su također krute i - sitničave. U predgovoru drugom izdanju *Satira* dionizijski zanosi poklada s glazbom,

---

21 RELJKOVIĆ, Antun Matija, *Satir*, II izdanje 1779, SPH, sv. XXIII, str. 62

22 KATANČIĆ, Matija Petar, *Satir od kola sudi*, u "Fructus auctumnales", (Jesenji plodovi), Zagreb 1791; osim u SPH, XXVI, također PSHK, knj. 19., *Zbornik stihova i proze XVIII. stoljeća*, str. 239-240.

pjesmom i plesom nisu kvalificirani kao estetski fenomeni nego su proglašeni, upravo denuncirani, kao neznabožačka, poganska, čak što više nekršćanska i zato (!?) štetna tradicija. Apsurd ove pozicije Reljkovićeve, koju, doduše, ne opravdava nikakav "platonizam", ne leži u samoj tvrdnji, koliko u činjenici, da je izrečena u ime prosvjetiteljstva, u literaturi, koja se nastoji sekularizirati, laicizirati. U svjetlu interpolacija kasnijih europskih pozicija "ateistički" "romantični" Nietzsche bliži je zapravo klasicističkom franjevcu Katančiću kao zagovaraču Muza i umjetnosti, pa makar samo pučke, bliži, dakle, nego "prosvjetiteljskom" Reljkoviću, koji potpada uz ostale i pod Nietzscheovu kritiku Euripidovog "prosvjetiteljskog naturalizma". Posve suprotno Reljkovićevom shvaćanju o potrebi iskorjenjivanja pokladnih običaja, kola, narodne pjesme, i dr., Nietzsche tvrdi da "razmišljanjem ni najplemenitiji pojedinac ne obara one stare narodne tradicije, ono štovanje Dionisa, što se vječno dalje presađuje...."[23] Da je Reljković u tom pogledu vukao krive poteze ne zastupajući "prava" shvaćanja postaje, nadajmo se, razaberivim; no u čemu je Nietzsche bio "prekratak" pripada raspravama posve drugog tipa.

Dovede li se završno sada u svezu ranija upozorenja o maloj ili parcijalnoj umjetničkoj respective pjesničkoj vrijednosti *Satira* sa dijelom neprihvatljivih teza kakve u *Satiru* Reljković zastupa na estetičkom a parcijalno i drugim područjima, postaje jasno da umjesto *Satira* u prvi plan književnopovijesnog, no i nekih drugačijih interesa, dolaze ostali spisi. U književnoumjetničkom pogledu, dakle, samo u superstrogom i estetski *rigoroznom izboru,* sa svim potrebnim *povijesnim* referencijama stilsko-tematskih analiza koje ne zaustavlja prvo nelagodno iznenađenje.

Upravo kritičkim premještanjem književnopovijesnog i estetičkog težišta sa dosad promašenog preferiranja *Satira* na Reljkovićevu p r o z u, makar samo i prerađivačku i prijevodnu, a računajući na skromne domete i kritičko - selektivan pristup *Satiru* (osobito korisno - drugom izdanju), otkrit će se pravo mjesto Reljkovićevo unutar povijesti hrvatske književnosti, u kojoj on ima skromno, ali *autentično,* važno i neporecivo specifično mjesto. Dakako uz postuliranje i respektiranje rezultata komparativističkih istraživanja. I dalje ostajući dragocjen dokumenat lingvistike jezikoslovno, jezikotvorno, pa i stihotvorno[24], *Satir* i njegov deseterac, ponovimo, zaista ne korespondiraju ni rokokou ni klasicizmu prosvjetiteljstva. U epohu prosvjetiteljstva bolje se, naime, uklapa Reljkovićeva proza: basne, prilike i prispodobe, "razmišljanja" i - maksime! Odavno čekamo da takav jedan nepristran i senzibilan izbor napokon bude napravljen na možda svega dvadeset do trideset stranica.

Otklonimo napokon i mogući prigovor, koji kao da lebdi u zraku: za Reljkovićevu prozu ne može se najvećim dijelom tvrditi da je izvorna. Uglavnom je riječ o prijevodima i preradama[25]. No za Predgovore i Uvode barem se može pretpostaviti da su Reljkovićevi; pa kad to i ne bi bili u potpunosti, sa sigurnošću je moguće tvrditi kako baš oni ponajviše izražavaju njegov stav i uvjerenje. Ograničivši dokazni postupak na krug estetičkih teza otpao bi prigovor da primjerice nije moguće izvoditi Reljkovićeve utilitarno-estetičke pozicije iz *Basni* - jer su prijevod! Premda ni za prijevode i prerade u intelektualnom obzoru nije sporedno koje i kakve ideje importiraju, to se poziciju naglašene korisnosti kao estetičke teze može demonstrirati tekstom Uvoda drugom izdanju *Satira,* 1779, koji nije spornog autorstva, a smisaono je paralelan temeljnom stavu (ili temeljnim stavovima) *Basni.* Ljudi koji putuju svijetom, kao i sam Reljković što je stjecajem ratnih okolnosti proputovao dio Europe, dakle putnici "motre lipe zemlje" pa "hodeći po drugih zemljah sabraše u hrpu gdi

---

23 NIETZSCHE, Friedrich, *Rođenje tragedije...* izdanje Zagreb 1983; cap. 12, str. 76.

24 Specijalističkim istraživanjima karaktera, razvitka i uloge deseterca tijekom XVIII stoljeća u novije vrijeme bavio se Marin FRANIČEVIĆ

25 Usporediti KASUMOVIĆ, *Matije Antuna Reljkovića Basne Ezopove,* Rad JAZU, knj. 207, 1915; osim toga MATIĆ, *Reljkovićev prijevod Pilpajevih Basni,* Rad, JAZU, knj. 220, 1919.

što *lipšeg* i *korisnijeg* smotriše", a što tad unesoše u svoje putopisne knjige koje su - kaže Reljković doslovce - "*za korist* njiovih domorodaca pisate"[26].

Insistiranje na prebacivanju interpretativnog i vrijednosnog težišta sa stihova na Reljkovićevu prozu principijelnog je karaktera. Duh i slovo epohe očituju se tad u Reljkovićevim spisima plauzibilnije i autentičnije. Uvrštavanjem u književnopovijesni neksus ovakav pomak čini živim smisao prosvjetiteljstva u njegovom literarno izvornom i načelnom obliku. U prozi su Reljkovićevoj, u predgovorima, prijevodima i preradama, djelotvorno vidljiva načela razuma, razloga, "naravne istine", "meštrie" i znanja, načela, koja determiniraju podjednako literarnu tj. umjetničku produkciju kao i estetičku refleksiju odnosno estetičku koncepciju. Suočavanjem pak tih momenata razaberivim postaje i onaj niz povijesnih pretpostavaka, koje su osim vanjskih utjecaja, uopće omogućile pojavu spisa i misli Reljkovićevih. Ako i nisu deseterci, zar slijedeći stihovi ne sugeriraju Reljkovića?

"Koji bude ovo štiti
ima dobro promisliti
Da su stvari od *naravi*
koje dajem ovdi vami"

A ipak, autor im je već spominjani Toma Babić, kojemu je prvo izdanje knjige *Cvit razlika mirisa duhovnoga* izašao u Mlecima 1726. *Verši naravski* Babićevi slave razum:

"Svarhu zdravlja ni vridnosti
varhu *razuma* ni kriposti"[27]

Da bi utjecaji velikog svijeta, iz "promatranja lipše uređenih vilaeta" uopće pali na plodno tlo pretpostavkom su literarne i refleksivne, ma kako samo pučke predradnje, poput ovakvih Tome Babića. Reljković naprosto ulazi u taj povijesni neksus, a ključ raspoznavanja najrazvijeniji je u njegovoj prozi.

Stoga zaključimo: u književno-kritičkom pogledu nameće se zadaća da Reljković pri uvrštavanju u hrvatsku književnu povijest bude uvršten drugačije no što je uobičajeno; drugačije od pretežne dosadašnje konvencionalne, a neadekvatne "tradicije", bolje rekavši - inercije.

Na temelju izloženoga nama se, naime, čini da Reljkovića ubuduće treba selektivnije, pa i skromnije, ali zato *preciznije* uvrstiti u jedan od uobičajenog shvaćanja *širi, kompleksniji* i u svakom slučaju znatno *bogatiji povijesni kontekst*. S pozitivnim odnosom spram estetske dimenzije, a uvažavajući vlastiti Reljkovićev, za njegovo doba suvremen i povijesno relevantan prosvjetiteljski estetički koncept.

---

26 Citat iz teksta Uvoda drugom izdanju *Satira* 1779. prema SPH, sv. XXIII, 1916, str. 62; isto PSHK, knj. 19, 1973, str 126 - 127. Kurziv u citatima Z. P.

27 BABIĆ, Toma, *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, Mleci 1726, citirano prema PSHK, knj. 19., Zagreb 1973, str. 69 i 71; priredio Rafo BOGIŠIĆ. Kurziv u stihovima Z. P.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984).
str. 117-125, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 886.2:82.09
Rad primljen 25. 11. 1984.

JOSIP K E K E Z, *Zagreb*

USMENA KNJIŽEVNOST I TZV. PRILIKA U RELKOVIĆEVU KNJIŽEVNOMU DJELU

Nesumnjivo: Relković se globalno ne izdvaja iz općih prosvjetiteljskih i racionalističkih tokova svoga doba i pouzdana je potvrda za poetiku razdoblja i književnopovijesni opis hrvatskoga 18. stoljeća. Relković biva jednako prikladan i pri sagledavanju odnosa prosvjetiteljstva prema usmenoj književnosti i ukupnosti narodne kulture. Pomicanjem književnoga stvaralaštva s juga prema unutrašnjosti i krajnjem sjeveru, prenošen je i proces oblikovanja književnoga djela usmenoknjiževnim i etnokulturološkim posuđenicama. Upravo u prosvjetiteljstvu našle su se na okupu i književno su se iskazale sve regije. Stilski su ujednačene najvećma baš preko usmenoga stvaralaštva, posebno u njemu tada aktualnoga epskoga deseterca. Već u 18. stoljeću deseterac dopire čak i do kajkavskoga područja, pa kajkavsku književnost još i na taj način povezuje s ostalim regijama. Međutim prosvjetiteljstvo nam u unutrašnjosti i na sjeveru ponajbolje pokazuje kako su tokovi hrvatske književnosti još nepotpunoma dokučeni, posebno zbog književnohistoriografskoga izolacionizma nekih regija, npr. kajkavske, i nekih stilova, npr. nabožne poezije. Pisci s juga, Kačić i Grabovac, tematski su donekle drugačije zaokupljeni od bosanskih franjevaca te slavonskih i kajkavskih pisaca, zapravo homiletičara. Ove regije međusobno ostvaruju srodniju grupu književnih djela, pa Relkovićev opus valja stavljati u kontekst s onima u kajkavskoj književnosti, s jedne, i bosanskih franjevaca, s druge strane. Srodnost ostaje i s obzirom na njihov odnos prema usmenoj književnosti: pisci te grupacije negativno su se odnosili prema slobodnijim a izvedbeno frekventnijim primjerima i pokušali su ih u narodnoj izvedbi supstituirati svojim religioznim djelima, koja upravo zbog naroda kao percipijenta, na narodnu tvore. Nije riječ o iznimnim slučajevima, već o čvrstom, razgranatom i dugotrajnom kontinuitetu. Relković nije ni franjevac ni isusovac, pa ipak je kao vojnik religiozno dosljedniji od njih. Ako išta u njegovu književnom radu značajnije smeta, onda je to što lotrenim i nečistim smatra i one ustaljene oblike narodnoga života koji takvi sami po sebi nisu. Posebno se to odnosi na obrede i običaje — prelo, divan, kolo, mobu i drugo - kao etnokulturološki izvedbeni kontekst usmene književnosti, ali i nedolična ljudskoga ponašanja.

Pogrešno je mišljenje da je Relković u *Satiru* prvenstveno uznastojao gospodarski uzdići rodnu Slavoniju. Primarna je komponenta duhovna, što znači vjerska i ćudoredna, a jedina je u drugim njegovim djelima, naravno, ne računajući uvjetno *Gramatiku* i dva manja prosvjetiteljska djela o ovčarstvu. Govori on doduše i o gospodarskim pitanjima, ali samo kao o još jednom području u kojemu bi trebali vladati ćudoredniji odnosi. Sadržajno se *Satir* ne

razlikuje od nedjeljnih propovijedi, a ostali tekstovi od tzv. prilika, koje su se u to doba redovito interpolirale u homiliju, i koje su npr. kajkavski propovjednici sabirali u opsežne knjige.

Otkako je filozof i teolog zagrebački biskup Augustin Kažotić, kojega se naziva i prosvjetiteljem, dakako ne stilski, na početku 14. stoljeća izrekao komentar o tomu kako se na nekim narodnim blagdanskim sesijama, koje je i sam priređivao, opija, vragometno pleše i pjevaju sramotne pjesme, što nije isključeno da se odnosilo i na Slavoniju, koja je zapadnim dijelom također bila pod njegovom jurisdikcijom, sigurno je da zarana u kajkavskoj književnosti izvedbi lotrenih narodnih pjesama permanentno biva suprotstavljana religiozna poezija, dašto u kontekstu odnosno svakodnevici narodnoga života kao i u Relkovića. U 17. i 18. stoljeću redovito se supstituira lirska pjesma, kojoj se zadrži narodna melodija, dok već u 18. stoljeću supstituirani tekst npr. u Muliha biva ostvaren kajkaviziranim desetercem a izvodi se " na notu Kraljeviča Marka", kao što je kod njegovih prethodnika ('npr. Nikole Krajačevića) stajalo "na notu *Hranila devojka tri sive sokole*" ili neke druge lirske pjeseme. U *Satiru* Relković govori o tri stanja na koja je razdijeljen ovaj svijet: moleće, hraneće i braneće. Provjeravali smo tvrdnju nekih povjesničara književnosti (npr. Georgijevića)[1] da najviše cijeni hraneće. Utvrdili smo da prednost ne daje nijednomu, već ih smatra međusobno ovisnima i da je nužno da moleće bude prakticirano i u ostala dva. No, Relković hvali posao težaka kao najstariji zanat na svijetu (još od Adama) i s puno se suosjećanja odnosi prema njemu, pa zato i hoće da bude prožeto sa stanjem molećim. Primijenimo li Relkovićevo pojmovlje na Habdelićev *Prvi oca našega Adama greh* (Graz, 1674) lako zapažamo da je ono i ovdje jednako shvaćeno i da je Habdelić pun razumijevanja za mukotrpan svakodnevni težački život, kojemu stoga treba popijevka, pa je on ni ne tjera iz naroda (isto tvrdi i Krajačević) već se pita kakva treba težaku popijevka i veli: onakva kakvu su naši stari pjevali, a to mu znači bogobojeću pjesmu. Onako kako Relković navodi obrede, običaje i druge oblike narodnoga svakodnevnoga življenja u kojima se izvodi čovjeku nedolična pjesma i očituje grijeh pijanstva, raskalašenosti i sramotne pjesme, tako postupa i Habdelić. Ono što su Relkoviću naslovi *Kolo, Posilo; Divan, Moljba, Pirovi* itd, to su Habdeliću *Gizdost ženska, Navuk proti cifranju tela, Pohlepenje na časti ali preštimanje nad drugemi, Od nesramnoga pogleda, Pesme od ljubavi, Plesi i tanci, Ogovor, Od navade sadašnjega vremena zdravic i napijanja.*

Relkovićev racionalizam nesagledlv je odvojeno od vjerskoga i moralnoga prosvjetiteljstva. Za ilustraciju spominjemo *Historiju od Jefrema* iz *Nek je svašta,*[2], u kojoj glvani lik počini zločin i na nj zaboravi, ali nakon nekoga vremena biva bez suda bačen u tamnicu za zlodjelo koje nije počinio. Tražeći uzroka tomu, jedan mu drugi utamničeni lik veli:

> .....svaka stvar na svitu ima svoj osobiti uzrok, zašto ona biva; jerbo baš nijedna stvar prez uzroka nije, tako mora biti niki uzrok, poradi koga si ti u ovu tavnicu došao. Deder malo pretresi svijest tvoju, da nisi koji grih učinio, koga nisi ni ispovidio ni pokoru za njega učinio, pak te Bog dulje čekati neće, nego te uvede u napast, dok ne izbaviš grih tvoj.[3]

Relković dakle ne sagledava uzročno-posljedično fizičke, prirodne ili neke druge zakonitosti, već zakonitosti distribucije dobra i zla u svijetu. A kada inače u *Nek je svašta*

---

1 Krešimir Georgijević, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni,* Zagreb, 1969.

2 Služimo se kritičkim izdanjem Relkovićevih književnih djela u ediciji Stari pisci hrvatski (SPH) knjiga XXIII, *Djela Matije Antuna Reljkovića,* priredio Tomo Matić, Zagreb, 1916, pa će sve osim *Gramatike* podrazumijevati upravo tamo prezentiran Relkovićev opus, bez pozivanja na rukopise, prva izdanja i bez bibliografskih podataka vezanih uz njih.

3 SPH, str. 652-653.

primjenjuje usmene pripovijetke, reducira eventualne nestvarne i iracionalne podatke i popunjava ih racionalno mogućima, sve u svrhu teološko-spoznajnu i didaktičko-praktičnu, a redovito usmenoknjiževnom stilematikom.

U Relkovićevu su opusu prisutne biblijska, klasička i usmenoknjiževna oblikovna građa. Klasička je zapravo žanrovski analogna usmenoknjiževnoj: basna, anegdota i mudre izreke odnosno poslovice izvorno su usmenoknjiževni oblici. Sve tri su komponente prisutne i u *Satiru*. Na usmenoknjiževnu orijentaciju i njezin način mišljenja upućuje već tzv. pučka etimologija kojom dovodi u vezu satira kao mitološko biće i satiru kao književni oblik.

Primjenom epskoga deseterca i još srodnošću sadržaja i njegove didaktičnosti, *Satir* je srodan djelima bosanskih franjevaca 18. stoljeća. Onako kako kajkavski pisci supstituiraju usmenu lirsku pjesmu nabožnom, ali narodnim načinom, tako će i Relković i bosanski pisci podučavati narod i promicati religiozno-moralnu misao desetercem kao čitaocu najbližim izrazom.[4] (Nabožna poezija, dakle, pretendira na to da postane narodnom; dakako, stilski). U drugom izdanju *Satira* Relković u predgovoru kaže da je Slavoncima doveo *Satira* odnosno knjižicu im "u verše" složio, "jerbo su ionako domorodci moji svi pivači i od naravi pjesnici, sva svoja junački učinjena dila u pisma pivaju i u uspomeni drže". Iako je percepcijski razlog primjene narodnog stiha najodlučniji, ne mislimo da je i jedini. Bit će da je deseterac i Relkoviću kao piscu vrlo prikladan, a osim toga deseterac je stih kojim su tada nastajala mnoga djela puno dalje od Slavonije, a bez pisanoknjiževne uporabe nije bio ni u prošlosti.

Relkovićev je deseterac tvoren nasljedovanjem narodnoga, što nije nepoznato. Nije nepoznato ni to da je u *Satir* interpolirana cjelovito jedna epska pjesma, koju će naknadno Vuk preuzeti i nasloviti *Jakšići kušaju ljube* i od tada će redovito ulaziti u zbirke epskog pjesništva. Relković dakle kao sakupljač postupa srodno ostalim starijim hrvatskim piscima, koji usmenoknjiževni zapis u svoje djelo interpoliraju uvijek u sukladnosti s njegovom poetikom i poetikom razdoblja. U *Satiru* je to učinjemo prema utilitarnom zahtjevu, a time što sama pjesma čini cijelo jedno poglavlje i popratnim naslovom, u kojemu veli da se još uz tamburu izvodi, interpretirao ju je prosvjetiteljski. Ono dakle što bi sam mogao reći o pojavama onodobne Slavonije, prepustio je vlastitom govoru izabrane pjesme. Odmah hoćemo kazati da je to prispodoban način izražavanja, zapravo prilika, vrlo karakterističan inače za Relkovića kao i uopće za homiletičko štivo. Nego: pjesma o Jakšićima nije jedini zapis u *Satiru*. Citirano je nekoliko kraćih slobodnijih pjesama i njima suprotstavljenih religioznih, naznačen je njihov izvedbeni kontekst i komentirane su didaktički. Osim dvaju stihova u proznom predgovornom dijelu drugoga izdanja, dva se kratka zapisa nalaze u poglavlju *Kolo* i međusobno su suprotstavljeni: lascivnomu oponira religiozni primjer. Dakako, dok govori o kolu, Relković komentira i izvedbu usmene književnosti u njemu. Kolo je izvedbeni kontekst mnogim pjesmama, češće lascivnima nego nabožnima, i u tomu je temeljni razlog zašto satirično sudi i o kolu i o pjesmama, ali na taj nam način ipak ostavlja podatke o pjesmama i čestoti njihove izvedbe. Relković kaže da se u kolu "svakake pismice pivaju", hoće reći lascivne i za moral pogubne, a zacijelo su to najvećma bili slavonski dvostihovani bećarci. Naravno, odmah zatim homiletički prigovara što se Boga ne moli, pa ponovno navodi kakve se sve pjesme u kolu pjevaju: među njima su i one o Marku Kraljeviću, o kojemu sudi krajnje negativno, ironično, satirično, ali i duhovito. Relkovićeva je moralna prosudba o liku uslijedila prema poznavanju Marka ne samo iz lirskih, već pretežito epskih pjesama:

---

4 O takvim bosanskim piscima i njihovim djelima donosimo nekoliko bibliografskih jedinica: Tomo Babić, *Cvit razlika mirisa duhovnoga,* Mleci, [1] 1728; Filip Lastrić, *Nediljnik dvostruk*, Mleci, 1766 - djelo je doduše prozno, ali za ilustraciju tematske srodnosti s Relkovićem i s kajkavskim piscima navodimo naslov Govorenja LXXIV: *Od ljubavi nečiste iliti ašikovanja;* u desetercu je pak ispjevana *Pisma od pakla* Lovre Šitovića, Mleci, 1727.

To je način svetac posvetiti
i dragomu Bogu ugoditi,
ali nije u kolu pivati,
Kraljevića ko sveca slaviti,
koji nije zaslužio slame,
da kamo li da ga ljudi slave,
jer je bio jedan ubojica,
načinio dosta udovica,
i mlogoga mentovao blaga,
od njeg nije većjeg bilo vraga.
Ali zalud, kad ga ljudi štuju
i dandanas od njega pivaju ... (I, 409-420)

U nastavku, čudeći se djevojačkoj nesramnosti, citira cjeloviti slavonski dvostih koji djevojke izvode u kolu:

Oj, u Marka, Kraljevića sina,
dobar konjic u potaji ima. (I, 429-430)

Dvostihu pak biva suprotstavljena molitvena pjesma, koja se u crkvi izvodi, pa navodi njezin početak:

O Marijo, majko Božja mila,
koja nisi milost uskratila (I, 435-436).

Relković dakle na tomu mjestu stavlja u suodnos dvije vrste narodnih okupljanja i dva tipa ljudskoga postupka: poročni i molitveno-skrbnički. S istom će svrhom komentirati i sve ostale važnije forme u životu slavonskoga seljaka i upućivati na moralniji ljudski postupak, a time zahvaćati i usmenu književnost i njezin izvedbeni kontekst. Dok u poglavlju *Zaručnici* - što je izrazito homiletička tema - kritizira neke negativne pojave među zaručnicima i u braku, još jednom poseže za češće izvođenim dvostihom:

Ja gospodar a ti moja žena;
moraš šutit, jer ćeš biti b'jena. (I, 1529-1530)

Relkovićevi komentari i navodi dodatna su potvrda interesiranju i zapisivanju usmene književnosti prije 19. stoljeća. Pridruženi onima iz djela ostalih pisaca, pouzdano su gradivo za rekonstrukciju povijesti usmene književnosti starijih razdoblja, iz kojih bismo mogli izvući cijele zbirke više oblika toga stvaralaštva, za koje se sve do nedavna držalo da je otkriveno istom u romantizmu.

Pišući o Bogdanovićevu školskom izdanju *Satira*,[5] Stjepan Ivšić je iznašao da se Relkovićev deseterac znade razlikovati od onoga u usmenoj epskoj pjesmi i naveo tri vrste potvrda: da naglašena jednosložna riječ često bivu u četvrtomu slogu, da se nađe jednosložnih naglašenih riječi na kraju stiha (pronalazi jedan takav slučaj) te da deseterac biva i fakture 5+5. Postoje i drugačija odstupanja, npr. opkoračenje, a valjalo bi pridružiti i rimu, koje u pravilu nema u epskomu pjesništvu, što je zacijelo razlog zbog kojega se nije puno brinuo da mu bude osobito uspješna. Uz to: *Satir* je versifikacijski oblikovan i svjetovnom lirskom i religioznom poezijom te ustaljenim modelima svakodnevnoga govora,

---

5 Stjepan Ivšić, *Bogdanovićevo izdanje Reljkovićeva "Satira"*, "Nastavni vjesnik", knj. XVIII, Zagreb, 1910, str. 42-51.

od kolokvijalne sintagmatike, preko frazeologizama, kletava i metafora do poslovica.[6] S druge strane, Relkovićev je deseterac nerijetko epski formulativan: ili se doslovno primijeni epska formula ili ona bude adaptirana novomu sadržaju supstitucijom manjega broja leksema (najčešće samo jednoga). Doslovno fomulativni deseterci su: *pak odoše janjičari Turci // da Bog dade, poklali ih vuci* (I,234-244); *Dok u svetac bio dan osvane* (375), *Još da vidiš golemoga čuda* (425); *Projdite se, moja braćo draga* (487); *Kad ujutru bio dan osvane* (571); *Evo sada baš godina dana* (713); *Baš za dugo, dvanajest godina* (1895); i još neki. Epski su leksemi zamijenjeni npr. u ovim formulama: *Jer on skupi stotinu čeljadi* (645); *Istom baba još u riči biše* (793); *pak on uze jedan listak trave* (881) itd. Neki su pak deseterci iz lirske pjesme, ali također fakture 4+6: *Ako li je u selu divojka* (1063; prema stihu *Omili mi u selu divojka*); *Kad se ženi momče i divojka* (1082) itd.

U *Satiru* je primjenjivan i kompozicijski formulativni epski postupak:

Po tri skule svagdi ostaviše
i u svakom selu namistiše:
prva skula naziva se prelo,
druga divan iliti posilo,
treća kolo, gdi se uče igrat
i svakakve vragolije pivat. (249-254)

Onako kako epska pjesma kazuje pohod vojske kroz razna područja, tako satir (zapravo autor) opisuje svoje putovanje kroz razne europske krajeve, hoteći kazati da nigdje nije vidio tako loše običaje kakvi postoje u Slavoniji:

ti si prošo dosta lipe zemlje,
izišavši baš iz Slavonije,
i prešao i priko Mađarske,
Bohemije i priko Moravske,
pak si došo u ravnu Šlesiju
i još dalje čak u Saksoniju, -
sad mi kaži, ja ću te moliti,
vidi l' gdigod to kolo igrati? (463-470)

Početak VII. poglavlja drugoga izdanja, u kojemu je riječ o tri stanja na koja je ovaj svijet razdijeljen, kompozicijski je analogan onim incipitima epskih pjesama u kojima se hvali ljepota djevojačka kao pokretača epskoga zbivanja:

Nejma starjeg na svitu zanata
nit mudrije smišljenog halata,
što je zanat jednoga težaka. (3027-3029)

I Relkovićevi stihovi u drugim djelima za osnovicu su koristili epski deseterac. Karakteristično je kako i zašto Relković, dok govori o Ezopovu životu a povodu Ezopovih fabula, prelazi sa proznoga na stihovani način izražavanja i pri tomu primjenjuje baš epski stih.[7]

---

6 Prvo dvije-tri versifikacijske potvrde lirske pjesme prisutne u Relkovićevu desetercu: *odmah ide u bašče zelene // i natrga ružice rumene* (I, 377-378); *"Neću poći, karaju me braća!" // "Zašto, Ivko, moja dušo draga?"* (II, 728-729). Isto tako, odjeci osmeračkoga religioznog pjesništva... *svi koliki puci* (I, 24); *baš moj otac u nebeski kori* (I, 620); *Adam ima veliko ufanje // baš u Božje sveto obećanje* (I, 1379-1380); i *Adamov grišni naslidniče* (I, 1386). Kolokvijalni izraz je distribuiran cijelim *Satirom*, a najvećma ga je tamo gdje Relković komentira prizore iz svakodnevnoga života, pa rekonstruira razgovore, navlastito ogovaranja, prigovaranja, prepirke, dogovore i sve ono što je u dotičnim komentiranim situacijama narodno slavonski tipično, pa je zato i rečenica tipično narodna odnosno ona je ustaljeni jezični model. I ta je komponenta utjecala na Relkovićev deseterac i uvjetovala da on postane drugačijim negoli je u usmenoj epskoj pjesmi.

7 *Život naravnog meštra Ezope*, SPH, str. 199-200.

Ezopov je život sam po sebi anegdotičan i poučan, pa kad se Relkoviću jedan doživljaj učinio posebno primjenljivim na Slavoniju, on s proznoga načina izražavanja prelazi na deseterački, pa su u desetercima i dotični biografski isječak i Relkovićeva poučna digresija. No, Relković je izražajno najprimjerenije i najkreativnije primijenio epski deseterec u oduljoj nabožnoj pjesmi *Završenje*[8] u kojoj je primijenjen dublji transformativni postupak negoli drugdje. Što više: toliko individualizacije u nasljedovanju epske pjesme jedva da ćemo zateći kroz čitavo slijedeće, devetnaesto stoljeće, u kojemu je oblikovano mnoštvo djela postupkom epske pjesme.

Prvo izdanje *Satira* završava prozno, primjenom basne (Ezopove) nakon koje slijedi kratak poučak u stilu poslovice, a tako će Relković postupiti na kraju svake Ezopove basne i na jednom će mjestu čak kazati kako se poslovica u Slavoniji izriče: Fabulu LXXVI prokomentirao je Relković riječima *A u Slavoniji govore ovaj proverbium: Što je dikla navikla.* Svi zapravo objasnidbeni dodaci uz pojedine basne ili su poslovice ili su u stilu poslovice, a neki su i danas općepoznati poslovični primjeri. Jest da Relković izvan *Satira* ostvaruje one oblike koji su sami po sebi utilitarni, ali rekosmo, njegov je inače način izražavanja parabolički prispodoban. Basna mu je zapravo prilika, a Relkovićev završni "navuk" u stilu poslovica sažeta je homiletička interpretacija. Ako završno ispripovijedanu pripovijest u prvom izdanju *Satira* valja smatrati prilikom, a to je oblik koji je u nas još od srednjovjekovlja po homiletičkoj funkciji poučan, treba se odmah prisjetiti da uvodni, također prozni dio u drugom izdanju isto tako koristi pripovijetku kao priliku. Prethodna pripovijest je Ezopova basna i nalazi se u Relkovićevim *Ezopovim fabulama* pod brojem XVI, dok pripovijest iz uvodnoga dijela drugom izdanju sadrži sva stilska svojstva usmene pripovijetke i zacijelo ju je Relković iz naroda preuzeo. Sadržaj dotične pripovijetke kao prilike prispodobljuje Relković s kritičarima prvoga izdanja *Satira.* Tekst kojim konkretizira priliku također je tvoren usmenoknjiževnim podacima i u polemici s kritičarima komentira čestotu izvedbe usmene poezije. Svoju rečenicu stimulira usmenoknjiževnim pripovjednim stilom a svoju argumentaciju poantira poslovičnim izričajima, pa se Relković očituje vrlo vještim polemičarom. Relković drži da su Slavonci "svi pivači i od naravi pjesnici", koji "sva svoja junački učinjena dila u pisma pivaju i u uspomeni drže". Pri tomu očito misli na epsku pjesmu, za koju su i Kačić i brojni drugi poslije njega držali da opjevava stvarna povijesna zbivanja i slavi pojedinačna junaštva, pa se sve do naših dana nazivala junačkom. Relković hoće reći da se radi svojih domorodaca, kojima je namijenio *Satira,* služi usmenoknjiževnim postupkom. Zbog toga i zbog čestote izvedbe pogrešno sudi da su svi "od naravi pjesnici". Da bi potvrdio čestotu izvedbe i nadarenost svojih Slavonaca i time opravdao svoje pjevanje na narodnu, Relković navodi kako čak djeca dok za marvom hode, u trenu, s lakoćom - on veli "iznenada " - stihove tvore, pa citira dva uspjela rimovana satirička deseterca:

Dobro mi je i boljem se nadam,

u čem hodim u tomu i spavam.

Nakon što je na početku ispripovjedio pripovijest, i sam će reći da je smatra prilikom, kojom nišani na nešto drugo. Time Relković ukazuje na njezinu funkciju:

> Štioče slavonski! Ja znam da ti jedva čekaš znati u što nišani ovaj dunđerin, ovo dvoje dice i ovaj njihov toran, ali budi strpljiv dok ja kažem.

Srodan paraboličan način primjene usmene pripovijetke prisutan je u stihovanoj *Fabuli od mlinara i njegovog sina,* objavljenoj u dodatku *Gramatici.* Tu anegdotu zatičemo u zbirkama narodnih pripovijedaka već više od jednoga stoljeća i današnjem čitaocu nije nepoznata. Našao sam je i u zbirci Vuka Vrčevića iz godine 1868. na stranici 75. Ta je usmena pripovijetka poslužila kao slika i prilika za zaključak kako je nemoguće svima ugoditi, pa i nju Relković koristi u obrani od svojih kritičara. U takvu tumačenju interpolirao je još jednu pripovijetku koja govori o ružnom Turčinu koji je za svoju rugobu okrivljavao ogledalo.

---

8 SPH, 601-605.

Za priliku može poslužiti bilo koji događaj, stvaran ili izmišljen, koji je parabolično egzemplarno primjenjiv, a najprikladnije su za to upravo pripovijetke: posebno basne, i anegdote. Kajkavski nabožni pisci 17. i 18. stoljeća objavljivali su cijele zbornike prilika, pa razvili i teoriju i pisali komentare o "fabulicama", pa su i terminološki srodni s Relkovićem. Za priliku su im posluživale i basne, pa i Relkovićeve preradbe Ezopovih i Pilpajevih basana te anegdote iz *Nek je svašta* valja smatrati prilikama i stavljati ih u kontekst uobičajen tada u kajkavskoj vjerskoj knjizi.[9] To je i razlog zbog kojega ćemo mnoge basne Relkovićeve zateći u djelima Štefana Zagrepca, Jurja Habdelića, Hilariona Gašparotija, Jurja Muliha i drugih,[10] dakako preuzetih ne iz istih vrela i ne na isti način ispripovijedanih. Relkovićeve su preradbe stilski bliže usmenoknjiževnomu pripovijedanju, i svaku je "fabulu" uznastojao ispripovjediti kao što se narodna pripovijetka pripovijeda. Već spominjana Relkovićeva s elementima usmene pripovijetke *Historija od Jefrema* nalazi se npr. u Štefana Zagrepca i u Gašparotija.[11]

Anegdote iz *Nek je svašta* pretežito su dio pučkoga onodobnoga pripovijedanja, pa ni u njima Relković nije iznevjerio usmenoknjiževni narativni stil; vrlo su čitke i pune estetske draži i primaju se poput najzanimljivijih usmenih pripovijedaka. Istina, Relković je prosvjetitelj i racionalist pa pripovijetkama dodaje religiozno-didaktičke blage sadržaje i oduzima im elemente iracionalnoga, privodeći ih tako fabularno mogućem zbivanju. *Šupalj rast govori* ispripovijedan je upravo onako kako bi to bilo učinjeno u narodnoj pripovijesti, ali didaktičnost nije ostvarivana iracionalnim podacima kao u njezinoj varijanti *Kako je od čovika krt postal*, koju je u prošlom stoljeću zapisao Rudolf Strohal u Gorskom kotaru.[12] U Relkovićevoj dotičnoj pripovijesti, osim usmenoknjiževnoga narativnoga stila, npr. bajke, zateći ćemo i kolokvijalnu sintagmatiku, frazeologizme i poslovice, a i likovi su imenovani satirički-narodski, dok su dijalozi formalno postavljeni onako kako se oblikuje dramski tekst. Relković je zacijelo koristio predložak dramatizacije narodne pripovijetke, što se valjda u njegovo doba prakticiralo po đačkim učilištima. O đacima sjemeništarcima onodobno su se pripovijedale raznovrsne zgode koje se ni po čemu ne razlikuju od bajka i drugih pripovijedaka s elementima fantastike. Jedna je takva u *Nek je svašta* naslovljena *Nisu ni vrazi sada veće onako ludi kako su do sada bili,* s podnaslovom *Jedan strašan događaj,* ali su i u njoj uloge podijeljene kao da je dramatizirana. U *Nek je svašta,* kao magazinu pučkoga zabavno-poučnoga štiva, zateći ćemo više pripovijesti iz svakodnevoga života, koje su tada bile u opticaju kao anegdote, npr. *Oficir spava u crkvi*. Dakako, podosta je pripovijedaka u *Nek je svašta* koje nisu preuzete iz usmene književnosti, ali sve ovdje spomenute, kao i još

---

9 U *Pridgovoru od basne ovije fabula* Relković poput kajkavskih pisaca 17. i 18. stoljeća smatra basnu prilikom, pa stoga i vrlo prikladnom za izricanje životnih istinitosti:

> Fabula....nije drugo nego mudro iznašašće, koje pod prilikom nekojih događaja pravu istinu sadržaje, kroz koju čovjek na mudar i krepostan život doveden biti more.

Samu fabulu dakako ne smatra istinitom, ali je zato u njoj istina "kakono u priliku obučena".

10 U raspravi *Ezopova basna u hrvatskoj kajkavskoj književnosti XVII i XVIII stoljeća,* "Zbornik za narodni život i običaje", knjiga XXX/1, Zagreb, 1935, str. 32-46, Franjo Galinec je pri registriranju Ezopovih basni u kajkavskih pisaca upućivao na analogne Relkovićeve primjere.

11 Kao ni kajkavskim piscima, ni Relkoviću za priliku ne služi samo basna, već svaka prispodobna fabula. *Historija od Jefrema* je dio životopisa sv. Efrema, koji može biti poučan i koji se kao prilika često interpolirao u homiliju. Relkovićeva *Historija* nije sadržajno srodna ni Zagrepčevoj ni Gašparotijevoj i svjetovnija je i s više usmenoknjiževnih pripovjednih stilskih postupaka negoli je to u dvojice kajkavskih pisaca. Štefanova pripovijest nalazi se u petom svesku *Hrane duhovne (Pabulum spirituale)* tiskanom u Zagrebu 1734. a njezin završetak primijenio je Gašparoti u djelu *Cvet sveteh,* drugi svezak, Graz, 1754/6. *Hrana duhovna* Štefana Zagrepca je zbir blagdanskih propovijedi u pet velikih svezaka, a *Cvet sveteh* Hilariona Gašparotija životopisi svetaca u četiri također velike knjige. U oba su djela zapravo prilike koje su se interpolirale u homiliju, što je i bila nakana dvojice pisaca. Relkovićeva *Historija* nije preuzeta ni od jednoga ni od drugoga, niti postoji sadržajna srodnost, ali ipak pokazuje da se i Relković izražava poput homiletičara svoga vremena.

12 Rudolf Strohal, *Hrvatskih narodnih pripovijedaka knjiga I: Narodne pripovijedke iz sela Stativa,* Rijeka, 1888, br, str. 259-260

neke druge, mogle bi ući u zbirku usmenih (narodnih) pripovijedaka, iako bismo unaprijed morali biti svjesni da je neke blage adaptacije proveo ili Relković ili je to već učinjeno u vrelu kojim se on poslužio . U tom Relkovićevu djelu svaka anegdota, srodno njegovim basnama, u funkciji je prilike. Jedan je tekst i naslovljen kao *Prilika,* što je dodatno ilustrativno da je Relkovićevo cjelokupno književno djelo u znaku prilike. Doduše *Satir* nije prilika, makar u njemu prilika ima svoj stilski udio, ali je zato *Satir* upravo onaj oblik u koji se prilika redovito interpolira i ujedno interpretira.

Kroz nekoliko prethodnih stoljeća prilika je bila redovito sredstvo kojim je pisano stvaralaštvo dopiralo do usmenoga, a i Relkovićeva je nakana da mu prosvjetiteljska misao prilično načinom dopre do naroda. I obratno: za priliku je češće posluživalo usmeno stvaralaštvo, što se također zbivalo u Relkovićevu književnom djelu. Taj tip obostranoga prožimanja i potpomaganja dviju književnosti događa se zbog auditivne percepcije jedne i djelomice druge književnosti: usmene, koja nastaje i traje u narodu, i nabožne, koju narod percipira slušno.

Usmenoknjiževni je prilog u Relkovićevu djelu oblikovno pretežit,[13] a primijenjen je dvojako: a) kao osnovica pisanoknjiževnom tekstu, što je stvaralački postupak autoru

---

13 Relkovićeva *Nova slavonska i nimačka gramatika,* Zagreb,[1]1767, zahtijeva da se barem u bilješci sagleda s usmenoknjiževnoga aspekta. Rekosmo već da je u dodatku *Gramatici* (na kraju, u prvom izdanju str. 554-560) Relković priložio *Fabulu od mlinara i njegovog sina,* ispripovijedanu u stihovima desetercima i da je usmena pripovijetka poslužila kao prilika. Zanimalo nas je međutim je li Relković u svom jezikoslovnom radu koristio usmenu književnost i je li iz narodnoga govora i ruralnih životnih situacija preuzimao eksplikativne primjere. Svaki opis hrvatskih gramatika i drugih jezikoslovnih djela morat će tu komponentu uzimati u obzir. Većini lingvističkih djela starijih razdoblja poslužila je usmena književnost ili kao eksplikativno gradivo jezičnim pojavama ili kao predložak za lingvističku analizu (npr. Križanić, Della Bella, Belostenec, Appendini, Brlić i drugi; dakako, taj je proces najpotpuniji u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća). Najčešće se posezalo za paremiološkim primjerima: sintagmatikom, metaforikom, poredbama, frazeologizmima i poslovicama, ali i za poezijom i prozom. Posebno je poslovično gradivo bivalo primjenljivim jer je minijaturno oblikom, jer je općepoznato i jer je dio svakodnevno govorenoga jezika. Zbivalo se ono isto što i s pisanom književnošću: usmena je književnost obilato i funkcionalno dospijevala od samih njihovih početaka i do pisanoknjiževnih i do jezikoslovnih djela. Riječ je o vrlo značajnom podatku i za povijest dviju književnosti i za povijest hrvatskoga književnoga jezika.

Ne bi se moglo reći da usmena književnost nije prisutna i u Relkovićevoj *Gramatici,* ali manje od očekivanoga, pogotovu uzmemo li u obzir njezin opseg u Relkovićevim književnim djelima. Situacijski kontekst u kojem se izriču eksplikativne konverzacijske rečenice u pravilu nije uzet iz narodnoga života, pa onda nisu narodni ni sami jezični primjeri. Uz to: Relković nije poput svojih prethodnika ili suvremenika, navodio cijeli niz poslovica koje bi zatim prevodio paremiološkim adekvatima drugoga jezika, što je u dvojezičnim djelima inače vrlo funkcionalan postupak. No, i ovako su frazeologizmi, poslovice i neki podaci drugih usmenoknjiževnih oblika distribuirani po raznim poglavljima *Gramatike.* Izdvojit ćemo nekoliko primjera, prvo poslovičnoga gradiva, bez navođenja bilo kojih drugih naznaka izuzev stranice na kojoj se primjer nalazi: *Ona ima više sriće nego pameti* (95); *Moja susidovica jest gora od vraga* (96); *Ako će mu čovik sto putah danas kazivati, on opet ne zna ništa* (106); *To sam ti sto putah kazao* (106); *Koliko putah hoćeš da ti se jedna rič kazuje* (106); *Nijedan zec nije tako brz, da ga hrt ne može stignuti* (225); *Nitko nije tako bogat, da ne bi osiromašiti mogao* (225); *Nikada spavač ne učini dobru stražu, niti strašljivac junačko dilo* (225); *Život je kratak* (276); *Vrat slomiti* (307); *Umriti od straha* (307); *Potušit se od smija* (307); *Bilo je i dosada zlih ljudi, ali ih sada ima više* (314); *Valja činiti dobro, dok čovik ima vrime* (314); *Valja najprije dobro promotriti što čovik ima reći* (314); *Vi se u to razumijete ko ćorav u boje* (326) *Ako budem živ, neću vas zaboraviti* (342); *Tko ne zna mučati, ne zna ni govoriti* (347); *S jednoga nevaljaloga čovika mora pravi trpiti* (361); *Tko sveto živi, sveto umre* (368); *Ne bi se krenuo s mista, ako bi baš taki poginuo* (375); *Odstupi od mene, sotono!* (383).

Od stranice 465. slijedi poglavlje *Izvodak običajnih i u govorenje dohodećih razgovorah.* Tih je uobičajenih, najčešćih razgovora ukupno dvadeset. Svaki se odnosi na pojedine tipične životne situacije, ali ne ruralnih narodnih već iz života obrazovanih i imućnijih ljudi, pa ćemo u njima zateći tek pokoji frazeologizam, poredbu ili poslovicu: *To je štogod nova vas viditi kano mladog miseca* (471); *Neće mi san na oči* (521); *Ja nisam svu noć oči zatvorio* (251); *Čovik ne zna što je zdravje dok se ne razboli* (522); *Jedva sam ga skinuo s vrata* (550).

U *Ričniku* (385-464) smo zatekli ove riječi iz usmene književnosti i narodnog vjerovanja: *vještica, vračara, vukodlak, mora* (sve na str. 386).

Ponegdje je u Gramatici za jezikoslovnu potvrdu poslužila bajka osobito njezin incipit, i drugi oblici narodnog pripovijedanja: *Bijaše jedan kralj* (260); *Jedan čovik imadde dva sina* (260); *Niki čovik imadijaše dva sina* (301); *Bijaše jedan čovik u nikomu selu* (314); *Bijaše neka žena kod nas u selu, koja ljudima vračaše* (314); *Bijaše zlamenja u Suncu i u Misecu* (314); *Kako on za svoga oca smrt razumio bijaše* (334).

najlakše izvodiv, a tradicijom provjeren, i radi naroda, kojemu je djelo namijenjeno, najfunkcionalniji; b) interpolacijom faktičnih primjera, autentično cjelovito ili fragmentarno odnosno transmisijski, koji su ili prosvjetiteljski funkcionalni sami po sebi ili ih autor prosvjetiteljski komentira. Navedeni postupak dvojne primjene usmenoknjiževnoga gradiva uobičajen je u starijoj hrvatskoj književnosti, pa iz nje povađeni primjeri potencijalno tvore opsežne i kvalitetne zbirke. Čak su primjeri iz Relkovićeva djela ulazili u zbornike 19. i 20. stoljeća ili su vrlo srodni varijantama kasnije zabilježenima. Štoviše, jedan Relkovićev zapis, zajedno s još nekima iz starije književnosti, ulazi u zbirku Vuka Karadžića, kojemu se suvišno već dugo pripisuje primat u sakupljanju narodne poezije. Budući da su realno navođeni i komentirani još kontekst i način izvedbe, Relkovićevo je djelo vrlo prikladno za rekonstrukciju povijesti usmene književnosti u Slavoniji 18. stoljeća. Kako svaka epoha koristi usmenu književnost zahtjevno svojim stilskim potrebama, tako Relković primjenjuje utilitarni postupak, kojim je usmena poezija osporavana ako je moralno štetna a afirmirana primjerima koji su poučni.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984).
str. 127-131, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 886.2:82-3
Rad primljen 25. 03. 1985.

DIVNA ZEČEVIĆ, *Zagreb*

"NEK JE SVAŠTA"

Zbirka pučkih književnih poučno-zabavnih i nabožnih pričica

U pučkoj poučnoj knjižici: "Math. Ant. Relkovicha od Ehrendorf Jubilatoga Kapitana NEKJE SVASHTA illiti sabranje pametnih ricsih, i kripostnih dillah ljudskih, iz najboljih pocsetnikah izvucseno, i na koristno zabavljenje Slavonacah na svitlost dato. U Osiku. Pritiskano u Slovopreshi Martina Divalt, Privilegiratoga Knjigo pritiskaoca. Godine 1795." nalazi se izbor slobodno prevedenih i dobro ispričanih pričica, anegdota i poučnih tumačenja. Spomenute književne vrste mogu se obuhvatiti širim pojmom tzv. primjera ili egzempla. Hermann Bausinger[1] služi se za takvu vrstu štiva upravo pojmom: "Beispiel" u širem značenju, što je njemački prijevod egzempla. Primjeri su ispričani u poučne i praktične svrhe s namjerom da djeluju na poboljšanje čovjekova svakodnevna života.

Monotoniju pouke Reljković razbija raznovrsnošću zastupljenih književnih vrsta, praktički svaka vrsta može poslužiti u didaktičke svrhe, i raznolikošću protagonista i situacija u kojima se zbivaju događaji. Piše, kako sam kaže u predgovoru: "Dobrovoljnom štiocu" — "od različiti stvari i događaja naizmince". Naslovom se inzistira na raznolikosti zbirke poučnih primjera.

Pričice, parabole, anegdote i poučna tumačenja kakve je donio Reljković u svojoj knjižici:"Nek je svašta" predstavljaju karakteristično pučko poučno kalendarsko štivo koje će postati osobito popularno u hrvatskim kalendarima 19. stoljeća. S obiljem takvih primjera, Reljković se mogao upoznati u njemačkim kalendarima.

Reljkovićeva knjižica s poučnim primjerima prethodi u nas obaveznim poučno-zabavnim pričicama što ih donose hrvatski kalendari pod zajedničkim nazivom, na primjer: "Razlicsite pripovisti" ili "Pripovydke i Dosytke" ili "Kratke pripovisti" označene obično rednim ili rimskim brojevima, a rjeđe su opisane naslovima u prvoj polovici 19. stoljeća. Kao protagonisti poučnih primjera javljaju se izuzetne povijesne ličnosti, slavni filozofi kojima se pripisuju mudri odgovori u anegdotskim situacijama; slavna imena treba da zajamče valjanost pouke, ali i da se ono što je izuzetno dovede u odnos sa svakodnevnim životom; izuzetno se umanjuje kako bi se pokazalo podesnim za ugledanje. Javljaju se često i bezimeni protagonisti: "niki mehanđija, nika žena, niki svittar(tersia), jedan trgovac, jedan čovik, jedan

1 Hermann Bausinger, Formen der "Volkspoesie". 2., verbesserte und vermehrte Auflage. Berlin, E. Schmidt Verlag 1980. Grundlagen der Germanistik, Bd.6/, str. 213.

učenik, jedan seljak, neki međugovornik (advocat)" kao predstavnici određenih zanimanja, klase i spola.

Poučni primjeri namijenjeni praktičnoj, odgojnoj svrsi, koji se javljaju u vidu jednostavnih književnih oblika, nastaju u hrvatskoj književnosti 18. stoljeća i nalazimo ih ne samo u tiskanim nego i rukopisnim knjigama. Gotovo u isto vrijeme kad je tiskana Reljkovićeva knjižica, tj. godinu dana ranije, 1794. godine, napisana je pučka rukopisna knjižica fra Šimuna Radića Gudelja s poučnim primjerima, namijenjena praktičnoj nabožnoj pouci njegove uže i šire rodbine. Tekst fra Šimunove knjižice, uz popratni komentar, izlazi u časopisu: "Croatica".[2] I dok fra Šimun Radić nudi svojoj rodbini poučne primjere kao povod za razgovor ugodni, ali duhovni, Reljković nudi čitatelju "cvit" u kojem želi spojiti "sladko i ugodno": "Tako sam i ja iz različitih knjiga izvukao ono, što se je i meni sladko i probitačno vidilo za hasnu moju i moga iskrnjega". ("Dobrovoljnome štiocu")

Ne samo da je Reljković, imajući dobar sluh za čitalačku publiku, uz jasnu praktično-odgojnu namjeru, izdao knjižicu primjera kakve će hrvatski kalendari u prvoj polovici 19. stoljeća gotovo obavezno donositi u želji da djeluju i poučno i zabavno, nego će pedesetak godina nakon izlaska knjižice: "Nek je svašta", rekla bih po zakonu iste pučke-književne logike i sam postati protagonist jedne od poučno-zabavnih kalendarskih pričica ili primjera. U istoj, dakle, rubrici kalendarskih pričica koja nosi naslov: "Prypovidke i Dosytke", a rubrika bi mogla ponijeti isto tako i naslov: "Nek je svašta" jer je riječ o istoj vrsti štiva, javlja se 1845. godine u "Novouredjenom naškom kalendaru. Desetolytni tečaj. U Budimu. Tiskopisom Ivana Gyuriana i Mart. Bago" primjer, anegdota u kojoj se kao protagonist javlja sam Reljković što govori o njegovoj popularnosti kao i o činjenici da su se anegdote o njemu širile usmenim putem na što ukazuje i završetak primjera odnosno opaska nakon stihova da ih ima vjerojatno i više: "shto do Mojih ushiu nije dospilo":

> "Pokojni kapetan Matia Antun Relkovich, nash slavni spisatelj, koji nam je izmedju ostalih knjigah i glasovitog Satira ostavio, bio je csovik pametan, dobar, uvyk dobrochudan, veseljak, i shaljivac.
>
> Evo jedne pripovydke od njega:
>
> Bivshi on u jedno doba za njeko vryme Adrapovcem* za stareshinu opridyljen, imao je veliku glavobolju s-njima, jer su ljudi zli i opaki bili, ele ga njegova dobra chud nije nikad ostavljala, on kad je prinuxden bio, da jednoga ili drugog Adrapovca pokara, to mu nije smetalo, njegove lakerdie u svako doba sbijati. Tako jednocs Adrapovac u nashim zemljama ukrade na konak puru, sterpa je u torbu i ponese sa sobom, pura do njekle u torbi shutila, al najedan put pocsne kaukati, tako da se Relkovih obazre i proizpita shto je — amo, tamo ele se dokaxe da je Adrapovac na konaku puru ukro i da ju sada u torbi nosi, da se k vecseri pocsasti. Pravodoljubivi Relkovih uzme od njega puru i poshalje ju gazdi na trag. Adrapovca pako povali, i dade ga izbatinjati. Dok je Adrapovac batine primao, kaxu da je Relkovich svoju tamburu izvadio, i u taj par izmishljenu pysmu uz tamburu izpyvao:
>
> Adrapovac puru pecse
> Pura hoche da utecse
> Nemoj puro ti utechi
> Ja chu za te na klup lechi.
> Nemoj puro kaukati
> Ja chu za te jaukati.
>
> I moxebit visshe — shto do Mojih ushiu nije dospilo.

---

2 Divna Zečević, Pučka rukopisna knjiga s kraja 18. stoljeća. Libar "protiva svakoi zasidi diavaoskoi". "Croatica" XVII, sv. 24-25, Zagreb 1986. str.133-152.

* Adrapovci zvali su se u nashim zemljama u staro doba Trenkovi panduri, posly su frajkorci kod nas ovo ime zadobili.

Osim ovog primjera, postoji još jedan primjer u kalendarskom štivu prve polovice 19. stoljeća u kojem se kao protagonist također javlja kapetan Reljković.[3] Sve su te poučno-zabavne kalendarske pričice i anegdote bile podesne i za usmeno pripovijedanje kao i tekstovi u Reljkovićevoj knjižici: "Nek je svašta".

U Reljkovićevim poučnim primjerima, kao i u kalendarskim pričicama, javlja se popularni Aleksandar Veliki (br. 39 i 40), omiljeni lik u folklornim predajama i srednjevjekovnoj književnosti. Nakon anegdote o Aleksandru, u namjeri da približi kršćanski nauk čitatelju, Reljković razvija parabolu (br. 40) koju označuje naslovom: "Prilika", dakle, primjer, egzempel, što znači da se ovdje parabola javlja pod širim značenjem primjera (Beispiel), pa se u paraboli Isus javlja kao: "nebeski veliki Aleksander", apostoli su "generali", a Evanđelje je "regulament" po kojem treba "eksercirati" vojsku za vojevanje protiv iskušenja vraga: "kad jim počme lažljivo obećavati dug život i kraljestva ovoga svita, ako mu se poklone":[4]

Pouka je u paraboli realizirana približavanjem i usporedbom dva odijeljena svijeta, dvojice velikih vođa, svjetovnog i duhovnog; približavanjem ovozemaljskog i onozemaljskog svijeta pokazuje se čitatelju njihova sukladnost i realizira se nabožna pouka.

Poučni primjer anegdotskog karaktera koji prethodi ovoj paraboli pod naslovom:"Aleksandar Veliki" utoliko je manje anegdota ukoliko joj je težište više na pouci, a ne na osvijetljenju ličnosti Aleksandra Velikog. Vojniku koji nosi isto ime, vojskovođa kaže: "Jali se vladaj kako Aleksander, jal ne nosi moga imena." Dovođenjem u odnos običnog vojnika i velikog vojskovođe, umanjuje se veličina kako bi postala pristupačna za "jednoga prostog vojnika" pa prema tome izuzetne veličine nisu nedostižne.

Osim u paraboli koju naziva jedamput "prilika", a drugi put "promišljavanje", Reljković donosi kršćansku pouku po uzoru na njemačke kalendare stavljajući kršćanski nauk u nekršćanski okvir: "Turčin pita muftiju kako bi imao živiti na svitu", slijedi deset muftijinih savjeta nastalih analogno prema deset Božjih zapovijedi. U kalendarskoj pričici poslužit će primjer Turčin također okvirno kao distancirani promatrač raspusnih pretjerivanja u pokladnim danima.[5]

Popularnost srdnjevjekovnih pitanja i odgovora nastavit će se na izravan i neizravan način u 19. i 20. stoljeću u kalendarskom štivu. U Reljkovićevoj knjižici pod brojem 20. odgovara se na pitanje: "Što je najgore na svitu"; značajnost odgovora podvači se činjenicom da na pitanje odgovaraju tri mudraca "jedan iz Grčke, drugi iz Indije, a treći iz Persije", međutim usvaja se kao konačni i neosporni odgovor što ga daje trgovac iz Carigrada: "Ne ima gorje stvari na svem svitu što je zla ćud".[6]

Nije slučajno da pobjeđuje odgovor "jednog trgovca iz Carigrada" posljednju riječ, naime, ima mudrost koja dolazi ne od mudraca, grčkog, indijskog i persijskog, nego iz iskustva svakodnevnog života u štivu koje je namijenjeno za pouku tom istom svakodnevnom životu.

---

3 "Novi I Stari Kalendar Slavonski Za Prosto Godishte 1835. Na korist i zabavu Slavonacah sloxi A. Ph. od H. P. u G. S– dopushtenjem Stareshinah. Pritiskan u Ossiku. Slovima Divaldovima privileg. Knjigotisca." U rubrici "Razlicsite pripovisti" nalazi se i slijedeća: "1. Jedne sushne godine pokojni Kapetan Relkovich u svoju bashcsu...".

4 Djela Matije Antuna Reljkovića. Priredio za štampu i uvod napisao: Tomo Matić. JAZU, SPH knj. 23. Zagreb 1916. "Nek je svašta" str. 633.

5 Djela Matije Antuna Reljkovića. navedeno djelo, str. 621.

Kalendarski primjer kršćanske pouke u nekršćanskom okviru vidi: "Danicza zagrebechka ili Dnevnik za prozto leto 1845. Z-Tolnachnikom hisnem vszakoverstneh na haszen y prikratchenye vremena szlusechech. Vu Zagrebu, pritizkana vu Ferencza Suppan szlovotiszki." na str. 85: "Szud nekojega Turchina od nasheh fashinzkeh veszely".

6 Djela Matije Antuna Reljkovića, str. 617.

U anegdotskoj pričici: "Prava ispovid oprašta sužnja s galije", u Reljkovića se javlja "Duka od Osone" u lutajućem motivu u kojem se kasnije u kalendarskim primjerima javlja car Josip. U Reljkovićevu pripovijedanju težište je na razrađenoj pouci, pa je opširnošću pouke neutraliziran anegdotski karakter odgovora. "Duka od Osone" oslobađa sužnja s galije zato što ovaj priznaje krivicu. U kalendarskoj varijanti, car oslobađa lopova koji priznaje da je ukrao kokoš, dok svi ostali tvrde da su nevini došli u zatvor. Reljković pripovijeda i vodi dijalog u govornom idiomu: "i poče pitati jednoga po jednoga, zašto je prikovan na galiju. Jedan reče: "Za pravo Boga." Drugi veli: "Ni za što". Treći reče: "Nisam ni mater za sisu ujio"[7].

I dok su anegdote sažeto ustremljene odgovoru, poanti, u Reljkovića je taj odgovor u drugom planu. U prvom je planu poučno razrađeno pokajanje, pa je pouka realizirana potenciranjem veličine učinjenog prijestupa. S vremenom će se, međutim, veličina krivice smanjivati dok se ne pojavi svedena na jednu kokoš, time se poanta izoštrava, car kaže da se otjera lopov kako ne bi pokvario sve nedužne oko sebe. Reljković, krajem 18. stoljeća, iz poučnih razloga barata s velikim prekršajem u težnji ne za efektnom poantom nego za djelotvornom poukom. Fra Šimun Radić Gudelj u svojoj poučnoj rukopisnoj knjizi (1794.) služi se i prijetnjom pakla, ali i izdašnim obećanjem oproštenja grijeha. I jednom i drugom piscu podjednako je na prvom mjestu stalo do ispravnog svakodnevnog življenja.

I pokajanje i pouka dolazi iz usta prekršitelja, ništa se ne prepušta slobodnom zaključivanju čitatelja:

"Samo jednoga najde kralj, koji mu odgovori: "Ja se bojim, da ne smutim Vaše Veličanstvo kazujući redom sve opačine, koje sam počinio, jerbo ne ima Božje ni kraljevske zapovidi, koju ja nisam pristupio, i ja sam poznajem iz toga, da sam višala zaslužio, jerbo su drugi za manje grihe glavu izgubili, a meni po srići pravica se smilova i odsudi na uvik na galiju. Život je sladak, opet volim i ovu muku trpiti na ovom svitu nego uvik na onomu."

Tek nakon pouke, može se reći i samokritike prijestupnika, slijedi oslabljena poanta: "Tirajte, reče, ovoga zločinca s galije, da ne pokvari te druge ljude, koji nisu ništa krivi".

U "promišljavanju" koje slijedi nakon poučno-zabavnog primjera: "Oficir spava u crkvi", Reljković razvija parabolu o ovozemaljskoj i nebeskoj kraljevskoj kući i započinje polemiku s prosvjetiteljima koje uspoređuje s oficirom što spava u crkvi.

Reljković u polemici daje prednost srcu, a ne razumu. Reljkovića ne fascinira kompjutorska sposobnost pamćenja koju smatra glavnom odlikom razuma, kako se može zaključiti iz teksta. Uza svu svoju utilitarističku orijentaciju u pisanju, Reljković se opredjeljuje, u stvari, za zaštitni znak romantike, za srce:

"Ali on ništa od svega toga ne razumi. Zašto? Jerbo ne ima prave vire. Reći ćeš možebiti, štioče: "Onaj oficir kaže, da je on *illuminatus,* prosvitljen, aufgeklart i da ima Sveto pismo u malom prstu. Neka ima; bolje bi bilo da ga ima u srdcu nego u malom prstu, jerbo je mali prst daleko od srca".[8]

Premda Reljković vodi polemiku u poučno-nabožne svrhe, njegovo opredjeljnje za srce, a ne za razum, treba promatrati u širem književnom konteksu odnosno u konteksu priprema hrvatske književnosti za romantizam koji će uslijediti u 19. stoljeću.

Iz didaktičkih razloga Reljkovićeva se parabola razriješava u polemici. Unutar promišljavanja: "Bolje je posli smrti razdiliti dici svoje imanje nego jim dati sve iz ruku za života pak se spustiti na njiovu hranu" — ispričao je Reljković Ezopovu basnu kao sažetu usporedbu s poučnom situacijom u kojoj se našao čovjek koji traži savjet od prijatelja: "Ti mene karaš kao Esopova lisica vuka, kad je u bunar upao. On nju moli, da ga najprije izvadi

---

7 Djela Matije Antuna Reljkovića, str. 616.

8 Djela Matije Antuna Reljkovića, str. 628.

iz bunara, dok nije utonuo, pak onda da ga kara, a ona sve slidi: "Što si radio oko bunara? Jesam li te uvik učila, da ne skačeš oko bunara, da je bunar dubok!" U tomu vuk utonu. Ako me dakle možeš pomoći, prijatelju, pomozi mi, dok nisam od glada umro, pak me onda karaj: ja ću ćutati, jer sam sam sebi kriv".[9]

Pouka se potkrepljuje — poukom, pa se unutar veće cjeline osamostaljuju manje poučne cjeline od kojih se za posljednju može reći da je armirana s basnom. Tendencija osamostaljivanja manjih cjelina unutar većih cjelina, karakteristična je pojava u srednjevjekovnom štivu.

Raznovrsnost zastupljenih književnih vrsta u Reljkovićevoj knjižici: "Nek je svašta" veća je od one koju sam okvirno navela. Knjižica završava opširnom legendarnom pričom: "Historija od Jefrema" koja je ispripovijedana u formi dijaloga kao i spomenuto već promišljavanje: "Bolje je posli smrti razdiliti dici..." što sobom nosi i mogućnost za realizaciju poučne scenske izvedbe.

Reljkovićeva poučna zbirka: "Nek je svašta" pruža na kraju čitateljima omiljenu pučku književnu perspektivu jednakosti svih ljudi pred smrću; završava opomenom i prijetnjom sa četiri daske:

> "Kad tvoj otac umre, načiniću mu škrinjar lis od orahovih dasaka i obšit ga crnom kadifom sa žutima klinci, nek se većma sja. Njegov kmet dobit će sanduk od rastovih dasaka s drvenimi klini sastavljen pak će to biti svejedno, jerbo je čovik jedan kao i drugi gol došao na ovaj svit i gol mora ovaj svit ostaviti..."[10]

U procesu sekularizacije hrvatske književnosti težnja za jednakošću ljudi i ravnopravnošću prerast će nabožni i ući u povijesni kontekst. U sferi pučke književnosti, međutim, nastavit će se u 19. i 20. stoljeću pučka zabavno-poučna i nabožno-poučna književna produkcija.

Činjenica da je Reljkovićeva poučna zbirka:"Nek je svašta" doživjela i drugo izdanje, 1804., ukazuje na to da je njeno poučno štivo bilo prihvaćeno i rado čitano.

---

9 Djela Matije Antuna Reljkovića, str. 624.

10 Djela Matije Antuna Reljkovića, str. 655.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 133-140, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 808.61/.62-5(091):886.2"17"
Rad primljen 01. 03. 1985.

BRANKA TAFRA, *Zagreb*

SLAVONSKI GRAMATIČARI U 18. STOLJEĆU

Slavonija je u drugoj polovici 18. stoljeća dala trojicu gramatičara: Blaža Tadijanovića, Matiju Antuna Reljkovića i Marijana Lanosovića. Sva trojica imaju veze s Gradiškom, Tadijanović je umro u Cerniku, a Reljković i Lanosović su se rodili u njezinoj okolici. Mada sam dosad dotakla sva tri jezična priručnika iz 18. stoljeća u radovima o Tadijanoviću i Lanosoviću,[1] pokušat ću u ovoj prilici, slijedeći misao prof. Katičića[2] da nam treba mnogo ponovljenih krstarenja putovima hrvatskoga književnog jezika, povući nove paralele između njih. Malo po malo, zahvaljujući i ovakvim simpozijima, otkrivamo i bolje upoznajemo sve one koji su u našoj kulturi i znanosti ostavili svoje tragove. A za proučavanje ima još dosta. U Hrvatskoj traje gotovo pet stoljeća leksikografski i četiri stoljeća gramatičarski rad. Od Valentiana i Vrančića, Kašića i Mikalje napisan je priličan broj što rječnika, što gramatika. Oni su dragocjen rudnik za povijest hrvatskoga književnog jezika, za povijesnu dijalektologiju, povijesnu leksikografiju, povijest gramatike i uopće za povijest hrvatskog jezika. Iz njih se može dobiti i niz izvanjezičnih informacija, npr. Lanosovićevi rukopisni rječnici pokazuju autorovo poznavanje filozofije, botanike, matematike, njegovu učenost, ali, što je najvažnije, pokazuju stupanj do kojega su pojedina područja ljudskog duha u svom razvoju došla.

Gramatika kao opis strukture nekog jezika i pravila o njegovoj upotrebi sporo je doživljavala promjene, kao što su se uostalom i promjene u jeziku sporo odvijale. Zahvaljujući tome, moguće je pratiti međusobne gramatičke utjecaje.

Svakako da su prvim gramatikama pojedinih evropskih jezika predlošci bile grčke i latinske gramatike. To je vidljivo i u prvoga našega gramatičara Bartola Kašića,[3] a preko njega i u drugih naših gramatičara. Prijeko je potrebno da se posveti veća pažnja povijesti gramatike u nas, da se utvrde uzori, istraže zajedničke crte i posebnosti u svakoj gramatici. Zbog nesretne povijesne konstelacije u kojoj su se stoljećima nalazili naši krajevi, potčinjeni tuđinskoj vlasti, gramatički su priručnici bili dvojezični, pa i višejezični, jer se i nastava odvijala na stranom jeziku. Osamljen je primjer Šime Starčevića koji je 1812. napisao "Novu ričoslovicu iliričku" ikavskim štokavskim ličkim dijalektom. Tek će za potrebe školstva sredinom 19. st. gramatike hrvatskog jezika biti konačno pisane hrvatskim jezikom.

1 Vidi Zbornik o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću, JAZU, Centar za znanstveni rad, Osijek 1981; Zbornik o Marijanu Lanosoviću, JAZU, Zavod za znanstveni rad, Osijek 1985..

2 R. Katičić, Predgovor knjizi: Z. Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1978, str. XVII.

3 R. Katičić, Gramatika Bartola Kašića, Rad JAZU 388, Zagreb 1981.

Slavonija je dala dosta gramatičara. Da se podsjetimo onih najstarijih. Za manje od stotinu godina iz Slavonije su potekla šestorica gramatičara: Blaž Tadijanović, Matija Antun Reljković, Marijan Lanosović, Ignjat Alojzije Brlić, Andrija Torkvat Brlić i Vjekoslav Babukić. U drugoj polovici 18. st. za samo 34 godine izišlo je čak osam izdanja triju gramatika koje su napisali Slavonci. To najočitije govori da je potreba za jezičnim priručnicima bila velika, što je bilo u duhu ondašnjih prosvjetiteljskih ideja.

Prije prvih "slavonskih" gramatika napisane su u dosta velikom vremenskom rasponu samo dvije gramatike hrvatskog jezika: Kašićeva 1604. god. i Della Bellina 1728. god.[3a] "Slavonske" se od njih razlikuju najviše po kompoziciji. Osim gramatike tu su još i rječnici, obrasci konverzacije i još štošta, "svašta pomalo", kako bi Blaž Tadijanović rekao. Njegova mala jezična vježbenica "Svašta pomalo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik" stoji na početku jezikoslovnog rada u 18. st. u Slavoniji.[4] Silom prilika Tadijanović je postao jezikoslovac. Kao kapelan dobrovoljno je ostao sa svojim krajišnicima u zarobljeništvu u sedmogodišnjem austrijsko-pruskom ratu. Tu je na molbu mnogih napisao svoju knjižicu kako bi svojim sunarodnjacima olakšao da nauče njemački, a i da dobiju osnovne pouke o materinskom jeziku. Reljković je bio vojnik, vičniji sablji nego peru, a napisao je "Novu slavonsku i nimačku gramatiku",[5] dotad najveću hrvatsku gramatiku, kao uostalom i sva svoja djela, da bi podigao svoje Slavonce iz neznanja. Lanosović je pak bio dosta učen. On piše latinsku gramatiku za potrebe svoga profesorskog rada i u jeku marijoterezijanske germanizacije "Neue Einleitung zur slavonischen Sprache"[6] da bi stranci mogli naučiti "ilirički iliti slavonski". Svjestan je da na tlu Habsburške Monarhije gdje žive razni narodi nema zajedničkoga življenja bez međusobnoga jezičnog komuniciranja, pa u treće izdanje dodaje još i ekvivalentni dio na mađarskom. Tako su ti jezični priručnici mogli poslužiti za učenje više jezika. To se vidi i iz Reljkovićevih riječi: "Otačbini mojoj skoro ništo drugo ne fali, nego još jedna slavonska, i nimačka gramatika, koja i za udržanje vlastitog jezika bi slúžiti mogla, i mládeži slavónskoj, za naučiti nimački jezik, kakono i Nimcem, za primiti slavonsko govorénje, bi ù pomoći bila" (str. IX).

Glavni dijelovi tih triju jezičnih priručnika jesu rječnik i gramatika, u Reljkovića i Lanosovića najveći je dio gramatika (u prvoga 331 str. a rječnik 88, u drugoga 115 i 78 str.), a u Tadijanovića rječnik (120 str.), a gramatika je zaista mala (samo 14 str.). U Tadijanovića i Reljkovića riječi su u rječnicima grupirane po pojmovnim grozdovima (npr. ribe, kupovanje, odjeća, zanati), u prvoga neabecedirane i razvrstane po vrstama riječi (imenice, pridjevi, prijedlozi, uzvici, glagoli), a u drugoga djelomično abecedirane, uglavnom imenice (kao u Patačićevu rječniku), pokoji glagol i devet stranica zasebno pridjeva. Takvih rječnika s popisom riječi po semantičko-leksičkim grupama, osim rukopisnoga Patačićeva latinsko-ilirskog dikcionara (također iz druge polovice 18. st.), nije bilo u starijoj hrvatskoj leksikografiji, pa uzore treba tražiti u stranim leksikografijama.[6a] Lanosović ima rječničku građu svrstanu po abecedi, a unutar svakoga slova razdioba je po vrstama riječi, dolaze najprije imenice, pa pridjevi, glagoli i ostale vrste riječi. Lijeva strana u rječnicima prve dvojice je hrvatska, a desna njemačka, u Lanosovića je obratno. U sva tri priručnika nalaze se obrasci konverzacije u različitim prilikama (nešto slično danas bismo pisali za turiste). To je dobar metodski

---

3a Tu bismo još mogli pribrojiti i općeslavensku gramatiku Jurja Križanića iz 17. st. jer se iz nje može konstruirati hrvatska gramatika. Vidi: M. Moguš, Križanićeva hrvatska gramatika, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 19, Zagreb 1984.

4 B. Tadijanović, Svašta pomalo (214 str.), Magdeburg 1761, Tropava 1766.

5 M. A. Reljković, Nova slavonska i nimačka gramatika (XXX +552+8 str.), Zagreb 1767, Beč 1774, 1789.

6 M. Lanosović, Neue Einleitung zur slavonischen Sprache (271 str.), Osijek 1778, 1789, 1795 (3. izdanje pod naslovom: Anleitung zur slavonischen Sprachlehre).

6a U Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci pregledala sam neke jezične priručnike iz 18. st. Slične je koncepcije npr. rječnik u gramatici: Pierre Rondeau, La parfaite grammaire royale françoise et allemande, Leipzig 1716.

postupak za učenje stranog jezika, što zna i Tadijanović: "Evo ti mećem način kako moreš brzo naučiti njemački govoriti" (str. 134). Da su takvi priručnici bili potrebni, vidi se na primjeru konverzacijskog priručnika malog Zvanika talijansko-hrvatskog[7] koji je izlazio čak od 1655. do 1804. god. Tadijanović i Lanosović imaju još obrasce pisama na hrvatskom i njemačkom, zatim titulaturu, prvi na francuskom, a drugi na njemačkom i hrvatskom. Tadijanović ima poslovice i tablicu množenja (možda po uzoru na Habdelića koji u dodatku svoga rječnika također ima tablicu množenja), u drugom izdanju naredbe i upute za vojnike, a Lanosović popis osobnih imena, zvanja i svetkovina. Slični dodaci nalaze se i u nekim drugim gramatikama, npr. Ljuštinina talijanska gramatika (1794. god.) sadrži još rječnik, dijaloge, kratice, razgovore, Appendini (1808) donosi poslovice i razgovore, Starčević (1812) pisma (uz napomenu da im nije mjesto u ričoslovici ali da će koristiti), a I. A. Brlić (1833) poslovice, razgovore, izraze, dosjetke. Tako koncipiranih jezičnih priručnika bilo je i na drugim stranama (npr. njemačko-talijanski, njemačko-francuski)[8] i trebalo bi mnogo truda da se istraže i otkriju predlošci našim knjigama. Slavonski su priručnici dakle po vanjskoj formi bliski, s tim što svaki ima svojih posebnosti. A sada zavirimo malo u njih.

Već je dosta pisano o grafijskim problemima u ono vrijeme i pokušajima da se oni riješe. Ovdje je dovoljno reći da su grafijski sustavi trojice slavonskih gramatičara uglavnom slični. Ono što je važno, grafijska rješenja su im jednoznačna, pa prema tome i razlikovna, te je lako utvrditi fonemski inventar i fonemske promjene. Sva trojica slijede antičku tradiciju pa gramatiku počinju poglavljem o ortografiji. Najprije govore o slovu, koje za njih, opet u duhu tradicije, ima dva značenja: glas i pismeni znak za taj glas. Međutim, Reljković zna da su to dva pojma kad kaže da slovo *l* ima dva glasa u riječima *labud* i *kralj,* ali ne zna da su *l* i *lj* i dva glasa i dva slova. Reljković je uočio razliku između glasova (u njega slovā), pa ih dijeli na glasovita i neglasovita (samoglasnici i suglasnici). Zapazio je jedinice niže i više razine: slovo, silaba, rič, razgovor. Razgovor je za njega rečenica, pa kao što Alvares u svojoj latinskoj gramatici kaže da rečenica nastaje iz riječi,[9] tako i on kaže da "razgovor... bude od riči" (str. 23).

Iz dosadašnjih radova o slavonskim piscima iz 18. st. poznato je da su oni što se tiče jezika probili regionalne granice i da su rado preuzimali jezične elemente iz drugih dijalekata. Najočitije se to vidi po upotrebi dvojakog, pa i trojakog refleksa jata (Lanosović: vrime-vrijeme-vreme), po pisanju konsonanta *h,* koji se ne nalazi u njihovu govoru (ima tu i pretjerivanja, npr. Reljkovićevo hakanje: *hodilo* za odijelo), i po bogatoj leksičkoj sinonimici. Druga polovica 18. st. kada se u Slavoniji javlja književnost i jezikoslovni rad jest veoma značajno vrijeme za hrvatski književni jezik jer tada počinje standardizacija. Standardizacijska su kretanja išla prema ikavskoj zapadnoj novoštokavštini, ali se u slavonskih pisaca nalaze i crte novoštokavštine ijekavskog tipa. Trojica su naših gramatičara iz krajeva čiji govori spadaju u slavonski dijalekt, odnosno u posavske govore po Ivšiću. On je osnova njihovih gramatika, ali one od njega dosta odstupaju. Današnji govor Tadijanovićeva rodnog Rastušja je ikavskoijekavski tipa *díte, djèca.* U Tadijanovićevoj gramatici preteže ikavski refleks jata s mnogo ijekavizama, nešto ekavizama, ali bez neke pravilnosti. Govor Lanosovićeve Orubice i Reljkovićeva Davora jest ikavski. Reljković je u svojim djelima ostao ikavac unoseći pokoji ijekavizam. Lanosović je također ikavac i po rođenju i po uvjerenju. On izrijekom kaže da treba pisati *vrime,* a ne *vrieme* i *vrjeme* i da neki pišu *ie* ili *je* kako bi samo okitili govor. No, u svojoj "slavonskoj" gramatici ima dosta ijekavizama, pa često i nepravilnih (bjeli, bjeda, lijepšega). Različite reflekse jata imao je već prvi slavonski

---

7 V. Putanec, Zvanik talijansko-hrvatski, Rasprave Zavoda za jezik IFF, IV-V, Zagreb 1979.

8 Vidi: J. Jernej, Povijest talijanskih gramatika na hrvatskom ili srpskom jeziku od 1649. do 1900. Rad JAZU 388, Zagreb 1981. Tu se spominje više takvih djela.

9 Vidi: R. Katičić, n. dj. u bilješci 3, str. 4.

leksikograf fra Matija Jakobović[10] (vinac-vijenac, čovik-čovjek), a i ponajbolji književnici kao Kanižlić (npr. posli-posle-poslije)[11]

Sva trojica slavonskih gramatičara uočila su distinktivnu ulogu našega akcenta, pa su akcenatske opozicijske parove nastojali grafijski različito prikazati stavljanjem nadslovaka, geminacijom i pisanjem slova *h* koje nema fonemsku vrijednost. U Tadijanovića nalazimo ove parove:

rahna (hrána) ~ ranna (rȃna)
mahlo (mãlo) ~ mallo (mȁlo)
sahm (sãm) ~ sam (gl. enklitika)

Reljković akcentira svoje riječi ili udvaja slova:

dûga (Regenbogen) ~ dugga (eine Fasstaube)
faliti (loben) ~ falliti (fehlen)
kúpiti (kaufen) ~ kuppiti (sammeln)
lùk (Bogen) ~ luk (Zwiebel)
lûg (Asche) ~ lûg (Wald) itd.

Lanosović je otišao dalje u razabiranju pojava na fonološkom planu. U trećem izdanju svoje gramatike uočio je distinktivnu funkciju i fonema i akcenata:

bak (Stier) ~ pak (dernach)
brati (lesen) ~ prati (waschen)
čep (Zapfen) ~ džep (Tasche)
paasti (weiden) ~ pasti (fallen)
paas (Gurtel) ~ pas (Hund)
hititi (eilen) ~ hittiti (wersen)
mogu (ich kann) ~ moguh (sie kȍnnen)
kupiti (kusen) ~ kuppiti (klauben, sammeln) itd.

Tadijanović i Lanosović nemaju akcenatskih znakova (Tadijanovićev poneki, koji ne može pomoći da otkrijemo njegov akcenatski sustav, možemo zanemariti). Nedosljedno pišu konsonantske geminate za kratke slogove, vokalske geminate i neetimološko *h* za duge slogove, pa se o njihovu akcentu ne može mnogo ni reći. Reljković je akcentolog, on u uvodu opisuje tri akcenta dosta uspješno. Veća mu je greška što kratke slogove nije uopće označavao. U našoj je lingvističkoj literaturi izneseno mišljenje da je od Kašića do Antuna Mažuranića postojao kontinuitet u porabi akcenatskih znakova, tj. da se akutom bilježio dugosilazni, a cirkumfleksom dugouzlazni (i čakavski akut)[12]. Toj konstataciji treba dodati da se gravisom najčešće bilježio kratki slog. Međutim, Reljkovićev se znakovni sustav za akcente potpuno razlikuje od Kašićeva, što se može vidjeti iz ove tablice:

gramatičar	akcent		
	kratki	dugi	
		uzlazni	silazni
Kašić	\	^	/
DellaBella	\	^	/
Reljković		/	\
Appendini	\	^	/
Starčević[12a]	Ø ^	/	\
I. A. Brlić	^	/	\
Babukić	\	^	/
Mažuranić	\\ \	^	/

10 M. Kosor, Najstariji slavonski dikcionar, Rad JAZU 315, Zagreb 1957.
11 J. Vončina, Jezik Antuna Kanižlića, Rad JAZU 368, Zagreb 1975, str. 50.
12 R. Katičić, n. dj., str. 34.
12a Reljković o kratkim slogovima ne govori i ne označava ih, dok Starčević pravilno opisuje oba kratka akcenta (u tome mu pripada prvenstvo), ali za kratkosilazni nema posebnog znaka. Kako mu je mjesto prepoznatljivo, možemo ga bilježiti kao nulti akcenatski znak.

Vidi se da je Reljković bilježio akutom dugouzlazni, a gravisom dugosilazni. Imao je još i cirkumfleks, ali je Ivšić[13] dokazao da mu je taj znak bio zalihostan. Reljković je svojim bilježenjem dugih slogova mogao utjecati na Starčevića i Brlića jer su se obojica služila njegovom gramatikom. Možemo zaključiti da je od Kašića do Antuna Mažuranića postojao kontinuitet u porabi istih znakova, ali su oni u gramatikama imali različite vrijednosti. Pri tome ni jedan gramatičar nije bio dosljedan u bilježenju i često su miješali znakove, počevši od Kašića pa nadalje.

Poslije ortografije Tadijanović, Reljković i Lanosović prelaze na morfologiju, pa na početku sklanjaju pokaznu zamjenicu *ovaj*, koja odgovara njemačkom članu, iako Reljković kaže da "artikulusu" u slavonskom nema mjesta. Kašić ima član samo u nominativu da bi označio rod, Tadijanović i Reljković u cijelim paradigmama, a Della Bella i Lanosović ga nemaju. Kroz gramatike se od Kašića do u 19. st. provlači uvrštavanje ablativa u padežni inventar, što je bilo slijepo povođenje za latinskim padežnim sustavom. Tek će Appendini izbaciti ablativ, iako je naziv zadržao (instrumental naziva "ablativ", a lokativ "ablativ²"). Tadijanović ima šest padeža kao što je i u latinskom, Reljković sedam (sedmi je instrumental), Kašić, Della Bella i Lanosović u jednini sedam, a u množini osam. Još će i Voltiggi u maloj gramatici pred rječnikom i Appendini zadržati nejednak broj padeža u jednini i množini, a sve zbog povođenja za Kašićem koji je krivo prosudio da osmi padež, tj. lokativ, ne treba uzimati jer je u jednini jednak dativu. Lanosović je tu nedosljednost ispravio u trećem izdanju pa je izjednačio broj padeža na osam u oba broja.

Ablativ je primjer kako često gramatičari preuzimaju jedan od drugoga neka rješenja bez dubljeg promišljanja. Srećom bilo je tu i dobrih rješenja kao npr. podjela imeničke deklinacije prema nastavku u Gsg. na tri vrste: *a, e, i*. Tako je to bilo u hrvatskoj gramatičkoj tradiciji sve od Kašića, još i u ilirskim slovnicama, pa i kasnije (Parčić 1873, Veber 1876), a onda su pod utjecajem Vuka Karadžića prevladali drugi kriteriji (po rodu i po nominativnom završetku najčešće), da bi se tek Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika[14] vratila na staru gramatičku praksu.

U dijakronijskom presjeku 18. st. je vrijeme kada u štokavskom narječju dolaze novi oblici, a istovremeno supostoje stari, što se u deklinacijskom sustavu najbolje vidi u D-L-I pl. Zbog različitog broja padeža možemo usporediti samo D i I pl. u Reljkovića i Lanosovića.

	imenička deklinacija		
	a	e	i
Reljković	om/em, im	am, ama	im, ima
Dpl.			
Lanosović	om/em, im	am	im
Reljković	ih, im, ima	ama, ami	ima
Ipl.			
Lanosović	ima, imi	ama, ami	ima, imi
	pridjevsko-zamjenička deklinacija		
Reljković	im	ima	
Dpl.		Ipl.	
Lanosović	im, em	ima, imi	

Zanimljivo je da slavonski gramatičari za navedene padeže donose novije nastavke (uz stare) i da među morfološkim kategorijama nemaju dvojinu, iako su za posavske govore karakteristični morfološki arhaizmi, a da ilirski gramatičari Babukić, Mažuranić i Veber

13 S. Ivšić, Akcenat u Gramatici Matije Antuna Relkovića, Rad JAZU 194, Zagreb 1912.

14 S. Pavešić i dr., Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Školska knjiga, Zagreb 1979.

imaju dvojinu, pa prema tome i samo starije nastavke. Reljković i Lanosović pravilno su zapazili gramatičku kategoriju živo/neživo u deklinaciji imenica muškoga roda, dok je Kašić nije uočio, što mu je svakako velik propust (u njega je Asg. *goluba, vitra*). Reljković objašnjava: "Sva imena prve declinatie, ili pregíbanja koja su muškoga pokolènja, pak su neživúća, imaju ù accusativu singul. kako i ù nomin. napríliku: ... Dàj mi taj nóž...a nie: Daj mi toga nóža" (str. 67-68). Lanosović slično kaže da je nepravilno *Daj mi noža, kruha, prsta,* nego da treba *Daj mi nož, kruh, prst.* Reljković je dobro uočio i sinkretizam N-A-V u oba broja imenica srednjega roda: "Sva imená neznanóg pokolénja imaju tri casusa jednáka... Nominativum, Accusativum und Vocativum" (str. 68).

Veći propust naših starih gramatičara jest i nerazabiranje nominalne deklinacije neodređenih pridjeva. Kašić i ne spominje kraće oblike, Della Bella kaže da *-og* i *-om* ispadaju pa ostaje *dobra, dobru,* a Lanosović da se izbacuje pretposljednji slog i navodi isti primjer. Ni kasnije gramatičari, kao Voltiggi i Appendini, nisu uopće razlikovali nominalnu deklinaciju pridjeva. Della Bella, Lanosović, Voltiggi i Appendini (njihove gramatike imaju dosta sličnosti) daju sklonidbeni obrazac pridjeva *dobar,* a Reljković na početku poglavlja o pridjevima obrađuje komparativ (kao što je i u latinskim gramatikama, što ima opravdanja jer se deklinacija pridjeva obrađuje uz deklinaciju imenica) i zajedno daje paradigme sva tri stupnja. Tu baš nije bio uspješan u opisu jer nema homonimne nastavke za G-D-I pl. za sva tri roda, nego nastavci za srednji rod u tim padežima odgovaraju nastavcima ženskog roda u jednini. Sintaktičku upotrebu određenog i neodređenog lika pridjeva zapazili su i Reljković i Lanosović, a prije njih Kašić i Della Bella. Kašić to lijepo pokazuje zgodnim primjerom: "Mladi konj brz jest." Tim gramatičarima nije bila jasna kategorija određeno /neodređeno. Za njih je jednostavno postojao pridjev koji završava na suglasnik ili na samoglasnik. I u opisu zamjenica bilo je lutanja. Kašić, Della Bella i Mažuranić zamjenicu *on* ubrajaju u pokazne, kao što je to u latinskim gramatikama, a Reljković i Lanosović svrstavaju je u lične. Povratnu zamjenicu *sebe,* kao i lične Kašić ubraja u pokazne, Della Bella u primitivne (tj. primarne), Reljković nema obrađenu zamjenicu *sebe,* a Lanosović pravilno postupa, zamjenice *ja, ti, on* svrstava u lične, a zamjenicu *sebe* u povratne.

Utjecaj latinskih gramatika vidljiv je u našim starim gramatikama u opisima na svim razinama. Našim se gramatičarima može ponekad zamjeriti da nisu dovoljno poznavali svoj jezik kad su preslikavali i one kategorije kojih nema u hrvatskom ili srpskom jeziku. Većinom je to bilo zato što ni znanost o jeziku nije sa svojim dostignućima davala osnove za bolje razumijevanje jezičnog ustrojstva. Među većim promašajima svakako je opis glagola. Kako u hrvatskom jeziku nema nekih gramatičkih kategorija koje imaju grčki ili latinski, to su hrvatski gramatičari bili na muci kako da ih uvrste u svoje gramatike. Tako npr. Kašić i Della Bella među glagolske načine ubrajaju i konjunktiv, optativ i potencijal, Reljković optativ i konjunktiv, Lanosović pa kasnije čak i Babukić konjunktiv, s tim da ih određuju samo značenjski, a ne morfološki. Na latinske gramatike oslanja se i podjela glagola na tri vremena. Prvo imaju podjelu na sadašnje, prošlo i buduće vrijeme, a tek sekundarno razdiobu prošlog i budućeg vremena, gdje se u potpunosti ne slažu. Tako Tadijanović prošlo vrijeme dijeli na "vrime nesvršeno" i "vrime svršeno", a Reljković na "na polak prošasto" (imperfekt), "prošasto samostavno" (aorist), "prošasto sastavljeno" (perfekt), "cilo prošasto" (pluskvamperfekt). Od Kašića je preuzimana podjela na tri konjugacije: *am, em, im,* koja ne zadovoljava u potpunosti jer se osniva samo na prezentu. Starčević se u svojoj gramatici kritički osvrnuo na opise glagola u dotadašnjim gramatikama. Kaže da svaki "ričoslovac" druga daje vremena ugledajući se na njemački, talijanski ili latinski, ponekad i netemeljito jer stavljaju i ono čega nema ni u jednom jeziku. Najteže je bilo prvom gramatičaru jer utrtih putova nije bilo. Na Kašića se kasnije naslanjalo, ali i odstupalo od njega. Kašićeva definicija glagola (da uzmemo jedan primjer) ima morfološku odrednicu: "Glagol je vrsta riječi koja ima načine i vremena, ali nema padeža" (str. 82). Već Tadijanović ima djelomično semantičku odredbu glagola: "Rič jest jedan glas, koji ukazuje biće, činenje, ili trplenje, i to u jedno stanovito vrime

sadanje, došasto, ili prošasto" (str. 130). Reljkovićeva je definicija gotovo identična: "Verbum jest jedna rìč, koja štogod biti, činiti ili trpiti ùkazuje: i tò u vrimenu sadašnjemu, prošastomu, i došastomu" (str. 127).

U opisu sintakse naši stari gramatičari nisu bili mnogo uspješni. Još su bili daleko od mogućnosti da opišu svu složenost sintaktičkog ustrojstva hrvatskog jezika. Uglavnom su, držeći se latinskih gramatičkih uzora, dali pravila o distribuciji vrsta riječi i njihovih oblika, tj. pravila o tome što se sve slaže uza što.

Već i ovaj letimičan pogled na gramatičke opise pokazuje da su naši prvi gramatičari dobro uočili neke jezične pojave, ali nisu još znali objasniti jezične zakonitosti, odgovoriti na pitanja kako i zašto i dati sustavan opis funkcioniranja jezika na jednom vremenskom presjeku. Tako Starčević, našavši se pred nepostojanim *a*, priznaje svoju nemoć da objasni zašto je *momak, momka,* a *junak, junaka:* "Veliko štivènje knjìga moglo bi mòžè biti i ovom na svrhu dojti, ali me tamo skoro opažena svitlost dopríti još ne pustì" (str. 27). Greške koje su radili često su dolazile od toga što su modele gramatičkih opisa drugih jezika, najčešće latinskoga, natezali na opis svoga jezika. Mada se u pojedinim segmentima njihova opisa provlače ista rješenja, svaki se odlikuje i samostalnim zapažanjima. O međusobnim utjecajima treba još dosta istraživanja. Rad slavonskih gramatičara 18. st. nije ostao bez odjeka. I.A. Brlić se služio Reljkovićevom i Lanosovićevom gramatikom, Starčević nekoliko puta spominje Reljkovića (bio mu je blizak jer je pisao ikavskom štokavštinom kao i on), Lanosovića spominje Voltiggi, a Fröhlich[15] priznaje da mu je Lanosovićeva slovnica mnogo pomogla.

Tri slavonska jezična priručnika veoma su zanimljiva za povijesnu leksikografiju. Propust koji je napravljen njihovim neuvrštavanjem u Akademijin rječnik bit će ispravljen u dopunama toga rječnika. Koliko god je to vrijeme bilo plodno gramatičkim izdanjima, toliko nije bilo sreće s izdavanjima rječnika. Svi su ostali u rukopisu, neki sačuvani, a neki izgubljeni.[16]

Mada se radi o skromnom leksikografskom pothvatu, jezične vježbenice Tadijanovića, Reljkovića i Lanosovića sadrže zanimljiv leksički materijal koji je najočitiji pokazatelj pišćeve svijesti o jedinstvenosti jezika na politički razjedinjenim našim područjima i autorove težnje za širom publikom. Iako ima dosta potvrda za slavonizme, u njima se sreću riječi i iz druga dva narječja. Slavoncu se mogu one činiti "nove i tuđe, ali su one prave ilirske" (kaže Tadijanović). Reljković priznaje da je pregledao "ričnik dalmatinski, horvatski, pemski i poljski", a već samo prema grafiji hrvatskih riječi koje mogu zamijeniti tuđice vidi se da je zagledao i u dalmatinske i u kajkavske rječnike:

hor. slicza,	dal. xlica
" szuszed,	" susid
" skrinya,	" shkrinja
" oczet,	" kvasina, ocat itd.

Sva tri mala rječnika bogata su sinonimima, pa se baš po njima najbolje vide prožimanja triju naših narječja i puristička težnja da se strane riječi zamijene domaćim, koliko se to moglo. Evo nekoliko primjera od mnogih sinonimnih nizova: bolta-dućan, tuča-led, gujazmija, berber-brijač, barjak-zastava, nedilja-tjedan, potiti se-znojiti se, ličiti-vračiti, čojasvita-sukno (Tadijanović), posao-rabota, brijalac-barbir, vićnica-pisnica-otajna, ocet-kvasina-sirćet, stig (stijeg)-zastava-barjak, kupa-bukara-buklija, kapa-poculica, postupaj-skalin-basamak, bječva-čorapa, novci-pinezi, cio-vas, radi-cića, kruhar-pećnik-pekar (Lanoso-

15 A. M. Richter, A. J. Ballmann i R. Fröhlich: Nemačko-ilirski i ilirsko-nemački rukoslovnik, II dio, Beč 1840, str IX.

16 Autori su im M. Jakobović, J. S. Reljković, M. Lanosović, M. P. Katančić. Zanimljivo je da ni leksikografi iz drugih krajeva u tom stoljeću nisu imali sreće sa štampanjem svojih rječnika. Bili su to I. Tanclinger Zanotti, P. Vitezović, A. Patačić, J. Jurin.

vić), grad-led, dud-murva, sud-odlučak, krojač-terzija, ćurčija-krznar, haznadar-kinčnik, galge-višala, srča-staklo, kose-vlasi, meštar-školnik (Reljković). Ne samo sinonimni nizovi u rječniku nego i cijeli leksik odražava dijalekatsku interferenciju. Ima tu i čakavskih i kajkavskih riječi, a analizom se može utvrditi iz kojih su rječnika preuzimali riječi.[17] Osobito je Lanosović rado unosio sinonime u cijeloj knjizi a ne samo u rječniku, npr. Ja sam šavač (krojač), Je li gospodin kod kuće (doma), Nećete pak po ovu cinu (cienu), Divojka je (cura je). Ima toga i u Reljkovića:Tko zvoni (zveči), Je li gospodar doma (kod kuće), Dajte mi još jedan vanjkuš (uzglavnik), Dajte mi jedan hitac šprije (sačme) itd. Nekoliko obrazaca konverzacije u Reljkovića i Lanosovića toliko su slični da se može reći da ih je Lanosović preuzeo od Reljkovića, ali je pri tom pokazao samostalnost u izboru riječi, npr.:

Reljković	Lanosović
Tko ste vi?	Tko ste vi?
Ja sam krájač.	Ja sam šavač (krojač).
Što hoćete?	Što hoćete?
Je li doma gospodin?	Je li gospodin kod kuće (doma)?
Što govorite od mojega cifranja? Neka izvole ùnútra dóći gospodine, oni će óvdi najbolje sûkno viditi, koje se može ù Béču naći.	Što govorite od mojega uresa? Moja gospodo, izvolite unutra u prodaonicu doći, vi ćete ovdi najbolju svitu viditi, koja u Osiku najti se može.

Treba ponoviti ono što je dosad isticano, a to je da su se slavonski pisci 18. st. nadovezali na jezičnu i književnu tradiciju na štokavskom narječju preuzimajući dosta elemenata iz kajkavskoga i čakavskoga. U njih su te težnje za povezivanjem narječjā bile naglašene, ali to nije bila novost. Javljale su se od prvih početaka hrvatske književnosti. Često su se upotrebljavale riječi iz drugog dijalekta kao sinonimi uz riječi iz piščeva govora. Ne samo na leksičkom planu nego i na fonološkom i morfološkom dolazilo je kod mnogih pisaca do dijalekatskog prožimanja, što se naravno odražava i u gramatikama. Za Kašića se zna da mu je jezična osnova gramatike čakavsko-štokavska, pa u njega nalazimo uz Gpl. s čakavskim nastavkom - *ov golubov* i fakultativne varijante sa štokavskim nastavcima *goluba* ili *golubi*, a u Ipl. uz *golubim* i *golubima* ili *golubi*. Dijalekatska interferencija doživjela je svoj vrhunac u Belostenčevu rječniku u kojemu riječi već imaju odrednicu porijekla (slavonizmi, dalmatinizmi). Slavonski pisci 18. st. sa svojom otvorenošću prema drugim pripremili su tlo jezičnom preporodu u kome će se i kajkavci priključiti jezičnoj integraciji i prihvatiti novoštokavski jezični izraz kao svoj književni jezik.

Slavonske gramatike 18. st. imale su kodifikacijsku ulogu u tim integracijskim strujanjima. U kojoj su mjeri one bile gramatike književnog jezika slavonskih pisaca, u kojoj gramatike posavskog dijalekta, a u kojoj možda, možemo i to pretpostaviti, piščeva idiolekta ostaje otvoreno pitanje za neka druga, veća istraživanja. Ovaj je rad imao cilj upozoriti samo na neke dobre i loše, uspješne i neuspješne strane opisa u tim gramatikama, ne promatrajući ih izolirano, nego kao dio gramatičkoga kontinuiteta u Hrvatskoj. On je samo malen prilog jednoj budućoj povijesti gramatike hrvatskog jezika, za čiju će izradbu trebati još dosta proučavanja.

---

17 Za Lanosovića sam ustanovila da je svakako poznavao Mikaljin, Della Bellin i Belostenčev rječnik i da se njima služio (v. bilješku 1), a za Reljkovića R. Aleksić tvrdi da se služio Habdelićem (v. njegovu monografiju Jezik M. A. Reljkovića, Južnoslovenski filolog, 9, 10, Beograd 1930, 1931).

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 141-145, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 808.61/.62-7(091)
Rad primljen 27.10.1984.

JOSIP H A M M, *Beč*

RELKOVIĆEVA GRAMATIKA

O Relkovićevoj Gramatici se malo pisalo: manje nego što je to - ili što bi to - bilo trebalo. Ivšić je pisao o njezinu akcentu[1] u intervalu između disertacije (*Priloga za slavenski akcenat)* i magistralne radnje o *Posavskim govorima,* pa nije čudo što je Relkovićev govor iz druge polovine XVIII stoljeća tu i tamo mjerio mjerilima svojega vremena (a razlika je između jednoga i drugoga iznosila nešto preko 140 godina). R. Aleksić je dvadeset godina poslije toga (u Biblioteci JF svez 4) objavio iscrpnu studiju o Relkovićevu jeziku[2] no i on je - kao i Ivšić - pošao faktografskim putem (tako da je bilježio sve reflekse gdje god su i kakvi god su bili) a ne ideografskim putem, tj. da se saželo i sažeto dalo samo ono što je za dotičnu građu bilo bitno, relevantno. Oni kod odstupanja od pravila kao da nisu mislili na riječi što ih je autor sam napisao na 553 strani prvoga izdanja,[3] gdje je rekao: "Najtichesh ti u ovoj mojoj Grammatiki dosta fallingih, koje u Slovih, daje jedno misto drugoga metnuto, koje na opako prevernuto, nikoje odvishje upisano, a nikoje i ostavljeno. Istinu izpovidam, dasam sam prigledao k Shtampi, alli opet nie moguche, da csoviku shtogod (akoche najmanje biti) izpod oka neutecse. Ti dakle nemojse tomu smijati, nego dobrovoljno Jezikom popravi gdi najdesh shtogod takvoga; akoli nemoresh sam popraviti, a ti pitaj drugoga, koi bolje razumie".

U novije vrijeme su se Relkovićevim jezikom i njegovom Gramatikom kod nas bavili J. Vončina,[4] Z. Vince[5] i S. Babić[6], no ne bih rekao da ijedan od njih misli da je time sve rečeno što bi u vezi s tom gramatikom trebalo reći. Neće tomu pripomoći niti ovaj prilog, i meni je - dakako post festum - vrlo žao što s njom na vrijeme nije učinjeno ono što je trebalo učiniti.

Trebalo ju je najkasnije u Appendinijevo ili u Starčevićevo vrijeme[7] ponovo izdati - ukloniti sve nepotrebno hakanje, ukloniti i latinske termine ondje gdje je za njih bio stvorio hrvatske zamjene, i zamijeniti frakturu običnom latinicom - a sve je ostalo moglo i da ostane - i tada bi se možda oni, koji su na slavenosrpski i na ekavicu prevodili Relkovićeva "Satira" i Došenovu "Aždaju sedmoglavu" možda bili lakše odlučili da prevode i Relkovićevu

1 IVŠIĆ, Stjepan: Akcenat u Gramatici M. A. Relkovića, Rad JAZU 194, Zagreb 1912.

2 ALEKSIĆ, R.: Jezik Matije Antuna Reljkovića, Biblioteka JF 4, Beograd 1931.

3 Zagreb, 1767.

4 VONČINA, J.: O tučicama u Reljkovićevu "Satiru", Filologija 5, Zagreb.

5 VINCE, Zl.: Putovima hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1978, 90-91, 616-617.

6 BABIĆ, Stjepan: Jezik starih hrvatskih pisaca u Slavoniji, Godišnjak MH u Vinkovcima 6, 1968.

7 Tj. u prvom deceniju XIX. stoljeća.

Gramatiku, koja im je - ekavizirana - bila neuporedivo bliža i pristupačnija od "Rukovodstva" Avrama Mrazovića, kojemu je uzorom bio Meletije Smotryćkyj (1619, 1648) kojega je u šezdesetim godinama XVII stoljeća ozbiljno i oštro kritikovao Križanić.[8] Uzgred spominjem da je na Mrazovićevu "Rukovodstvu" bio zasnovao svoju "Pismenicu" (1814) Vuk St. Karadžić. Bila je to njegova prva gramatika srpskoga jezika - ona, na koju će poslije svoju ruku položiti Jernej Kopitar i inaugurirati tekst[9] koji će prevoditi Jakob Grimm[10] i uvesti Vuka u evropsku i slavensku lingvistiku. No tko zna, da li bi i to pomoglo. Jagić je mogao imati pravo kada je 1910 u *Povijesti slavenske filologije* (эСФ, I) napisao:

„сербовъ можно до извѣстной степени извинить, говорилъ Терлапчъ, потому что у нихъ еще нѣтъ ни «языкословія» ни «словаря». Онъ зналъ только о грамматикѣ Мразовича (1794 года), которую не считалъ удовлетворительной, надѣялся однако, что новое изданіе ея (которое въ 1800 г. уже вышло) будетъ лучше. Какая близорукость во всемъ этомъ рвеніи! Терлапчъ надѣялся, что найдутся помимо Мразовича еще и другіе «славяне», которые постараются обратить вниманіе «къ очищенію заросшаго пола языка нашего», а не зналъ, хотя не мудрено было узнать, о существованіи такихъ грамматикъ, какъ Антона Рельковича (первымъ изданіемъ въ 1767 г., вторымъ 1774, третьимъ 1789) или Лаповича (первымъ изд. 1778, вторымъ изд. 1789, третьимъ 1795). Обѣ эти грамматики были предназначены преимущественно для Славоніи, онѣ и озаглавлены какъ грамматическія руководства «славонскаго» языка. Какъ далеко отъ Славоніи до Срема, Бачки и Баната? И все же ученые Кенгельцы, Терлапчи, да пойдемъ дальше, даже такіе люди, какъ Мушицкій, который былъ умнѣе прочихъ, не считали эту дѣятельность, посвященную братьямъ того же народа, только другого вѣроисповѣданія, имѣющей какое-либо отношеніе къ нимъ. Въ лучшемъ случаѣ дѣлались «переводы» съ хорошаго народнаго языка на вычурную смѣсь «славено-сербскую», какъ было уже сказано про Рельковичевъ «Сатиръ», то же самое сдѣлано съ Дошеновой «Аждаей» (1803) и еще нѣкоторыми другими сочиненіями.

Въ грамматикахъ Рельковича и Лаповича попадается много любопытныхъ мелочей. У Рельковича замѣтно стремленіе быть пуристомъ, поэтому онъ началъ свое руководство спискомъ иностранныхъ (напр., турецкихъ) словъ, которымъ онъ противополагалъ славянскую замѣну.

Кромѣ «славянскихъ» грамматикъ вышла въ 1785 г. вторымъ изданіемъ (при словарѣ) иллирская грамматика Делла Беллы, и въ началѣ XIX-го столѣтія еще двѣ: Appendini на итальянскомъ языкѣ (см. выше на стр. 182) и Старчевича на хорватскомъ (1812), но все это для ревнителей славяносербскихъ было — terra incognita.' [11]

8 U svojoj Gramatici (Gramatično izkazanje ob ruskom jeziku, Tobolsk 1665).

9 "Srpska gramatika" štampana na str. XXIX-LXXI (svega 43 strane prema 400 Relkovićevih kao uvod u Srpski rječnik 1818.

10 GRIMM, Jacob: Serbische Grammatik, 1824.

11 ESF tom 1, 1910. na str. 362-363.

["Srbima se do neke mjere može oprostiti, govorio je Trlajić,[12] zato što u njih još nema ni "gramatike" ni "rječnika". On je znao samo za Mrazovićevu gramatiku (iz 1794), koja ga nije zadovoljvala, da će njezino novo izdanje (koje je već 1800. izašlo) biti bolje. Kolike li kratkovidnosti u svemu tomu nastojanju! Trlajić se nadao da će se pored Mrazovića naći još i drugi "slaveni" koji će se pobrinuti da se posveti pažnja "očišćenju šipražja našega jezika", a nije znao, ma da to nije bilo teško saznati, da su postojale takve gramatike kao što je Relkovićeva (s prvim izdanjem 1767, drugim 1774, trećim 1789) ili Lanosovićeva (s prvim 1778, drugim 1789, trećim 1795)[13]. Obje ove gramatike bile su namijenjene u prvom redu Slavoniji, njima su i naslovi da su priručnici "slavonskoga" jezika.[14] A kako je daleko od Slavonije do Srijema, Bačke i Banata? I svi ti Kengel'ci, Terlaići, ako pođemo dalje, čak i takvi ljudi kao Mušicki, koji je bio pametniji od ostalih, nisu smatrali da bi ta djelatnost, namijenjena braći istoga naroda samo druge ispovijesti, mogla imati bilo kakvu vezu s njima. U najboljem slučaju prevodilo se s dobroga narodnoga jezika na izvještačenu "slavenosrpsku"mješavinu, kao što je bilo spomenuto za Relkovićeva "Satyra", a isto je učinjeno i s Došenovom "Aždajom" (1803) i još s nekim drugim djelima.

U gramatikama i kod Relkovića i kod Lanosovića ima mnogo zanimljvih pojedinosti. Kod Relkovića je očita težnja za čistunstvom (da bude purist) i zato je započeo svoje uputstvo popisom stranih (npr. turskih) riječi, kojima je nasuprot stavljao slavensku zamjenu"].

Toliko o tome Jagić, s kojim se što se purizma tiče složio i Aleksić.

Relković je, ipak, u prvom redu bio i želio biti prosvjetitelj - prosvjetitelj naroda, naroda svoje Slavonije, Medvodamne (kako je u Pridgovoru Štiocu zvao Jakošićevu Interamniju). Prosvjetitelj njegova tipa morao je u isti mah biti i didaktičar i etimolog i etnolog. Kada je u uvodu gramatici pisao o slovima, on je za njihovo uvježbavanje i njihov izgovor davao evo ovakve aliteracije: za B *baba bere biber s bobom,* Ć *neće ići ćorav ćuprijom,* Č *čaša se često učini čoviku čudna,* D *da ti desetero dice donese duhana,* M *mati mene miluje,* P *Pavao Petra pita pošto su pure,* R *rak reče ribi rodin si ručak,* V *vaši volovi velikom vištinom vodu u varoš vúku,* Z *zašto zecu zimi ne zapade zob za zube.*

Prezent je Relkoviću *vrime sadašnje,* a ostala su dva vremena *prošasto* i *došasto.* Akcenat kao znak (on kaže "zlamenje ") koji se meće *iznad* slova, njemu je *nadslovak,* a on može biti *oštar* (acc. acutus), *težak* (acc. gravis) ili *nadkriven* (acc. circumflexus). Veznik mu je *sastavak* (što je bolje nego Vukov "sojuz"). Prema funkciji on i apostrof zove "zlamenjem ostavljenja ", crticu - zlamenjem "svezanja", a parentezu zlamenjem "umišanja" (kada se netko nečim "umiješa" u rečenicu pa se to odvaja i stavlja u zagrade). Njegovo razlikovanje glasova i njihova podjela na *glasovite* i *neglasovite* (na vokale i konsonante) podsjeća na Križanića, koji je vokale zvao *glasnice* a konsonante *neglasnice.* Zarez mu je *zlamenje razdiljenja,* a za srednji rod, koji Križanić zove *nijedinskim* (ne-utrum), Relković po pučku kaže da je *neznan* (neodređen, nepoznat). Inače, njegova se terminologija zasniva uglavnom na prevođenju sa latinskoga jezika, i to se odnosi također na *pregibanje* (za fleksiju) i na termin *međumetak* (među-umetak) za uzvik (lat. interiectio). Mogao bi netko pomisliti da je to možda prema ruskom (ruskoslavenskom), jer i Vuk ima u "Pismenici" *meždometie,* koje je uzeo od Mrazovića a ovaj od Smotryćkoga (koji ga ima u gramatici 1619). Relković svoj *medjumetak* posredno i tumači i to tako da ga u množini (a ona je za njega — prema jednini kao "pregibanju *jednostavnom*" — pregibanje *većestavno*) rastavlja u *medju metci* (= inter `među´+ iectio od iacio, 3= metati, bacati, ubacivati = ono što je ubačeno pa nema ni pregibanja

---

12 Pobornik slavenosrpskoga jezika u književnosti srpskoga naroda, v. Jagić l. c.

13 Lanosović Marijan pisao je i izdavao svoje knjige na njemačkom jeziku (Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache, Osijek 1778; Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre, Budim 3. izd. 1795), a primjere je - uz latinsku terminologiju - davao na hrvatskom, njemačkom i madžarskom jeziku.

14 Bili su namijenjeni učenju s jedne strane hrvatskoga jezika (za Madžare i Nijemce), s druge njemačkoga i madžarskoga (za Hrvate).

i treba ga zarezom - zlamenjem razdiljenja - odvajati od ostaloga teksta). Zanimljive su Relkovićeve distinkcije kod glagola: on razlikuje vremena *sadašnje — polak prošasto* (impf.) — *prošasto samostavno* (aor.) — *prošasto sastavljeno* (pf.) — *cilo* (ili svršeno) *prošasto* (plpf.) te *došasto samostavno* (tip *budem*) i *došasto sastavljeno* (tip *bit ću*). Kao što znamo, Vuk u Gramatici (uz Rječnik 1818) ima samo vrijeme *sadašnje — polu prošasto* (impf.) — *skoro prošavše* (aor.) — *davno prošavše* (pf.) i *buduće* (u Grimmovu prijevodu Präsens — Imperfectum — Einfaches Präteritum — Zusammengesetztes Präteritum — Futurum), gdje Vukovo *polu prošasto* vrijeme doslovno odgovara Relkovićevu *polak prošastom* vremenu, a naknadno dodano *skoro prošavše* Relkovićevu *prošastom samostavnom.* Pluskvamperfekta u Vukovoj Gramatici nema (bit će da ga Slovenac Kopitar, inicijator i inspirator te gramatike, nije osjećao). Isto tako nema — ni u Pismenici ni u Gramatici — futura egzaktnog (kod Relkovića je prvo, tj. pluskvamperfekt, *vrime prošasto svršeno,* a drugo je označeno samo *kao Futurum II.*)[15].

Relković je završio Pridgovor Dobrovoljnom Slavonskom Štiocu riječima: Indi dragi Domorodci moji ! ja iz Náravnog prignútja, i ljubavi Domovine, dajem ovu moju Gramatiku, koja ù istinu pocsétak jest, kakógod kod drugih, tako i kod nashega jezika, svakoga Nauka, i od koje kod sviuh Národah, i Pûkah zapocséti imase, i valja. Jerboje zalúdu csekati Vochku, i Zrillòst njezinu, ako prie nie Stáblo usádjeno, i iz Zemlje njegov vidiose izhodak." — te nešto dalje dodaje i kaže: "Ovako, komu ova moja Grammatika nebude pochúdi, nego návadne Rícsi potribovati, i obicsajno govoriti hoche, po meni moxe. Alli ja znám dobro razlûcsiti znanje od obicsaja, i daje drugo shtose csini, â drugo shtobise, illi csiniti moglo, illi csiniti imalo" - i sasvim na kraju: "Zato ja svakoga u svomu ostavljam Shtimanju, mene neka takojer nitko iz svoje slobodne volje nesûdi, nego iz Dilla, i Uzròkah mojih". To mu treba ostaviti i treba mu izreći priznanje za ono što je učinio.

Izvori za njegovu Gramatiku i dosada nisu svi istraženi. On u tekstu spominje samo rječnik Fausta Vrančića i Institutiones Linguae Germanicae Matije Belija, no jasno je da je bilo i drugih, dok sâm kaže da je zaglédao u dalmatinske (bit će dubrovačke) i (sjeverno) hrvatske, češke i poljske rječnike. Može se pretpostavljati da je u Poljskoj, gdje mu je pod ruku došao i "Satyr albo dziki mąż" Jana Kochanowskoga, upoznao u najmanju ruku Knapiusza, Mączyńskoga i Sartoriusa-Stojeńskoga, a slično mora da je bilo i u Češkoj, kroz koju je - kao i kroz Njemačku - prolazio. Sve je to na nj vrlo utjecalo, osobito na njegova dva literarno i lingvistički najvažnija djela, na "Satira" i na Gramatiku.

Da Relkovićeva Gramatika, koja je za njegova života doživjela tri izdanja, nije zauzela mnogo važnije mjesto u povijesti hrvatskoga jezika i hrvatske nauke, možda je malo i sâm autor bio kriv zato što ju je ne toliko jezički koliko deklarativno stavio na suviše usku osnovu. On kao da je sasvim smetnuo s uma da je ikavština bila osnovni sistem ne samo za Slavoniju i za Slavonce nego i za zapadnu i sjeverozapadnu Bosnu, za Baranju i za velik dio Bačke u kojem žive Bunjevci, i za bunjevačka i šokačka područja na jug i oko Pečuha na kojima i danas žive i govore ikavštinom mnogi Hrvati (u Bosni i Muslimani). Treba se u mislima vratiti u ono vrijeme, u vrijeme Vojne krajine, gdje su još punu stotinu godina poslije izlaska Gramatike vladali njemački (austrijski) generali. U takvim prilikama nije bilo mjesta za stvaranje neke općenarodne hrvatske koncepcije u koju bi bile uključene sve hrvatske zemlje. Treba istini gledati u oči te razloge pocjepkanosti kod Hrvata tražiti ondje , gdje su im korijeni bili. Da je Vojna krajina od svojih početaka bila pod banskom vlašću, povijest - pa i jezična - mogla je poći i drugim putem i imati za osnovu homogenu ikavsko-čakavsku i ikavsko-štokavsku sredinu kojoj bi se bili priklonili i periferni jekavski i ekavski krajevi. Ovako, svi znamo kako je razvitak tekao, i da su u Zagrebu i zbog Dubrovnika i zbog narodnih pjesama

---

15 Lanosović, kojemu je sg. Einfache Zahl a pl. Mehrere Zahl, ima ova vremena: Gegenwärtige Zeit (prez.) - Halbvergangene Zeit (impf.) — Die I vergangene Zeit (aorist), Die II vergangene Zeit (pf.) — Längstvergangene Zeit (plpf.) — Künftige Zeit (fut.)

počeli provoditi zaključke Bečkoga dogovora petnaest godina prije nego što su doneseni. I ne treba ni misliti da su ih braća Srbi uvodeći ekavštinu i neke crkvenoslavenske oblike (opšti, opština, uopšte i sl.) i rusizme - iznevjerili. Ne, to nisu. Potpisnici su uz Hrvate bili samo Srbi iz Monarhije (i Vuka su smatrali Austrijancem i izabrali ga kao domaćeg, ne kao stranca, za dopisnog člana Bečke akademije), među njima je bio i Božidar Petranović (iz Kotora) koji zaključke nije potpisao nego je dao odvojeno mišljenje (nije u njem prihvatio ni Vukovu reformu ćirilice). Prema tome Srbi u Srbiji (Srbijanci) nisu bili obvezani da se drže toga dogovora.

No kod Relkovićeve Gramatike bilo je i drugih momenata koji su sprečavali da se ona na jednom širem planu prihvati. Nju prosti, neuki, pa i polupismeni i poluobrazovani narod nije mogao čitati, kao što je u prvo vrijeme nije mogao čitati ni Karadžić, jer nije znao ni njemački ni latinski - a Relković je (pored sintaktičkih i drugih lokalizama i individualizama koji su Vuku bili strani, pisao je Aleksić na str. 5 - 7)[16] svoje definicije pisao evo ovako:"Nomina Adjectiva imaju nikè skalíne, koise zovu Gradus Comparationis, po koimàse jedno ime uzvísi, illi snízi, i ovi skalini zovuse, Positivus, Comparativus, i Superlativus" (92); "Verba Passiva, illiti rìcsi têrpljive, nitise mogù ù Slavònskomu, niti ù Nimacskom jeziku same po sebi kako ù Latinskomu Conjugirati" 170); "Praepositio (Prid-stavak) jest dio govorénja, koise jednomu imenu, ili rìcsi pridstavi, ili zastavi. Praepositio vúcse svaki pût jedan Casus za sobom, i vláda ili Genitivum, ili Dativum, ili Accusativum, ili pak sedmi Casus" (226), i tomu slično.

On je s pravom na kraju prvoga izdanja Gramatike napisao: "Ja znàm, dache ova Grammatika têrcsati kroz Shibje mlogih Nenádvidljivacah, alise necsudi tomu, jerbo, kako reko, Csovik nemoxe svemu Svìtu ugoditi, akobi na Glávi stajao; i od muke sve svoje Pêrste izgrizao", i imao je pravo: još nedavno je netko njegovu Gramatiku nazvao "gramatičicom".[17] A da li bi danas neki natporučnik (Relković je bio Prèmier Lieutenant kada je izdavao svoju gramatiku) bio u stanju da trojezično napiše takvu "gramatičicu" od 400 strana? Mislim da ne bi.

16 o. c. (v. bilj. 2)

17 "Srpski narod i njegov jezik", izd. SKZ knjiga 429, Beograd 1971, str. 149.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25,26. i 27. listopada 1984),
str. 147-150, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 82.09:886.2"17"
Rad je primljen 27.10.1984.

ZLATKO V I N C E, *Zagreb*

RAZMIŠLJANJA UZ RELJKOVIĆEVU SLAVONSKU GRAFIJU

Po mišljenju Petra Preradovića "*pravopis jest glavna stvar* u jednom jeziku, jer mu je odjev, a tko druge aljine obuče, lahko š njima i druge običaje primi."[1] Slične su poglede iznosili i drugi kulturni radnici. Iako takve misli ističu pravaopisni problem i ponešto prenaglašeno, ipak je činjenica da to nisu nevažna pitanja, jer je pravopisna jedinstvenost doista važan element jedne književnosti. Nije svejedno pišu li se pojedini glasovi na jedinstven način, ili pojedini glasovi dobivaju različite grafijske realizacije što stvara teškoće, nesigurnosti i nepreciznosti pri percepciji.

Ako je o tim problemima Petar Preradović bio prisiljen raspravljati godine 1844. u "Zori dalmatinskoj", u vrijeme kada se već u drugim hrvatskim pokrajinama prihvatila Gajeva, ilirska grafija, neće biti ništa neobično ako se ustvrdi da su grafijska pitanja bila teška i aktualna u prošlim stoljećima u svim našim krajevima gdje se je upotrebljavala latinica. Prihvaćanjem latinice kao općeg hrvtskog pisma nastale su znatne teškoće zbog otežane prilagodljivosti latinice fonološkom sustavu našega jezika. Sliku takva stanja dao je 1889. Tomo Maretić u svom poznatom djelu "Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima", iako iz nje nije dovoljno vidljivo da su naši stari pokušavali svojski rješavati određene grafijske probleme uspješnije nego što to izlazi iz Maretićeva djela.[2]

I u Slavoniji se u 18. stoljeću traže određena rješenja, ali se pojavljuju i razumljive dileme i heterogenosti pojedinih književnika oko prilagođavanja latinice. Kako u tome nije bilo postignuto jedinstvo, Matija Antun Reljković u svome "Satiru" prigovora domaćim ljudima što neće da napišu knjigu iz koje bi bilo moguće naučiti pravilno govoriti i pisati. Taj prigovor iznosi u "Satiru" u prvom izdanju, 1762, a ponavlja ga i u drugome 1779.:

Jer ti neimaš ni ortografije,
[to jest knjige od pravopisanja,
i od riči pravogovorenja],
koja uči lipo govoriti,

---

1 O tome se govori opsežnije u knjizi Zlatko Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora, Zagreb, 1978, posebno u poglavlju Zadarsko jezično-kulturni krug, str, 315-353.

2 Usp. V. Jagić, T. Maretić, Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima...Archiv für slavische Philologie, knj. XII, str. 602-603 i L Hadrovics, Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII Jh. Budapest, 1944.

pravo pisat, a još bolje štiti.
Ti imadeš i pametnih ljudi,
ali neće da se nitko trudi,
niti hoće da na svitlost dade,
prem ako ju načiniti znade."[3]

Istina, nije postojao u Slavoniji pravopisni priručnik koji bi "slavonski jezik" normirao grafijsko-ortografski, ali je bilo već na početku književnog djelovanja u Slavoniji pokušaja da se prevladaju grafijske teškoće. Tu bismo mogli nabrojiti čitavu četu kulturnih radnika, pisaca koji su se, obično u predgovorima svojih djela, bavili i tim pitanjem. Javljaju se i razumljiva kolebanja između kajkavske tzv. "isusovačke " grafije, to jest pisanja prema mađarskom uzusu: *ď, lj, nj,:gy, ly, ny,* i grafije "franjevačke", slavonske: *gj, lj, nj.* Bilo ih je mnogo koji su nastojali oko što prihvatljivijih rješenja grafijskih, ali se čini da je tu najdalje došao Jerolim Lipovčić u kratkom predgovoru knjige "Dušu čuvajuće pohođenje" (1750.). Međutim, već je Stjepan Vilov u "Razgovoru prijateljskom" 1736. predložio prilično sređenu reformu latiničke grafije, kako je to 1768. iznio Emerik Pavić:

On razborno nika slova slaže,
način po tom od pisanja kaže.
Oćeš znati kad nam način dade?
Tomu sada triest lit imade.

Dakle, već 1736! Spomenuti Pavić složio je dakle, u stihovima 1768. pravopisna pravila što ih je Stjepan Vilov iznio u svome djelu:

U ovome našem okolišu
složni ljudi svi jednako pišu
od pokojnog fra Stipe Vilova
složno mećat naučiše slova.

Zatim Pavić u stihu niže sva osnovna grafijska pravila Vilovljeva, koja su po njegovu mišljenju najbolja.[4]

Nije samo Vilov predlagao grafijska rješenja nego i drugi brojni pojedinci: J. Mulih, A. Kanižlić, J. Grličić, L. Bračuljević, N. Kesić i drugi koje ubrajamo u slavonske ili podunavske pisce.[5]

Matija Antun Reljković u prvom izdanju *Satira* 1762. pisao je još prema tzv. "isusovačkom" grafijskom sistemu *gy, ny, ly,* za *ď, lj, nj,* ali u drugom izdanju svoga djela 1779. već piše *gj, lj, nj,* a tako i u *Gramatici* 1767. i kasnije. Na taj način uspostavljen je u Slavoniji prilično stabilan način pisanja u kojemu su moguća tek neznatna odstupanja: *sh* i *ss* za *š,* što je sve znatan napredak prema staroj dalmatinskoj grafiji (*chi, gli, gni*) ili prema grafiji iz uže hrvatske (*ghl, ghn*).

Možemo napomenuti da se Vilovljeva rješenja znatno podudaraju s kasnijim Lipovčićevim rješenjima, jedino što Pavić ne govori o Vilovljevim oznakama za *r, z, ž.*

Josip Vončina dobro je primijetio da se Pavićev "pjesmotvor" pojavio 1768, dakle godinu dana nakon objavljivanja Reljkovićeve gramatike (1767), pa postavlja zanimljivo pitanje: zašto se Vilov kao utemeljitelj slavonskog grafijskog sustava spominje upravo u to vrijeme, zašto, dakle, Pavić upravo tada objavljuje svoje praktično mnemotehničko po-

3 Stari pisci hrvatski, knj. XXIII, str. 77.

4 Usp. Emerik Pavić, Nadodanje glavni događaja Razgovoru ugodnomu, 1768. U svojoj knjizi Putovima...iznio sam u cjelini ta pravila, na str. 78. i 79.

5 Usp. i Ante Sekulić, Stariji hrvatski podunavski pisci o svome jeziku i pravopisu, Filologija, knj. 11, Zagreb 1982-1983, str. 99-147.

magalo o grafiji. Situacija je, dakle, dosta zaoštrena. Sam Reljković ispunio je svoju sugestiju da napišu pravopisna pravila i objavio ih je u svojoj *Gramatici*. Ali se odmah javlja Pavić koji glatkim stihovima rekapitulira osnovna grafijska pravila svoga subrata redovnika Stjepana Vilova. Iz Pavićevih je stihova vidljivo da grafijska rješenja nije sastavio svjetovnjak Reljković, nego znatno prije njega netko drugi - redovnik Vilov. Kome dati prednost ili primat, tko je tu važniji? Mislim da Vončina pravo prosuđuje kada daje za pravo obojici. Doista, veliku većinu grafijskih rješenja nije predložio Reljković, nego ih prihvatio od Vilova i od Lipovčića, ali razliku, s pravom, Vončina nalazi u činjenici da su spomenuti redovnici svoj prijedlog reforme iznijeli usput, tako Lipovčić u vjersko-poučnoj knjižici "Dušu čuvajuće pohođenje," dok Reljković nije samo predložio i preporučio rješenja, nego ih je u sklopu svoje cjelokupne *Gramatike* obrazložio, propisao, normirao kao gramatičar.

Od Lipovčićeve knjige iz 1750. do Kanižlićeve "Primogući uzroci" (1760), u kojoj također govori o grafijskim problemima, nije došlo do konačnog rješenja tih pitanja, grafija nije bila normirana, iako se normi po rezultatima djelomično približavala, dok Reljković kao gramatičar svestranije, cjelovitije i stručnije piše "Prvi dio orthographiae ili slovosložnosti slavonske", u kojem donosi ovakova rješenja:

c - c	lj -lj
č -cs	nj - nj
ć - ch (tj)	r - er
dž - cx	š - sh
đ - gj dj	v - v
j - j	ž - x
k - k	

Iako se odlučuje za već prije predlagana rješenje (npr. za Lipovčićeva, osim što mjesto njegova *ss* uzima *sh* u težnji za jednoznačnim grafijskim sustavom), Reljković razmišlja i upozorava kako za *š* nije dobro da se piše *sc* jer se tada ne bi moglo razlikovati dva *kosca* (to jest *koša*) od dva *kosca* (tj. *kosca*), a isto tako, veli, nije dobro pisati *gn* za *nj* jer se ne bi moglo razlikovati gnoj *(njoj)* i gnoj (*gnoj*) i slično.

Ta je grafija postala, u neku ruku, službena grafija u Slavoniji te su je se kasnije držali književnici kao Katančić, Peštalić, Čevapović, Horvat, Jaić i drugi sve do Gajeve reforme.[6]

Činjenica je, dakle, da je slavonska grafija postala jedna od osnovnih i najproširenijih grafija pa je i ona mogla lako postati osnova za zajednički hrvatski grafijski izraz kada bi za to bile dozrele prilike. I kajkavac J. Đurkovečki u svojem djelu "Jezičnica horvatsko-slavinska" iz 1826. priznaje slavonsku grafiju za bolju i jednostavniju od kajkavske te predlaže da se prema njoj i kajkavska pojednostavi. Kada su, dakle, bili sazreli uvjeti da jedna grafija bude opće prihvaćena u čitavoj preporođenoj hrvatskoj književnosti za vrijeme ilirizma, Gaj je mogao uzeti i tu najprošireniju slavonsku grafiju. Da je u doba oblikovanja zajedničkog hrvatskog latiničkog pravopisa središte hrvatskoga kulturnog života bilo u štokavskim krajevima, npr. u Slavoniji, prilično je vjerojatno da bi se u tom slučaju nametnula najproširenija slavonska grafija, a refleks glasa *jata* možda bismo pisali kao *i*, ali u Zagrebu — središtu kulturnog i političkog života — Gaj je težio da ujedini sve Hrvate u zajedničkom pravopisu, ali da njime hrvatsku književnost približi i ostalim slavenskim narodima koji pišu latinicom, posebno Česima i Slovacima. Stoga je svoju reformu zasnovao na češkom uzoru.

Obično se ističe da je Gaj 1836. pod utjecajem Kollara i Šafarika odstupio od prvotnih rješenja što ih je iznio u "Kratkoj osnovi" 1830. Ali, napuštanje dosljedno provedenog pisanja dijakritičkim znakovima može se, po mojem mišljenju, tumačiti utjecajem starije naše

---

6 Usp. L. Hadrovics, Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII Jh. Budapest, 1944, str. 41-45.

grafije, naročito slavonske, dakle i Reljkovićeve, u kojima nalazimo bilježenje *lj, nj, dj. gj* slično kao što je u doba ilirizma bio presudan utjecaj upravo Slavonaca u preuzimanju domaćih termina za nazive mjeseci.[7]

Stoga su ostali, istina, ne sasvim savršeni, digrami *lj, nj,* koji su se svojom proširenošću nametali i iz Slavonije. Čak se i digram *gj, dj* vrlo dugo opirao, a podlegao je grafemu *đ* tek 1892, kad ga je vlada propisala za škole, a nije se svidio ni Maretiću ni Ivekoviću ni samom Brozu ni drugim filolozima i književnicima, te je izazvao oštar protest u Hrvatskom saboru (Eugen Kumičić).[8] Ispunile su se Schlozerove riječi da se pravopisne promjene isto tako nerado prihvaćaju kao novi porez.

Duga upotreba znakova *dj, gj, lj, nj,* u slavonskih pisaca gramatičara imala je utjecaja da se vrlo proširenim digramima *lj, nj* služimo i danas. Pri tome djelomično slijedimo poteze što ih je izvršio u svojoj *Gramatici* i Matija Antun Reljković.

---

7 Već u 2. broju Danice godine 1837, opsežno se govori o imenima mjeseci, pa možemo reći da je to razdoblje kada se u novije doba ustalio običaj upotrebe narodnih naziva za mjesece. U članku u Danici u kojoj se o tome govori konstatira se kako je stare nazive narodne za imena mjeseci uredio J. S. Reljković, sin Matije Antuna, u svome Kućniku 1796, te se citiraju njegovi stihovi koji o tome govore. Usp. Z. Vince, Putovima... str. 92.

8 Us. Z. Vince, Zaokret u hrvatskom književnom jeziku, Croatica, Zagreb, 1975, god. VI, str. 131-159.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 151—164, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 820.09+808.61/.62-7
Rad primljen 27. 10. 1984.

LJILJANA KOLENIĆ, *Osijek*

POGLED U FRAZEOLOGIJU RELJKOVIĆEVA SATIRA

Josip Matešić u svojem *Frazeološkom rječniku*[1] smatra da je za definiciju frazema relevantno: "1. reproduciranje — znači da se frazem pojavljuje u gotovu obliku, kao čvrsta veza riječi ustaljena dugom upotrebom; 2. formalno ustrojstvo — znači neraščlanjiv skup riječi, od kojih su najmanje dvije punoznačne (autosemantičke); 3. idiomatičnost — znači semantičku pretvorbu najmanje jednog člana čvrstoga skupa riječi, tako da značenje frazema nikada ne odgovara zbroju značenja njegovih članova; 4. uklapanje u kontekst — znači da se frazem u rečenici pojavljuje kao njezin prost član, tj. frazem nije skup riječi u vidu vlastitoga teksta."[2] Uzimajući u obzir to i neku drugu relevantnu literaturu, u Reljkovićevu *Satiru*[3] pronašla sam oko 120 frazema i priložila ih kao mali frazeološki rječnik na kraju ovoga referata.

Prema strukturi možemo frazeme u *Satiru* podijeliti na: 1. frazeme sa strukturom rečenice i 2. frazeme-sintagme.

1. FRAZEMI—REČENICE

"Frazemi-rečenice načinjeni su prema različitim rečeničnim modelima."[4] U Reljkovićevu *Satiru* takvih je frazema manje: kud si navalio (zašto si nestrpljiv), a to znaju i dica (to svi znaju), bog znade (nitko ne zna) , ne dao bog (ni izbliza, nikako).

"Među komunikacijske frazeme tipa rečenice ubrajaju se i *poslovice i krilatice*."[5] U Reljkovićevu *Satiru* nalazimo poslovica, ali o njima ovom prilikom neću govoriti. Poslovice u *Satiru iliti divjem čoviku* mogle bi biti tema novog referata.

2. FRAZEMI—SINTAGME

Frazeme-sintagme u Reljkovićevu *Satiru* možemo podijeliti na: a) glagolske, b) imeničke, c) priložne, d) pridjevske.

---

1 Josip Matešić: Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, Školska knjiga, Zagreb. 1982.

2 n.d., VI.

3 Matija Antun Reljković: Satir iliti divji čovik, Dresden 1762, 2. izd. Osijek 1779.

4 Jasna Melvinger: Leksikologija, Pedagoški fakultet, Osijek 1984, 87.

5 n. d., 88.

a) Glagolski frazemi

Glagolski su frazemi oni koji se "u rečenici pojavljuju u ulozi njezinih predikata. Mogu imati veoma različitu strukturu, zato što se obavezna glagolska komponenta može kombinirati s imeničkim, pridjevskim i adverbnim skupinama različitog sastava, kao i sa drugim glagolom."[6] Glagolski frazemi u Reljkovićevu *Satiru* mogu imati ovakve strukture:

1. glagol + imenica

Npr.: izgubiti dušu (postati nepravedan i nepošten), učiti knjigu (školovati se), glodati kosti (gladovati), zamazati oči (obmanjivati), činiti vraga (praviti neugodnosti), otvoriti oči (otkriti istinu), krasti vrime (ništa ne raditi).

2. glagol + prijedlog + imenica

Takvih je glagolskih frazema najvuše u *Satiru*. Npr.: govoriti po duši (govoriti kako jest), ostati prez duše (umrijeti), reći iz duše (reći otvoreno i iskreno), biti na glasu (biti poznat, čuven), izvaditi iz glave (učiniti da tko napusti kakvu misao), puknuti od jada (biti jako ljut), nataknuti na nos (predbaciti), vući za nos (obmanjivati).

3. glagol + atribut + imenica

Npr.: imati čistu svist (biti nedužan), imati dubok koren (jako se učvrstiti).

4. glagol + imenica + prijedlog + imenica

Npr.: tražiti kruha na pogaču (biti neskroman), biti trun u oku (jako smetati), metati jezik za zube (šutjeti), pasati maća prez uzroka (raditi nešto bez potrebe).

Pored ovih, ima još nekih pojedinačnih skupova glagolskih frazema u *Satiru*.

b) Imenički frazemi

U *Satiru* imenički frazemi nisu tako brojni kao glagolski. Najčešće je struktura imeničkih frazema u *Satiru:*

pridjev + imenica

Npr.: crno lito (loša godina), gladno lito (nerodna godina), materinski jezik (vlastiti jezik), služba božja (misa), svaki vrag (svatko), smrtni grih (veliki prijestup).

Javlja se još tip:

imenica + imenički atribut u genitivu

Npr.: dila tmina (loša djela), glava kuće (prva osoba u obitelji) i dr.

c) Priložni frazemi

Priložni frazemi imaju u rečenici ulogu priložne oznake. U *Satiru* mogu imati strukturu:

prijedlog + atribut + imenica

Npr.: u zao čas (u krivi trenutak), na ovom svitu (u ovozemaljskom životu), na onom svitu (u zagrobnom životu), pod jednim krovom (na istom mjestu).

prilog + prilog

Npr.: tamo ovamo (čas u jednom, čas u drugom pravcu), bogme i bogme (zaista).

prijedlog + imenica + imenički atribut u genitivu

Npr.: od postanja svita (oduvijek).

kao + prijedlog + imenica

Npr.: kao od šale (s lakoćom) itd.

---

6 n. d., 94.

d) Pridjevski frazemi

U *Satiru* sam našla samo jedan pridjevski frazem: mlada i luda (nezrela, bez životnog iskustva).

Prema iznesenom vidimo da u Reljkovićevu *Satiru* najviše ima glagolskih frazema.

Većina je frazema u Reljkovićevu *Satiru* sasvim uobičajena i u suvremenom hrvatskom književnom jeziku, pa ih nalazimo zapisane i u Matešićevu *Frazeološkom rječniku.*[7] Među njima možemo izdvojiti: reći što iz duše (otvoreno, iskreno reći, reći istinu), umriti od gladi (trpjeti veliku glad), biti na glasu (biti poznat, čuven), glava kuće (prva osoba u obitelji), izvaditi komu što iz glave (utjecati da tko napusti kakvu misao), učiti knjigu (školovati se), vući za nos (obmanjivati), zamazati oči (zavaravati), bog zna (nitko ne zna) itd.

Antica Menac o strukturi frazema kaže; "Struktura frazeologizama u pravilu je veoma čvrsta. Oni se reproduciraju u unaprijed određenom, gotovom obliku, tj. ne formiraju se svaki put iznova spontanim slaganjem pojedinih riječi kao što se formiraju slobodne veze riječi."[8] Možemo, prema tome, zaključiti da su članovi frazema na neki način okamenjeni. Tako u *Satiru* nalazimo: ne valjati ni filjera (ništa ne valjati), ne dati ni krajcera (ne cijeniti), a ti su frazemi upisani i u Matešićevu *Frazeološkom rječniku,* iako *filir* i *krajcara* više nisu novčane jedinice.

Ima, međutim, i takvih frazema u *Satiru,* koje smatramo uobičajenim u suvremenom književnom jeziku, samo što su neke riječi unutar frazema zamijenjene. I sam Reljković znalački koristi mogućnost da neki frazem upotrijebi na dva, pa i više načina, zamjenjujući neki njegov član. Zamijenjene mogu biti:

1. IMENICE

U *Satiru* nalazimo za frazem koji znači pogrešno raditi: *ne valja dilo* i *ne valja posao:* "Opet njemu ne valja dilo" i "O komšijo! ne valj t– posao".

Ima u *Satiru* frazema koji su značenjem isti kao oni u suvremenom hrvatskom književnom jeziku, ali se razlikuju od njih samo time što je jedna imenica u frazemu zamijenjena:

Imati čemu likarije (prema imati čemu lijeka): "Bože sveti, teške sliparije / Ima l' tomu kakve likarije". U ovom je frazemu *lijek* zamijenjen s *likarijom,* vjerojatno zbog rime sa *sliparijom.*

Gladno lito (perma gladna godina): "I kad gladno gdi nestane lito / Od Josipa kupovali žito".

Crno lito (prem crna godina): "Pokisnut ću, pak crno mi lito". U suvremenom hrvatskom književnom jeziku imenica *lito* zamijenjena je imenicom *godina* u ova dva frazema.

Evo još nekih primjera:

Imati čistu svist (prema imati čistu savjest): "Koji priprost pravedan u dilu / A svist ima i čistu i milu":

Pustiti žile (prema pustiti korijenje).: "...ne zvoni se na njega, pak se virno ide, jerbo je duboko pustio žile, pak se iskoreniti ne dade koliko se suprot njega viče i znoj tare".

Biti komu trun u oku (prema biti komu trn u oku): "jer dušmanin gledat ne mogaše / Plodne zemlje, plemenite paše. / Srim bo njima trun u oku biše".

Kada u *Satiru* i suvremenom jeziku može doći do zamjene imenice unutar frazema, a da frazem semanitički ostaje nepromijenjen i da ga prepoznajemo kao varijantu istog

7 Josip Matešić: Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, Školska knjiga, Zagreb 1982.

8 Antica Menac: O strukturi frazeologizma, Jezik XVIII, 1. Zagreb 1970/71.

frazema, onda zamijenjena imenica jest: ili sinonim (gladno lito / godina), ili riječ bliskog značenja (pustiti žile / korijenje), ili riječ sličnog glasovnog sastava (biti trun / trn u oku), ili kombinacija tih osobina (biti čemu likarije / lijeka).

2. GLAGOLI

Često i sam Reljković unutar istog frazema zamjenjuje glagole, tj, upotrebljava varijante frazema:

Vapiti u nebo i *vikati u nebo:* "Ali i to u nebo vapije, / Kad se sluga ukradom naspije" i "Grijeh jest smrtni koj' u nebo viče, / Kada slugi tko najam ustegne".

Prid oči metati, prid oči doniti i *prid oči staviti:* "Nego njemu donositi prid oči, / Da ti i sam posli posvidočiš", "Satir mu meće prid oči kućanske falinke" i "... koja bi mu svemogućstvo i kripost stvoritelja tako živo prikazala, prid oči stavila".

Ne biti vridan ni filjera i *ne valjati ni filjera:* "Kazao sam, nij' vridan filjera" i "Ti imadeš i dva i tri kiljera, / A ne valja svaki ni filjera".

Neke frazeme u *Satiru* prepoznajemo kao frazeme suvremenog hrvatskog književnog jezika, samo što je neki glagol unutar frazema u suvremenom književnom jeziku zamijenjen:

Izajti za rukom (prema polaziti za rukom): "ponukuje ga na stalnost, da ne gubi strpljenje, dok mu što ne izajde za rukom".

Šteditiod usta (prema otkidati od usta): "Štediš", veli, "ti od naših usta, / Kako da je naša kuća pusta".

Iz ovih se primjera može vidjeti da su zamijenjeni glagoli bliski po značenju.

3. PRIDJEVI

U *Satiru* nalazimo frazem *biti jedna skula,* što u suvremnom književnom jeziku prepoznajemo kao frazem *biti dobra škola:* "... i koji za ono sedam godina, što se proteže, ne drugo nego jedna skula, osobito za mlade ljude bijaše". U ovom je primjeru *jedna* zamijenjena sa *dobra.*

4. PRILOZI

U Reljkovićevoj knjizi nalazimo frazem *tamo ovamo,* koji u suvremenom književnom jeziku glasi *tamo amo*: "Crni oblaci s plavim pomišani valjaju se jedan priko drugoga tamo ovamo".

Iz ovih primjera vidimo da unutar frazema može doći do zamjene nekih riječi, a da frazem ostaje semantički isti, odnosno da ga prepoznajemo kao varijantu istog frazema. Uspoređujući varijante frazema u Reljkovićevu *Satiru* i u suvremenom književnom jeziku, te varijante frazema u *Satiru,* možemo zaključiti: 1. zamijenjena riječ u frazemu iste je vrste s onom koju zamjenjuje (imenica zamjenjuje imenicu, glagol zamjenjuje glagol), 2. zamijenjena je riječ sinonim ili riječ slična značenja s onom koju zamjenjuje (zamjena dijalektalnog izraza književnim, zamjena starije riječi novijom), 3. zamijenjena riječ može biti sličnog glasovnog sastava s riječi koju zamjenjuje, 4. uglavnom može doći do zamjene samo jedne riječi unutar frazema, 5. unatoč zamjeni jedne riječi unutar frazema, sama struktura ostaje ista (biti trun / trn u oku: glagol + imenica + prijedlog + imenica).

Događa se da u suvremenom jeziku čujemo isti frazom kao u Reljkovićevu *Satiru,* ali da su neki oblici riječi u frazemu različiti, tj. da je došlo do gramatičke zamjene. I sam Reljković za frazem koji znači ukratko upotrebljava dvije varijante: *jednom ričjom* i *jednom ričju:* "Jednom ričjom: svekolika uda / Ostaviše svog trbuha huda" i "Jednom ričju: njem' ne

fali ništa". Nastavak -jom (u riječi *ričjom*) u instrumentalu singulara ženskog roda imenica koje u nominativu singulara završavaju na -ø, nastao je analogijom prema imenicama ženskog roda koje u nominativu singulara završavaju na -a. Takav je nastavak i danas uobičajen u mnogim slavonskim govorima.

Frazemi koji u *Satiru* imaju drukčije oblike riječi nego u suvremenom književnom jeziku:

Škripati zubmi (prema škripati zubima): "Ali ona neće ušutiti, / Nego plače pak i zubmi škriplje". U riječi *zubmi* nalazimo stariji nastavak -mi za instrumental plurala muškog roda.

Med nami (prema među nama): "Kazat ću ti, al' nek je med nami". Zamjenica *nami* ima stariji nastavak -mi u instrumentalu plurala.

Tražiti kruha nad pogaču (prema tražiti kruha nad pogačom): "O seljane dakle i oraču! / Zašto tražiš kruha nad pogaču". Imenica *pogaču* u akuzativu je singulara ženskog roda, a ne u instrumentalu, vjerojatno zbog rime s *oraču*.

Ne dao bog (prema ne daj bože): "Ti govoriš: Ne dao bog toga" Umjesto 2. lica singulara imperativa nalazimo konstrukciju s glagolskim pridjevom radnim u srednjem rodu.

Kada se govori o frazeologiji Reljkovićeva *Satira*, zanimljivo je primijetiti da neke frazeme autor sam pojašnjava, približava čitaocu, olakšava razumijevanje. Evo nekih primjera:

Ukloniti drvje i kamenje: "da se najprije ukloni s puta kamenje o koje se ljudi dosada potipaše, to jest da se uklone s puta pridsude i zli običaji".

Ležati komu što na srcu: "u kojoj pismi ili govorenju čovik sve ono slobodno iskaže i izgovori što mu na srcu leži, to jest gdi čovik ne meće jezik za zube, nego svekolike falinke, opačine i ostale mahane slobodno prez svakog licomirstva, lisičenja i hatara kaže".

Biti ni prvi ni poslidnji: "Bivši i ja u prošastom prajskom ratu s ostalima, ni prvi ni poslidnji, ni najbolji ni najgori, nego upolak".

Metnuti na vagu: "Tko ne bi na vagu metnuo svoj isti vilaet i prema drugima procinio kakvi je i kakvi bi mogao biti":

Pustite žile: "ne zvoni se na njega, pak se virno ide jerbo je duboko pustio žile, pak se iskoreniti ne dade".

Vidimo da u nekim primjerima Reljković iza frazema stavlja rečenicu koja počinje s *to jest,* a u nekim primjerima u *Satiru* i mi sami možemi staviti *to jest* iza frazema. Na primjer: "Bivši i ja u prošastom prajskom ratu s ostalima, ni prvi ni poslidnji, *to jest* ni najbolji ni najgori, neg upolak", ili "Tko ne bi na vagu metnuo svoj isti vilaet, *to jest* prema drugima procinio kakvi je i kakvi bi mogao biti", ili "ne zvoni se na njega, pak se virno ide jerbo je duboko pustio žile, *to jest* iskoreniti se ne dade.

Sličnih primjera ima još u *Satiru*. Lijep je primjer gdje Reljković jedan frazem (ležati na srcu) objašnjava drugim (metati jezik za zube), koji počinje s *to jest,* a taj drugi frazem opet pojašnjava rečenicom ispred koje može stajati *to jest:* "u kojoj pismi ili govorenju čovik sve ono slobodno iskaže i izgovori što mu na srcu leži, to jest gdi čovik ne meće jezik za zube (to jest) svekolike falinke, opačine i ostale mahane slobodno prez svakog licomirstva, lisičenja i hatara kaže":

Takvi primjeri pokazuju da Reljković dobro poznaje frazeologiju i da frazeme vješto uklapa u teks.

Ako pogledamo frazeološki riječnik Reljkovićeva *Satira,* vidjet ćemo da su frazemi u njemu uglavnom iz razgovornog jezika: bog znade (nitko ne zna), biti čemu (valjati), ne dao bog (nikako, ni izbliza), biti na glasu (bit poznat, čuven), glava kuće (prva osoba u obitelji), izvaditi komu što iz glave (učiniti da tko napusti kakvu misao), gledati gdi si (zamisliti se nad položajem), u čije ime (od nekoga), puknuti od jada (biti jako ljut), slatko jisti (jesti s tekom),

učiti knjigu (školovati se), ne dati ni krajcare (potcijeniti), biti čijeg masla u čemu (imati negativnog udijela), ne znati za šalu (biti previše ozbiljan), natuknuti na nas (predbaciti), vući za nos (obmanjivati), metati jezik za zube (šutjeti), kazati u oči (reći otvoreno i bez uvijanja), pasti na pamet (sjetiti se), svaki vrag (svatko), otići k vragu (odati se zlu) i mnogi drugi.

Vrlo su rijetke "književne fraze" u *Satiru:* braniti svojom krvlju (braniti koga žrtvujući život), proliti / prolivati krv (žrtvovati se u borbi za nekoga).

Zanimljivo je primijetiti da su najčešće imenice koje se javljaju u frazemima Reljkovićeva *Satira: svit, oko, duša, bog, vrag.* Te su imenice, sudeći prema Matešićevu *Frazeološkom rječniku,* i inače vrlo frekventne u našim frazmenima.

Neke frazeme Reljković više puta navodi u *Satiru.* Od najčešće spominjanih frazema jesu: pasti na pamet, kazati u oči, jednom ričjom / ričju, prid oči metati / doniti / staviti.

Najzad možemo reći da Reljković dobro poznaje frazeologiju svog jezika, što se vidi po brojnim frazemima u djelu, po korištenju varijantnih frazema (tipa ne valja posao / dilo ili jednom ričjom / ričju), po uporabi slikovitih frazema iz razgovornog jezika, po pojašnjavanju nekih frazema drugim frazemima, rečenicama sintagmama.

Iz ovog što je izneseno, a osobito na osnovi priloženog frazeološkog rječnika, može se razabrati da je Reljković znalački uklapao frazeme u svoje djelo. To daje živost njegovoj rečenici u *Satiru,* koja, ovako frazemima proširena, može poslužiti kao dobro polazište za analizu Reljkovićeva stila.

FRAZEOLOŠKI RJEČNIK RELJKOVIĆEVA *SATIRA*

Frazemi su u rječniku poredani ovako: ako frazem sadrži imenicu, tada ga u rječniku tražimo po abecednom redu imenice: npr. *metati jezik za zube* naći ćemo pod natuknicom *jezik,* a pod natiknicom *zub* stajat će v. *jezik.* Ako frazem ne sadrži imenicu, a sadrži glagol, tražimo ga prema abecednom redu glagola: *biti čemu* u rječniku ćemo naći pod *biti.* Ako frazem nema ni imenice ni glagola, tada ga tražimo prema pridjevu (ako ga ima), prema prilogu, zamjenici.

Pored svakog je frazema zapisan dio teksta u koje taj frazem nalazimo u *Satiru,* označen broj stranice u knjizi,[9] i navedeno je značenje frazema.

BATINA

doći po batine — On ukrade novce i haljine / Pak najposli dojde pod batine (48), biti kažnjen

BITI

biti čemu — "Što t' se vidi, je l' čemu rakija?" (103), valjati

BOG

bogu dati razlog, v. razlog

bog znade — A bog znade kako ušur skida, / Koliko li od koga otkida (69), nitko ne zna

ne dao bog — Ti govoriš: Ne dao bog toga (118), daleko od toga, nikako

sačuvaj bože — To je ludost, veća se ne može / Sačuvaj nas, svemogući bože (81), odricanje, ni govora

BOGME

bogme i bogme — ... bogme i bogme jest ili nije... (30), zaista

---

9 Broj strane označen je prema knjizi Matije Antuna Reljkovića: Satir iliti divji čovik, Glas Slavonije, Osijek 1974.

BRIGA

nije koga briga — A muž joj se, kada čuje, smije, / Da on žali, ni briga ga nije (118), ne mariti

CINA

biti od velike cine — Te baš stvari od velike cine / Koje kuću napredovat čine (116), biti vrijedan, dragocjen

ciniti sve za ništo — Ako ćeš joj ne znam što činiti, / Sve za ništo ona će ciniti (56), ne cijeniti uopće

ČAS

u zao čas — U zao čas ga onda zavezala (87), u krivi trenutak

DICA

to znaju i dica — Lip manastir, to znaju i dica (33), svi znaju

DILO

dila tmina — ... ali odiću staru i dila tmina, koje smo svukli, nismo još po njegovoj zapovidi odbacili... (28), loša djela

ne valja dilo — Opet njemu ne valjade dilo, / Jerbo moljba više kvara čini (79), pogrešno raditi

DOBRO

vratiti dobro dobrim — Jer pravični svaka pravo plaća / Dobro dobrim, a zlo sa zlim vraća (59), za dobro djelo stići će svakoga nagrada

DRVO

drvje i kamenje — ... da se najprije ukloni s puta drvje i kamenje o koje se ljudi dosada potipaše (22), prepreke

DUŠA

govoriti po duši — Al' po duši pravo govoreći, / Umrit ćemo, valja pravo reći (41), govoriti kako jest, govoriti istinu

izgubiti dušu — Pak se posli mladenci ne ljube, / Neg od zlobe i dušu izgube (80), biti nepravedan i nepošten

ostati prez duše — Jer kroz brvna siverina puše, / Mora ostat bolesnik prez duše (117), umrijeti

reći iz duše — Neće odmah ništa reć iz duše, / Nego čeka dok mlogo nakupi (126), reći otvoreno i iskreno

trčati prez duše — Ona trči na sokak prez duše, / Čak se čuje kako jako puše (60), jako trčati

FILJER

ne biti vridan ni filjera — Kazao sam, nij' vridan filjera (117), ništa ne valjati

ne valjati ni filjera — Ti imadeš dva i tri kiljera, / A ne valja svaki ni filjera (116), ništa ne valja

GLAD

umriti od glada — Volim ovdi umriti od glada, / Jer ću puknut od teškoga jada (96), trpjeti veliku glad

GLAS

biti na glasu — Neg da ste nam bili pomoćnici / I hrabreni na glasu vojnici (35), biti slavan, čuven po hrabrosti

GLAVA

glava kuće — Gdi u kući ne imade glave,/Niti reda ni uredbe prave (122), prva osoba u obitelji

izvaditi iz glave — ... ali za izvaditi njima iz glave tu zlu misao, upita njih (21), učiniti da tko napusti kakvu misao

GLEDATI

gledati gdi si — Niotkud se pomogao nisi, / Sada gledaj, siromaše, gdi si (104), zamisliti se nad položajem

ne htjeti ni gledati — Ti ju zoveš da ide ručati, / Ali ona neće ni gledati (96), odbijati što

GRIH

smrtni grih — Grih jest smrtni koj' u nebo viče (59), težak prijestup

GROZNICA

groznica koga sape — Kad ja smotrih, groznica me sape, (69), neugodno se iznenaditi

IME

u čije ime — Ako bude to u moje ime, / Dat će mu se u najskrajne vrime (78), od nekoga

IZGLED

zao izgled — Dotle Turci zao izgled daše (38), loš izgled

JAD

puknuti od jada — Volim ovdi umriti od glada, / Jer ću puknut od teškoga jada (96), biti jako ljut

JARAM

jaram na vratu — ... nego kod nas kakono jednu veliku globu i jaram na vratu ostaviše (27), poteškoće

JEZIK

materinski jezik — Niki pak iz drugih jezika iz gotova na svoj materinski jezik mloga i mloga prinesoše... (23), svoj jezik

metati jezik za zube — to jest gdi čovik ne meće jezik za zube, nego svekolike falinke, opačine i ostale mahane slobodno prez svakog licomirstva, lisičenja i hatara kaže... (25), šutjeti

zavezati jezik — Kapelanu hoću ju tužiti, / Neka kuji on jezik zaveže (60), ušutkati

KAMENJE

drvje i kamenje, v. drvje

KNJIGA

učiti knjigu — Šalji dite neka knjigu uči (42), školovati

KOSTI

glodati kosti — Pak siromah neka kosti gloće (67), nemati što jesti

KOREN

imati dubok koren — Pak se evo istrgnut ne dadu / Jerbo koren duboko imadu (39), biti čvrsto vezan za nešto

KRAJCERA

ne dati ni krajcere — Za koju on ni krajcare ne da (152), ništa ne dati, potcijeniti

KROV

pod jednim krovom — ... i s njim pod jednim krovom pribiva (157), na istom mjestu

KRUH

ne znati ni kruha ispeći — A ne znade ni ispeći kruha (81), ništa ne znati

tražiti kruha nad pogaču — O seljane, dakle i oraču! / Zašto tražiš kruha nad pogaču? (152), biti neskroman

KRV

braniti svojom krvlju — A brat Jafet svojom krvlju brani (140), braniti koga žrtvujući život

proliti / prolivati / krv — Kako su vam i oci činili, / Krv prolili i virno služili (55), ... zemlju otimaše i krv mlogu prolivaše (142), žrtvovati život za koga

KUĆA

glava kuće, v. glava

LIKARIJA

imati čemu likarije — Bože sveti, teške sliparije! / Ima l' tomu kakve likarije? (49), postoji izlaz čemu, rješenje čega

LITO

crno lito — Pokisnut ću, pak crno mi lito! (103), loša godina, težak život

gladno lito — I kad gladno gdi nastane lito, / Od Josipa kupovali žito (60), nerodna godina

LUDA

mlada i luda, v. mlada

LJUBAV

za ljubav komu — Evo sam ga dakle za ljubav popravio (24), raditi nešto zbog nekoga

MAČ

pasati mača prez uzroka — ... i da ne pašeš uz bedru mača prez uzroka, nego da si osvetitelj u srdžbi onomu koji zlo čini (30), boriti se bez potrebe, raditi nešto bez potrebe

MASLO

biti čijeg masla — Mora dakle tude onog Baala štogod masla biti (28), imati negativnog udjela

MED

med nami, v. nami

MIR

nemati nigdi mira — Pak ujutru nejma nigdi mira (71), biti uznemiren

MISTO

imati svoje misto — Svaka kuća ima misto svoje (110), biti uredan

ni misto ni prilika ne biti — Jerbo svagdi ne pristaje svašta, / Gdi nij' mista ni prilike na što (101), biti neprikladan u kakvoj situaciji

MLADA

mlada i luda — Al' si mlada i joštere luda / Ne znaš ništa od ženidbe huda (88), biti nezreo

MRS

ne paziti ni mrsa ni posta — Al' imade i sluškinja dosta, / Ke ne paze ni mrsa ni posta (62), ne brinuti ni o čemu

MRVA

mrva fali — Ništo b' rekla, još mi fali mrva (66), malo treba

MUKA

ne znati za muku — Još kad dobro ugodi crtalo, / Nećeš znati za muku nimalo (108), nemati nikakvih teškoća

NABESIDITI

sit se nabesiditi — Hodmo kući, dosta smo sidile, / I site se već nabesidile (72), puno se napričati

NAMI

med nami — Kazat ću ti, al' nek je med nami (58), u povjerenju

NAVALITI

kud si navalio — Stani, momče! Kud si navalio (105), biti nestrpljiv

NEBO

vapiti u nebo — Ali i to u nebo vapije, / Kad se sluga ukradem napije (59), isticati se na negativan način

vikati u nebo — Grih jest smrtni koj u nebo viče, / Kada slugi tko najam ustegne (59), isticati se na negativan način

NOS

nataknuti na nos — ... ono oni na prvoj šumnoj igri, časti i sastanku prid svima gostima njemu na nos nataknu (26), predbacivati

vući za nos — ... i tako vuku sva trojica siromašne ljude za nos kao čauš purana (28), izigravati, obmanjivati

NOVAC

lip novac — Pak je vozi u Srim na prodaju, / Ondi za nje lipe novce daju (124), puno novaca

OKO

biti komu trun u oku, v. trun

kazati u oči — Još ti kažem u oči, satiru, / Već ne viči, neg budi u miru (111), reći otvoreno i bez uvijanja

oko jedva može stizati — ... iz kojih nepristance munje kakono snig bile i vatrene zrake ili usijane zmije hitahu se, tako friško jedna za drugom, da jih jedva oko stizati može (158), jako brzo

otvoriti oči — Oči će se vaše otvoriti, / I vi ćete kako i bog biti (89), otkriti istinu

prid oči doniti / metati / staviti — Nego njemu donosi prid oči, / Da ti i sam posli posvidoči (76), Satir mu meće prid oči kućanske falinke (119), ... koja bi mu svemogućstvo i

kripost stvoritelja tako živo prikazala, prid oči stavila i u srce pritisnula kako ova (159); prikazati situaciju, obavijestiti o čemu

zamazati oči — Pa još meni da oči zamaže: / "Dobio sam pet forinti", kaže (71), zavaravati koga, obmanjivati

OVAMO

tamo ovamo, v. tamo

OVCA

slati ovce među vuke — Velim ovce među vuke slati (48), kvariti koga šaljući ga u loše društvo

PAR

ne biti komu para — Što učini ti od Slavonije, / Kojoj para prije bilo nije (48), biti izvanredan

PAMET

pasti na pamet — Zatim jednoć na pamet jim pade, / Što jim Noje zapovid izdade (144), sjetiti se

POGAČA

tražiti kruha nad pogaču, v. kruh

POSAO

ne valja komu posao — O komšijo! ne valja t' posao (98), pogrešno raditi

POSLIDNJI

ni prvi ni poslidnji, v. prvi

POST

ne paziti ni mrsa ni posta, v. mrs

PRILIKA

ni misto ni prilika ne biti, v. misto

PRVI

ni prvi ni poslidnji — Bivši i ja u rečenom prošastom prajskom ratu s ostalima, ni prvi ni poslidnji, ni najbolji ni najgori, nego upolak (23), kao i drugi

PUN

biti pun sebe — Ovaj prvi bivši pun sam sebe i misleći da sve zna tako da nikomu ništa nije ostavio (25), biti umišljen, uobražen

PUT

ukloniti se s puta — Što se igra kad nejma aduta, / Jal se barem ne ukloni s puta (71), prestati smetati nekomu

RAZLOG

dati bogu razlog — Pa kad pojdeš jednoć umirati / I od dice bogu razlog dati (42), položiti račune bogu

REĆI

hoće reći — Jednom ričju "Bauer" hoće reći težak (154), znači

RED

postaviti sve u red — Sad sam svaka u red postavio (110), srediti, promijeniti na bolje

RIČ

jednom ričjom / ričju — Jednom ričjom: svakolika uda / Ostaviše svog trbuha huda (136), Jednom ričju: njem' ne fali ništa (152); ukratko

RUKA

dati na ruku — Koji tebi sve na ruku daju, / Jerbo za te oni vrlo haju (113), pomagati komu

izaći za rukom — ... da ne gubi strpljenje dok mu što ne izdaje za rukom (113), uspjeti bez teškoća

SKULA

biti jedna skula — ... i koji za ono sedam godina, što se proteže, ne drugo nego jedna skula, osobito za mlade ljude bijaše (22), životno iskustvo

SLUŽBA

služba božja — Motriše njihovu uredbu, njihovu službu božju, njihov posao u polju (22), misa

SRCE

dirnuti u srce — Koja li svitovna prikaza može ovako dirnuti u srce čovičansko, kako dirne jedan s vatrom i s plamenom ispraćeni grom (159), uzbuditi, izazvati emocije

ležati na srcu — ... u kojoj pismi li govorenju čovik sve ono slobodno iskaže i izgovori što mu na srcu leži (25), biti predmet brige

ne mirovati u srcu — i u srcu svome ne miruje; / Dok ne ide u nju ne izbije (95), biti nestrpljiv da se što učini

STAZA

na pravu stazu nastavljati — Da i danas tebe upravljaju / i na pravu stazu nastavljaju (41), dobro usmjeravati

STRANA

držati čiju stranu — Zato čovik i njezinu stranu / Mora držat prigledajuć na nju (96), odobravati komu, pomagati komu

metati na stranu — Jerbo boga ti na stranu mećeš, / A virueš crne čarolije (87), ne voditi računa o, napustiti

SUZA

politi koga suze — Kad ja dođoh gledat kukuruze, — / Prazan tavan! — pol'jaše me suze (65), zaplakati

SVIST

imati čistu svist — Koji priprost, pravedan u dilu, / A svist ima i čistu i milu (146), biti nedužan

nečista svist — zašto bo tuđe nije povraćeno, koje je nečista svist po krivokletvi k sebi privukla (30) krivnja

SVIT

biti na ovom svitu — Evo kako Virgilius piše, / Dokler jošter na 'vom svitu biše (146), živjeti

Izići na svit — Natoliko da je veće došlo / U običaj i na svit izišlo / Pivat pisme koje ne valjadu (53), pojaviti se, pročuti se

na onom svitu — Uradi joj ti od dobre volje / Na 'nom svitu bit će po te bolje (78) , u zagrobnom životu

na ovom svitu — Ako tako ti uživaš, pobro, / Na 'vom svitu biti će ti bolje (153), u ovozemaljskom životu

od postanja svita — Ovaj zanat od poljskog oranja / Počeo je od svita postanja (106), oduvijek

poći s ovog svita — Onda pojde star s ovoga svita / Od devetsto i pedeset lita (142), umirati

SVITLOST

dati na svitlost — Ali neće nitko da se trudi, / Niti hoće da na svitlost dade (41), objaviti

ŠALA

kao od šale — Kad on opet otide iz štale, / Onda češem već kao od šale (58), s lakoćom

ne znati za šalu — ako ti ne znaš za šalu, a ti ne štij Satira (31) biti odviše ozbiljan

TAMO

tamo ovamo — Crni oblaci s plavim pomišani valjaju se jedan priko drugoga tamo ovamo (158), čas u jednom, čas u drugom pravcu

TILO

kako jedno tilo — I biti će dva u jednoj puti, / Kako jedno tilo će živiti (89), složno

TRUN

biti trun u oku — Srim bo njima trun oku biše, / Zato njega i nenavidiše (37), smetati jako

USTA

štediti od čijih usta — "Štediš", veli, "ti od naših usta, / Kako da je naša kuća pusta (127), pretjerano štedjeti

UZROK

pasati mača prez uzroka, v. mač

VAGA

metnuti na vagu — tko ne bi na vagu metnuo svoj isti vilaet i prama drugima procinio kakvi je i kakvi bi mogao biti (22), procijeniti

VIDILO

doći na vidilo — Dok ne dojde na njegova šala / Na vidilo pak i na višala (48), razotkriti se

VIDITI

bolje se viditi — I cesarske kažu zapovidi / Što se kada njem za bolje vidi (153), što je komu bolje

VIŠALA

doći na višala — I nauči krasti još izmala / Pak najposli dojde na višala (45), biti kažnjen smrću

VRAG

činiti vraga — "Zašto, Ivko, moja dušo draga! / Drž' taj prsten ti ne čini vraga (57), činiti neugodnosti

mučiti se kao vrag — Lupa vrati, kao vrag se muči (96), jako se mučiti

otići k vragu — Neg rastave od miloga dragu, / Pak otidu i najposli k vragu (81), odati se zlu

vrag biti u pomoći — A vrag mu je u pomoći bio, / Dok je lipše stvari izmislio (53), činiti što loše

VRIME

krasti vrime — Ne plaši se, nego opet radi / I vrimena zaludu ne kradi (115), besposličariti

VOLJA

biti komu u volji — Je li njemu divojka u volji (80), svidjeti se

VUK

slati ovce među vuke, v. ovca

ZLO

vraćati zlo zlim — Dobro dobrim, a zlo se zlim vraća (59), osvetiti se

ZUB

škripati zubmi — Nego plače pak i zubmi škriplje, / Čisto vatra iz usta joj siplje (97), biti jako ljut

metati jezik za zube, v. zub

ŽILA

pustiti žile — ... jerbo je duboko pustio žile, pak se iskoreniti ne dade (28), učvrstiti se

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 165—170, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 808-61/.62-7
Rad primljen 27.10.1984.

MARKO SAMARDŽIJA, *Zagreb*

RELJKOVIĆEV JEZIČNI PURIZAM

Kritičnosti kojom su hrvatski jezikoslovci protkali svoja proučavanja postanka i razvoja suvremenoga hrvatskog jezičnog standarda, osobito učestala potkraj šezdesetih i u početku sedamdesetih, zahvaljujemo niz prevrednovanja pojedinačnih prinosa hrvatskim standardizacijskim nastojanjima, navlastito u doba što je po mnogočemu gotovo izravno prethodilo preporodu.[1] Upravo zbog te su se kritičnosti, po sudu R. Katičića, "mnogi...utvrđeni pogledi podvrgli preispitivanju, neka su draga uvjerenja stavljena u pitanje, i mnoge su dobro poznate činjenice pokazale svoje puno značenje u novom svjetlu".[2] Pod tracima tog novog svjetla lako su uočljive veličina i važnost Reljkovićeva doprinosa "jednom standardnom novoštokavskom jeziku u nastajanju"[3] koji je bio i prethodnica i priprava plodna tla preporodnim jezičnim nastojanjima.

A u Reljkovićevu djelu, podjednako onom Reljkovića pisca kao i onom Reljkovića gramatičara, steklo se uistinu podosta jezikoslovlju zanimljivih elemenata koji su zbog toga morali biti uočeni i prije spomenutih suvremenih proučavanja geneze hrvatskog jezičnog standarda. Tako su isticani Reljkovićevi prinosi afirmaciji hrvatske štokavske, upravo: ikavsko-štokavske, književne tradicije, upozoravano je na leksičku zanimljivost njegova djela[4] Ali je ipak najčešće istican Reljkovićev odnos prema turcizmima. Budući da su o toj temi, sustavno je raščlanjujući ili je tek usput spominjući, pisali i jezikoslovci i povjesnici književnosti, neće biti pretjerano reći da je Reljkovićeva otvorena kritika porebe turcizama svakako njegovo u literaturi najopširnije obrađivano stajalište o jeziku.

Kombol, nabrajajući negativnosti Slavonaca koje je Reljković uočio i kritizirao, piše: "I Reljković je zaista u svom *Satiru* bez licemjerstva i lisičenja izredao i protresao mane

---

1 V. rad D. Brozovića "O početku hrvatskoga jezičnog standarda", u knjizi "Standardni jezik", Zagreb, 1971, str. 127-157, R. Katičića "Slavonski pabirci", "Kritika", br. 17, ožujak - travanj 1971, str. 280 -291, J. Vončine "O kontinuitetu hrvatskoga književnog jezika od 15. do 18. stoljeća", "Prilozi", Zagreb, 1973, str. 165-177 i knjigu Z. Vincea "Putovima hrvatskoga književnog jezika", Zagreb, 1978. Ovamo, dakako, pripadaju i radovi navedeni u 2. i 3. bilješci.

2 R. Katičić: "Nešto napomena o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga", "Zbornik Zagrebačke slavističke škole", god. II, knj. 2, Zagreb, 1974, str. 229.

3 D. Brozović: "Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti", "Hrvatska književnost u evropskom kontekstu", Zagreb, 1978, str. 43.

4 Dokaze ovoj tvrdnji lako je pronaći u knjizi Lj. Jonkea "Književni jezik u teoriji i praksi", Zagreb, ²1965, i to ne samo u njenu "povijesnom dijelu" (v. str. 133, 187, 259).

svojih zemljaka, počevši od njihove nepismenosti i nemara za školu do turcizama u jeziku i nejedinstvenog pravopisa..."[5]

Ovaj kratki navod iz Kombolove *Povijesti* izravno upućuje na izvor iz kojeg su i Kombol i većina drugih autora crpli argumente za Reljkovićevu kritiku porabe turcizama: na poznate stihove iz *Satira*, upravo iz njegova prvog izdanja (Dresden, 1762). Isto je mjesto, kao što je već uočeno[6] u drugom izdanju (Osijek, 1779) pretrpjelo znatne izmjene.

Satir, naime, pita Slavonca kamo su nestale knjige koje bi priječile utjecaj drugih jezika na "slavonski" onako

"kako se je turski pomišao,
u vaš jezik tako unišao,
da već skoro polak Slavonije
'jok vala' im služi misto 'nije',
a žakama oni vele 'vriće',
a ocetu svi govore 'sirće',
još 'istersum' namisto 'ako će'
i ostalih mlogo riči većje..."[7]

Znatno opširnije Reljković se na ovaj problem osvrnuo u svojoj *Gramatici* gdje u "pridgovoru dobrovoljnom slavonskom štiocu" prvo obrazlaže osnove slavonske povijesti. Tursku vladavinu naziva "nesrichom"koja je, ne samo u Slavonaca, imala za posljedak da su se "mlogè turskè ricsi" umiješale u "slovinski jezik" i istisnule "materinske". Na taj način "uzburkan, smútjen, i pomishan jest lípi slovinski, ili slavonski jezik" koji, inače, ima "zadosta ricsíh" kojima može imenovati svaku stvar. Takav je utjecaj turskog bio u Slavonaca moguć, misli Reljković, jer je u njih malo "naucsnih i hasnovitih knjigah". A malo ih je jer "puk slavonski nije toliko za náuke i izpisívanje knjìgah, koliko za obranjenje sebe istoga, brinuose". Popunjenju te tako nastale praznine trebala bi doprinijeti njegova *Gramatika* za koju ne bez skromnosti veli da "ù istinu pocsetak jest". I tu u predgovoru dolazimo do triju za Reljkovićev purizam, rekao bih, ključnih mjesta.

Prvo, Reljković uvjerava čitatelje da riječi nije tek tako proglašavao turskima, jer gdje nije bio siguran, provjeravao je. Veli: "Nike rìcsi za poznati jesuli práve slavónske, illisu od Turakah ostale, prigledaosam ricsnik dalmnatinski, horvatski, pemski, i poljski, i gdisam nashao, da ovi narodi jednu rics, illi svi, illi najposli dva, jednako izgováraju, onusam i ja uzeo, i ù moj rícsnik, za právu slavonsku postavio, imajuchi za mene svidocsánstvo tolikih narodah slovinskih."

Drugo, Reljković je bio svjestan da ovakvo njegovo nastojanje može i ne naići na razumijevanje i prihvaćanje u čitatelja. Zahtijevajući od Slavonaca da govore "kako drugi (slavenski - M. S.) narodi izgovaraju", a da "turske i inostranske" riječi odbace, kaže: "Medjuto néchu ù ovomu biti zakonnosha, niti ikomu zapovídam, kako ni od drugih jezika gramatici." Uostalom, veli Reljković "za meshtre csistoché djacskoga jezika derxise Cicero, alli ni njega svi nenasliduju".

Treće, Reljković je svjestan jedne u ovakvim zahvatima bitne činjenice: snage jezične prakse koja, u pravilu, slijedi svoje putove. Suvremenim nazivljem rečeno: Reljković je svjestan da je razgovorni jezik jedno, a standardni drugo, da svaki ima svoje zakonitosti i područje porabe, da se mogu približavati, ali će razlikâ između njih uvijek biti. "Alli ja znám

---

5 M. Kombol: "Povijest hrvatske književnosti do preporoda", Zagreb, ² 1961, str. 368.

6 J. Vončina: "O tuđicama u Reljkovićevu *Satiru*", "Filologija", 5, Zagreb, 1967, str. 177.

7 "Djela Matije Antuna Reljkovića", SPH, knj. XXIII, Zagreb 1916, str. 5, stihovi 61-68.

dobro razlúcsiti znanje od obicsaja, i daje drugo shtose csini, â shtobise, illi csiniti moglo, illi csiniti imalo."[8]

Nedavno objavljena studija o istočnoslavonskim ikavskim govorima pokazuje opravdanost Reljkovićeve bojazni da će (jezični) običaji biti jači od onoga što bi se "csiniti imalo", tj. od onoga što zagovara. U neveliku odjeljku ove knjige ("Rječnik") priložen je popis stanovita broja "vrlo frekventnih germanizama, turcizama i lokalizama". Među njima nekoliko je turcizama što se nalaze i u Reljkovićevu popisu: jastuk, komšija, penđer.[9] Odmah iza predgovora donosi Reljković u *Gramatici* nevelik popis ("vêrstopis") "nikih ù slavónski jezik umishanbih ríchih, koje ne nahodecsise ù ricsnicih drugih slovinskih jezikah" te ih zbog toga smatra "turskim i inostranskim".[10] Većina je tih riječi, zapravo sve osim jedne, protumačenea kajkavskom ("horvatskom"). čakavskom ("dalmatinskom"), češkom ("pemskom"), poljskom i njemačkom riječi. U "vêrstopis" uvrštene su ove riječi:

> afferim, beshika, bez, brashno, bashcsa, bukara, csasha, csakshire, csirák, csorba, csoha, chupria, duhàr, fenjer, fincxan, furuna, groznica, gjubre, havlja /tj. avlija/, haramzáda, jabanlia, japuncxa, jastuk, jorgan, kashika, kancxia, krecs, kolan, komshia, makaze, mumakaze, ocxak, pencxer, peshkír, sanduk, sincxir, terzia, sirche.

Bez obzira na spomenuto provjeravanje po rječnicima ipak ostaje nejasno po kom je kriteriju Reljković izdvojio samo ovih tridesetak riječi. Turcizama je, naime, u slavonskim govorima bilo znatno više, što dokazuje i njegov rječnik ("Vocabolario") dodan *Gramatici* (str. 385-464) u kojemu nalazimo podosta turcizama neuvrštenih u "vêrstopis", npr. csorape (dugačke, svilene, vunene), churdia, cxep (str. 432), marama (uz rubac i otarcsich, 433), sacxak (438), tencxera (439), sokak (446), kulauz, lagumcxia (447), tucs (390), (bile) chigirice (410), kapija (dignuti kapiu, 450), csivia (451), kaish, fishek (452) itd. Je li, možda, posrijedi bilo neznanje? Reljković bi, naime, riječ za koju bi doznao da je turcizam u idućem izdanju svog djela zamijenio hrvatskom riječi, npr. *fajda - hasna*.[11] A tako je postupio i kad je doznao da *brašno* i *vrića* nisu turcizmi.[12] R Aleksić ustvrdio je da je Reljković "dopuštao da se upotrebljavaju samo one tuđe reči koje su ušle u narod s novom stvari - sva druge pak da treba i da je moguće zameniti domaćim, slavonskim".[13]

Iako je u predgovoru *Gramatici* Reljković očitovao takav stav načelno dopuštajući ulazak stranih riječi u hrvatski jezik ukoliko označuju nove stvari jer ih, te stvari, "mi nemoxemo drugacsie zvati, nego onako, kakose i indi (u stranom jeziku - M. S.) zovu",[14] netom rečeno o turcizmima u rječniku i prilično česta poraba germanizama u nekim djelima ne podupiru ovu Aleksićevu tvrdnju.

Po Aleksićevu mišljenju, k tomu, Reljkovićeva nastojanja oko uklanjanja turcizama iz hrvatskog jezika zaslužuju naziv "teoriski purizam".[15] J. Vončina, međutim, već na početku svoje rasprave "O tuđicama u Reljkovićevu *Satiru*" sasvim decidirano tvrdi da "treba odbaciti tvrdnju o piščevu (tj. Reljkovićevu) purizmu",[16] a pri kraju, poslije analize *Satira*, zaključuje: "...uza sve to što se Reljković na nekoliko mjesta izjašnjavao za čist narodni jezik i protiv

---

8 " M. A. Relković: "Nova slavonska i nimacska gramatika - Neue slavonische und deutsche Gramatik", Zagreb, 1767, predgovor. (Nepaginirano!).

9 I. Lavrnić: "Ikavski govor istočne Slavonije", Osijek, 1983, str. 104.

10 M. A. Relković: n. dj., 1. c.

11 Stj. Babić: "Jezik starih hrvatskih pisaca u Slavoniji", "Godišnjak ogranka MH", br. 6, Vinkovici, 1968, str. 81.

12 J. Vončina: n. dj., str. 177.

13 R. B. Aleksić: "Jezik Matije Antuna Reljkovića", "Biblioteka Južnoslovenskog filologa", sv. 4, Beograd, 1931, str. 149.

14 M. A. Relković: n. dj., 1.c.

15 R. B. Aleksić: n. dj., str. 149.

16 J. Vončina: n. dj., str. 176.

tuđica, *on se* - zbog mnoštva tuđih elemenata u svom leksiku - *ne može smatrati puristom.*"[17] Ograniči li se purizam samo na uklanjanje tuđica iz književnog jezika, nekoliko značajki Reljkovićeva djela podupire ovu Vončininu tvrdnju. Na prvom mjestu to je Reljkovićevo ograničavanje borbe za čistoću jezika isključivo na uklanjanje turcizama. A ni tako usku koncepciju ne provodi dosljedno kao što dokazuju primjeri iz rječnika uz *Gramatiku.*[18] S druge strane, u svom bojevanju protiv turcizama, zbog slabog poznavanja turskog jezika, kadšto je i pretjerao smatrajući turcizmima i riječi neturskog (neorijentalnog podrijetla) čaša, groznica, brašno).[19] Za razliku od svog suvremenika Blaža Tadijanovića,[20] germanizmi su za Reljkovića znatno manja opasnost od turcizama jer nigdje nije izrijekom protiv njih. Zato ih u njegovim djelima nalazimo podosta: falinga (3), pantljika (65), fališan (113), štala (500), frižak (504), faliti (505), sajtlik (542) i dr. Premda je za takav tolerantan stav prema germanizmima Reljković imao zacijelo i subjektivnih razloga (graničarski časnik!) i razloga tijesno vezanih uz onodobno političko stanje u Slavnoiji, ipak nam se čini da je u svojim kasnijim djelima i u tom pogledu bio oprezniji. U "*Postanku naravne pravice*" npr. germanizama jedva da ima (proštimavati, 561).

Načelno dopuštajući ulazak stranih riječi u hrvatski (Reljković bi rekao slavonski) jezik ukoliko se odnose na nove stvari za koje nemamo svojih riječi možda je posumnjao "u sposobnost slavonskog leksika da se samostalno obnavlja".[21] Velimo, možda, jer Reljkovićevi prevoditeljski postupci u prijevodima dvaju stučnih djela, "Prave i pomnjivo ispisane ovčarnice" i, osobito, "Postanka naravne pravice", ne govore u prilog ovoj tvrdnji. Čak je prilično rječito pobijaju.

Budući da purizam nije ograničen samo na "nastojanje oko čišćenja jezika od inojezičnih elemenata,[22] iako se najčešće upravo tako očituje, nego tako možemo nazvati i ostala nastojanja kojima je cilj osposobljavanje jezika da što samostalnije i bolje, uz što manju pomoć elemenata iz drugih jezika, može udovoljiti različitim situacijama, da bude "funkcionalno polivalentan".[23] Među tim nastojanjima posebno mjesto pripada onima oko razvoja znanstvenog nazivlja. Zato ćemo se ovdje zadržati na Reljkovićevim rješenjima u prevođenju naziva u dvama spomenutim djelima. "Ovčarnicu" preveo je Reljković s njemačkog, "Postanak prirodne pravice" s latinskog imajući na umu praktične prosvjetiteljske nakane: prvom poučiti puk kako unaprijediti ovčarstvo, drugom naučiti ga što je dužan Bogu, što kralu i ostalim starešinam, što tebi (tj. sebi - M. S.) istomu i drugima iskrnim ludma".[24] Pri prevođenju (pritolmačenju) Reljković "pritolmačitelj" morao je nastojati da mu djela budu tako "poslavončena"[25] a/ da prijevod bude što razumljiviji puku kojemu je namijenjen i b/ da hrvatski jezik osposobi za izražavanje svega što je zatekao u jezicima predlošcima. Premda tim dvama zahtjevima nije bilo lako udovoljiti, Reljkoviću je to uistinu pošlo za rukom. Što je s prevođenjem "Ovčarnice" imao manje problema, uzrok je njena tematika koja je bila bliža

---

17 Isto, str. 181.

18 Popis turcizama u "Ovčarnici" to također potvrđuje: vilaet (500), duvar (502), ćošak (502), japija (502), đubre (503), pendžer (505), hinaditi se (506), spailuk (507), esapiti (511), durati (512), zanatdžija (514d), makaze (524), tuč (531), đubrenje (532), sirće (542), džigirice (542). Navodimo samo prvo pojavljivanje pojedine riječi. Brojevi u zagradama odnose se na stranice u SPH, knj. XXIII.

19 P. Skok: "Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika", sv. I (A-J), Zagreb, 1971, s. v. brašno, čaša, groza.

20 Tadijanović je pisao: "Dakle kad govoriš s svojim slavnim jezikom, nemoj mišati tuđih riči govoreći: *felčer, tišljar, šmit* i ostalo; nego reci materinskim svojim jezikom: *brijač, strugač, kovač, šilac, cipelar* i ostalo." Stj. Babić: n. dj., str. 80.

21 J. Vončina: n. dj., str. 178.

22 R. Simeon: "Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva", sv. II (P-Ž), Zagreb, 1969, s. v. *purizam.*

23 D. Brozović: "Standardni jezik", str. 28.

24 "Djela Matije Antuna Relkovića", str. 560.

25 Za riječi *pritolmačitelj, pritolmačiti* v. n. dj., str. 533, za *poslavončiti* str. 560.

slavonskom seljaku i za koju je već imao niz prevoditelju potrebnih rješenja. Nazive ljekarija koje se u djelu preporučuju i za koje zacijelo nije imao gotova rješenja u narodnom jeziku preveo je, ali je u zagradama naveo i njemačko nazivlje:

jelinski rog	Kienrus ili Hirschhorheist (540)
sumporov cvit	Schwefelblüte (541)
smoleno ulje	Pechöle (541)
morske školjčice	Austernschallen (543)
žličnjak	Löffelkraut (544)
ulje od čađa	Kienrusöl (546).

Tako je postupao i u prevođenju "Postanka prirodne pravice", samo što ga je tematika djela primorala da to čini češće:

naravni zakon	lex naturalis (557)
ćudoredno mudroznanstvo	philosophia moralis (561)
naravna pravica	jus naturae (562)
složeljnost	affectus (572)
pravica	justitia (574)
uzstegnutje	temperantia (572)
raskošje, naslađnost i gizda	luxus (581)
posvojenje	occupatio (582)
dosićenje	industria (582)
baštinstvo ili odvitstvo	haereditas (583)
baštionik	haeres (594)
družstvo građansko	societas civilis (599)
poglavice ili starišine	magistratus (599).

Jednom uz latinski navodi i njemački termin (krivokletnik - perjurus - Meineidiger 591), jednom samo njemački, bez latinskoga (iznevirenje - Meineid, 593).

Samo rijetko nije Reljković uspio za latinski naziv naći odgovarajući hrvatski. Tad je pribjegao opisivanju:

> "Za steći pak gospodarstvo ima višje načina. Jedni su od postanka, koje pravdoznanci imenuju o r i g i n a r i i, a drugi d e r i v a t i v i zovu se, koje stvari mi nismo sami stekli, nego su nam od drugoga došle i prirasle." (581-582, razmaknuto u izvorniku - M. S.)

Ili

> "I ovo zovu pravdoznanci 'm o r t i i s (sic!) c a u s a', to jest poklon posmrtni, koji (se) od onoga poklona, koji se za života čini i zove 'i n t e r v i v o s'
>
> ... razlučuje...(585)

Uz to, prevodi Reljković i neke iz latinskog preuzete a danas sasvim udomaćene riječi, npr.:

poslidnja volja	testament (583)
pismeni zavez	obligacija (590)
povirovanje	kredit (590).

A u "Postanku prirodne pravice" pronašao sam i nekoliko riječi koje ne bilježe naši jednojezičnici:[26] bogopoznanje (564), složeljnost (572), srcodtvoren (578), dosićenje (582). (U "Ovčarnici" takva je bila samo jedna: lipostvoran, 512) Ovdje izneseno dostaje, nadam se za dvije tvrdnje. Za tvrdnju da težnja za čistoćom jezika ne mora uvijek imati negativan predznak, ne mora biti "isto što i purizam u negativnom smislu",[27] i za tvrdnju da Reljkovićeva puristička nastojanja nisu neznatna, da se ne iscrpljuju samo u borbi protiv turcizama i težnji za njihovim uklanjanjem iz hrvatskog jezika. Kad bi se o njegovu purizmu sudilo samo na osnovi tog segmenta, lako uočljiva nesuglasja između teorije (onog što je htio ili, bar, slutio da treba) i prakse (onog kako je u svojim djelima postupao) učinila bi da taj sud ne bude odveć pozitivan.

Ali je Reljković, pothranjujući svoje zanimanje za jezik čitanjem dostupne literature o hrvatskom i drugim jezicima (uglavnom rječnika), i sam shvatio da je hrvatskom moguće pomoći ne samo pasivnim otporom (uklanjanjem tuđica, konkretno turcizama), nego i njegovim osposobljavanjem da što rječe mora posuđivati iz drugih jezika, u čemu mu je, vidjeli smo upravo, na pomoć bio i njegov prevoditeljski rad.

Stog je njegova težnja za jezičnom čistoćom i prešla tako krivudav ali ipak uspješan put, navlastito ima li se na umu da je riječ o 2. pol. XVIII. stoljeća, čijoj uspješnosti, u konačnom zbroju, spomenuti očit nesklad između htijenja i ostvarenja donekle odnemaže, ali još više svjedoči o razumljivu raskoraku između onoga što je namjeravao i znanja kako to postići. Svakako je i Reljkovićev trud oko čistoće hrvatskog jezika, uz i inače umjetnički dotjeran jezik njegova književnog djela, doprinio tomu da i za njegovu, Reljkovićevu, pojavu D. Brozović ustvrdi kako je "idejno posve nova" i da zbog toga u njemu vidi jednog od protagonista prvog razdoblja u razvoju hrvatskog jezičnog standarda prema svojoj periodizaciji hrvatske jezične povijesti.[28]

A na osnovi ovdje rečenog neće biti pretjerano reći da će Reljkoviću u jednoj budućoj povijesti hrvatskog jezičnog purizma, uza sve nedosljednosti u njegovim nastojanjima, među dopreporodnim djelatnicima pripasti zacijelo jedno od istaknutijih mjesta.

---

26 Pregledali smo ove rječnike: Ivekovićev i Brozov, JAZU, dviju Matica i SANU.

27 Stj. Babić: n. dj., str. 81.

28 D. Brozović: "Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika...", str. 42.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25,26. i 27. listopada 1984),
str. 171-182, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 808.61/.62(091)"17"
Rad primljen 15.11.1984.

VALENTIN PUTANEC, *Zagreb*

ETIMOLOŠKI ZAHVATI U DJELU MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA (1732-1798)

1. UVOD

Ako etimologiju definiramo kao dio lingvističke znanosti koji proučava u dijakroniji i u sinkroniji fonosem (monem) u svim dijelovima gramatike, od fonetike preko morfologije i tvorbe riječi gotovo do sintakse (npr. u slučaju sintagmatike i u proučavanju sintagmi idioglotskog i aloglotskog porijekla)[1], onda vidimo da će se gotovo svaki jezičar a naročito gramatičar susretati, često i nesvijesno, s osnovnim etimološkim poslom. Stoga smo s pravom u nacrtu povijesti etimoloških proučavanja u Hrvatskoj[2] kazali: "Etimoloških prinosa biti će dakako i u drugih naših gramatičara i rječničara (ja sam u toj raspravi upravo upozorio samo na etimološke prinose do 19. stoljeća u djelima Vrančića, Vitezovića i Katančića!) ali sva ta djela treba u detalje proučiti da bi se mogao dati prikaz njihova prinosa na tom polju"[3]. Naš je zadatak da na ovom skupu prikažemo etimološke zahvate još jednog našeg lingviste, jednoga od najvećih hrvatskih gramatičara 18. stoljeća u kojega doista nalazimo dosta intervencija etimološkog karaktera, pa se moramo diviti tom našem čovjeku koji i na tom polju pokazuje veliku erudiciju, to više što sâm za se skromno, kao ispriku, veli da je on "čovik koji sablju paše i oružjem se zabavlja" i da "nije moguć jednu stvar tako dobro ispisati kako onaj koji dan i noć na različiti knjiga leži i komu je uvik pero u ruki"[4].

---

1 Osnovnu podjelu lingvistike izvršili smo u članku *Esej o jezičnom znaku*...(str. 6) ovako: "Ako je lingvistika znanost o fenomenu jezika, a gramatika znanost o inkodiranju obavijesti-predikata (sintaksa, s ostalim nivoima), znanost o jezičnom znaku kao nosiocu sadržaja i forme koji se javlja u frazemu, u rečenici, zvat ćemo laksikografijom ili etimologijom". Mogli bismo je zvati i fonosemologijom ili monemologijom.

2 cf. *Daničićeva etimološka metoda, s nacrtom povijesti etimoloških metoda u Hrvatskoj do njegova vremena*. Zbornik o Đuri Daničiću, Zagreb-Beograd 1981, str. 305-312.

3 cf. *Ibidem*, str. 307.

4 M. A. Reljković, *Nova slavonska i nimačka gramatika*, Zagreb 1767, str. 553 (pogovor). Moramo ipak upozoriti kada mi govorimo o etimologiji u Reljkovića da se ne radi o etimologiji koja se spominje u naslovu Reljkovićeve *Gramatike*: "II. Theil zeiget die Etymologie, oder Wortforschung und den Gebrauch der Theilen der Rede". Pod "Etymologie" odnosno "Wortforschung" (u knjizi na strani 52 Reljković ne ponavlja riječ "etimologija" a njemačku riječ prevodi "Od načina govorenja i istraživanja riči") autor obrađuje upravo dijelove govora i morfologiju tih dijelova: *član, nomen (declinatio nominum, genera nominum), de gradibus comparationis, de numeralibus, de pronomine, de verbo, de participio, de praepositione, de adverbio, de conjunctione*, Ovo značenje riječi *etimologija* potječe iz srednjevjekovne latinske gramatičke terminologije. Danas ovaj termin znači drugo.

2. PODJELA ETIMOLOŠKE PROBLEMATIKE

Etimološke zahvate Matije Antuna Reljkovića možemo pratiti na nekoliko područja: a) na području metodike i teorije, b) na području morfologije i tvorbe riječi, c) na području purizma i d) na području etimologije leksema, kao centralnom području kojim se bavimo. Kako vidimo, ovaj naš "čovik koji sablju paše" u svom ogromnom opusu dospijeva da se dotakne gotovo svih problema kojima se bavi i današnja suvremena etimološka znanost. To nastaje dakako odatle što je etimologija kao dio lingvistike sveprisutna u gramatičarskom radu, pa dosljedno i u radu Matije Antuna Reljkovića.

3. ETIMOLOŠKA METODIKA I TEORIJA

Kada smo pokušali izvršiti podjelu povijesti etimološkog proučavanja u Hrvatskoj na razdoblja, konstatirali smo da u svom prvom razdoblju od najstrijih vremena do 16. stoljeća etimologiju prati primitivno promišljanje o povijesti riječi na osnovi fonetske suzvučnosti. Kasnije se javlja pravi rad na etimologiji u djelu (rječniku) Fausta Vrančića kada daje popis madžarskih riječi slavenskog porijekla ili u Vitezovića kada daje sistematiku hrvatske i srpske antroponimije, s izvedenicama i sufiksacijom. Ipak za metodiku etimološkog proučavanja bitan je prinos u djelu Josipa Dobrovskoga (1753 - 1829) koji 1813. u *Entwurf zu einem allgemeinen slavischen Etymologikon* (Prag,1813) kaže: "Nema zaista nikakvog boljeg sredstva da se potpuno stane na put lošeg etimologiziranja od održivog, na neoborivim temeljima počivajućeg etimološkog sistema". Ovo je nastavljač ideje Dobrovskoga u Hrvatskoj Vjekoslav Babukić protumačio u svojoj *Ilirskoj slovnici* (Zagreb 1854, str. 84) ovako:"... Ali će etimolog (rječoslovac) slavjanski najbolje učiniti i najsigurnije proći, ako međašah svojega jezika ne prekorači..."[5]. Ovaj metodološki princip, tj. da se etimologija mora u prvom redu oslanjati na sustav jezika u kojem je riječ zatečena, vrijedi još i danas, a zametak ovog principa nalazimo i u djelu Matije Antuna Reljkovića kada on određuje koja je riječ hrvatska a koja "inostranska". U *Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici* (Zagreb, 1767) u "Pridgovoru dobrovoljnom slavonskom štiocu" (str. XXV) on iznosi metodu kako se može odrediti da li je koja riječ "slavonska": "Nike riči za poznati jesu li prave slavonske ili su od Turaka ostale, prigledao sam ričnik dalmatinski, horvatski, pemski i poljski, i gdi sam našao da ovi narodi jednu rič ili svi ili najposli dva jednako izgovaraju, onu sam i ja uzeo i u moj ričnik za pravu slavonsku postavio, imajući za mene svidočanstvo toliki naroda slovinskih. Iz ovoga takojer sudim da ove riči i naša Slavonija, kako drugi narodi izgovaraju, bi izreći imala, a turske i inostranske odbaciti morala". Ovaj metodski princip iznosi Reljković i u samom naslovu "Vrstopisa" (= kataloga)[6] turcizama i drugih aloglotema koji iznosi na str.XXVI - XXVIII svoje *Gramatike*, kada kaže: "Vêrstopis niki u slavonski jezik umišanih riči koje ne nahodeći se u ričnici drugi slovinski jezika, za turske i inostranske drže se...". Bez obzira na cilj koji Reljković želi ovom prilikom postići (purističke tendencije), tu vidimo metodološki princip po kojemu se u određivanju etimologije treba prvenstveno polaziti od sustava u kojem je riječ zatečena, u slučaju Reljkovića od slavenskog sustava, tj. "slavonska" je riječ ona koja se nalazi i u rječnicima drugih slavenskih jezika, drugih Slavena, odnosno, što bi rekao P. Skok, ako je riječ potvrđena u svih slavina ili u nekoliko slavina, onda je to slavenska riječ. Ovaj metodski princip, premda u detaljima ne mora stajati (jedno je sveslavenska riječ, koja i tada može biti strana, a drugo je praslavenska riječ koja i po tvorbi može biti slavenska), koji je velike usluge učinio etimološkom proučavanju, Josip Dobrovski

---

5 cf. članak citiran u noti 2, str. 307-309.

6 Riječ *vrstopis* se u Reljkovića javlja prvi put, za značenjem "katalog, popis", kasnije se u 19. stoljeću javlja u značenju "pravopis", Oba puta se radi o kalku prema madžarskom *sorjegyzék* ili *igazanirás* te *helyesirás*, gdje se nalaze oba značenja. Cf. *Jezik* 24, 1976-1977, str. 147-149, te 25, 1977-1978, str. 20 (dodatak).

je i formulirao i u život provodio, a ovdje u Reljkovića eto nalazimo njegov zametak i primjenu. Za teoriju etimološkog proučavanja i lingvističku semantiku interesantna je i konstatacija koju nalazimo u Reljkovića, da s predmetom ulazi u neki jezik i strana riječ kojom se taj predmet u ishodišnom jeziku imenuje: "Na isti način iznesli su Francuzi mloge nove običaje, navlastito u ženskom odilu koje poslije Nimci i u Slavoniju donesli jesu, i koje mi ne možemo drugačije zvati nego onako kako se i ondi zovu. I ako on tebe upita kako se slavonski zove *Strikrock*[7], *Salup*[8], *Respectesel*[9], *Palatindl*[10] etc., reci ti njemu neka ti kaže kako se francuski i nimački zove *poculica* etc. pak ćeš čuti što će ti on reći"[11]. Dodajem da Reljković kao pravi teoretičar i metodičar osjeća i potrebu da se izradi jedan "pravi slavonski ričnik". Premda je on sam u svojoj *Gramatici* objavio dosta opsežan "Vocabularium-ričnik-Wörterbuch" (str. 385-464), on u svojem djelu *Ovčarnica* (1776) ipak veli: "...navlastito pak kad bi tko onu trudbu na sebe uzeo i pravi ričnik slavonski sastavio, onoga ime ne bi nikada u tavnu zaboravnost došlo, pače dok teče jezika i pokoljenja, on bi od poslidnjih uvik spominjan bio"[12].

4. MORFOLOGIJA I TVORBA RIJEČI

Etimoloških zahvata na polju morfologije i tvorbe riječi ima u Reljkovićevoj *Gramatici* (1767) i u knjižici *Ovčarnica* (1776[2]). U *Ovčarnici* je došao na to da pravopis grupe za *ć/đ* koji se dotada pisao i sa *tj / gj* promijeni u *tj /dj*: "...jerbo se ne govori ja *vogjim, rogjim, vigjim, facham* nego ja *vodim*, dakle *vodjen* a nije *vogjen*; *rodim*, dakle *rodjen*, a nije *rogjen*..."[13]. Bez obzira na to što je ponukalo Reljkovića da promijeni ovu grafiju, tu nalazimo etimološko razmišljanje o tvorbi participa pasivnoga ("valja najpri gledati koren riči, od kuda je ona izišla pak onako pisati", veli on[14], a u Reljkovića se radi o etimološkom pravopisu, dakako i u drugim slučajevima, npr. *frižak*, pa ne treba pisati *frishko*, nego *frixko*, etc. U *Gramatici* na str. 89-96 govori o tvorbi imenica ženskoga roda na - *ica* od imenica muškoga roda (*cesar - cesarica, doktor - doktorica*, etc), s popratnim tekstom "Primetni k masculinu u slavonskom jeziku particulu - *ica* a u nimačkom - *in* pak će postati femininum", na - *ja* (*kulundžija - kulundžijinica*), na - *ka* od imenica muškoga roda na - *in* (*krstjanin - krstjanka, Rimljanin -*

---

7 Nisam našao da je tko pokušao protumačiti njemačke riječi što ih Reljković ovdje citira. Budući da u tekstu govori o francuskim riječima koje se odnose na žensku odjeću, moramo u prvom redu tražiti ovakvo značenje. U drugom izdanju *Gramatike* (Beč, 1774) na str. B 2 piše ove riječi *Strickrock, Salup, Respektesel, Paladindl*, u trećem (Beč 1789) *Strickrock Salup, Respectesel, Paladindl*, Najviše brige zadaje riječ *Respectesel* koju Aleksić u *Južnoslovenskom filologu* 10, str. 163 i Vončina u *Filologiji* 5, str. 178 pišu *respectel*, što etimologu zadaje isto toliko brige koliko i originalno *Respectesel*. Za riječ *Strickrock* nalazim u Grimmovu *Deutsches Wörterbuch* značenje "1. ein Frauenrock mit angenähten Schnüren die ihn bauschig zu machen bestimmt sind, 2. Reifrock, 3. ein gestricktes Rock". Dakle se radi o vrsti krinolina iz 18. stoljeća.

8 cf. Grimmov *Deutsches Wörterbuch* gdje stoji da je *Schaluppe / Saloppe* "Weibermantel", te u Fischerovu *Schwäbisches Wörterbuch* gdje stoji *Salopp / Saloppe* "Weiberkleid" dok u *Deutsches Fremdwörterbuch* IV, 1977, s. v. *Saloppe* stoji "Überwurf, Umschlagtuch, Morgengewand für Frauen, Negligé". Francuska riječ *saloppette* znači "radna odjeća".

9 Ni u Grimma ni u Fischera ni u Weigand-Hirta ne nalazim riječi *Respectesel*. Bit će neka argotična riječ koju je Reljković čuo na svojim putovanjima po Njemačkoj.

10 Riječ ne nalazim ni u Grimma, ni Fischera, ni u Weigand-Hirta, ali nalazim nedeminutivni oblik; u Grimma *Palatin / Palatine* "vrsta krzna oko vrata, pa zatim i svaka vrsta boe, Halspelz, Halskragen für Frauen". Riječ je nastala od francuskoga *palatine*, nazvana po francuskoj nadvojvotkinji s dvora Luja XIV koja je bila iz Pfalza (Elizabeta Charlota "von Orleans, rođena Prinzessin von der Pfalz", i francuski *Princesse Palatine*). U Weigand-Hirta nalazim da se akcenat nalazi na prvom slogu (*Pálatin*). Završno - *tindl* - *dindl* bit će austrijski deminutiv po tipu *Karafin* >*Karafindl* koji nalazimao također u Reljkovića, cf. Aleksić, *Južnoslovenski filolog* 1o, str. 162.

11 Ovaj se tekst nalazi u prvom izdanju Reljkovićeve *Gramatike* na str. XXIX (dodatak iza "vrstopisa").

12 cf. *Stari pisci hrvatski* 23, 1916, str. 554 (kratim dalje *SPH*).

13 cf. *SPH* 23, str. 553. V. i Aleksić, *Južnoslovenski filolog* 9, 1930, str. 214-216.

14 cf. *SPH* 23, str. 553.

- *Rimljanka, Bečljanin - Bečljanka, seljanin - seljanka,* ali *varošanin - varoškinja, Osičanin - Osičkinja, Vinkovčanin - Vinkovkinja*) , o tvorbi deminutiva (*čovik - čovičac, konj - konjic, vol - volak, zec - zečić... žena - ženica, divojka - divojčica, tele - telešce, dite - ditešce, vino - vince*), na str. 268-269 (u sintaksi) o tvorbi imenica na - *luk* (*kovač - kovačluk, zidarluk - remenarluk*, etc). Interesantno je da etimologije u tvorbi ima i u vezi s njemačkim jezikom: 1. na str. 50: "Nike inostranske riči nimačke "terminatiae" uzimaju, kako je *dociren*, latinska rič s ishodkom nimačkim, takojer *Regent, Universität, inscribiren, observiren, Excellenz*, etc. ", 2. " U nikim latinskim ričma druge declinatiae po nimačkom ishodku dva se poslidnja ostave slova, a u ričma prve declinatiae samo poslidnje, v. g. *General a generalis, Appetit, ab appetitu, Dekret a decreto, die Officin*, etc. ", 3. "Imenom dijačkim treće declinatiae ishodećim na - *io* pridade se u izgovaranju - *n*, *die Recreation, Observation* etc., koje pako na - *as* ishode priuzmu na kraju misto - *as* - *at*, v. g. *Gravität, Quantität*, etc. Na - *ns* ishodeća dobiju misto - *s* na sverhi - *t*, v. g. *der Scribent, der Regent etc.* ". Zapaža, dakle, da neki latinski glagoli u njemačkom svršavaju na - *ieren*, te da se latinske riječi u njemački prenose prema genitivnom padežu / lat. *recreatio* > njem. *Recreation*, lat. *gravitas* > njem. *Gravität*, lat. *scribens* > njem. *Scribent* / . Zasada ostavljam po strani pitanje nije li Reljković ovdje nešto preuzeo iz onovremenih njemačkih gramatika.

5. PURIZAM

Već je u vezi s borbom protiv turcizama u "Satiru" isticano[15] da Reljković nije dosljedan jezični purist, jer s jedne strane ustaje samo protiv turcizama, dok "popušta ulaženju francuskih i njemačkih riječi"[16], a i taj purizam protiv turcizama više je na riječima i u želji, dok u stvarnosti u njegovu tekstu ima mnogo turcizama koji su se vrlo lako mogli izbjeći domaćim riječima. Od turcizama u njegovim tekstovima spominjem samo neke koje je zasigurno mogao zamijeniti, npr. u *Životu Ezopovu* (*SPH* 23,220): *elčija* "poslanik" (213 - 215), *oroz* "pijetao" (269), *arač* / *harač* (213), *kiridžijaš* (289), *jedžek* "jelo, hrana" (224-225), *baščovan* "vrtlar" (277), *ilidža* "toplice" (194); u *Postanak naravne pravice: društvo trgovačko ili ortakluk* (589), *omazuliti* "otpustiti" *ili kasirati* (604), *uzesapiti* "uračunati" (605); u *Nek je svašta*: *talija* "slučaj (614), *budžak* "kut" (420), *esapiti* "uračunati" (609); u *Pilpajevim fabulama*: *pendžer* "prozor" (417), *marama* "rubac" (417). J. Vončina u *Filologiji* 5, 179 navodi i *indi* "dakle". Kada pak pogledamo u razgovorni jezik koji je Reljković prikazao u svojoj *Gramatici*, onda možemo konstatirati da se u tom jeziku nalazi još uvijek prava poplava turcizama što s jedne strane dokazuje da ih Reljković nije kao takove identificirao a s druge strane da su kao nanos ostali iza odlaska turske uprave. Mi smo prošli čitav "rječnik" i "razgovore" u njegovoj *Gramatici* i našli smo oko 140 turcizama / broj u zagradi označuje stranu u prvom izdanju *Gramatike*/:

a b a i j a, v. *habaija.*

a l a t, v. *halat.*

a n g i r, v. *hangir.*

a ž d a h a (407, tur. *eždehā*)

b a l č a k (452, tur. *balçak*).

b a r u t (452, 543, *barutni* 541, *barutana* 450, tur. *barut, baruthane*).

b a š (to ste baš vi učinili 495, tur. *baş*).

b e d e n (446, 449, 450, tur. *beden*).

b i b e r n i c a (441, prema *biber*, tur. *biber*).

---

15 cf. J. Vončina, *O tuđicama u Reljkovićevu "Satiru"*, Filologija 5, str. 175-181.

16 cf. *Idem, ib.* str. 176.

b o j a r (419, prema *boja*, tur. *boya*).

b u n a r (436, 446, *bunardžija*, 419, tur. *bunar, bunarcı*).

b u r m u t i c a (433, tur. *buruntu, burun-otu* "trava", sa suf. - *ica*).

b u t (498, tur. *but*).

č a m p r a g e "Kühnkette" (445, tur. *çarpar*, sa suf. - *age*).

č a n a k (543, tur. *çanak*).

č e l i k (397, tur. *çelik*).

č e r e k "Schlegel" (442, *srnećí čerek* 443, tur. vulg. *çeyrek*).

č e š a g i j a (444, tur. *kaşağı*, interferirano s *češati*).

č i l a h "šaren konj" (445, tur. *çil at*; - *ah* zamjena sufiksa ili tiskarska greška ?).

č i v i j a "Schrauben" (451, tur. *çivi*).

č o r a p e (432, 434, 527, 547, tur. *çorap*).

č o r b a (442, tur. *çorba*).

č u l t a n, v. *ćultan*.

ć i l i t "lokot" (436, tur. *kilit*).

ć o r a v (425, na str. 456, *čorav*, tur. *kör*).

ć u l t a n "Satteldecke" (444, kao sinonim za *habaija*, tur. *çultarı*, u Škaljića *čultan*).

ć u r č i j a "krznar" (419, tur. *kürkçü*).

ć u r đ i j a "Pelz" (432, tur. *kürde*).

d i v i t "tinta" (435, tur. *divit*).

d o l a m a (432, tur. *dolama*).

d o r a t "mrkov" (445, tur. *doru at*).

d u đ (402, tur. *dut*).

d u g m e (433, tur. *düğme*).

d u š e k (437, tur. *döşek*).

d ž e p "Schubsack" (432, 528, tur. *cep*).

d ž i d a š "Speerreuter" (447, tur. *cida*, sa suf. *-aš*).

d ž i g e r i c a "pluća" (410, tur. *ciğer*).

đ u b r e n j a k "Mistbeet" (399, izvedeno od *đubre*, tur. *gübre*).

đ u b r i t i "gnojiti" (453, izvedeno od *đubre*, tur. *gübre*).

e s a p i t i (518: *esapite sami* "izbrojite sami", *jeste li i onoga bolesnoga gospodina u to esapili* "... ubrojili u to", tur. *hesap*, verbum na - *iti*).

f i l "slon" (406, tur. *fil*).

f i š e k (452, *fišekluci* "Patrontasche", tur. *fişek, fişeklik*).

f i t i l j (452, tur *fitil*).

g a j t a n (423, tur. *gaytan*).

h a b a i j a "Satteldecke" (444, tur. *abaî*).

h a l a t "Fuchs" (445, tur. *al at* "crvenko").

h a n g i r / h a n j g i r "hengst" (445, 406, tur. *aygir*).

h a v a n "mužar" (439, *havan top* "Feuermörser", tur. *havan*).

h a z n a d a r "Schatzmeister" (417, tur. *haznadar*).

h i n a đ i t i s e "zanken" (413, tur. *inat*, verbum na - *iti*).

i ć i s a r "Rawelin" (451, tur. *hisar* "utvrda", *iç* "unutrašnji"; ć za č kao *ćultan* za *čultan*)
i n a d i t i s e, v. *hinaditi se*.
i n a d l j i v (457, tur. *inat*, pridjev na - *ljiv*).
i r e n d a "strug, Reibeisen" (438, tur. *rende*, upravo **elrende*, v. u Škaljića).
k a d i f a (423, tur. *kadife*).
k a i š (452, tur. *kayıs*).
k a j a s i "uzice, remen,Zügel" (445, tur. *kayasa*).
k a j m a k (*rin s kajmakom, sa skorupom* 442, tur. *kaymak*).
k a l a u z, v. *kulauz*.
k a l u p č i j a (420, tur. *kalıpcı*).
k a n t a r "vaga" (423, tur. *kantar*).
k a p i j a "vrata" (*dignuti kapiju* "Thor sprengen" 450, tur. *kapı*).
k a r a m f i ć u k (439, tur. *karanfil çiçeği*).
k a r a n f i l "klinčić" (399, tur. *karanfil*).
k a š i l u k "Pfannendeckel" (452, u AR *kašiluk* "ognjilo", tur. *kaşık* "žlica" ?).
k a v a, (400, tur, *kahve*).
k e f a (433, 444, *iskefati* 418, tur. *kefe*).
k e s a (435, tur. *kese*).
k e s t e n (402, tur. *kestane*).
k o n a k (511, tur. *konak*).
k r e č a r (420, tur. *kireç*, sa suf. - *ar*).
k u b u r a "Pistolenhalfter" (444, tur. *kubur*).
k u k u r u z (4000, 453, tur. *kokoroz*).
k u l a "Schlossthurm" (446, tur. *kule*).
k u l a u z "Bote, voditelj" (447, tur. *kılavuz*).
k u l u n d ž i j a (420, tur. *kuyuncu*).
k u m b a r a "bomba" (451, tur. *kumbara*).
k u m r i j a (403, tur. *kumru*).
k u n d a k "Schacht" (451, *ukundačiti pušku* 545, tur. *kundak*).
k u r j u k "Schwanzschrauben" (451, tur. *kuyruk* "rep").
k u t i j a (439, tur. *kutu*).
m a n d a l a "zasovnica, zavor, zasun" (436, tur. *mandal*).
m e l e m (522, tur. *mehlem*).
m e n đ u š e "Ohrringel" (434, tur. *mengûş*).
m o r u n a (405, tor. *muruna*).
n a r a n č a (402, tur. *narenc*).
n i š a n (543, *nišaniti* "ciljati2, tur. *nişan*).
o k a (423, 424, *jedna oka, pol oke*, tur. *okka*).
o r o z (404, 451, tur. *horoz*).
p a n d ž e (404, tur. *pençe*).
p a p u č e (432, 434, 527, tur. *papuç*).
p a z a r "vašar" (422, *pazariti* 422, tur. *pazar*).

p e r č i n “Zopf” (409, tur. *percem*).

p i r i n č[1] “riža” (400. tur. *pirinc*).

p i r i n č[2] “mesing” (397, tur. *pirinc*).

p i t a “Kuchen” (494, tur. *pite*).

p o š a “flor” (423, tur. *pusu*).

r a k i j a (440, tur. *raki*).

s a č m a (452, 544, tur. *sacma*).

s a d ž a k “tronožac” (438, tur. *sac ayak*).

s a f u n d ž i j a (421, tur. *sabuncu*).

s a k a t (452,tur. *sakat*).

s a m a r “Packsattel” (445, tur. *semer*).

s a n d ž i j a “protisli” (427, tur. *sancı*).

s a t (390, 418, 433, 532, 533, 536, 537, *jedan sat, po sata, tri fertalja sata, cio sat; sati* “Schlaguht”, “Sackuhr”; *sati na stini* “Wanduhr”, tur. saat).

s a t d ž i j a “Uhrmacher” (421, tur. *saatçi*).

s e p e t a r “košardžija” (420, tur. *sepet*, sa suf. - *ar*).

s i r ć e “ocat” (440, 443, *sirćetnika* “octenica”, tur. *sirke*).

s k e r l e t (422, tur. *iskerlet*).

s o l u f i “zalisci” (409, tur. *zülüf*).

s o k a k “Gasse” (446, tur. *sokak*).

s r č a (398, tur. *sirca* “staklo”).

s u k i j a (452, 542, tur. *sıkı* “Klemme”).

s u p a š a (406, *jedna supaša marve* “eine Heerde Vieh”, tur. *subaşi* “Quelle” ?).

š e p t e l i j a “breskva” (402, tur. *şefteli*).

š e r b e t (440, tur. *şerbet*).

š i r i t “čipka” (423, 433, 547, tur. *şerit*).

š u g a “svrab” (427, tur. *şug*).

t a c l i j e “menšete” (432, tur. *taslak*, potvrđeno *tasle, taslice, taslica,* v. *ERHSJ* 3, 445).

t a n e (452, 543, tur. *tane*).

t a v a, “tiganj” (438, tur. *tava*).

t a v a n (436, tur. *tavan*).

t e n d ž e r a “Kastrolle” (439, tur. *tencere*).

t e p e l u k “Kolben” (451, tur. *tepelik*).

t e r a z i j e “Goldwage” (424, tur. *terazi*).

t e r z i j a “krojač” (420, tur. *terzi*).

t e t i k “pero” (451, tur. *tetik*).

t o p (451, *topčija* 451,tur. *top, topçu*).

t u č “bronca” (397, tur. *tuç*).

t u l i p a n (400, tur. *tülbent*).

u g u r s u z “Spitzbube” (421, tur. *uğursuz*).

u l a r “oglavina s povodcem” (445, 510, tur. *yular*).

u t i j a “pegla, glačalo” (439, tur. *ütü*).

u z e n g i j a / u z e n đ i j a, "Steigbügel" (445, 509, tur. *uzengi*).

v i l a j e t "zemlja, kraj" (514, tur. *vilayet*).

z o b u n (434, tur. *zıbın*).

Od ostalih "inostranskih", nehrvatskih riječi koje su se lako mogle zamijeniti domaćim riječima spominjem: *aer* "zrak (22o), *jagar* "lovac"(276), *rinocer* "nosorog" (282), *pajsan* "seljak" (295, u tekstu te priče autor govori samo o *pauru*!), *šeza / hintov* (612). Neke bismo od ovih aloglotema mogli doduše smatrati stilskom potrebom pisca da dobije "couleur locale", tako npr. u pričama s Istoka gdje su turcizmi na mjestu želi li se dobiti "couleur locale". Tu mogu spomenuti slučaj koji se nalazi u priči o redovniku i dervišu (*SPH* 23, 415): prvobitno u tekstu stoji germanizam *henker* " krvnik" a u konačnoj redakciji autor to mijenja u *dželat*, što dakako bolje pristaje u krugovima gdje su derviši. Ipak veliki dio ovih aloglotema dokazuje da Reljković nije dosljedan purist. Nedosljenost u tom purizmu J. Vončina tumači na dva načina, s jedne strane stoga što Reljković nije imao prilike da se temeljitije upozna s turskim jezikom,[17] a s druge strane jer "leksički utjecaj evropskih jezika Reljković nije mogao osuđivati iz posebnih obzira. Kao oficiru u službi habsburške dinastije i krune sv. Stjepana nije mu bilo moguće protestirati što u Slavoniju ulaze njemačke i mađarske riječi. Slično je i s francuskim riječima, za koje sam kaže da dolaze njemačkim posredstvom"[18] . Ipak možemo ublažiti tvrdnju J. Vončine kad kaže da se Reljković "ne može smatrati puristom"[19] tako da kažemo da se ne može smatrati dosljednim puristom, odnosno da Reljković nije purist i u svim svojim tekstovima, jer zaista u purističkim zahvatima u povijesti hrvatskog književnog jezika njegov purizam inače naročito iskače, možda i više nego npr. purizam u Pavla Vitezovića. I sam J. Vončina lijepo ističe da "...se Reljković na nekoliko mjesta izjašnjava za čist narodni jezik i protiv tuđica"[20] , dakle u teoriji a dosta i u praksi. Mi ovdje o purizmu govorimo kao o etimološkom zahvatu: odrediti porijeklo riječi u jezičnoj skupini. Vrlo je očit njegov purizam kad u *Nek je svašta*[21] u tekstu veli "idi spahiji, on će ti dati knjigu sigurnosti i možeš ići u tvoju domovunu", gdje je on bio siguran da svatko neće razumjeti što je mislio reći riječju *knjiga sigurnosti* pa stoga u noti uz taj tekst kaže "knjiga sigurnosti, Passus, Passeport". U istom tekstu na istoj strani veli: "...dade mu ... ne samo knjigu sigurnosti, nego još i jednoga kažiputa", te slično mora u noti uz tekst reći da je "*kažiput*, bolje nego *kulauz*, ein Weegeweiser"[22]. Dakle, sa stajališta etimološkog proučavanja jezika, možemo kazati da Reljkovićev purizam ukazuje na pojavu aloglotije u sistemu idioglotije, na pojavu "inostranskih" riječi u jezičnom sistemu kojim piše i govori. Ovim svojim postupkom Reljković je metodski nastavljač Vrančića koji u svojem rječniku daje popis madžarskih aloglotema slavenskog porijekla.

6. ETIMOLOGIJA LEKSEMA

O etimologiji pojedinačnih leksema Reljković govori na više mjesta u svojim radovima. Kako se on u prvom redu okomljuje na turske običaje i riječi, on već u prvom izdanju *Satira* (1762) veli da je turskim osvajanjem Slavonije nastala popiava turcizama "da već skoro polak Slavonije

---

17 cf. *Idem, ib.* str. 179.

18 cf. *Idem, ib.* str. 180

19 cf. *Idem, ib.* str. 181.

20 cf. *Idem, ib.* str. 181

21 cf. *SPH* 23, str. 658.

22 cf. *SPH* 23, str. 658. riječ *kalauz* Reljković izgovara *kulauz* ne samo ovdje nego i u svojoj Gramatici stavlja na str. 447 *kulauz, voditelj, der Bote*. Inače mu u *Gramatici* (str. 409) *kažiput* znači i "kažiprst". U *Gramatici* na str. 447 ima i *pasuš* "Pass".

"jok vala" im služi misto "nije",
a žakama oni vele "vriće",
a ocetu svi govore "sirće",
još "istersum" namisto "ako će",
i ostalih mlogo riči većje,
koje kad bi ktio popisati,
ne bi moglo u 've knjige stati,
šta je riči, koje nisu vaše,
nego tuđe, pak se umišaše;
velim, tuđe, navlastito "vrića",
— tko iznese, zaspala mu srića! —
jer slavonski ona pravo "žaka",
to će kazat tebi knjiga svaka,
i latinska a i talijanska,
i francuska pak još i nimačka;
a od onih neću govoriti,
kojima je Slavonija mati,
jere se to i onako znade,
da je žaka, to kod njih imade".[23]

Dobro je počeo ovu tiradu protiv turcizama jer su *jok vala*, *sirće* i *istersum* zaista turcizmi,[24] ali se zabunio što je među turcizme ubacio riječ *vrića*[25] dok je naprotiv "inostranska" riječ germanizam *žaka*[26] koju tako srčano brani u odnosu na *vriću*. Mora da je netko Reljkovića upozorio da je riječ *vrića* slavenska pa je u drugom izdanju *Satira* (1779)[27] čitav tekst koji se odnosi na riječi *vrića* i *žaka* izbacio, kao i ono o *octu* i *sirćetu*, a ubacio je dva nova turcizma: *baksum* "kano"[28] i *zaira* "brašnenica"[29].

Ovu borbu protiv turcizama nastavlja Reljković i u svojoj *Gramatici* (1767,[1] 1774,[2] 1789[3]) u predgovoru i u dodanom popisu ("vrstopisu")[30] "turskih i inostranskih" riječi. U predgovoru navodi gore citirano pravilo o tome kako se može odrediti koja je riječ turcizam a koja nije: treba pregledati rječnike dalmatinski (štokavski), horvatski (kajkavski), češki[31] i poljski pa ako se ustanovi da se neka riječ govori u svih ili barem u dva od ovih jezika onda je to prava "slavonska" riječ, te nije turcizam, odnosno ako ne postoji u tim jezicima, onda je turcizam ili"inostranska"riječ. Stoga on odmah uz taj predgovor dodaje i spomenuti

---

23 cf. *SPH* 23, str. 5, stihovi 63-82.

24 cf. A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku* (kratim dalje u tekst: *Škaljić*), Sarajevo 1973,[3], s.v. *jokvala* < tur. *yok vallah* "ne, bogme", *sirće* < tur. *sirke*. Škaljić nema riječi *istersum*, ali *AR* 4, str. 30 veli da *istersum* dolazi od tur. *isterse* "ako hoće".

25 Prema Skokovu *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika* III, str. 622 riječ *vreća* je sveslavenska i praslavenska (kratim dalje *ERHSJ*).

26 cf. Hildegard Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin 1958, str. 224 (autor govori o *žak, žakna, žaklić, žakelj, žaklja*, ne spominje oblik *žaka*).

27 cf. *SPH* 23, str. 76.

28 cf. *SPH* 23, str. 76. Škaljić str. 117 nema riječi *baksum*. *AR* 1, str. 161 ima *baksum* < arap. *mahzem* "čisto, prosto, upravo". Ista etimologija u *ERHSJ* 1, 97. Ta etimologija dakako neće stajati. Prije će biti isto što *baksem / baksim* "kao bajagi"/ v. *Rečnik SANU* 1, 262 / koje je od tur. *baksın* "neka vidi".

29 cf. *Škaljić* str. 644: *zaira / zahira* <tur. *zahire* "hrana".

30 Usp. notu 6 ovdje.

31 Pod "dalmatinskim" rječnicima misli se da se radi o Vrančiću, Mikalji i Dellabelli (cf. Ivšić, *Rad JAZU* 194. str. 3) a pod "horvatskim" misli se na Habdelića (cf. Aleksić, *Južnoslovenski filolog* 10, str. 161-162). O češkim riječima cf. Ivšić, *Rad JAZU* 194, str. 4.

"verstopis nikih u slavonski jezik umišanih riči koje ne nahodeći se u ričnici drugih slavonski jezika za turske i inostranske derže se". Ukupno navodi 39 riječi[32] od kojih su turske *aferim*,[33] *bešika*,[34] *bez*,[35] *bašča* i *bostan*,[36] *čakšire*,[37] *čirak*,[38] *čorba*,[39] *čoha*,[40] *ćuprija*,[41] *duar*,[42] *fenjer*,[43] *findžan*,[44] *furuna*,[45] *đubre*,[46] *avlija*,[47] *haramzada*,[48] *jabanlija*,[49] *japundža*,[50] *jastuk*,[51] *jorgan*,[52] *kašika*,[53] *kandžija*,[54] *kreč*,[55] *kolan*,[56] *komšija*,[57] *makaze*,[58] *mumakaze*,[59] *odžak*,[60] *pendžer*,[61] *peškir*,[62] *sanduk*,[63] *sindžir*,[64] *terzija*,[65] *sirće*.[66] U svemu je Reljković ovdje nabrojio 35 turcizama što s onima iz oba izdanja Satira čini sumu od 40 turcizama koje je Reljković indentificirao u svojim djelima kao turcizme. Među "inostranske" ali ne "turske" riječ valja ubrojiti *bukara* za koju P. Skok veli da je starodalmatska riječ,[67] i *čaša* za koju P. Skok veli da je "sveslavenska riječ, možda iz praslavenskog doba",[68] dok je zabunom u ovaj popis unio

---

32 Aleksić, *Južnoslovenski filolog* 10, str. 161 navodi zabunom 28.

33 cf. Škaljić str. 72: *aferim* < tur. *aferim* < perz. *aferim* "pohvala, aplauz". Jedino uz ovu riječ Reljković u ovom *vrstopisu* dodaje "turska rič jest, u nijednom se slovinskom ričniku ne nahodi". Dodaje i: "Turci se njome služe za pofaliti kogagod kada jim štogod po volji učini, v.g. *afferimti vahalah* "blago tebi, wohl dir." Dodano *vahalah* bit će isto što *valaha* "bogme" (v. Škaljić str. 637).

34 cf. *ERHSJ* 1, str. 142: *bešika* < tur. *besik* "zipka, ljuljaška". *Škaljić* s.v. isto.

35 cf. *Škaljić* str. 140: *bez* < tur. *bez* "pamučno platno"..

36 cf. *Škaljić* str. 123: *bašča* < tur. *bahçe* / *bagçe*; *bostan* < tur *bostan*.

37 cf. *Škaljić* str. 160: *čakšire* < tur. *çakşır*.

38 cf. *Škaljić* str. 177: *čirak* < tur. *çırak*.

39 cf. *Škaljić* str. 180: *čorba* < tur. *çorba* / *şorba*.

40 cf. *Škaljić* str. 179: *čoha* < tur. (vulg.) *çoha* / *çoka*, književno *çuha* / *çuka*.

41 cf. *Škaljić* str. 200: *ćuprija* < tur. *köprü* (čitaj: *kjopru*) < grč. γέφυρα.

42 cf. *Škaljić* str. 230: *duvar* < tur *duvar*. Reljković ima *duar*.

43 cf. *Škaljić* str. 279: *fenjer* < tur. (vulg.) *fener*, književno *fenar* < grč. φανάρι, starogrč. φανάρτον.

44 cf. *Škaljić* str. 283: *findžan* / *fildžan* / *vildžan* < tur. *fıncan* (čitaj: *findžan*), vulg. *filcan*.

45 cf. *Škaljić* str. 286: *furuna* / *vuruna* < tur. *furun* / *fırın*. Usp. *ERHSJ* 1, str. 538.

46 cf. *Škaljić* str. 253: *đubre* < tur. *gübre*.

47 cf. *Škaljić* str. 106: *avlija* < tur. *avli*.

48 cf. *Škaljić* str. 313: *haramzada* "1. kopile, 2. nevaljalac" < tur. *haramzade* "kopile", u "slavonskom" "Spassvogel", tj, značenje 2.

49 cf. *Škaljić* str. 356: *jabanlija* "stranac" < tur. *yabanlı*.

50 cf. *Škaljić* str. 362: *japundže* < tur. *yapıncа* / *yapunca*. Prema *ERHSJ* 1, str. 755 s.v. *japija* izvedenica *japundžija* potvrđena je u Kosmetu i u rum. *ipingea* "Regenmantel".

51 cf. *Škaljić* str. 364: *jastuk* < tur. *yastık*.

52 cf. *Škaljić* str. 373: *jorgan* < tur. *yorgan*.

53 cf. *Škaljić* str. 399-400: *kašika* < tur. *kaşık*.

54 cf. *Škaljić* str. 390: *kamdžija* / *kandžija* < tur. *kamçı*.

55 cf. *Škaljić* str. 418: *kreč* < tur. *kireç*.

56 cf. *Škaljić* str. 412: *kolan* < tur. *kolan*.

57 cf. *Škaljić* str. 413: *komšija* < tur. *komşu* / *konşu*.

58 cf. *Škaljić* str. 443: *makaze* / *makase* < tur. *makas*.

59 cf. *Škaljić* str. 473. *mum-makaze* / *mumakaze* < tur. *mum makası* "makaze za mum = svijeća, usekač".

60 cf. *Škaljić* str. 449: *odžak* < tur. *ocak* "ognjište", u nas "dimnjak", u Reljkovića "Rauchfang".

61 cf. *Škaljić* str. 515: *pendžer* < tur. *pencere*.

62 cf. *Škaljić* str. 517: *peškir* < tur. *peşkir*.

63 cf. *Škaljić* str. 548: *sanduk* < tur. *sandık*.

64 cf. *Škaljić* str. 566: *sindžir* < tur. *zincir*.

65 cf. *Škaljić* str. 613: *terzija* < tur. *terzi*.

66 cf. *Škaljić* str. 567: *sirće* < tur. *sirke*.

67 cf. *ERHSJ* 1, str. 97.

68 cf. *ERHSJ* 1, str. 299.

Reljković sveslavensku, dakle i hrvatsku riječ *brašno*,[69] te isto tako slavensku riječ, te hrvatsku *groznica*.[70] Od ovih riječi u strane je ušla *bukara*, jer se u kajk. veli *pehar*, u štokavskom *kupa*, a u češkom *vodní džbán*, u poljskom *dzban wodny*, a *čaša* je u kajkavskom *kupica*, štokavskom *kupica*, češkom *sklenica*, poljskom *koflik*. Zabunom je *brašno* ušlo u popis jer je autor našao u kajkavskom *melja*, štokavskom *muka*, češkom *mauka* (= *mouka*), poljskom *muka* (= mąka), a *groznica* jer se kajkavski veli *zimnica*, štokavski *zimnica*, češki *zimnice*, poljski *zimnica*. Ako se Reljković i zabunio u ove dvije riječi (*brašno* i *groznica*), moramo utvrditi da se držao svoje metode u određivanju aloglotema, kod njega u zagledanju u slavenske rječnike. Naprijed smo naveli dvije skupine turskih aloglotema kojima se pozabavio Reljković u *Satiru* (prvo i drugo izdanje, 1762, 1779) i u *Gramatici* (sva tri izdanja,1767,[1] 1774,[2] 1789[3]). Gore smo, govoreći o purizmu, upozorili da je aloglotemom smatrao riječi *pasuš*[71] koji zamjenjuje s *knjiga sigurnosti*, i *kulauz* / *kalauz* koji zamjenjuje riječju *kažiput*. Sada ćemo nabrojiti još nekoliko riječi koje Reljković kao etimolog spominje i tumači:

a. U drugom izdanju *Satira* (1779) hvaleći seljaka i seljački način života u noti uz stih 3380[72] veli da slavonska riječ *paur* dolazi od njem. *Bauer*, a za njemačku riječ veli da prvotno znači "graditelj" koje se osnovno značenje nalazi u njem. *Orgelbauer, Trommelbauer, Feldbauer* "majstor od orgulja...".

b. Riječ *satir* u predgovoru drugom izdanju *Satira* (1779) dobro tumači da "dohodi od latinske riječi *satyra, satyricus... Satir, satyra* ima svoj ishodak od onih *Satyris* koji bijau jedna cega nigdašnjih neznaboških šumnih bogova koji polak tila gori kako i drugi ljudi bijau, izvan što duge i zašiljaste uši i rogove imadijau a od polak doli kako jarci rutavi..."[73].

c. U drugom izdanju *Satira* (1779) tumači i riječ *poklade*. U vezi s glagolom *poklasti se* "povratiti, izbljuvati se" smatra da je riječ *poklade* nastala odatle što je u Bakhovim orgijama sve svršavalo bljuvanjem pa se i čitav događaj nazvao *poklade*: "... da ove sadašnje poklade jedan ostanak od onih orgiis Bacchi jesu, jerbo... kada bi se koji priko razloga nažderao i pitje povratio, onda bi Satiri u njega prstom pokazali govoreći: "Ovaj se poklade" pak bi se njime posli smijali, jerbo je to njima ugodno bilo. Ovo je dosta prilično istini, jerbo ima i sada, koji se i na drugi sofra i prez poklada pokladu, a onda i pogotovu".[74] Ova etimologija dakako neće stajati premda se i danas kaže da riječ dolazi od poklasti, ali se radi upravo o pokladanju mesa u ostavi za vrijeme korizme.[75]

d. U istom predgovoru *Satiru* (1779) tumači i riječ *bakanalije* od *Bak-kanalia* gdje je *Bak=Bacchus*, a *kanalija* valjda tal. *canaglia*.

e. Za riječ *bal* "ples" veli da se mislilo da je od *ballare* "plesati", ali: "Mi smo mislili da je *bal* iz one riči *ballare* "igrati" načinjen, ali se to drugačije nahodi, jer kada bi to tako bilo, zašto igrači, kada na bal idu, oblače na sebe Satirovu odiću, meću njegov obraz s dugačkim a grbavim nosom, s bradom i s rogovi?... Mora dakle tude onoga bala štogod maslo biti..."[76], tj. riječ *bal* Reljković dovodi u vezu s moabitskim bogom *Baalom*. Dakako, bolja mu je

---

69 cf. *ERHSJ* 1, str. 198

70 cf. *ERHSJ* 1, str. 625: riječ je potvrđena od 14. stoljeća, a izvedenica je od *groza* "1. horror, 2. jeza, 3. grožnja".

71 cf. njegovu *Gramatiku*, str. 444.

72 cf. *SPH* 1, str. 163.

73 cf. SPH 1, str. 63-64.

74 cf. *SPH* 1, str. 64-65.

75 cf. *ERHSJ* s.v. *karne* i s.v. *klasti*, usp. u talijanskom *carnasciale, carnesciale* < lat. *carnem laxare*; tal. *carnelevare* > tal. *carnevale* < lat. *carnem levare*. Lat. *laxare* je "ostaviti", *levare* je "dići, odstraniti". Cf. Battisti-Alessio, *Dizionario etimologico italiano* 1, 773-774. S talijanskim usp. i naše *mesopust* gdje je drugi dio —*pustiti* za lat. *laxare* "lasciare (= pustiti, ostaviti)".

76 cf. *SPH* 23, str. 65—66.

etimologija da je *bal* deverbativ od *ballare*, dok je talijanski glagol grecizam od grč. βάλλω / βαλλίζω[77].

7. ZAKLJUČAK

U povijesti etimoloških proučavanja hrvatskog ili srpskog jezika Matiju Antuna Reljkovića zapada časno mjesto. Kada smo pisali nacrtak povijesti etimologije u Hrvata do Daničićeva vremena mi smo u 16., 17. i 18. stoljeću samo vrhom upozorili na radove Vrančića, Vitezovića i Katančića, a Reljkovića smo spomenuli, s tim da bi on išao u onu grupu naših gramatičara i rječničara koji se tek imaju proučiti da bi se odredilo njihovo stvarno mjesto u etimološkom proučavanju našega jezika. Kada smo sada prošli opus Matije Antuna Reljkovića možemo kazati da je njegov etimološki prinos priličan. On prvi u nas identificira priličan broj turskih aloglotema, slično što je u 16. stoljeću Vrančić identificirao madžarske slavenizme. Za metodiku etimološkog proučavanja Reljković prije Dobrovskoga i kao preteča Dobrovskoga postavlja princip o identifikaciji etimologije unutar jezične grupe koji je princip i danas važeći. Za povijest semantike važna je njegova postavka da sa referentom ulazi u jezik i njegov naziv. U svom radu načinio je nešto krivih etimologija, izvršenih po sistemu suzvučnosti (*poklade, bakanalije, bal* od *Baal*) a što je riječi *brašno* i *groznica* proglasio neslavenskim riječima ima se zahvaliti njegovu dosljednom provođenju metodike, koju je sebi postavio, u određivanju aloglotema dok se mora shvatiti zabunom što je proglasio riječ *vrića* za neslavensku što se vidi iz drugog izdanja *Satira* gdje je tu zabunu ispravio na taj način što je taj dio teksta u pjesmi izostavio. Dobro je identificirao većinu turcizama a dobro tumači i postanje riječi *paur* i *satir*. Kao purist zamjenjuje strane riječi *kalauz / kulauz* i *pasoš* riječima *kažiput* i *knjiga sigurnosti*. Sve u svemu, gramatičara i književnika Matiju Antuna Reljkovića možemo smatrati vrijednim pregaocem na polju etimološkog proučavanja našega jezika iz vremena prosvjetiteljstva i racionalizma. Na području etimologije možemo ga smatrati vrijednim drugom Vrančića, Vitezovića, Katančića. U počecima znanstvenog proučavanja etimologije našega jezika njega ide zapaženo mjesto.

77 cf. Battisti-Alessio, *Dizionario etimologico italiano* 1, str. 416-417.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 183—188, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 808.61/.62+82.08
Rad primljen 01. 01. 1985.

STJEPKO T E Ž A K, *Zagreb*

LINGVOMETODIČKI PRISTUP RELJKOVIĆEVU "SATIRU"

Svrha nastave književnosti uopće i ciljevi te nastave na pojedinim obrazovnim stupnjevima temeljni su kriteriji za uključivanje jednoga književnog djela u nastavni program. Ako je svrha književnosne nastave odgoj najširih čitalačkih slojeva za vrhunske domete umjetnosti riječi, onda u odgojno-obrazovnim programima književnosti neće biti mjesta za pučku i zabavnu književnost, za prozu u trapericama pa ni za djela koja su u određenim povijesnim razdobljima značila najviše domete nacionalne pismenosti, ali ne i domete na razini književne umjetnosti. Međutim, toj se isključivo estetski usmjerenoj svrsi najčešće pridružuju i zahtjevi kulturološke, patriotske, pedagoške i druge naravi, kao npr. zahtjev da se mladi čovjek u školi upozna s razvojem književnosti i s književnom baštinom svoga naroda. Tu se onda kriteriji sudaraju, preklapaju, miješaju i nerijetko dolazi do sporova o podobnosti ili nepodobnosti kojega pisca, odnosno djela za nastavu književnosti.

Tako se u osnovnoj školi "jezičnim i umjetničkim (književnim, filmskim, scenskim, likovnim i glazbenim) odgojem i obrazovanjem" mlada generacija upoznaje i sužívljava s jezičnom i umjetničkom kulturom "svoga naroda, svih jugoslavenskih naroda i narodnosti te drugih naroda"; i to tako da se izgrađuje "svestrana stvaralačka ličnost razvijenih sposobnosti izražavanja, stvaranja i komuniciranja, doživljavanja, spoznavanja i vrednovanja umjetničkih djela"[1] Da bi učenik u toj dobi usvajao književnu kulturu u skladu s tim ciljevima, da bi postupno postojao i sam sudionikom u toj kulturi, nužno ga je postupice uvoditi u književnu (i svaku drugu) umjetnost na onim ostvarenjima koja odgovaraju recepcijskim razinama dobi, na djelima koja privlače, a ne odbijaju, na onim umjetničkim dometima koji su sigurno sredstvo za širenje uskih horizonata očekivanja dječjih i pubertetskih naraštaja.

Iako bi se Reljkovićev "Satir", kao vrsta pučke književnosti, mogao smatrati bliskim ovoj učeničkoj dobi, kad se imaju na umu svi malo prije izneseni zahtjevi, očito mu nećemo dati prednost pred suvremenim piscima. Premda ne sva, ipak su najmlađima i po sadržaju i po izrazu bliža djela sadašnjosti, nego djela prošlosti. Zato i nije čudo što M. A. Reljkovića ne nalazimo u osnovnoškolskim čitankama i popisima obavezne školske lektire. Pri tom je više sadržaj a manje jezik razlogom za njegovo neuvrštavanje u đačko štivo, jer "Satir" -

1 *Plan i programi odgoja i osnovnog obrazovanja, Jezično-umjetničko područje, V-VIII razred osnovne škole*, Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, br. 7, 20. ožujka 1984, str. 3.

osobito u pojedinim dijelovima - nije suvremenim osnovnoškolcima ništa dalji nego i neke narodne pa i umjetničke pjesme (npr. Kranjčevićeve, Ujevićeve) koje su ušle u nastavne programe i udžbenike.

Sadržaj "Satira" mogao bi bar djelomice naći put do mladih umova i srca po crti zavičajnoga srodstva. Veći ili manji odlomak "Satira" morao bi se naći u izboru onih 15 % sadržaja koji su prepušteni regionalnim programima, a to znači u slavonskim školama, posebice onima koje su u mjestima Reljkovićeva rođenja i djelovanja. Nije dovoljno samo deklarirati princip zavičajnosti, valja ga i ostvarivati. U širim okvirima, shvaćeno i geografski i programski, Reljković bi se morao naći u slobodnim aktivnostima učenika. Njegovu "Satiru" otvara se mjesto u literarnim, dramsko-recitatorskim i filološkim družinama, naročito u slavljeničkim godinama i danima.

Ali i na prostoru širem od slavonskoga, barem na hrvatskome, Reljković zaslužuje da mu ime i njegovu književnu riječ čuju osnovnoškolci. U temi "Hrvatski ili srpski jezik", kojoj je ciljem osnovna obavijest o razvojnom putu jezika naše pismenosti od prvih pisanih spomenika do Gajeve reforme, udžbenik "Naš jezik" za VIII r. osnovne škole u nizu kratkih tekstova - od Baščanske ploče i Vinodolskog zakona preko Marulića, Držića, Frankopana, Habdelića i A. Kačića Miošića do Mihanovića, Karadžića i Gaja - navodi i Reljkovićeve stihove kao primjer jezične nam situacije u 18. stoljeću. Usporedba Kačićevih i Reljkovićevih stihova s Gajevim i Vukovim rečenicama pomaže mladima da shvate kako Gajeva i Karadžićeva reforma nije značila ni prekid ni nagao skok, nego samo javno očitovanje dosegnutog stupnja u postupnom jezično- povijesnom razvitku. Tu spoznaju - kao i drugu: da se Gajev i Vukov jezik razlikuju i međusobno i oba od današnjega jezičnog standarda treba da ponesu iz osnovne škole i oni učenici koji više neće nastavljati školovanje.

U srednjem usmjerenom obrazovanju ne bi se više morao tako strogo postavljati zahtjev da se književnoumjetnički odgoj provodi na djelima mladenaštvu i mladenačkom vidokrugu očekivanja najpogodnijima, najbližima, najprivlačnijima. Naglasak se prebacuje na ciljeve koji ističu potrebu da "mlada generacija izgrađuje svijest o ulozi jezika i umjetnosti u povezivanju naroda i njihovih kultura", "svijest i potrebu za trajnim zanimanjem jezikom i umjetnošću".[2] U skladu s tim je u obrazovnu jezgru novoga programa u dionici "Hrvatska književnost prosvjetiteljstva" uz "Matijaša, grabancijaša dijaka" T. Brezovačkoga (i "Razgovor ugodni naroda slovinskoga" A. Kačića Miošića u izbornom programu) uneseno slijedeće:

MATIJA ANTUN RELJKOVIĆ: *SATIR*

Zaostalost Slavonije. Ostatak turskih običaja i neprosvijećenost naroda. Prosvjetiteljski motivi. Jezik: Štokavština ikavskog govora s dosta zastarjelih oblika i starim akcentom. Narodni deseterac.

Možda bi se tim šturim odrednicama moglo i prigovoriti štogod, npr. da pojednostavljuju problematiku, ali one nisu nikakva zapreka da se ostvare bez pojednostavljivanja, čemu će, nesumnjivo, pridonijeti i udžbenik s priručnikom za nastavnika.

Prednost je novoga programa u tome što daje širu i osmišljeniju protegu jeziku, posebice njegovu povezivanju s književnom, scenskom i filmskom umjetnošću. U *obrazovnoj jezgri* za I razred predviđene su za programsku cjelinu JEZIK odrednice s područja fonetike, fonologije, fonostilistike, morfologije, morfostilistike, sintakse, sintaktostilistike, leksikologije i grafematike, a u *izbornom programu* osnove povijesti jezika te ove teme: jezik

---

2 *Zajedničke programske osnove srednjeg usmjerenog obrazovanja, Jezično-umjetničko područje, Hrvatski ili srpski jezik, književnost, scenska i filmska umjetnost (I, II i III razred)*, Vjesnik Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske, br. 12, 24. travnja 1984.

i književno djelo, jezik i pisac, jezik i književnopovijesno razdoblje. U svim tim programskim zahtjevima krije se dosta mogućnosti da se jezična problematika oprimjeri, ilustrira, argumentira tekstovima pisaca iz programa književnosti, dakle i tekstovima M. A. Reljkovića.

Ali i program književnosti obuhvaća jezične sadržaje jer predviđa otkrivanje jezičnih i stilističkih obilježja uz svako interpretirano književno djelo, uz svakoga pisca koji se obrađuje na monografskoj razini, uz svako književno-povijesno razdoblje.

Kako je prošlih desetljeća jezik u srednjoj školi bio prilično zanemaren, trebat će uložiti znatne napore da se jezični sadržaji u nastavnom programu prvo - uopće ostvare, a drugo - ostvare na najbolji način. To iziskuje pojačanu usredotočenost lingvističke metodike na problematiku lingvometodičkih pristupa književnim djelima, piscima i razdobljima. U tim pristupima treba izbjeći različite stranputice:

1. shvaćanje da je učenje jezika u srednjoj školi samo nešto viša razina ponavljanja osnovnoškolskoga jezičnog gradiva,

2. shvaćanje da je učenje jezika u srednjoj školi priprava za sveučilišni studij, introdukcija u niz jezičnih predmeta i kolegija koji će se studirati na odsjeku za jugoslavenske jezike i književnosti,

3. shvaćanje da se jezik sustavno izučava samo na satu tradicionalno shvaćene gramatike, a ono povezivanje s književnošću da se uglavnom svodi na manje ili više impresionističke, metaforičke etikete, kao sočan, jednostavan, bogat, lapidaran, bujan, lijep - jezik.

Treba izbjeći i anomaliju da se stariji pisci učenicima predstavljaju s neautentičnim, jezično osuvremenjenim tekstovima. Bar na jednom kraćem ulomku učenik mora vidjeti izvorni piščev jezik, grafički, pravopisno, jezično nemodificiran. Mora se razbiti umjetno ucijepljeno uvjerenje da nam se književni jezik stubokom promijenio za vrijeme ilirskog preporoda i da otada do danas nije bilo u njem značajnijih mijena. Bez obzira na to da li tko dijeli ili ne dijeli Brozovićevo mišljenje o počecima hrvatskoga jezičnog standarda,[3] nitko ne može zanijekati činjenicu da su "Satir" M. A. Reljkovića i "Razgovor ugodni naroda slovinskoga" A. Kačića Miošića uoči ilirizma najčitanije knjige, pravi bestseleri na veoma širokom prostoru, koji su značajno pridonijeli sazrijevanju svijesti o pogodnosti štokavštine za jezičnu standardizaciju pa i lakom pristajanju kajkavaca i čakavaca uz nju, zbog čega I. Mažuranić već 1830. pjeva na štokavskom "Vinodolski dolče, da si zdravo", a kajkavac Antun Mihanović piše štokavski prvu svoju pjesmu, "Horvatsku domovinu".

Pristupi jeziku pojedinoga književnog djela, pa tako i "Satira", mogu se ostvariti na tri razine.

Prva je razina *lingvistička analiza u školskoj interpretaciji* djela. Za takvu analizu pogodno je bilo koje pjevanje "Satira", ali, uzevši u obzir i nejezične razloge, u srednjoj školi bih dao prednost početnom i završnom pjevanju. Kao primjer uzimam početak.

Zanosnu, rodoljubnu apostrofu Slavoniji Reljković intonira epitetima plemenita, uzorita, saževši u ta dva pridjeva sve što će potom potanko razložiti: Zemlja koju optječu četiri rijeke, okićena zelenim gorama, kao jedna zelena livada, plemenita je, a to znači - neprocjenjivo vrijedna, uzvišena, blagorodna, plodna, lijepa, divljenja dostojna, poželjna, izazovna, čestita, slavna. Zemlju pohvaljenu tom kratkom inkantacijom, predstavljenu zemljopisno i povijesno, Reljković slavi njezinim jezikom, jezikom i stilom običnoga Slavonca, pa je razumljiv njegov izbor deseterca, sroka i ikavice. U pravu je I. Bogner kada tvrdi da u "Satiru" "nema ništa što bi se izdvajalo u sintaktičkom smislu iz govora od onoga kako je govorio seljak njegova vremena" i " da je zbog toga i bio blizak tom čovjeku".[4] Prevladavaju i

3 Vidi: *O početku hrvatskoga jezičnog standarda*, u knjizi *Dalibor Brozović, Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.

4 *Antun Matija Reljković, Satir, Predgovor*, Glas Slavonije, Osijek, 1974, str. 17.

rečenice tipične za razgovorni jezik: rečenični niz, nezavisno složene rečenice s veznicima i, a, pak, a od zavisno složenih atributne, objektne i one priložne koje se i u svakodnevnom govoru najčešće čuju (vremenske, uzročne, pogodbene).

Dosljednu ikavicu autor tu i tamo iznevjerava radi deseterca (*Po tebi se bijele gradovi*), a time se i ne udaljuje od Slavonije. Sroku žrtvuje domaće *Djakovo* u korist pomađarenog *Djakovara*. Za ritam i rimu iskorištava dvojnosti: *jal - jali, još- jošter - joštere, kom - kojom, vam - vami, neg - nego, jer - jerbo*, infinitiv na *- ti*, i *- t*, alomorfe *- og - oga, om -omu* (*Od vandalskog i od moskovskoga... Od slovačkog i od bosanskoga*).

Metrici i rimariju za volju zamjenjuje imperfektne i aoristne oblike (*Jer s početka Slovinci se zvaše*, mj. *zvahu*; *on jih tada Iliri prozvaše*, mj. *prozva*), a i prvo lice aorista trećim (*ja se ne pomete*, mj. *pometoh*), što i nije neobično u narodnim govorima. Takva je i dvojnost: *svih - ovi'* (*Za svidodžbu svih oblasti ovi'*). U skladu s literarnim jezikom svojega doba Reljković piše *h*, ali ga prema potrebi i izostavlja, za što već sasvim sigurno ima podloge u narodnim govorima..

Zahvaljujući svojoj metričkoj i srokovnoj funkciji većina Reljkovićevih dijalektizama i arhaizama ne može se zamijeniti novoštokavskim, standardnim likom:

Drugi svi su na Fruški planina...

...

I Grgeteg, Krušedol, Remete.

Čini mi se ja se ne pomete.

...

Marvu dao od svakakve fele:

Konje, vole, svinje, ovce, pčele.

...

Uzmite ga vi za vaše kmete,

Nek da harač, a ne čini štete.

...

Jer s početka Slovinci se zvaše,

Pak poslije Slavinci prozvaše.

...

On jih tada Iliri prozvaše

I svoje jim ime nadivaše.

Najvećim dijelom pjevanje o "lipoti ležaja Slavonije", iako djeluje i kao zemljopisno-povijesno-kulturološki opis u stihovima, podsjeća na narodne zdravice i božićne, novogodišnje, imendanske čestitke:

Bog je tebe lipo namirio

I svakakvim plodom nadilio,

Da ti rodi vino i pšenica,

Kom se hrani i junak i ptica.

Povremenim vokativnim apostrofama (*Slavonijo, zemljo plemenita; Slavonijo moja*) također pridonosi tom nazdravičarsko-čestitarskom dojmu, ali zajedno s drugim lirskim izrazima time pojačava i svoj rodoljubni zanos. Pretjeravajući, da je Slavonija mati svih Slavena, među koje uvrštava čak i Vandale, ističući da Slavonija ima dosta knjiga na slavenskom jeziku, ipak završava svoju zemljopisno-povijesnu inkantaciju elegičnom konstatacijom: Dalmatinci i sad slavonski govore misu "i časove slavonski pivaju", kako je nekoć i u Slavonji bilo.

I sadržajem i izrazom taj je početak "Satira" jak dokaz Reljkovićeva slavonskog rodoljublja.

Dijelovi "Satira" mogu se iskoristiti kao *lingvometodički predlošci*, tj. tekstovi lingvistički i metodički prilagođeni potrebama jezične nastave, i to jednako kao istraživački (polazni), vježbeni i provjerbeni (kontrolni) tekstovi. Ističem samo nekoliko mogućnosti:

a) tekstovi za utvrđivanje znanja o ikavskom, ekavskom, (i) jekavskom izgovoru (kontrolni, izborni, stvaralački diktati),

b) za utvrđivanje znanja o aoristu, imperfektu i uopće o glagolskim vremenima (posebice - stilistika glagolskih vremena),

c) za utvrđivanje znanja o padežima (usporedba dijalektnih i novoštokavskih oblika),

d) za proširivanje znanja o dijalektizmima, arhaizmima, tuđicama,

e) za utvrđivanje znanja o tvorbi imenica (vršitelji radnje).

U filološkim sekcijama, u izbornoj nastavi, pa i u redovitoj srednjoškolskoj nastavi valja učenike poticati na mala *samostalna jezična istraživanja*. Učenicima se mogu ponuditi skupni i pojedinačni zadaci. Za grupni rad su prikladni zadaci koji zahtijevaju više statistike. Evo nekoliko primjera:

a) *(I) jekavizmi i ekavizmi u odnosu na ikavizme u "Satiru"*

Ovisno o broju učenika nastavnik ih podijeli na pet- šest grupa, a svakoj odredi dio "Satira" (npr. prva grupa: prvih pet pjevanja, druga slijedećih pet pjevanja itd.), iz kojeg će ispisati sve ikavske, ekavske i (i)jekavske likove riječi i na temelju toga nastojati izvući zaključke:

— da je "Satir" pisan ikavski: *bio* (bijel), *brime, cilo, cvit, čovik, dite, diver, gdi, grihota, htio, jilo, jisti, kripost, lip, litina, ovdi, pomišale, pridnjak, priko, privariti, rika, sime, svitlost, tirati, vrime, zvirje, ždribac* itd.

— da je u odnosu na ikavske likove veoma malo (i) jekavskih, koji su tu pretežno radi ritma ili rime (*bijele se, lijepo, ne smije, poslije, prije, s praznijem, srijemski, jelo, jede*) i najčešće dublete (*bilo, lipo, posli, jilo, jide*); samo primjeri *ljepota, po zbjegovih* i *obje* ne mogu se objašnjavati potrebama rime i ritma;

— da je još manje ekavskih likova (*donela, najposle, obedio, ukoreni, zameri*) od kojih se samo *pokle* ne može objasniti potrebama sroka.

U krajevima gdje se stari jat reflektirao ikavsko-ekavski prema poznatim pravilima Jakubinskoga učenici mogu provjeriti slažu li se ekavizmi s ekavizmima njihova govora. Naravno, utvrdit će da se ne slažu (u Reljkovića je *cina, didovina, dilati, dilo, dilovanje, kolina, lito, mira, misto, namisto, sino, tilo, vinčanje, vira, virni, vitar, zdila, zvizda*, a ne *cena dedovina delati* itd.).

b) Usporedite "Diobu Jakšića" i ostale dijelove "Satira". Utvrdite istosti i razlike. (1. grupa: fonološke razlike, 2. grupa: morfološke razlike, 3. grupa: sintaktičke razlike, 4. grupa: leksičke i frazeološke razlike).

c) Usporedite jezični komentar u Bognerovu izdanju "Satira" s jezičnim komentarom "Povjestica" A. Šenoe i "Šaljivih narodnih pripovijedaka" u izdanjima "Dobra knjiga" Školske knjige. Što zaključujete o razlikama jezika u tih književnika?

d) Usporedite jezik slijedećih tekstova: M. A. Reljković, *Satir piva Slavoncu da je stanje jednoga težaka seljanina srićnije od stanja jednoga građanina ili varošanina*, I. Mažuranić, *Agovanje*, S.S. Kranjčević, *Radniku*. Usporedite jezik tih djela sa suvremenim hrvatskim književnim jezikom.

e) Usporedite jezik "Pisme od kralja Vladimira" A. Kačića Miošića (ili koje druge njegove pjesme) s drugim pjevanjem "Satira" (*Porušenje Slavonije kroz česte rate i bojeve*). Usporedite jezik tih tekstova sa suvremenim hrvatskim književnim jezikom.

f) Sastavite malu razlikovnu gramatiku i razlikovni rječnik IX. pjevanja "Satira" (*Moljba*).

Svaka od navedenih tema može biti i zadatak pojedinom učeniku, uz eventualno smanjivanje istraživačkoga korpusa. Takav rad na manjem tekstu može se organizirati kao uvod u raspravu o Reljkoviću s otvaranjem problemske situacije: Je li nam tekst toga pisca (Mažuranića, Kranjčevića, Šenoe, Ujevića) blizak ili dalek? Jesu li suvremenom književnom jeziku bliži po jeziku ti pisci ili A. Kačić Miošić i M. A. Reljković?

Pojedincima se mogu predlagati i drukčiji jezični zadaci: upotreba vremena za izricanje prošlosti u "Satiru", aorist i imperfekt u "Satiru", stara deklinacija u "Satiru", odstupanja od ikavice, vokativ, genitiv množine, alomorfi pridjevske deklinacije, turcizmi itd.

Na različitim obrazovnim razinama mogu se primjenjivati i modificirati različiti pristupi, kao npr. lingvostilistički pristup, komparativni lingvistički pristup (kontrastivna analiza), impresionističko-esejistički pristup (npr. Reljković o jeziku), jezično-povijesni pristup (jezik prosvjetiteljstva u drugoj polovici 18. st.), dijalektološki pristup (Reljkovićev jezik i slavonskoposavski govori).

Kombolova tvrdnja: "Samo jedno nedostaje tim stihovima posve, a to je poezija."[5] može biti izazovan povod za problemsku nastavu, a upravo razmatranje Reljkovićeva jezika pomoći će nam da tu nesmiljenu ocjenu malo i ublažimo. Kroz prizmu jezične problematike valja promotriti i negativnosti Reljkovićeva djela na koje upozorava Georgijević ističući:[6]

— da Reljković ne govori o nevoljama koje su opasnije od turskih nasljeđa - o crkvi i vojsci kao tlačiteljima, o carevima habzburškim koji održavaju stanje kakvo Slavoncu i ne odgovara,

— da Reljković, kojemu dodjeljujemo časni naziv "rodonačelnik modernoga hrvatskog jezika", niti ne spominje hrvatski jezik, niti zna za hrvatski narod u današnjem smislu te riječi.

Reljković odista nije mogao nadrasti svoju društveno-političku i povijesnu situaciju, ali je svojim književnim djelom daleko nadvisio svoj stalež i golemu većinu svojih suvremenih zemljaka, a svojom brigom za narod svoga kraja i svojim poznavanjem riječi toga naroda zavrijedio je da mu i s naših današnjih vidokruga uputimo više pozitivnih nego negativnih ocjena. U tom pravcu nam valja usmjeriti i nastavu jezika i književnosti kad je riječ o "Satiru" M. A. Reljkovića. Kad nastavu lišavamo zabluda koje se zbog nedorečenosti lijepe uz pojedine nacionalne pojave u jednom pravcu, učinimo to i onda kada se - možda i nesvjesno - stvaraju nove zablude usmjerene u nekom drugom, možda suprotnom pravcu. Neka istina o piscu bude jasna, što potpunija, koliko god je to moguće s obzirom na dosegnuti stupanj književnopovijesne i jezičnopovijesne znanosti.

---

5 *Mihovil Kombol, Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, MH, Zagreb, 1945, str. 356.

6 *Krešimir Georgijević, Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, MH, Zagreb, 1969, str. 242-244.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 189-191, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 886.2(091)+82.09
Rad primljen 27.10.1984.

JOSIP V O N Č I N A, *Zagreb*

STILSKE OSOBINE *SATIRA*

Jezik cjelokupnog Reljkovićeva opusa na stilskoj ravnini dovoljno je iscrpno prikazan, i to u jednoj raspravi skupnoj (Maretićevoj o slavonskim piscima)[1] i u jednoj monografskoj (tj. Aleksićevoj).[2] No još uvijek ništa potanje ne znamo o tome kako je Reljković iskorištavao (pa i stvarao) izražajne mogućnosti posavskoga ikavskoga govora, koji mu je poslužio kao dijalektna baza. Ozbiljnom stilističkom proučavanju hoće se, kao što je poznato, čvrstih polazišta (da bi se za svaku jezičnu pojavu uspostavio odnos između dijalekatne baze i pisanog jezika). Nemamo, doduše, precizne slike o tome kakvo je bilo stanje posavskog dijalekta oko sredine 18. stoljeća, nego tek stoljeće i pol mlađi Ivšićev opis.[3] Dakako, on izvrsno služi da mjesto Maretićeve izreke kako "jezik slavonskijeh pisaca" (pa i Reljkovićev) "nije sasvijem narodan, ali je uopće dosta narodan" steknemo bolji uvid što nam ga je dao kolega Lončarić.

Bilo bi nepravedno tvrditi kako nisu postojale težnje da se jezik "slavonskijeh pisaca" ocijeni i sa stilističke strane. Takvi pak napori (polazeći ni od čega) završavali su onako kao što se zbilo u inače dosta dobroj knjizi Krešimira Georgijevića.[4] Taj književni historičar, znanstvenom metodom kojoj temelj nije ništa osim dojma, uspoređujući Reljkovićev jezik s Došenovim, ustanovljuje istu dijalekatnu bazu (za Reljkovića: jezik "kojim govori narod u Slavoniji" [str. 243] - za Došena: "štokavsko-ikavski govor Slavonije" [str. 252], ali ipak povlači znatnu razliku. Naime, Georgijević tvrdi da je Došenov jezik "dosta čist i lijep", a za Reljkovića takvu tvrdnju izostavlja.

Ako ne želimo da nas pri usporedbi dvaju suvremenika (Došena i Reljkovića) prevare naprečac doživljeni dojmovi o nekakvoj jezičnoj ljepoti, najbolje će biti da umaknemo svim njihovim stupicama. A u vlasti smo im višestruko. Prvi put: suočujući se s različitim vrstama stiha.

---

1 Dr. T. Maretić, *Jezik slavonskijeh pisaca*, prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj, Rad JAZU, knj. 180, Zagreb 1910, str. 146-233.

2 Radomir B. Aleksić, *Jezik Matije Antuna Reljkovića*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa 4, Beograd 1931

3 Stjepan Ivšić, *Današńi posavski govor*, Rad JAZU, knjiga 196, Zagreb 1913, str. 124-254; knjiga 197, Zagreb 1913, str. 9-138.

4 Krešimir Georgijević, *Hrvatska književnost od XVI. do XVIII. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Matica hrvatska, Zagreb 1969.

Došenovi pjesmotvori zvuče skladnije zbog svojih simetričnih osmeraca, a Reljkovićevi epski deseterci manje skladno upravo sa svoje asimetričnosti.

Ali nije problem samo to.

Simetrični osmerac do Reljkovićeva je vremena bio u umjetnome hrvatskom pjesništvu dugi niz stoljeća upotrebljavani stih. No on nije prisvojio nikakvih osobitih jezičnostilskih karakteristika koje bi ga izrazito obilježivale. Naprotiv, epski se deseterac (također vrlo dugo rabljen, i to u narodnome pjesništvu) odlikovao sebi svojstvenim crtama: uskim izborom ustaljenih početaka pjesme (kao što je: "Vino pije Kraljeviću Marko"); pojedinim morfološkim stilemima (npr. sinkretički vokativ za nominativ); obilatim fondom riječi s prenesenim značenjem; i drugim osobinama.

Iako je točno da je Reljkovićevu pisanom jeziku kao baza poslužio posavski dijalekt, prevarili bismo se misleći da je taj dijalekt u 18. stoljeću bio homogen. Na primjer, Ivšić nam pokazuje kako u imenica muškoga roda genitiv množine s nastavkom - ø postoji na užem području posavskoga dijalekta,[5] a drugdje je na *a* (uz množinsko proširenje - *ov* - u imenica koje tako imaju u suvremenome književnom jeziku).[6] Možda su starinski genitivni likovi u Reljkovićevo vrijeme bili na posavskome tlu i prošireniji nego danas. No on primjenjuje trojako rješenje: 1. starinske likove rabi isključivo u stihovima (*momak, Turak, novac*); 2. i (3) novije likove (uz mogućnost: samo - *a* ili pak - *ov* - *a* (- *ev* - *a*) kad proširenje u današnjem književnom jeziku nije moguće) iskorištava u prozi i u stihovima, dobivajući potvrde kao što je *konjeva*. To bi nam stanje omogućilo izvesti bar jedan zaključak: da u stihu

jer se *momak*' po pedeset lati (SI, 304)

starinski lik dolazi zbog potrebe za metričko kraćenje. On je, dakle: za posavski dijalekt rječi; za Reljkovićev jezik netipičan, iskoristiv samo u metričke svrhe, tj. stilski obilježen.

U mogućem nizu zapažanja o stilu Reljkovićeva *Satira* ne bi trebalo propustiti ova:

Dobro znamo da u Georgijevićevoj tvrdnji kako taj spjev "ima suh, poučan, didaktičan sadržaj" (str. 244) pleonastičku vezu "poučan, didaktičan " možemo primijeniti na mnoge primjerke poezije 18. stoljeća, a odrednica pak "suh" ne mora se odnositi tek na predmet nego i na njegov jezični izraz.

Reljković je tradicionalni metrički oblik kolektivnoga, usmenoga izražavanja (epski deseterac) podredio svrsi individualnoga stvaraoca (pa ga - u skladu s time - i snabdio rimama). U piščevoj sinkroniji taj se postupak može pričiniti kao narušavanje reda (iako je primjera tome bilo kod nas već u 17. stoljeću, npr. u Frankopana). No gledano u perspektivi prema budućnosti, Reljković je na taj način pripadao među prethodnike onih naših pjesnika 19. stoljeća koji su nastojali deseterac posve prilagoditi potrebama umjetnoga pjesništva.

Ali *Satir* ujedno pokazuje da njegov tvorac nastoji metrički oblik osloboditi njegovih tradicionalnih jezičnostilskih šablona. Ako za poredbu iskoristimo narodnu pjesmu o Jakšićima (S II, 2797 - 2898) i Reljkovićevu stilizaciju koju ta pjesma ilustrira (S II, 2583 - 2796), onda vidimo da se u vlastitu versificiranju Reljković ne služi folkornim sinkretičkim vokativom ("Piju vino dva Jakšića mlada, Jakšić *Mitre* i Jakšić *Bogdane*"), pa ni metaforiziranim leksikom narodne pjesme: u Reljkovića je *ljuba* = *žena*; *dvor* = *kuća*; *sokolići* = *dica*.

Na prvi bismo pogled rekli tek da se Reljković odriče izrazitih elemenata svojstvenih višemu stilskom izboru narodnog izražavanja (tj. junačke poezije) te valjda opredjeljuje za izbor svojstven običnome narodnom govoru (posavskome dijalektu). No već spomenuti primjer o genitivu množine imenica muškog roda nagovješćuje, a neki u *Satiru* primijenjeni leksemi još bolje potvrđuju da autor ne samo napušta folklorni stil nego i dijalekatnu bazu

---

5 Ivšić, *n. dj.*, knj. 196, str. 213.

6 Ivšić, *n. dj.*, knj. 196, str. 214.

nadograđuje jezičnim elementima koji nisu bili svojstveni ruralnome području posavskoga dijalekta. Pišući:

> jer ni njemu do *ortografije*, / neg do vina, da se on napije, / a *vilaet* neka stoji tamo, / svatko misli, što on znade samo (S I, 103 - 106),

unosi jednu leksičku odliku (*vilaet*) koja je u svakodnevni govor (ali ne i u deseteračku poeziju) ušla zbog dugotrajnoga turskog utjecaja, no i riječ potrebnu onovremenoj (doduše, tankoj) učenosti što se zametala po malobrojnim i nerazvijenim slavonskim urbanim punktovima: *ortografija*.

Iako pisan stihom (koji sam po sebi izaziva stanovite jezične natege), *Satir* je ipak, između ostaloga, važan i zato jer nam može ponuditi privid da unosi više svjetla u neka važna fonološka pitanja Reljkovićeva jezika. U potkrepu tome dovoljno je navesti dva uzastopna distiha iz prvog izdanja:

> Za svidočbu svih oblasti *ovih* / zaklinjem se velikomu *Jovi*, / i tako mi Pluta i *Minerve*, / ne sumnjite od toga ni *mrve* (S I, 39 - 42)

Očekujući referat kolege Moguša, mislio sam kako nema potrebe da se opširnije bavim fonemom *h*. Samo ću reći da mi se čini kako rima *ovih* x *Jovi* upućuje na posve jednostavan zaključak: ne naslijedivši konsonant *h* iz rodnoga posavskog dijalekta, Reljković ga je ipak unio u svoj pisani jezik, iako nepodudarnost (*h* x ø) u danoj rimi nalaže zaključiti da je riječ o jednoj od versifikatorovih licencija.

Rima pak *Minerve* x *mrve* lako bi izazvala diskusiju o fonetskoj vrijednosti vokalnoga *r* u *Satiru*. Budući da je sam Reljković pisao *merve*, mogli bismo posumnjati nije li tako i izgovarao. Kad bi se navedeni distih izolirano promatrao, morao bi se donijeti upravo takav zaključak. No u opisu o granicama Slavonije:

> od istoka Dunaj voda *pliva*, / od zapada studena *Ilova*, / od ponoći Drava voda *miče*, / kod Almaša u Dunaj *utiče*, / a od podne Sava voda *teče* / i u Dunaj o Biograd *češe*, / a ti ležiš posrid ovih *voda* / kano jedna zelena *livada* (S I, 7 - 14)

od četiri rime samo je jedna korektna (*miče* x *utiče*), a tri su nepravilne (*pliva* x *Ilova*; *teče* x *češe*; *voda* x *livada*).

Možemo li, dakle, pomisliti da bi makar u jednom slučaju trebalo vjerovati tako nedisciplinirani stihotvorcu?

Ako pak sve što je rečeno svedemo u međusoban odnos, valja nam zaključiti:

Osnovne su stilske osobine *Satira* što je njegov autor odabrao formu narodnoga pjesništva (epski deseterac), ali se u njoj bitno odmakao od jezičnostilskih osobina što ih je nudio uzor. Pomak se nije zaustavio na običnome govornom jeziku (tj. na posavskom dijalektu), nego je nastavljen u smjeru nekoga općeg jezika (tj. neke koine što joj je temeljem poslužila posavska ikavština). Jedino tako možemo razumjeti (i kao važan poticaj budućoj *Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici* shvatiti) ove riječi iz prvog izdanja *Satira*:

> Osim toga, Slavonijo moja, / jedna ima još falinga tvoja, / jer u tebi još ljudi imade, / koji dobro govorit ne znade (S I, 83 - 86)

Upravo toj pouci u govorenju i pisanju (koje bi bilo pravilno u skladu s Reljkovićevim nazorima) namijenjena je ona dražesna mješavina korektnosti i nekorektnosti forme. Odabrani narodni stih organiziran je po načinu umjetnoga pjesništva (primjenom rime), ali je taj element ublažen odabirom njihova jednostavnog rasporeda (distisi uza shemu: *aa*, *bb* ...), pa i čestim srokovnim nepravilnostima još više približen mogućemu pučkom pjesniku-pjevaču osamnaestostoljetne Slavonije.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25,26. i 27. listopada 1984),
str. 193-197, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 82-3:886.2
Rad primljen 27.10.1984.

STJEPAN DAMJANOVIĆ, *Zagreb*

RAJIĆEVA IZDANJA RELKOVIĆEVA *SATIRA*

Drugo izdanje Relkovićeva *Satira*, znatno prerađeno i prošireno, tiskano je u Osijeku 1779. godine. U istom se gradu pojavilo i naredno latiničko izdanje iz god. 1822., iz vremena dakle kada Relkovića odavno nema među živima (umro je 1798. godine) Pet godina prije njegove smrti, tj. 1793. tiskano je prvo ćiriličko izdanje *Satira*. Otismuto je u Beču u tiskari Stefana Novakovića, a priredio ga je za tisak Stefan Rajić, učitelj u osječkom Donjem gradu. Četrnaest godina kasnije (1807) Rajićevo je izdanje ponovno tiskano, ali sada u Budimu.[1]

Na naslovnoj stranici Rajićeva izdanja piše: *Satyrъ ili divij čovekъ u pervoj časti pěva na sĭihovi Slavoncemъ; a u drugoj časti, Slavonacъ otpěva u sĭihovi satyru, g. Antoniemъ Relkovičemъ sočinenъ, prevedenъ že na prosto-serbskij jezykъ Stefanomъ Raičemъ učitelemъ dolno-osečke junosti*...[2]

Već je iz naslova jasno da je Rajić svoje izdanje priredio prema onome iz 1779. godine. Donosi i Relkovićev predgovor tome izdanju (pod naslovom *Predislovije sočinitelja*), a između predgovora i djela umetnuo je svoju posvetu *Preljubezna serbska junosti* u kojoj izražava nadu da će posebno mladi Srbi Relkovićevu knjigu radosno primiti, a njemu oprostiti ortografske nedostatke i svoje starije i roditelje potaknuti "ko čitanju ovakovij veselij i polzenij stvari, kazivajući im kakvu sladost, poleznost, veselost, obličenije starij i zlouvedenij poganim Turčinom običajeva, naravoučenija različitij struka života čovečeskog, i baš samu polzu u sočineniju stihova Serbskog jezika, ova knižica u sebi soderžava."

Relkovićev jezik mijenjao je Rajić na svim razinama. Na *fonetsko-fonološkoj* učinio je niz promjena, od kojih ćemo spomenuti samo neke: 1. Relkovićevu ikavicu Rajić zamjenjuje ekavicom (lip, dvi : lep, dve), 2. umjesto suglasnika *ć* upotrebljava *št* (svemogući,

---

1 Tiskaru je Stefan Novaković kupio 1792. godine od bečkog knjižara Josepha von Kurzbocka, a prodao ju je Kraljevskoj sveučilišnoj tiskari u Budimu 1795. godine. To znači da je Rajićevo drugo izdanje tiskano u istoj tiskari u kojoj i prvo (samo je tiskara promijenila vlasnika i mjesto) pa se od prvoga razlikuje samo po naslovnoj stranici. Rajić nipošto nije slučajno tiskao *Satira* u Novakovićevoj tiskari. Obojica su pripadali istom kulturnom krugu osječkih Srba i Novaković je otisnuo još dvije Rajićeve knjige u svojoj tiskari. Tom krugu pripada očito i Novakovićev tast, ugledni osječki trgovac Aleksandar Kojić koji se spominje u prvom Rajićevu izdanju kao dobrotvor. Vidi opširnije u tekstu Marije Malbaše *Dodiri Osijeka sa srpskim tiskarstvom u 18. stoljeću*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske 1 -4 (Spomenica Matku Rojniću), Zagreb 1981, str. 107 - 117.

2 Naslovnu sam stranicu transliterirao da bi se donekle vidjela (orto)grafija Rajićeva izdanja. U daljnjem ću tekstu primjere donositi u transkripciji, ne samo zbog pojednostavljenja tiskarskog postupka, nego i stoga što bi Rajićeva grafija i njezino prenošenje u latinicu zahtijevali objašnjenja predugačka za ograničeni obim ovoga rada.

pomoćnik: vsemoguštij, pomoštnik), 3. umjesto *dž* Rajić stavlja *ž* (džamija, sapundžija: žamija sapunžija), 4. na mjestu samoglasnika *u* nalazimo u Rajićevu izdanju skupine *ol, lo* (puk, put : polk, plot), 5. Rajić ispušta inicijalno i i intervokalno *h* tamo gdje ga Relković bilježi (hranio, grihota : ranio, greota), 6. umjesto suglasnika *f* u Rajićevu izdanju nalazimo *hv* (ufate, zafaljuje : uhvate, zahvaljuje), 7. Rajić intervokalno *h* zamjenjuje suglasnikom *v* (kuharica, duhan : kuvarica, duvan) itd.

Važno je naglasiti da nijednu promjenu Rajić ne provodi dosljedno. Ta tvrdnja stoji ne samo za nabrojene razlike na fonetsko-fonološkom planu, nego i za promjene koje je Rajić izvršio na drugim jezičnim razinama. Najdosljedniji je bio u mijenjenju ikavskog refleksa jata u ekavski, ali i tu je ostavio poneki ikavizam, pa su i u njegovu izdanju oblici *gdi, nigdi, nisi* i sl. uvijek s ikavskim refleksom.

Neke od spomenutih Rajićevih izmjena jasno upozoravaju da jezik njegova izdanja nije "prosto-serbskij", ili, točnije, da nije samo to. Izmjene na drugim jezičnim razinama također će nas upozoriti da je Rajić unosio elemente ruskoslavenskoga jezika.

Na *morfološkoj razini* manje je mijenjao Relkovićev tekst. Najdosljednije je zamjenjivao množinski akuzativni zamjenički oblik *nje* u *ny*, a vrlo često Relkovićeve oblike *dobri, pravi, neki, ovakvi* mijenja u *dobrij, pravij, nekij, ovakvij*. Genitivni množinski oblici imenica u Rajića npr. glase *stvarij, ljudij*, a u vokativu ženskih imenica na palatal mijenjao je kadšto gramatički morfem - *o* u - *e*, pa poznati stih *Slavonijo, zemljo plemenita* u Rajićevu izdanju glasi *Slavonije, zemlje plemenita*, a Relkovićevi oblici *Andrijo, komšijo* zamijenjeni su oblicima *Andrije, komšije*. Relković upotrebljava genitivne oblike *glada, vinograda*, a Rajić *gladi, vinogradi*, Relković piše u *gospodskih kućah*, a Rajić u *gospodskim kućama* itd. itd.

Kadšto su drukčiji i *tvorbeni modeli* (Rajić npr. piše *junačestvo, vojničestvo* na mjestima gdje u Relkovića stoji *junaštvo, vojništvo*; *ljubav* i *ostatak* postaju *ljubov* i *ostatok* i sl.), a drukčija je ponekad i *sintaksa*:

a) Zato tvoga oficira slidi	Zato tvome oficiru sledi
b) I divojak' nije stid pivati	I devojkam nije stid pevati
c) I u njega koršova postavim	I u njega tak koršov postavim
(Relković)	(Rajić)

I ovi primjeri pokazuju da su Rajićeve zamjene kadšto elementi iz istoga sustava iz kojega su i zamijenjeni elementi, kadšto je pak uzimao iz drugoga sustava. To dakako znači da u Rajićevoj preradi Relkovićeva teksta nalazimo supostojanje različitih jezičnih izraza za isti jezični sadržaj. Bilo bi nesumnjivo vrlo zanimljivo analizirati tekst Rajićeva izdanja sam za sebe: očito je, naime, da se i njemu, kao i mnogima prije i poslije njega, miješanje sustava ukazivalo kao najbolje rješenje za jezik knjige. To je, međutim, tema za sebe. U ovoj nas prilici zanima Rajićev odnos prema predlošku.

Najviše je mijenjao Relkovićev tekst na *leksičkoj razini*. U radu ograničena opsega nije moguće nabrojiti ni sve tipove promjena, još manje sve promjene. Spomenut ćemo samo neke:

a) Rajić često mijenja turcizme iz Relkovićeva teksta. Nekad ih zamijeni drugim turcizmima, pa npr. *peksemetići* postaju *lokumići*, a *heglendišu* Rajić okreće u *lakerdišu*. Kadšto uzima štokavski leksem umjesto turcizma, pa dobijemo *žitnicu* i *danak* umjesto Relkovićevih *hambara* i *harača*, kadšto je pak obrnuto: Relković ima *prozor*, a Rajić *pendžer*.

b) Najčešće Rajić uzima lekseme iz ruskoslavenskog ili pak one koji su zajedničko blago općeslavenskoga književnog jezika (staroslavenskog), srpskoslavenskog i ruskoslavenskog i njima zamjenjuje bilo Relkovićeve štokavske lekseme, bilo tuđice u *Satiru* (rič : slovo, viće : sovjet, vragometno : bezčestno, osim : kromje, pritiskati : pečatiti, pajdaštvo : sodružestvo i sl.)

c) Liturgijski termini koje upotrebljava Relković u skladu su s katoličkom tradicijom; Rajić ih zamjenjuje onim uobičajenim kod pravoslavaca, pa *litanije* postaju *litije*, *katekismus* se mijenja u *katihisis*, *istočni grijeh* u *praotčeski greh* itd. Isto tako lekseme uobičajene u hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji zamjenjuje onima koji su uobičajeniji u Srba (*kruh* : *hleb*, *ubojica* : *ubica* i sl.).

d)Kadšto uopće nije jasno zašto Rajić mijenja Relkovićev leksem jer se radi o elementima istoga sustava, ali različitoga značenja. Tako npr. Relković kaže *u mlin*, a Rajić to promijeni u *u grad*. Vrhunac je takva postupanja da je promijenio sva osobna imena u *Satiru* (Ivka postaje Marta, Klara se mijenja u Maru, Đuro u Peru i sl.).

Promjena na svim jezičnim razinama ima znatno više no što sam pokazao, ali dovoljno je, mislim, i ovoliko da se vidi kako je Rajić mijenjao Relkovićev *jezik*. Na nekoliko mjesta, međutim, on mijenja i *sadržaj* predloška. Držao je da u njegov posao spada da promijeni neke podatke iz *Satira* koji 1793. godine više nisu bili točni. Tako je npr. u dijelu teksta u kome Relković govori o Novoj Gradiški i kaže da se u trenutku njegova pisanja u njoj nalazi 39 vojničkih domova Rajić brojku 39 izmijenio u 59. Ili npr. Relkovićeve stihove:

Neka mole svitlu cesaricu
vašu majku i vašu kraljicu
baš Mariju dragu Tereziju
- dugo vrime, Bože, poživi ju

Rajić mijenja u:

Neka mole svetloga kesara
Vašeg otca i vašega cara
Franciškusa Drugog Pravdivoga
Dugo vreme Bože poživi ga.

Naime, 1793. godine već je na prijestolju car Franjo, sin Leopolda II. i sinovac Josipa II. koji je 1792. počeo svoju vladavinu.

Drugu vrstu promjena činio je Rajić očito u uvjerenju da će knjiga u srpskoj sredini biti bolje primljena ako kadšto doda srpsko ime tamo gdje ga u *Satiru* nema ili slavonsko ime zamijeni srpskim (tako "slavonski štioc" postaje "serbski čitatelj"). Još znatno češće zamjenjuje slavonsko ime slavenskim (međutim, kada Satir Slavonce kudi . ostavlja slavonsko ime). Dio *Satira* u kome Relković govori o sv. Ćirilu i Metodu i kaže:

"koji papu rimskog molili su
da slavonski vam govore misu
i časove slavonski pivaju
Dalmatinci tog i sad imaju"

Rajić je pretvorio u ovakve stihove:

"Oni cerkvam učiniše službu
da slavenski liturgije služu
i časove slavenski čitaju
Dalmatinci što i sad imaju".

Uz te je stihove Rajić dodao bilješku koje nema u Relkovićevu tekstu, a koja glasi: *"Da su ovij dva vostočna apostola sve slavenske narode u Rosiji, Bolgariji, Serbiji, Bosni, Slavoniji, Kroaciji, Dalmaciji, Moraviji, Bohemiji, Stiriji, Karnioliji, Polskoj i proč. živušte, ko hristjanskoj vjeri obratitli, sveto pismo i cerkovne Knige na slavenski preveli, i sve službe božje po vostočnom ispovjedaniju samim Papam rimskim na to soizvolivšim svuda uveli; to je u sadašnja vremena tako dokazano da nikakve sumnje više ne ima"*.[3]

---

3 Takva formulacija dobro odražava stanje na kraju 18. i poč. 19. stoljeća kada se u vezi s buđenjem nacionalne svijesti među Slavenima život i rad Solunske braće prestaje promatrati kao legenda, nego se promatra kao povijesna istina i to istina koja se aktualizira s obzirom na političku i kulturnu suvremenost. Unutar katoličke crkve razvija se ćirilometodska ideja koja doživljava kritiku pravoslavne crkve. Vidi o tome: Geert van Dartel, *Ćirilometodska ideja i svetosavlje*, KS, Zagreb 1984.

U promjene sadržaja koje žele osigurati bolju komunikaciju s publikom kojoj je namijenjena Rajićeva prerada Relkovićeva teksta ide i promjena Relkovićevih stihova

Jer Slavonac ne da svoje dice

da se idu učiti A, B, C

u stihove

Jer Slavonac decu i ne vodi

Da izuče az, buky i vjedi.

Primjera bi lako bilo naći još. Držim da je i ovoliko dovoljno da pokaže kako je Rajić postupao priređujući *Satir* za tisak.

Njegova izdanja spominju mnogi naši povjesničari jezika i književnosti. V. Jagić je pomalo ironično prokomentirao Rajićev posao[4], a J. Skerlić se, posve u duhu svoga vremena, ljutio što je Rajić "preštampao crkvenim ćirilovskim slovima Satira, ali pokvarivši čisti i lepi jezik Relkovićev, udešavajući ga na hibridni i nakazni slavenosrpski jezik"[5] . Da ponešto izanalizira Rajićevu preradu i da stavi njegov postupak u kontekst sličnih i ne jako rijetkih "prijevoda" potrudio se D. Bogdanović. Njegova je ocjena: "I kad ne bismo znali da je Rajić pravo čedo svojega vremena, mi bismo se ljutili na nj, i ne znam kakvim bismo sve imenima nazvali naopaku rabotu njegovu..."[6] Bogdanović spominje i Brlićevu preradu Palmotićeve *Hristijade*, ali bilo je i drugih - prije i poslije Rajića. Znamo npr. da je Peraštanin A. Zmajević preradio neke dijelove Gundulićeva "Osmana" i načinio od njih - bugarštice, Kačićev *Razgovor ugodni* prerađivan je ne samo jednom, *Aždaju sedmoglavu* V. Došena (izdanu 1767. u Zagrebu) preradio je 1803. Georgije Mihaljević itd. Svi bi se ti pokušaji mogli svrstati pod naslov "U potrazi za jezičnim standardom".[7]

Da bi se Rajićev izbor jezičnih sredstava razumio, potrebno je znati da su u srpskoj književnosti u 18. stoljeću u upotrebi tri idioma: uz narodni jezik i srpsku redakciju staroslavenskoga (a ta je jezik srpske književnosti od njezinih početaka) pojavio se i ruskoslavenski. On je u tom trenutku pomodni jezik: mnogi se zalažu za nj, puno ih je koji drže da je to iskonski, pravi srpski jezik. Stigao je u srpske škole i knjige polovicom 18. st. kada su na molbu mitropolita Mojsija Petrovića upućenu Petru Velikomu počeli stizati ruski učitelji. Strah od unijaćenja i slaba filološka naobrazba pomogli su širenju toga idioma. Mnoga djela stare srpske književnosti prevode se na taj jezik (Aleksandrida npr., zatim ljetopisi), a Orfelin je čak jednu narodnu pjesmu zabilježio ruskoslavenskim.[8] Na samom početku 19. stoljeća (1801) G. Trlajić piše da Srbi ne bi trebali razmišljati o čišćenju i ukrašavanju svojega narodnoga jezika, nego o usvajanju slavenskog jezika - prekrasnog i bogatog.[9]

---

4 V. Jagić, *Istorija slavjanskoj filologii*, Sanktpeterburg 1910, str. 351. i 362 -3. Ne spominjući mu imena Jagić Rajića stavlja zajedno s Trlajićem i nekim drugima i čudi se takvim "prevođenjima". Ipak, kao što se vidi, jezik prerade Relkovićeva *Satira* nije samo ruskoslavenski, nije čak niti u prvom redu to. Tekst je samo prošaran ruskoslavenskim elementima i oni se doimlju kao ulaznica za ulazak u kulturni krug.

5 J. Skerlić, *Srpska književnost u XVIII. veku*, Beograd 1923, str. 11.

6 D. Bogdanović, *Prvo izdanje Reljkovićeva "Satira" ćirilicom*, Nastavni vjesnik XVI, Zagreb 1908, str. 561 - 569.

7 I. A. Brlić (1795 - 1855), autor poznate gramatike koja je doživjela tri izdanja (1833, 1843, 1850), inače po zanimanju trgovac, okrenuo je Palmotićeve osmerce u deseterce (*Palmotić*: Jak prvoga blizu vira /hrli Dunaj, kralj od rijeka / široko se ne prostira, / i ne čini brza tijeka/ *Brlić*: Kao pervoga kad je blizu vira / Berzi Dunav, kralj od sviu rykah / Shiroko se verlo ne prostira, / Niti čini jako berza teka /, promijenio je i naziv *Hristijada* u *Kerstovka*. Brlić zna da bi njegov postupak mogao biti osuđen, čak naglašava da je tekst svetinja, ali kaže da je "Dubrovnicski i pravopis i nacsin izrecsenja ostalima Ilircem dosta sumracsan i nerazumiv".

8 M. Pavić, *Istorija srpske književnosti baroknog doba*, Beograd 1970, str. 37.

9 G. Trlajić ističe da bi trebalo napisati gramatiku. Jagić se čudi što on ne zna ni za Lanosovićevu gramatiku (1778, 1789, 1798), ni za Reljkovićevu (1767, 1774, 1789). Da je, međutim i znao za njih, pitanje je koliko bi mu to pomoglo jer on je vjerojatno mislio na pisanje gramatike ruskoslavenskog jezika. Usp. V. Jagić, *Istorija slavjanskoj filologii*, Sanktpeterburg 1910, str. 362.

Stefan Rajić, očito je to iz njegova izdanja *Satira*, nije mislio kao Trlajić. Vjerovao je da se miješanjem jezičnih sustava, tj. miješanjem narodnog srpskog i uvezenog ruskoslavenskog dobiva jezik prikladan za knjigu. Osnovica pritom mora biti narodna. Takav njegov stav uvjetovan je, prije svega, publikom kojoj su njegove knjige bile namijenjene. Ima puno indicija da je on računao s trgovačkim i zanatlijskim slojem[10], a taj je mogao prihvatiti samo takav idiom kome je osnovica srpski narodni jezik.

Prerađujući Relkovićevo djelo Rajić kadšto nije, za naša današnja shvaćanja, postupao korektno kao i drugi koji su obavljali slične poslove. Naša reagiranja, međutim, ne bi se smjela iscrpljivati u osudama ili pak u odobravanjima takvih postupaka. Svestrano proučavanje mnogobrojnih sličnih prerada obećava, uvjeren sam, značajne rezultate. Ne znam koliko bismo saznali o recepciji prerađivanih djela, u ovom slučaju *Satira*, ne znam koliko su ti "prijevodi" i "prerade" zanimljivi za teoriju prevođenja, ali siguran sam da bi nam pažljiva analiza jezika otkrila mnogošta sada nepoznato o predstandardizacijskim procesima u nastajanju složenoga hrvatskog i srpskog jezičnog standarda.

---

10 Rajić je 1800. u Budimu izdao *Vertogradić* i u naslovu kaže da je knjiga izdanje osječkih majstora "abažijskago i kampažijskago ceha". Usp. J. Skerlić, *Srpska književnost u XVIII. veku*, Beograd 1923, str. 42.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25,26. i 27. listopada 1984)
str. 199-212, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 930.2(083.4)"17"
Rad primljen 27.10.1984.

STANISLAV MARIJANOVIĆ, *Osijek*

RELJKOVIĆ IZ DRUGOG PLANA

Od svih tolikih već poduzetih, opstojećih i aktualiziranih, poticajnih i potencijalnih izvanjskih i unutrašnjih tematskih *pro et contra* pristupa Reljkovićevu vremenu, životu i djelu, ponuđena tema o "službujućem" Reljkoviću, ne o pjesniku nego o časniku u krajišničkoj službi, onom *ex officio* i *ex professio*, ponajmanje je raspravna i izazovna.

Upućujemo, dakle, na neknjiževne izvore, one koji se tiču kompanijskog kapetana Reljkovića, a ne dotiču ga se kao pisca, koji više osvjetljavaju slavonsku (osječku, vinkovačku i babogredsku) sredinu, zov vremena i društveno-gospodarsku periferiju vojnokrajiškog kršćanluka kojim je "sablja zapovidala" nego Reljkovića u prvom rakursu. Međutim, pred svekolikim govornim i deskriptivnim Reljkovićem, pjesnikom, prozaikom, gramatičarom, prevodiocem s njemačkog, latinskog i francuskog, piscem političkih i moralnih pouka, racionalistom, fiziokratom, istražiteljem antike i ljubiteljem rimskih antikviteta itd., a u prvom redu profesionalnim vojnikom i ratnikom, ne moramo uvijek stajati samo kao čitaoci *Satira*, književni znanstvenici, povjesničari umjetnosti, lingvisti, filozofi, sociolozi, etnolozi, ekonomisti, pedagozi, arhivisti, tiskari ili bibliotekari.... Sve ove profile i struke Reljkovićevo djelo okuplja i drži uza se godinama zajedno. On ih i sam, kao i sve nas na ovom znanstvenom skupu, ponovno preispituje. Prema tome, ima smisla i svrhovitosti baviti se i Reljkovićem izvan i između svojih knjiga, onim dok su one u njemu i izvan njega pisane. U koje vrijeme? Ono koje suprot vojništvu nije bilo i junaštvu nije smetalo. Intermistično vrijeme umira i gospodarskog pridizanja Slavonije na uređen rasadnik, pa ponovnog podizanja i pohodnog vođenja svojih krajišnika na daleko evropsko bavarsko-šlesko vojno poprište ili na srijemsko protutursko malarično ratište.

Iznađeni su izvori iz tog vremena: 1. *Popis župe Vinkovci iz 1774*; 2. *Osječki zapis o pohodu slavonsko-srijemskih pukovnija u bavarski nasljedni rat 1778.* i 3. *Izjava Matije Antuna Reljkovića iz 1796. o općinskom zemljištu u Babinoj Gredi* dok je zapovijedao kompanijom. Kada ih se bolje razvidi i napipa njihovo bilo, iz njih se, rekli bismo, može isukati istanjenu nit novih spoznaja iz Reljkovićeve biografičnosti, osobni i profesijski *dies vitae* od 1744. do 1786. i kontaktnost s njim i njegovim književnim djelom. Navlastito s Reljkovićem, koji se odlikovao smislom za praktičnost, talentom za pragmatično mišljenje i pisanje, za postvarivanje viđenog europskim okom, a reglemanom osnaženog, za služenje krajiškom puku slavonskog sela. Bez Reljkovića ratnika i zarobljenika u sedmogodišnjem "prajskom" ratu, ne bi bilo pjesnika *Satira* (kao ni *Svašta po malo* Blaža Tadijanovića, ni "ratničke" epike Kačićevih imitatora iz Slavonije). A bez recepcijskog disputa o *Satiru* (i

Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici) i "polaženja na vojsku prusko-bavarsku", ne bi Reljkoviću, "pokraj svoje dužnosti", palo na pamet da svojoj "otačbini Slavoniji" ponovno dovede Satira — "premda sada mlogo drugačijâ". Ne bi ni Dvorsko ratno vijeće (Hof- Kriegs-Rath) odabralo upravo njega i zagrijalo ga da u duhu utilitarnog dvorskog reformizma priredi "pučke knjižice, koje će narod uputiti u racionalno gospodarenje" (*Razloženje svrhu plodenja i pripaše ovaca s jednim nadometkom od sijanja i timarenja duhana*, 1771; *Pravo i pomnjivo ispisana ovčarnica*, 1776) i druga "politična i moralska" djela za "hasnovito uživanje" mladeži i "koristno zabavljenje Slavonacah". No, provjerimo sami.

POPIS ŽUPE VINKOVCI GODINE 1774.

Izdano u Vinkovcima dana 19. srpnja 1774.
Actum Vinkovcze

Nakon što se njegova ekscelencija, gospodin pečujski biskup Georgius von Klimo preko svog gospodina kanonika i vikara Adžića obratio slavnoj brodskoj pukovnijskoj komandi da nepristrano ispita prihode Župe Vinkovci i da ih točno popiše, izdala je slavna pukovnijska komanda visoku zapovijed da se u prisutnosti nas dolje potpisanih i u prisutnosti gospodina vikara Adžića poduzme ovaj popis kako slijedi:

Tamošnji gospodin župnik zove se Filip Stanković i ima jednog kapelana. Crkva je posvećena svetom Vincentiju. Jus patronatus ima Njezino Veličanstvo.

Župna crkva od tvrdog je materijala, 10 hvati je dugačka i 5 hvati široka, sagrađena prije nezapamćenih godina. Na njoj počiva vrlo loš drveni toranj; u crkvi su tri oltara sa svim paramentima (crkvena i misna oprema). Među tom opremom nalazi se jedna kazula, koju je poklonila njegova Ekscelencija gospodin biskup, postoji jedna monstranca, a umjesto ciborija upotrebljava se jedan kalež. Sve naprijed navedeno nabavili su župljani.

Crkva se nalazi sasvim izvan mjesta i prilično je udaljena, stoga drži gospodin župnik jednu malu ali već staru kapelicu u svojoj kući, u kojoj se dnevno održava služba božja, za što se upotrebljava oprema iz njegove župne crkve.

Pri tome valja navesti da se sada osim stare župne crkve nalazi u izgradnji jedna nova crkva od koje su, doduše, zidovi podignuti, ali sve ostale potrebe do potpune izgradnje ovise od najviše milosti Njezina Veličanstva.

Približni crkveni prihodi

Od kapitala postojalo je, doduše, 300 for. godišnje sa 6 % uloženih, što je međutim utrošeno na gradnju nove crkve,

		for. k	kr.
prema potvrdama, tako da sada stanje iznosi	...	-	-
Od zemljišta njiva	...	-	-
Od sahrana u crkvi, zabranjeno	...	-	-
Od zvonjave	...	5	50
Od milodara godišnje	...	70	-
Sada se u crkvenoj blagajni nalazi	...	20 for	7 1/2 kr.

Nadalje, ovoj župi pripadaju dvije filijale, i to Rokovci i Andrijaševci, što su dva mala sela.

Stanje Andrijaševačke filijalne crkve

Crkva je dugačka 5 hvati, 2 1/2 široka. Ima toranj koji je, kao i crkva, vrlo loš jer je oboje sagrađeno već prije mnogo godina od drveta. Unutar (crkve) je jedan oltar sa svim paramentima, što ih je općina pribavila.

U crkvenoj blagajni sada se nalazi	...	100 for.	27 kr.

Stanje rokovačke filijalne crkve

Crkva je drvena, sagrađena od općine prije 11 godina po domaćem načinu. Dugačka je 5 hvati i 3 hvata široka. Na crkvi je mali toranj. Tu je i jedan oltar sa svim paramentima, što je također pribavila općina.

Posjeduje kapitala, zamljišta njiva i od zvonjave		-	-
Od milostinje	...	3 for.	-
U crkvenoj blagajni nalazi se u gotovu	...	70 for.	15 kr.
Od toga župnik ima približne prihode:			
Od zemljišta (njiva)		-	-
Od vrtova, 1 malog vrta za kuhinju		-	-
Od 6 kosa (kosaca) livada na kojima se može proizvesti 7 vozova sijena u dobroj godini po 1 for. 8 kr. voz		7	56
Ogrjevno drvo 40 hvati po 45 kr.		30	-
Od štole (pastoralne službe):			
Od krštenja		37	22
Od blagosivljanja nakon poroda		12	36
Od vjenčavanja		39	30
Od uvođenja mladenaca		1	9
Od potvrda (atestata)		1	59
Od sprovoda		54	-
Od blagosivljanja 129 kuća, po odbitku 40 siromašnih		12	54
	Ukupno	159	30

Vinkovački komunitet pristao je doduše već prije 5 godina da će godišnje plaćati osim štole 90 for., jer ne podaje nikakve prirodne proizvode (naturalije), ali već dvije godine zbog svojega siromaštva gospodinu župniku nije ništa davao (komunitet, a obvezao se), također ni u budućnosti neće moći ništa davati, jer se njegove imovinske prilike sve više i više pogoršavaju nego poboljšavaju i, uopće, vrlo su siromašni.

Od ratarskih proizvoda:			
lana	...	15	36
pšenice	...	176	48
masti	...	12	54
sira	...	4	18
pilića	...	3	13 1/2
vina od 30 kuća po 5 oka	...	7	30
desetina	...	-	-
rakije	...	-	-
Dodatak od zemljišnog vlastelina	...	-	-
	Svega	379 for.	49 1/2 kr.

Riječima: prihodi tri stotine sedamdesetdevet forinti i 49 1/2 kr.

U ovom slučaju (kad) se navede da dolično uzdržavanje dolje navedenog župnika iznosi 450 for, a kapelana 150 for. naprijed izloženi popis njegovih prihoda pokazuje da isti nema niti za sebe, a utoliko manje niti za kapelana, potrebne prihode.

I kako sadašnji župnik zbog dviju filijala mora izdržavati kapelana, a ovaj zbog održavanja službe božje nedjeljom i blagdanom mora otići u te filijale, prigovara nam se da župnik ostaje sasvim sam u štapskom kvartiru, a kako se čita samo rana misa, ne mogu sluge (služinčad) istovremeno sa svojim gospodarima otići u crkvu i tako udovoljiti crkvenim

propisima. Isto tako prigovara nam se zbog mnogih putnika na proputovanju, jer kad moraju nastaviti svoje putovanje, ne mogu sačekati ovu jednu misu, i putuju dalje bez mise. Iz tog razloga potrebna su i te kako dva kapelana.

Budući da je ova župa smještena pri štabu usred Slavonije, a tu ima pored štapskih oficira i brigadni general svoje sjedište i stan, to ovamo dolaze stranci od 5 pukovnija, naročito pak u vrijeme egzerciranja kad se od čitave pukovnije sastane velik broj vojnika, pa onda gospodin župnik, kad je kapelan odsutan u filijalama, ima vrlo mnogo posla, a kako se drži samo jedna misa, to često mnogo momčadi ostaje i bez nje u takvoj navali mnogobrojnog naroda. A kako je i broj svećenika ovuda na proputovanju stalno velik, to svi oni, u pomanjkanju drugog konačišta, odsjedaju kod župnika, koje on mora hospitalno zadovoljiti (ukazati im gostoprimstvo) i ne može ih odbiti. Time se njemu prouzrokuje velik trošak i izdaci. Ove poteškoće gospodin župnik moći će ubuduće još manje podmirivati, jer mu se sada uskraćuje 50 for. koje je uživao od svojega dijecezanskog ordinarijata kao pripomoć zbog siromaštva župe.

Da je sve ovo naprijed navedeno utemeljena istina, potvrđujemo in fidem dolje potpisani:

(MP) Oluievics v: Oluj, Oberlieutenant (v.r.)

(MP) M. A. R e l k o v i c h, Hauptmann (v.r.)

(MP) I. N. Walcony, Oberlieutenant Auditor (v.r.)

(MP) Coram me Stephano Agyich, canonico et vicario foraneo (v.r.)

Spis: Conscriptio Parochiae Vinkovczensis. An. 1774. E 33.- Dijecezanski arhiv Đakovo, 1774/33.

Izvornik: pisan njemački, goticom.

Prijevod: Dr. Stjepan Sršan. Obrada: Dr. Stanislav Marijanović.

OSJEČKI ZAPIS O POHODU SLAVONSKO-SRIJEMSKIH PUKOVNIJA U BAVARSKI NASLJEDNI RAT 1778.

[*Anno 1778.*]

Ožujak:

13. Prije podne došla je vojska iz Broda i smjestila se u Donjem gradu (Osijeku).

14. Od 9 sati sve do 3 popodne bila je smotra vojske na pročelju Novih vrata između Tvrđe i aloda. Na njoj bio je prisutan o. Josip Stojanović, a nakon toga pročitana je poruka tribuna i glavnog zapovjednika straže.

Istoga su dana u pola 10 s. otišle čete iz Palfijeve pukovnije iz Tvrđave i imale prvu postaju u Lugu (Laško).

15. U pola jedan popodne Brodska pukovnija prešla je Dravu i preko Bilja, otišla u Draž, a u Lugu je imala prvu postaju. Sama podjela ove pukovnije i broj vojnika bijaše 932 pješaka poljskih vojnika, Četvrte divizije 287, kresara 687, strijelaca 107 = svega 2013. No dvije su kompanije ostale u Donjem gradu, koje je trebalo da se pripoje vojnicima Petrovaradinske i Gradiške pukovnije; stoga je danas prešlo u Mađarsku samo 1714 vojnika.

Časnici koji su s njima otišli, slijedeći su:

Kapetani I: barun Brentano, tribun; Petar de Terzich, II. glavni zapovjednik straže; Martin Šljivarić de Heldenburg; Franjo Flaig; barun Hanibal Fromuller; barun Seau; Csiuith von Rohr, zapovjednik puškara; Stjepan Dragojević isto tako — II.: Antun Slansky; Martin von Šokčević, kapetan puškara. — *Kapetani - poručnici I*: Mihael Kostadinović; Adam Nikić von Schimed; Marijan Vojvodić; Josip Peronj; Mihael Zeko; Jovan Jovanović - topništva; Augustin Čivić von Rohr, strijelac; II.: Adam Vincian; Josip

Mandl; Franjo barun Schmidburg; barun Sečujac; Franjo Mihić, Jakob de Garzuli; Josip Bašlinović, topništva; — *Zastavnici*: Antun Tufegdžić; Rudolf; Đuro Likačić; Gabrijel Sagdian; Antun Polić - puškara.

17. Došla je prije podne Petrovaradinska pukovnija i utaborila se u Donjem gradu. Istoga dana došla je i oklopnička Berlichingova pukovnija i smjestila se u Gornjem gradu i na alodima.

18. Od 7 sati ujutro i dalje (između Novih vrata i Drvarskog trga među klauzurom) pregledana je petrovaradinska vojska i oklopnici.

19. U 9 sati prešla je Dravu petrovaradinska vojska i imala prvu postaju u Dražu i u Lugu. Podjela ove pukovnije i njen broj vojnika je ovaj: poljskih vojnika je bilo 903, Četvrte divizije 296, kresara 684, strijelaca 107 — u svemu 1900. Budući da su dvije kompanije ostale da se pripoje Gradiškoj i Brodskoj pukovniji, prešlo je danas u Mađarsku 1698 vojnika.

Časnici koji su s njima prešli bijahu slijedeći:

Nikola de Boehr, protribun; Antun de Putnik, glavni zapovjednik straže; *Kapetani I*: Adam Babogredac von Ehrenhugel od strijelaca; Josip barun de Messina; Vital de Mizati; Stjepan Radoviczky; Ivan Dedović; Leopold Bonpiati. — II. Gašpar Renner, puškara; Teobald Biselli. — *Kapetani - poručnici I*: Ivan Schnitter puškara; Nikola Isakovich; Đuro Radivojević; Franjo Schmiedt; Ljudevit Gerhart; Mihael Mihajlović. — II: Marijan Ratkovich; Ignaz von Leitner; Đuro Pantelić; Petropoljac puškara; Gavro Raskovich isto; Karlo Schmid strijelaca; Petar Stojčević; Nikola Čorlomanović. — Zastavnici: Ignac Plitrović; Matej Filipović; Marko Stanić puškara; Miloš Nikolić; Aleksije Petrović; Arsenije Kumanović; Franjo Heidemayer.

Istoga dana prije podne došla je Gradiška pukovnija i smjestila se u g. Podgrađu. Za vrijeme ručka održao je panegirik u čast sv. Josipa Modest Drexler; zatim je teološki studij (predvođen M. P. Katančićem) izveo eklogu u herojskom stilu (heksametru) posvećenu g. Josipu *P a v i š e v i ć u*, jubilarnom profesoru. Na ručku su bili od časnika, među ostalima, kapetani: Balović, Babogredac, *R e l k o v i ć*, kapetani - poručnici: Sivar, *P u s t a i ć*, zastavnik Filipović i korporal Dragojević. U 1 sat popodne ušla je oklopnička pukovnija sa trubama i bubnjevima kroz Valpovačka vrata te prošla preko trga i uz naš samostan, zatim je izišla kroz Vodena vrata i imala prvu postaju kod Darde i Čeminca.

20. Od 7 sati i nadalje ispred Valpovačkih vrata do u klauzuru, u povučenoj ravnoj crti od tih vrata sve do Novih, pregledana je gradiška vojska.

21. Oko 6 sati ujutro otišla je četvrta divizija vojnika pomiješana iz triju pješadijskih pukovnija, od kojih je bilo iz Brodske 298 ljudi, iz Petrovaradinske 296, a iz Gradiške 302, u svemu 896.

Časnici koji su ih pratili su: Antun grof Pejacsevich, glavni zapovjednik straže Gradiške pukovnije. — *Kapetani I*: Ignjat Sentisalić, ista pukovnija; Blaž Vincian, Brod. pukov., M a t i j a *R e l k o v i ć*, isto; Aksentije Milutinović, Petrovar. pukov. i Ludovik Kleber, isto. — *II*: Stjepan Ivanović, Gradiška puk. — *Potkapetani I*: Đuro baron Parčević, isto; Ivan Nikolić, Brod. pukov.; Fridrik Zakow, isto; Matija Obučina, Petrovarad. pukov.; Andrija Stojčević, ista — *II*: Ludovik Moeller, Gradiška pukov.; Antun Jeošić, ista; Franjo bar. Tkalčević, Brod. pukov.; Martin *P u s t a i ć*, ista; Araldi von Kajal, Petrovarad. pukov.; Gajo Delić, ista. — Zastavnici: Matija Ostojić, Gradiška pukov.; Petar Vojvodić, ista; Johann Nemetschek, Brod. pukov.

Oko 7 sati otišla je Gradiška pukovnija. Broj i podjela te jedinice je: pješaka 903, kresara 684, strijelaca 107. — svega 1698. No, umanjivši od tih za 302, koji su danas u 6 sati otišli s Brođanima i Petrovaradincima, bilo je ovih koji su zajedno otišli 1698.

Časnici koji su s njima otišli su slijedeći: Arsenije Sečujac baron von Heldenfeld, tribun; Jeronim Miloradović, glavni zapovjednik straže; o. Silvester Hungar iz Broda, učitelj morala u Našicama, pukovnijski kapelan; Teodor Vukasović, grčke vjere pripadajući kapelan; *kapetana I*: (njih 7); *kapetana II* (1); *potkapetana* (8); *zastavnika* (6).

22. Došla je u Donji grad prije podne jedna jedinica mornara (obično zvani šajkaši), čija se pukovnija nalazila na Tisi i Dunavu, i od podneva je ulazila kroz Vodena vrata u Tvrđu, te je od 4 sata i nadalje na trgu ispred vrata kuće Riteriane pregledana.

Rano ujutro su ti ljudi prešli Dravu, njih na broj 334.

Istoga je dana oko podneva stigla domovinska konjička pukovnija i smjestila se u Gornjem gradu, Retfali i alodima.

24. Od 8 s. sve do iza podneva u polju je vršena smotra konjanika između Gornjeg grada i Tvrđe.

25. U 3/4 10 s. ujutro na sredini trga viđen je i čule su se trube cijeloga muzičkog kora koji je išao ispred konjičke pukovnije i tako je kroz cijelu Tvrđu i kraj našega samostana prolazila pukovnija kroz Vodena vrata, njih na broju 982.

Njihovi su časnici slijedeći: (tribun 1, glavnih zapovjednika straže 2, vojnih kapelana 2, kapetana I. 5, kapetana II. 5, potkapetana I. 7, potkapetana II. 6, zastavnika 5).

Prosinac (1778):

13. Iz četvrtog dijela mješovite divizije, u sastavu od triju pograničnih pukovnija, u Dalj je došlo 350 vojnika uz pratnju kapetana Audenta Milutinovića iz Petrovaradinske pukovnije i Martina Pustaića iz Brodske pukovnije.

17. 400 vojnika iz Brodske pukovnije zajedno s časnicima Mihajlom Kostrešom I. i Đurom Lukačićem II. potkapetanom, pristigli su kasno u Donji grad. Namjeravali su se vratiti kako ovi, tako i oni, pošto su se sjedinili s drugima, oko kraja veljače [1779] u kasarne. Napomenut će se da su se amo vratili, da sami vide svoj zavičaj u slučaju da rat dulje potraje (od čega neka nas odvrate Višnji). I tako, pošto su prošle tri godine, oni koji su bili preživjeli, mogli su se vratiti svojima. A isto toliko se je vratilo i iz drugih pukovnija, naime iz Petrovaradinske i Gradiške, tj. trećina od svih, koji su krenuli u rat. Onima koji su se vratili kućama dalo je Njezino Veličanstvo, kako časnicima tako i običnim vojnicima, istu onu plaću ili nagradu koju primaju u kasarni.

Ovih se dana ponovno vratilo 60 strijelaca graničara, vulgo Schutzen.

[*Anno 1779.*]

Siječanj:

14. Od 5. lipnja 1778. g., kada je izbio rat između austrijske i pruske kuće poradi diobe Bavarske, nakon smrti njezina izbornog kneza (Maksimilijana III. Josipa), bez nasljednika, koja se zbila 1778. (1777!) u mjesecu prosincu, pa sve do posljednjeg prosinca 1778. g. pobjeglo je općenito iz Pruske k nama 49000; ubijeno je 9000; zarobljeno 7000. — Naših je bilo 200 izbjeglica, a mrtvih i pogubljenih 1500, dok je bilo 4000 zarobljenih.

Za vrijeme toga rata carska vojska u carevini narasla je na 390000 vojnika. Iz ovih triju slavonskih pukovnija bilo je općenito vojske 14000.

Veljača:

3. U 2 s. popodne stiglo je 1500 pješadinaca, brodskih graničara, koji su trećega dana pošli u kasarne.

Ipak ovi nisu stigli u kasarne, nego, kad su već pošli, naredili su im da se vrate pa su se trećega dana povratili na svoja mjesta kod Požuna.

10. Pojavila se sjeverna (zora); Ista pojava bila je 13. i 15. i sve se više širila; gotovo slična onoj koja je viđena 1770. 18. siječnja.

23. 500 vojnika brodske granice došlo je, s dopuštenjem, kući. No, pošto je proteklo vrijeme, opet su pošli na put u kasarnu, i vraćeni su po izvanrednom glasonoši (vulgo Stafet) na svoje položaje. Podjednako se vratila i nestajaća tvrđavska vojska (zvani obično garnizonski vojnici), zbog čijeg je manjka iz Gradiške došlo 205 graničara, pod vodstvom kapetana Martina Špoljarovića, a isto toliko iz Broda i Petrovaradina amo, zbog straže 13. ovoga (veljače), a 13. ožujka su se vratili kući.

Izvor: Diarium sive prothocollum venerabilis conventus s. Crucis Inventae Essekini intra muros ab anno 1686. usque ad annum 1851. Priopćio dr. Josip Bösendorfer. — "Starine" JAZU, knj. XXX, Zagreb 1916, str. 77-84.

Prijevod s latinskog: Dr. Stjepan Sršan. Obrada: Dr. Stanislav Marijanović.

Napomena: Kroniku je vodio književnik o. Marijan Lanosović, a "polaženje na vojsku" Brodske pukovnije iz Vinkovaca 31. siječnja 1779. i "stanje soldatsko" opisao je u tiskanom oproštajnom govoru Filip Stanković, štapski župnik (v.: *Govorenje svima slavonskim Brodske regimente csetama voinicskim*, Osik, J. M. Divald, 1779, str. 8). — Biblioteka JAZU u Zagrebu.

IZJAVA IZ 1796. GODINE

Zeugnis

Ja dolje potpisani ovim potvrđujem pred svakim gdje je to potrebno *da je zemljište u Babinoj Gredi* iza kuće njemačkog stolara u moje vrijeme kada sam zapovijedao kompanijom, *stalno pripadalo općini Babina Greda*, i to tako *da ga je općina koristila* svake godine. Ponekad *je na njemu sadila kukuruz i upotrebljavala ga za seosku kasu, a ponekad je na njemu gajila zob za priplodne pastuhe. Pošto se zrnje nije moglo očuvati od živine, uređen je rasadnik za dudove, jedan dio od sjemena koje je poslala komanda regimente, dok je drugi dio zasađen sadnicama duda*, koje su tu obrezane i gajene, a koje je općina nabavila sa svojih gospodarstava i salaša. Iz toga dudika podijeljene su sadnice svakoj kući koja nije imala propisanih 30 dudova i u takvom stanju sam prilikom odlaska s dužnosti u listopadu 1786. *ovaj dudik*, kao i sve ostale stvari koje su pripadale kompaniji, predao svom nasljedniku, plemenitom pukovniku v. Nikiwichu. Što se nakon mog odlaska iz Babine Grede dogodilo s dudikom, najbolje će znati podoficiri koji su tamo ostali, kao i seoske starješine, jer ja od tada o tome više nisam vodio brigu.

Ovoliko potvrđujem svojim rukopisom i žigom.

Vinkovci, 24. travnja 796.

Relkovich v. Ehrendorf,
kapetan u mirovini.

Spis: Causa Parochi Babinogredensis (Jos. Martin Pervis),
An. 1797.XX N° 22. — Dijecezanski arhiv Đakovo, 1797/22.

Izvornik: pisan njemački, goticom.

Prijevod: Dr. Stjepan Sršan. Obrada: Dr. Stanislav Marijanović.

Napomena: Reljković je zapovjednik u Babinoj Gredi od 1782. do umirovljenja potkraj 1786.

Popis Župe Vinkovci godine 1774.

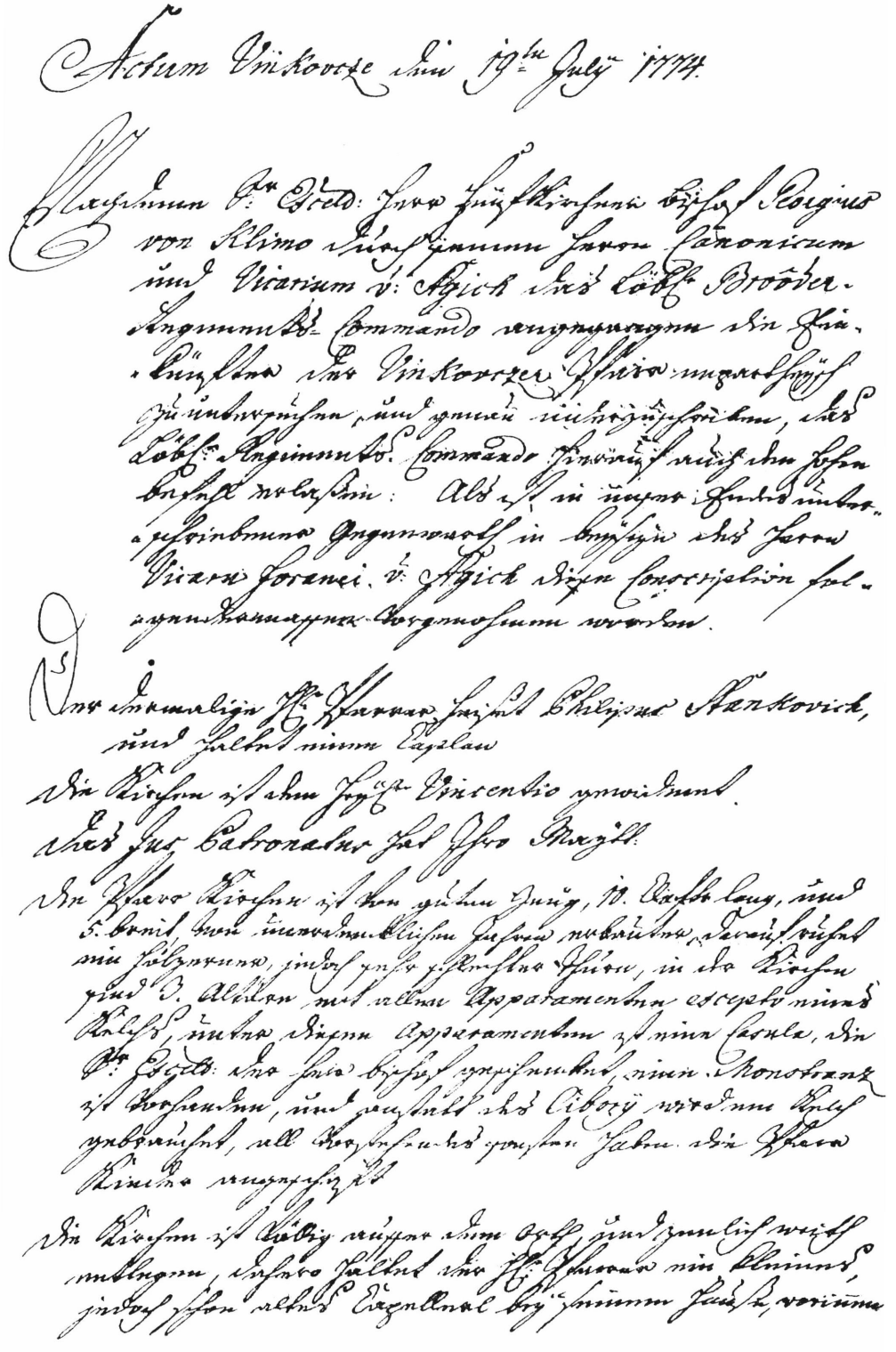

Prilog I: *Conscriptio Parochiae Vinkovczensis A. 1774. Actum Vinkovcze die 19-ta julii 1774.* (Usp. str. 202)

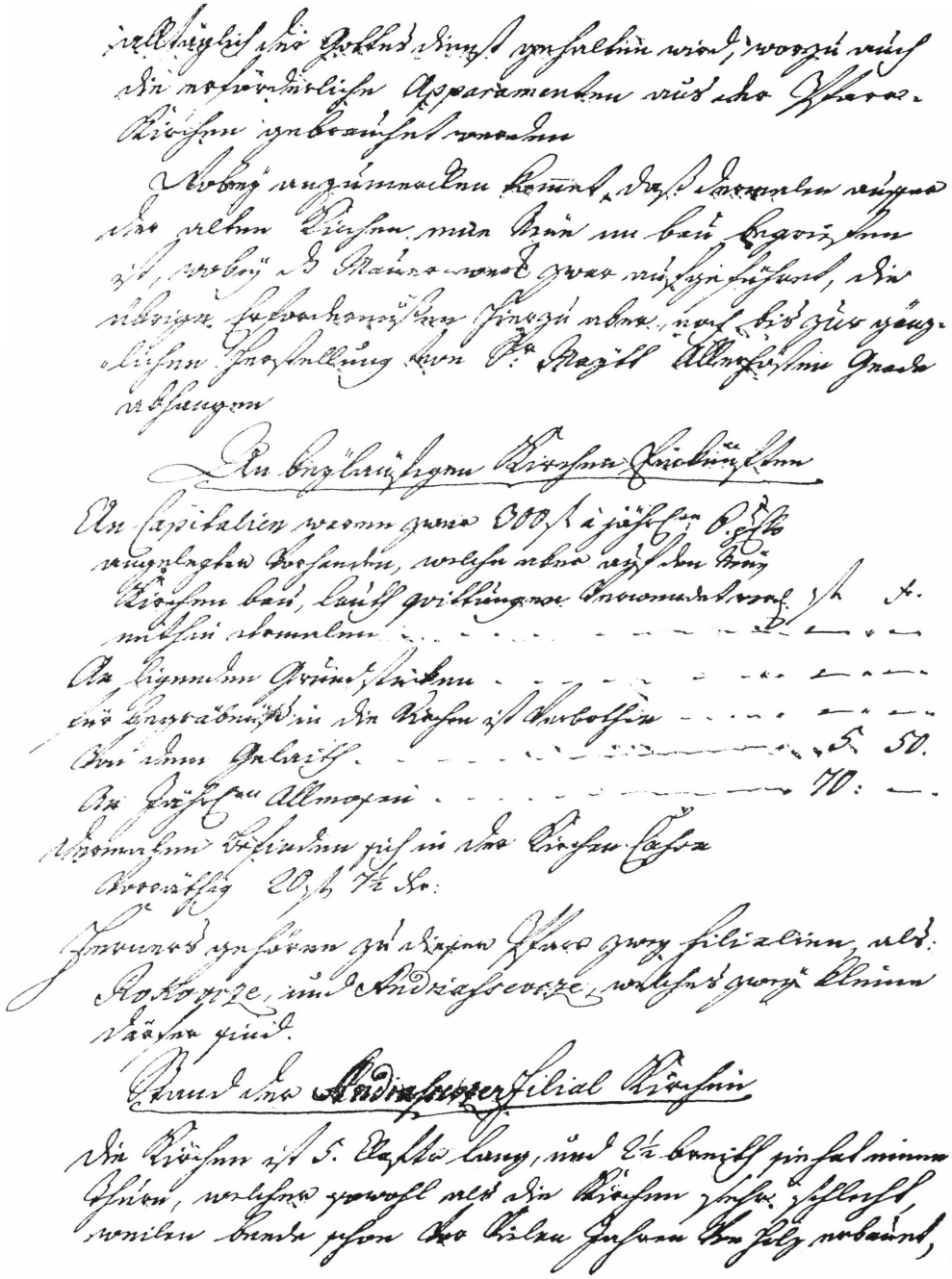

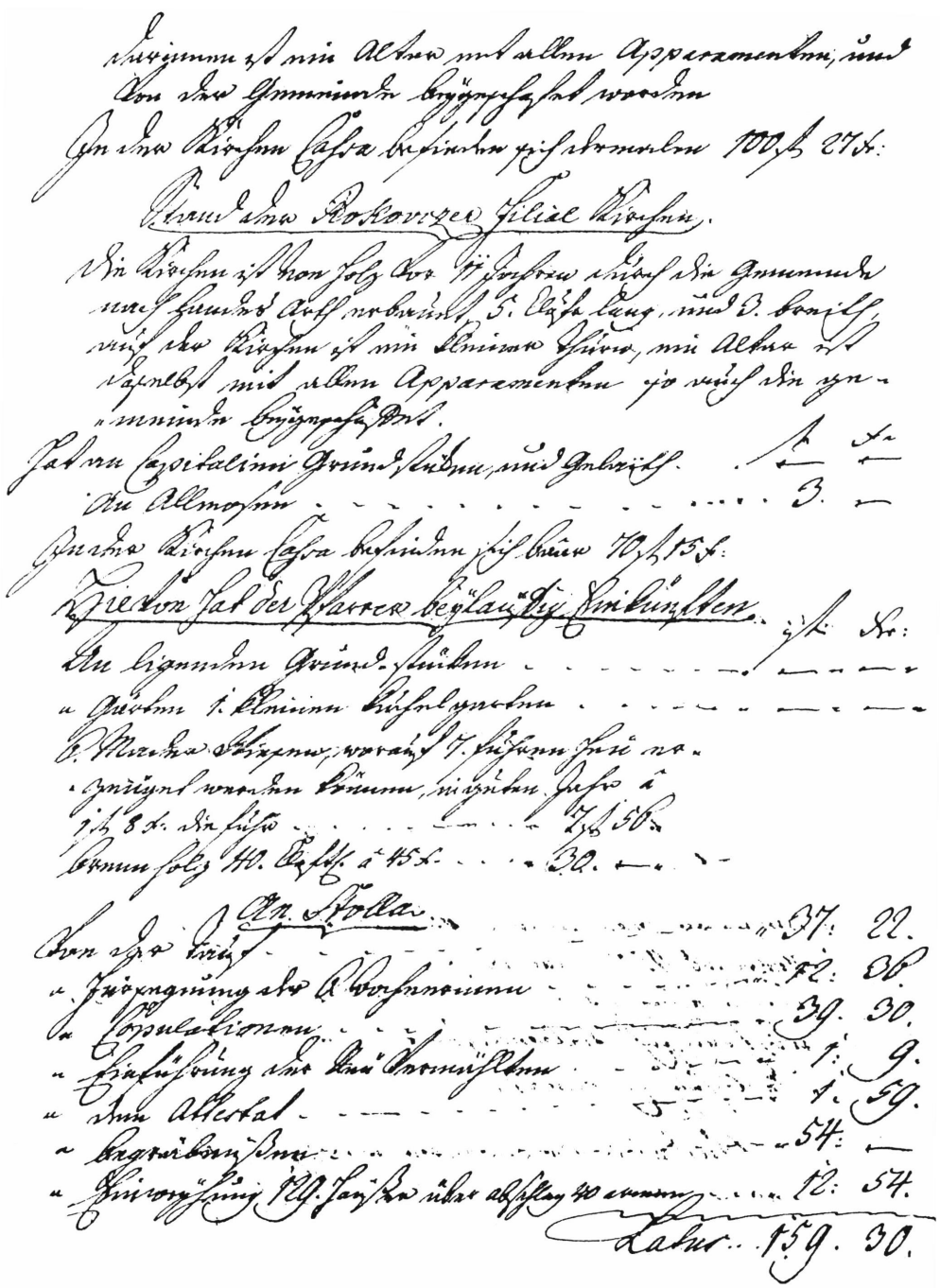

fl. x.

Calus . . . 159. 30.

Nota: Wir Endesvorgez[eichnete] kommitat[ive] Inhaltsweis nim[m]t
„gnedigen Herrn Herr S. Jakum etcgata Stadt
Leibnitz 90 fl. zubezahlen, welches für seinen
Karfreitag abgehenden, Antrieb über ihne Herrn
Herrna Arrivey ihne Armuth zu E. Jahren
nichts verbracht, und darüber gebeuft.
nichts abgehen Herrn, welches sich
Herrnjungen Einbrüch inne nehst und
nichts Brandstätten, als Herrn, und
Herrschaft zahlen zum . . . . . — „ —.

Am Fleisch . . . . . 15: 36.
„ Fleisch . . . . . 176: 48.
„ Brunz . . . . . 12: 54.
„ Kuh . . . . . 11: 18.
„ Fasenlu . . . . . 3: 13½.
„ Almin Herrn 30. Jaxschaw à 5. Bria . . . . . 7: 30.
„ Jnsund . . . . . — „ —
„ Kalbin . . . . . — „ —
„ Jubig Herrn Gerichtshaw . . . . . — „ —.

Zusammen . . . . 379 „ 39½.

Sage: Einhundert neun und sieben Gulden Siebenzeig Kreuzer
Gulden 379½ kr.

Herrn Hab man zuruckbehalten, das Kalb Congrua Herrn Pfarrers
Kellerers 40 fl, und das Capellers 150 fl, dem Herrn Herrnhand
Herrschreibung neben Herrnen Herrn Einbrüchen verjent, das Herrnbrenn
Herrschen Herrn Einbrüchen Herrn Capellan dem Herrn
Herrlichen Herrnen Herrn Herrn.

Ehe Herrschen Herrn Herrnvorgez[eichnete] Herrn Herrnen Herrn
Herrn Herrn Herrn Herrn Herrn Herrn

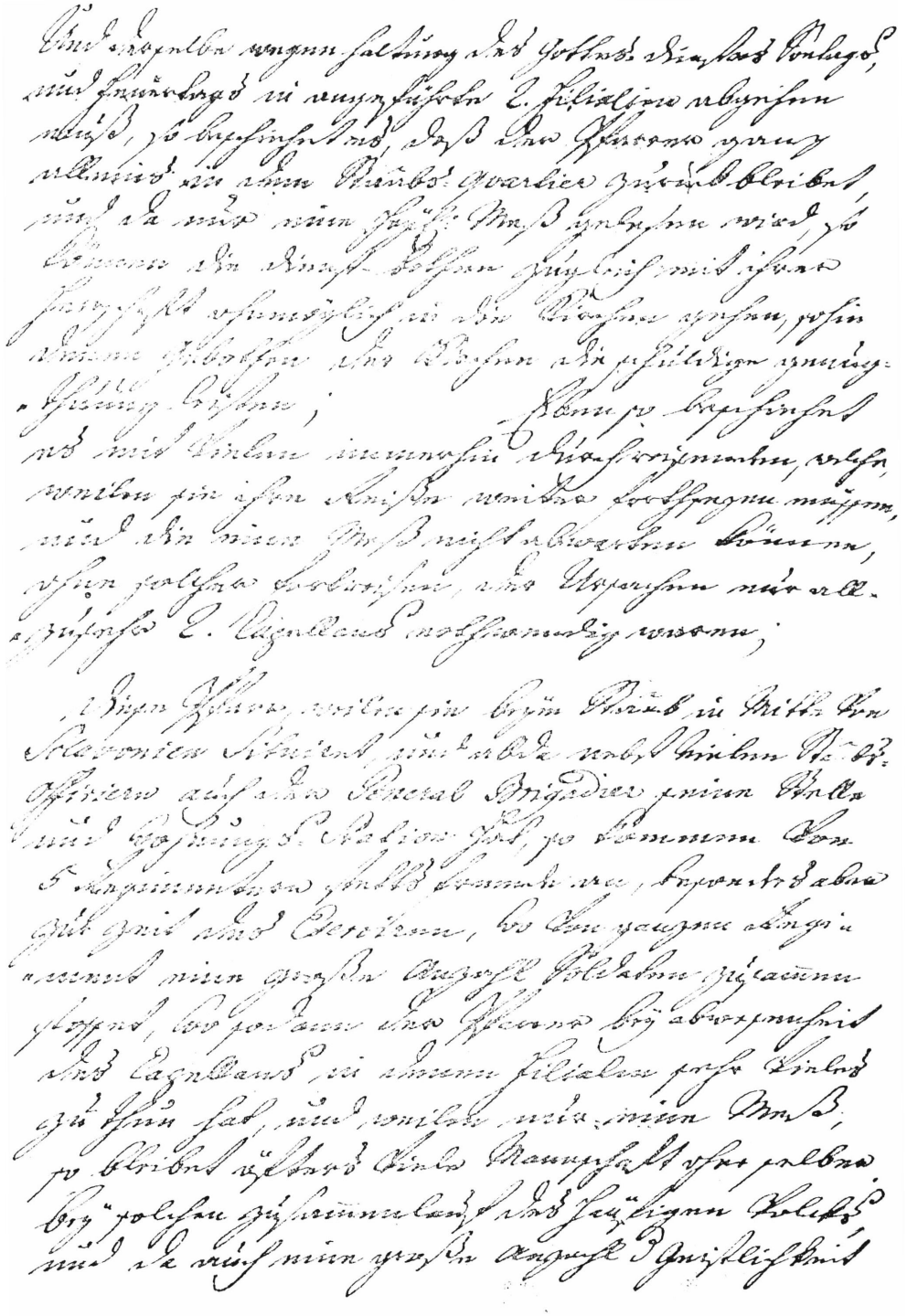

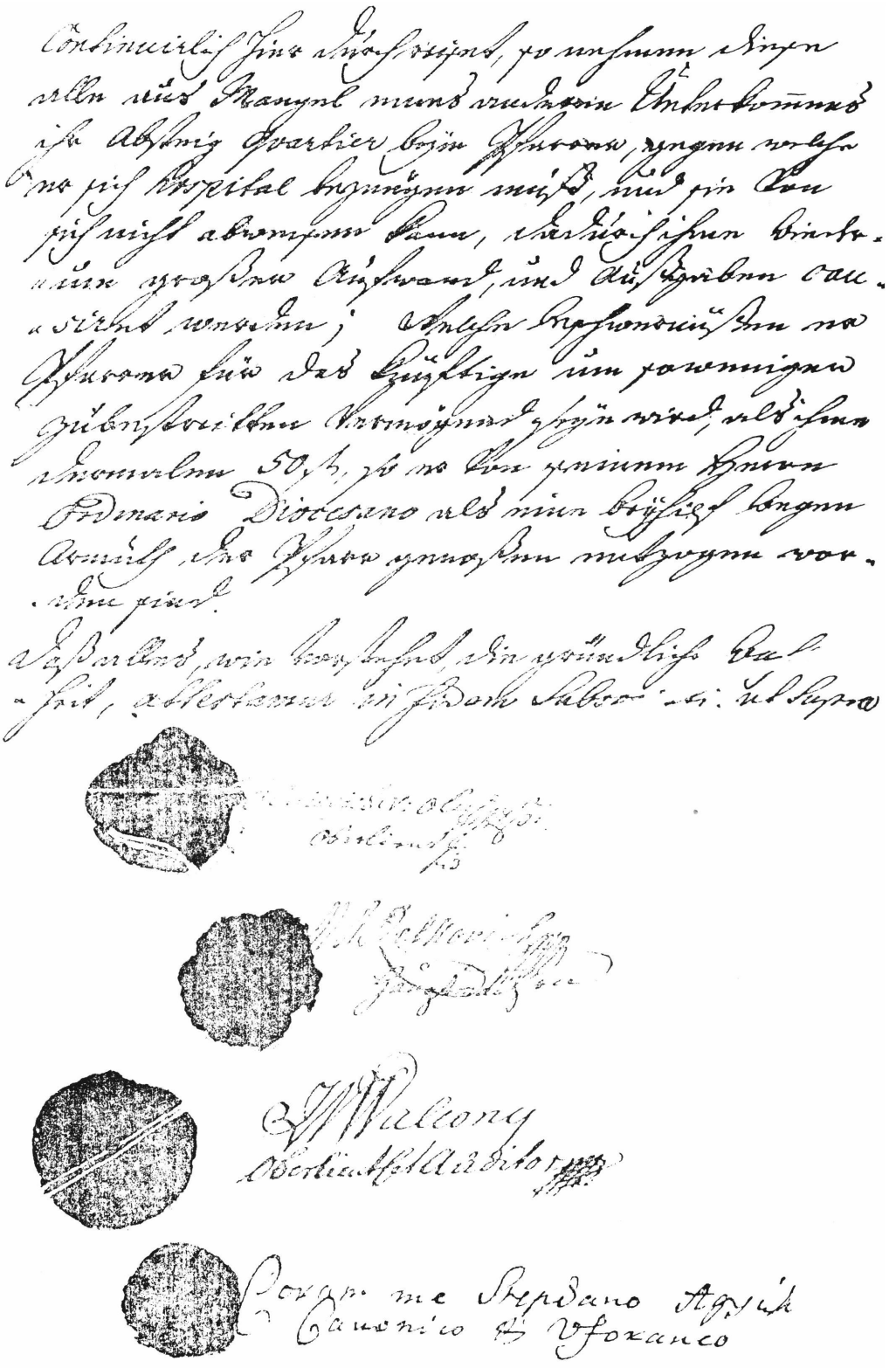

Napomena: Prethodni popis Župe Vinkovci izvršen je 15. travnja 1768, također u nazočnosti književnika Stjepana Adžića, vikara slav. Župa i kanonika u Pečuhu, ali je u njemu sudjelovao M. Sučević, natporučnik i vojni sudac, a ne Reljković. (Usporedi: Dijecezanski arhiv Đakovo, 1768/E 30.)

Zeugnis

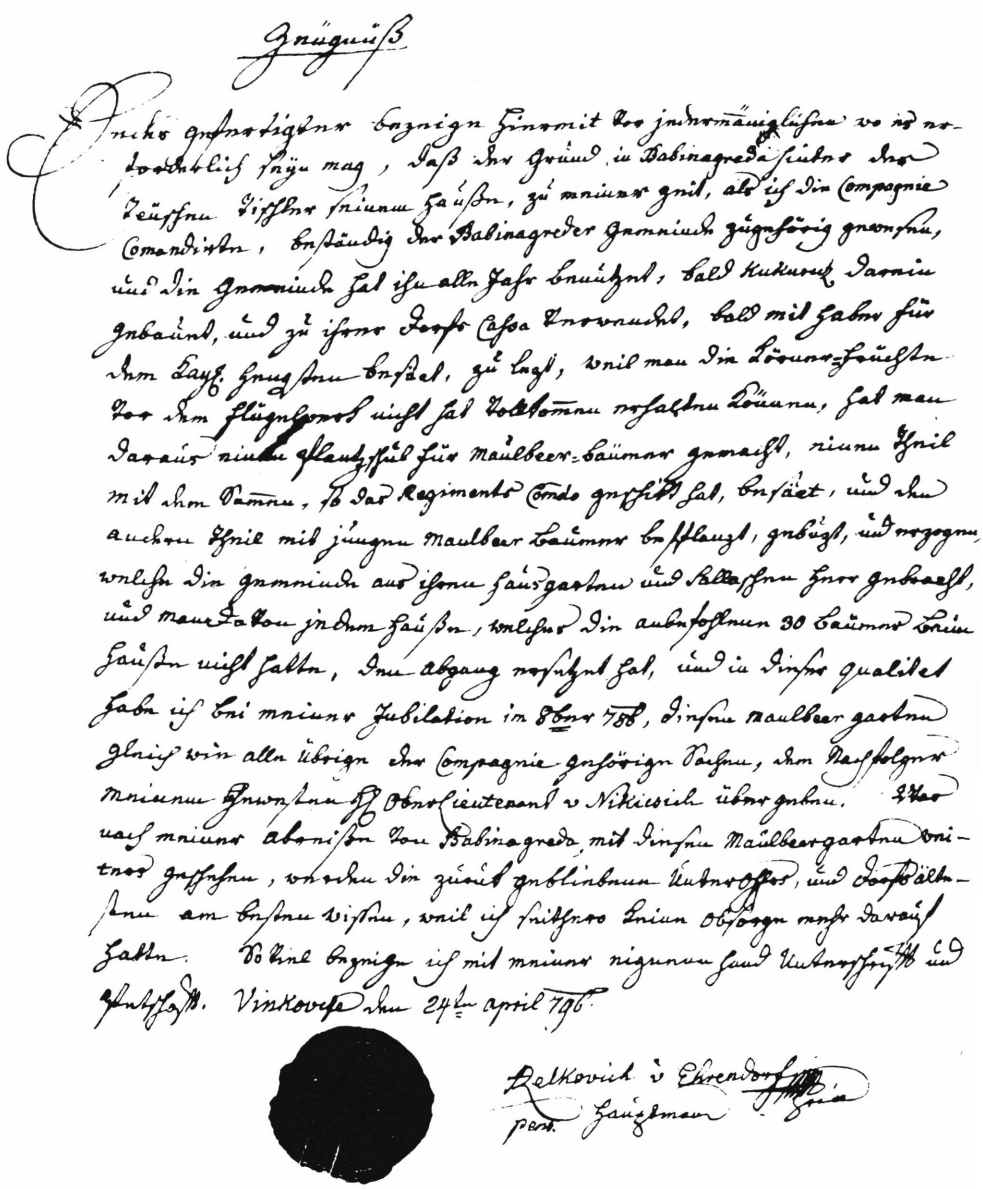

Prilog II: Izjava napisana u Vinkovcima 24. travnja 1796, Reljkovićev je autograf (v. str. 205).

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 213—217, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 886.2(09)"17"
Rad primljen 27. 10. 1984.

VATROSLAV F R K I N, *Zagreb*

RELJKOVIĆEVI RUKOPISI

I.

Martin Seneković 1875.[1] i Tomo Matić 1916.[2] izdali su Reljkovićeva djela. U uvodima govore i o rukopisima tih djela do kojih su došli. Najpoznatiji rukopis koji sadrži četiri Reljkovićeva djela jest tzv. Vinkovački rukopis. Čuva se još i danas u Vinkovcima u bivšoj vinkovačkoj gimnaziji, koja se sada zove Centar za usmjereno obrazovanje "A. M. Reljković", Trg Republike 4. Seneković i Matić ovaj rukopis smatraju Reljkovićevim autografom. Stjepan Tropsch 1930. g. u raspravi "Vinkovački rukopis Reljkovićeva Satira i prvo štampano izdanje"[3] iznosi sumnju u Vinkovački rukopis kao Reljkovićev autograf. Tropschovu sumnju obrazloženo rješava i odbacuje 1953. Dionizije Švagelj u članku "Da li je 'Vinkovački rukopis– Reljkovićeva Satira" autograf Matije Antuna Reljkovića?[4] Švageljevim tvrdnjama možemo samo pridodati još jedan Reljkovićev autograf[5] koji se čuva u arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Strossmayerov trg 2. Ovo sve ne bih iznosio da najnovija vinkovačka spomenica "Naših dvjesta godina" iz 1981.[6] nije ponovo tiskala Tropschov članak iz 1930. g.

Još do sada ne znamo sigurno kako je ovaj Reljkovićev rukopis došao u ruke studenta bogoslovlja Luke Dabića[7] koji ga je poklonio vinkovačkoj gimnaziji školske godine 1858/9.[8] Šteta što Seneković kao Dabićev suvremenik nije iznio više podataka o povijesti ovoga rukopisa. Pretpostavljam da je Dabić rukopis mogao naći i dobiti u vinkovačkom župnom uredu. Antun Matija Reljković je, naime, umro 1798. g. kod svoga sina Josipa Stjepana, tadašnjeg vinkovačkog župnika. Matija je svoje rukopise najvjerovatnije ostavio

---

1 Seneković, Martin. Djela Mat. Ant. Relkovića. U Vinkovcih, Brzotiskom Narodne tiskare N. Plavšića i dr. 1875.

2 MATIĆ, Tomo. Djela Matije Antuna Reljkovića. Stari pisci hrvatski, knj. XXVI. u Zagrebu, Tisak Dioničke tiskare, 1916.

3 Spomenica o stopedesetogodišnjici državne gimnazije u Vinkovcima 1780-1930. Osijek, Dionička tiskara, 1930. str. 19-107.

4 Švagelj, Dionizije. Da li je "Vinkovački rukopis" Reljkovićeva "Satira" autograf Matije Antuna Reljkovića? — Vinkovačke novosti, God. II, br. 17 (32), 1. maj 1953, str. 4.

5 To je "Postanak naravne pravice".

6 Naših dvjesta godina. Vinkovci, Tisak "Iskra" Vinkovci, 1981. Str. 129-144.

7 Pavić, Matija. Biskupijsko sjemenište u Đakovu 1806-1906. Đakovo, 1911. str. 309 i 355.

8 Vidi br. 1, str. II.

svome sinu Josipu koji se i sam bavio pisanjem. Budući da je Josip naglo umro 1801.,[9] rukopisi su i očevi i njegovi ostali ili u župnom uredu ili ih je rodbina odnijela[10]. Dabić je rukopise mogao dobiti u Štitaru od Reljkovićevih rođaka, jer je i sam bio iz Štitara.[11] Ovo drugo mi se čini vjerojatnijim.

Senković govori da je taj rukopis u vinkovačkoj gimnaziji "ležao sve do godine 1870. neuvezan i zaboravljen med inimi knjigami... "Sada je rukopis tvrdo uvezan".[12]Matić je imao ovaj uvezani rukopis pred sobom, jer njegov se opis slaže s opisom današnjeg stanja spomenutog rukopisa.[13] Format rukopisa je 200x165mm. Uvez je tvrdi. Korice se odvajaju od rukopisnog bloka. Potreban je novi uvez i djelomična restauracija. Na prednjim koricama s nutarnje strane u lijevom gornjem uglu je nalijepljena etiketa 45x25 mm na kojoj piše tiskanim slovima: "Knjižnica gimnazija / vinkovačkoga." U dva reda je tintom ispisana signatura rukopisa: 600 / E. f. 44.

Senkovićev i Matićev opis toga rukopisa se nadopunjuju.

Vinkovački rukopis obuhvaća četiri Reljkovićeva djela:

1. Ezopove i Fedrove basne,
2. Ćudoredne pripovijetke Pilpaj - bramine,
3. Nauk političan i moralski od Pilpaj - bramine i
4. Satira.

Prva tri rukopisa su prijevodi a Satir je originalno Reljkovićevo djelo. Zato počinjem opisom rukopisa Satira.

1. ORIGINALNI RUKOPISI

SATIR

Iako istraživanja evropskih razmjera navode povjesničare književnosti da sumnjaju u Reljkovićevu originalnost ovoga djela navodeći[14] kao daljnji uzor i inspiraciju dvojicu Nijemaca — G. V. Rabenera (1714-1771) i J. M. Moscheroscha (1601-1669) i bliži Poljaka Jana Kochanowskog (1530-1584), ipak ćemo ga tako dugo smatrati njegovim dok se ne dokaže protivno. Georgijević smatra da je veza Kochanowskog "Satira" i Reljkovićeva "Satira" "sasvim daleka, opća, samo u naslovu djela, ali ne u tematici".[15] Nedavno je lijep članak o toj problematici napisao Lech Pazdzierski.[16]Iako je našao dosta sličnih i gotovo identičnih mjesta kod obojice pisaca, ne usuđuje se reći da je Reljkovićev "Satir" prijevod Kochanowskog "Satira". Čak ga ne smatra ni običnim plagijatom. Paralele postoje, ali je problem još dosta zamršen.[17]

Ako usporedimo "Vinkovački rukopis" Reljkovićeva "Satira" s prvim tiskanim izdanjima u Dresdenu 1762, vidjet ćemo da je to jedan te isti tekst.

---

9 Martinčević, Fran. Spomenica župe Ivankovo 1932-1936, str. 44.

10 Vidi br. 2, str. XI, bilj. 3.

11 Vidi br. 9, str. 309.

12 Vidi br. 1, str. II.

13 Vidi br. 2, str. XXV-XXVIII.

14 Georgijević, Krešimir: Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni. Zagreb, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1969. Str. 244-245.

15 Vidi br. 14, str. 245.

16 Pazdzierski, Lech. Jan Kochanowski i Južni Slaveni. Radovi Centra za organizaciju naučnoistraživačkog rada u Vinkovcima, 1. Zagreb, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1971. str. 347-372.

17 Vidi br. 16, str. 368-369.

Postoje neznatne razlike između rukopisa i Dresdenskog izdanja na koje je Matić upozorio i dosljedno ih iznio.[18] Budući da postoje dosta velike razlike u interpunkcijama i pojedinim slovima istih riječi, Tropsch[19] misli da je Reljković dao popravljeni prijepis vinkovačkog "Satira" u tisak. To je moguće, ali su razlike mogle nastati ako je Reljković sam vršio korekturu tiskanog teksta, što je vjerojatnije.

"Satir" u "Vinkovačkom rukopisu" ima dvostruko oštećenje:

1. Nedostaje mu prvi list. Nema naslova nego odmah počinje sa "Satyr u Vershe Slavoncu". To je u Dresdenskom izdanju list A_2. Dakle, rukopis nema lista A_1. Izgleda da je nestao prije 1870.,[20] jer ga već ni Seneković ne spominje.[21] Također mogu upućivati na postojanje prvog lista rukopisa slova (b) i (c) na drugoj stranici rukopisa. Nigdje prije toga nema slova (a). Slova (b) i (c) na drugoj stranici govore o preinakama koje su se i dogodile.[22] Iz ovog zaključujem da je na prvom listu bila slična preinaka koju je Reljković označio slovom (a).

2. Rukopis "Satira" je najviše stradao od bušotina knjižnih crva. Prve četiri stranice su tekstovno gotovo bez oštećenja. Od pete do osme stranice se već primjećuju tekstovna oštećenja, dok su najveća oštećenja od devete do dvadesetšeste stranice. Čitav "Satir" ima dvadesetšest nepaginiranih stranica. Na temelju ostalih rukopisa koji su paginirani u "Vinkovačkom rukopisu" zaključujem da je i "Satir" bio paginiran, ali je paginacija vjerojatno odrezana kod uveza[23] već 1870.[24]

Na posljednjem praznom listu "Vinkovačkog rukopisa" druga ruka je prepisala sedam stihova koji su u originalu nečitljivi zbog bušotina crva. Grafija ovih stihova nije originalna[25] kao u Reljkovićevu rukopisu.

2. PRIJEVODI

Najveći dio sačuvanih Reljkovićevih rukopisa su prijevodi. "Vinkovački rukopis" ima tri prijevoda a četvrti prijevod "Postanak naravne pravice" nalazi se u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Strossmayerov trg 2. Seneković[26] i Matić[27] izdali su "Ezopove basne", "Pilpaj - bramine basne" i "Nauk političan i moralski" prema "Vinkovačkom rukopisu". Matić i Seneković su opisali te rukopise, a Ivan Kasumović je detaljno obradio rukopis "Ezopovih basni" u Radu 207, god. 1915. Seneković[28] nije uopće spomenuo rukopis "Postanak naravne pravice", a Matić ga je izdao prema tiskanom osječkom izdanju iz 1794.[29] Zato ću se malo zadržati na ovome sačuvanom rukopisu u JAZU.

---

18 Vidi br. 2, str. 3-58.

19 Vidi br. 6, str. 129.

20 Vidi br. 1, str. II.

21 Vidi br. 1, str. III.

22 U "Vinkovačkom rukopisu" ovi stihovi glase:

(b) Skalij dite nek bude pravovich

(c) Tovam xeli Mathia Relkovich:

U Dresdenskom tiskanom izdanju su ovi stihovi:

Skaly dite nek dobar postane

toti kaxem ja od moie strane.

23 Vidi br. 1, str. II i br. 2, str. XXVII.

24 Vidi br. 1, str. II.

25 Usporedi 26. i 27. stranicu "Satira" u "Vinkovačkom rukopisu".

26 Vidi br. 1, str. I-V.

27 Vidi br. 2, str. XXXII.

28 Vidi br. 1.

29 Vidi br. 2, str. XXXII.

Kada je ovaj rukopis došao u Arhiv JAZU, za sada mi nije poznato, ali je sigurno u njem bio već u drugoj polovici 19. stoljeća. Do ovoga zaključka dolazim na temelju stare Kukuljevićeve[30] signature na koricama rukopisa. Ona glasi N. DCCCLXXV.

Današnja signatura ovog rukopisa jest I a 87. Format rukopisa je 188x136 mm. Ima osam nepaginiranih i pedesetosam paginiranih stranica. Paginaciju je proveo sam Reljković, što je očito, ako je usporedimo s paginacijom "Vinkovačkog rukopisa". Ako usporedimo rukopis "Postanka naravne pravice" s tiskanim osječkim izdanjem iz1794. g. primijetit ćemo da je tiskar (slagar) doslovno slijedio rukopis. Rekao bih da je naslovna stranica rukopisa skoro "presnimljena" u tiskanom izdanju. Na 58. stranici rukopisa ispod Reljkovićeva teksta piše: "Imprimatur Mathias Kereselics. mp R. L. R." ovo zadnje se ne nalazi u tiskanom izdanju, ali ima na kraju pjesmu "Zavershenje". Ovu pjesmu je vjerojatno napisao sam Reljković i pridodao je "suhom" pravnom tekstu prijevoda "Postanak naravne pravice". "Postanak naravne pravice" je Reljković preveo s latinskog jezika čije je osnove stekao u cerničkom samostanu a kasnije nastavio u Madžarskoj[31]. Latinski original, izdan u Budimu, ima naslov: "Institutio elementorum iuris naturalis in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas." Hrvatski prijevod u rukopisu, izdan u Osijeku 1794, ima naslov: "Postanak naravne pravice i duxnostih ljudskih iz nje izvirajuchih. Od prefaljene Mudroskupshtine Budimske za skule po Macxarskoj, i kraljevstvih k–njoj pridruxenih, u latinskomu jeziku sloxen i godine 1778. na svitlo dat. Koga je posli Mathia Antun Relkovich od Ehrendorf, jubilati kapitan za skule po Slavoniji i Srimu iz latinskoga poslavoncsio i na hasnovito uxivanje domorodcem na svitlost izdao." Tako vidimo da su naslovi latinskog originala i Reljkovićeva hrvatskog prijevoda isti, ali su na pojedinim mjestima u prijevodu tekstovne razlike očite i velike. Latinski original nema predgovora, a naš ga prijevod u rukopisu i u tiskanom djelu ima. Osam poglavlja s istim naslovima ima i original i prijevod. Original ima 85 paragrafa a prijevod 89. Dakle, prijevod je veći za 4 paragrafa. Neke paragrafe u prijevodu je Reljković proširio nadodavši nove rečenice koje original nema. Usprkos ovim dodavanjima i proširenjima nema bitnijih razlika između originala i prijevoda.

Reljkovićev prijevod je gotovo školski doslovan. Gdje nije znao dobar hrvatski izraz "poslavončio" bi latinsku riječ.

3. KORESPONDENCIJA

Reljkovićeva pisma do kojih sam mogao doći već su objavljena u godišnjaku "Vienac" 1896.[32] i u "Starinama" JAZU 1876.[33] Pisma u "Vienecu" je objavio David Bogdanović, a našao ih je u Arhivu obitelji Brlić u Slavonskom Brodu. Bogdanović je našao tada deset Reljkovićevih pisama. Slijedeći Bogdanovića Antun Djamić je 1968. g. mikrofilmirao ova pisma iz Brlićeva arhiva. Prema mikrofilmu postojala su te godine još samo tri pisma.[34] Današnje stanje tih pisama nisam mogao ustanoviti zbog nepristupačnosti Brlićeva arhiva.

U "Starinama" je 1876.[35] Matija Mesić objavio Reljkovićevo pismo Adamu Baltazaru Krčeliću. Ovo bogato sadržajem pismo danas se čuva u Sveučilišnoj i nacionalnoj biblioteci u Zagrebu. Signatura mu je R - 3673 b. Ima tri stranice, a format mu je 239x191 mm. Dok

30 Profesor Antun Djamić tvrdi da je to Kukuljevićev rukopis.

31 Vidi br. 1, str. II i br. 2, str. VIII.

32 "Vienac". U Zagrebu , Dionička tiskara, 1896. god. XXVIII, str. 602 i 613-615.

33 "Starine" JAZU. U Zagrebu, Tisak Dioničke tiskare, 1876. Knj. VIII, str. 217—218.

34 Vidi br. 32, Pisma III (str. 613), V (str. 614) i VI (str. 614-615).

35 Vidi br. 33.

su sva Reljkovićeva pisma u Brlićevu arhivu pisana hrvatskim jezikom, ovo je pismo Krčeliću pisano latinskim jezikom. Reljković ga je napisao 30. listopada 1770. u Bošnjacima. Zahvaljuje Krčeliću koji mu je poslao na dar jednu knjigu (pretiosissimum librum). Nije naznačio njezin naslov pa ne znamo koje je to djelo. Moglo bi to možda biti Krčelićevo djelo "Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis" koje je 1770. izašlo u Zagrebu.[36] Reljković smatra Krčelića svojim dobročiniteljem i pokroviteljem pa mu se na tome ovom zgodom zahvaljuje.

ZAKLJUČAK

Ovaj prikaz Reljkovićevih rukopisa nije obuhvatio ni sva njegova pisma koja su sačuvana u Beču[37] a ni prozne sastavke graničarskih protokola. Mislim da bi istraživanja trebalo nastaviti te u jednom djelu objaviti cijelu Reljkovićevu korespondenciju kao i sve što je promaklo Senekoviću[38] i Matiću[39] a vrijedno je da znade i sadašnja i buduća generacija.

---

36 Vidi br. 14, str. 197.

37 Vidi br. 2.

38 Vidi br. 1.

39 Vidi br. 2.

VRIJEME I DJELO MATIJE ANTUNA RELJKOVIĆA
(Znanstveni skup; Nova Gradiška, 25, 26. i 27. listopada 1984),
str. 219— 227, Osijek, 1991.

Saopćenje na Znanstvenom skupu
UDK 886.2(091):82.09
Rad primljen 27. 10. 1984.

IVO BOGNER, *Zagreb*

RELJKOVIĆEVA PROZA VEZANA UZ 165. I 166. STIH "SATIRA" IX. PJEVANJA II. DIJELA

I.

Obljetnica rođenja ili smrti velikih ljudi najčešće su i prilika za ispravak nekih povijesnih nepravdi. U umjetničkoj književnosti je to zacijelo i mogućnost novih spoznaja o pojedinim autorima, ma koliko da su neke epohe kategorične u utvrđivanju i obrani svojih vlastitih viđenja. Stoga dopustimo ovom našem trenutku pogled unatrag u povijest književnosti jer zaokruženost brojki koja obavija život i djelo književnika Matije Antuna Reljkovića to svakako zaslužuje. A vremenska udaljenost omogućava da se prosudba o književno-estetskoj vrijednosti njegovih djela donosi kritičkom strogošću i objektivnošću kako bi najzad dobio književno-umjetničko relevantno pokriće. To treba reći zbog toga što je rijetko koji povjesničar hrvatske književnosti ili književni kritičar kategorički izjavio ili napisao da je Matija Antun Reljković književnik. O njemu se najviše pisalo kao o prosvjetitelju, a to je zapravo bio pojmovni sarkofag u kojemu se izgubio svaki trag književnika Reljkovića. Malo je bilo književnih kritičara koji su ispitivali stariju slavonsku književnost a da su imali sluha za otkrivanje umjetničke vrijednosti Reljkovićeva teksta. O njemu se pisalo kao o nekakvom piscu koji je stihovima iskazivao svoje moralne, ekonomske sociološke i pedagoške misli, pa zato i nije pravi stvaralac, književnik, jer je i suviše duboko ulazio u stvarni život svojega vremena, a nije se pozabavio ljepotom pisanja. A jasno je već odavno da se književno-umjetničko djelo ne vrednuje po sadržaju koji se u njemu tretira, razrađuje, nego po izrazu, to jest po načinu kako se o sadržaju govori. Tko je pisao da je Reljkovićev "Satir"- da budemo konkretni - vrijedno književno djelo svojim literarnim izrazom? Rijetko je tko progovorio o mehanizmu Reljkovićeve poetske vizije te o njegovoj metodi pretvaranja te vizije u sustav riječi - zvan književnost. O Reljkoviću kao književniku i predstavniku hrvatskog rokokoa i klasicizma u novije vrijeme pisao je samo Matko Peić: "To snagom motrenja umjetničkog dublje oko i kompletniji duh otkrili bi da se ispod površine sadržaja kriju slojevi izraza koji upućuju da se pod piscem, po sadržaju imenovanom prosvjetiteljem, zapravo skriva književnik koji je po izrazu ostao neimenovani predstavnik hrvatskog književnog rokokoa i klasicizma! Reljković je s ta dva smjera, s te dvije metode pisanja, stvorio dva Slavonca: Zločestog metodom rokokoa (umjetnost razaranja) i dobrog metodom klasicizma (umjetnost građenja)."[1] Reljkovićev je aksiom - čini se - bio da se bitka za progres ne može dobiti samo u duhovnoj sferi već također i u materijalnoj. Otuda prenaglašenost Reljkovićeve prosvjetiteljske

1 Peić Matko: Što sakriva "Satir", Vjesnik, 2. X. 1983, str. 5.

tendencije u djelu koje je - po mišljenju kritike, npr. Matića;[2] Matasovića,[3] Bićanića,[4] da navedem samo neka - čvrsto omeđeno idejnom svojom odrednicom, demokratsko po otvorenosti svim staležima, pučko jezikom kojim se služi, razumljivo i pristupačno, izravno u svome obraćanju najvišima i najnižima, aktualno temom, općeljudsko zamišlju, usidreno u sredinu iz koje niče. Mi bismo ovdje dodali da je Reljkovićevo djelo jače od sredine jer snagom svoje književne vrijednosti ruši sve granice jezičnih ili zemljopisnih oznaka. Otvorenost za pitanja ekonomsko-društvenih i moralno-pedagoških osjetljivih javnih zbivanja svrstavaju Reljkovićevo djelo u onu kategoriju koja želi potaći na razmišljanje, s jedne strane,dok s druge strane, predstavlja maksimalan književno-likovni domet u gotovo fotografskom približavanju javnoga života sa svim njegovim anomalijama. To je sve izneseno izravno - bez ikakve kamuflaže - s dosta literarnih ukrasa. Reljkovićeva kritička slika dobivala je na težini činjenice, a mnogo više bivala pjesničkom preobrazbom defektnoga stanja jedne društvene konstelacije. Zbog svoje književne vrijednosti, odnosno izraza, to jest načina kako je o sadržaju progovorio, Reljkovićevo je djelo i odoljelo koroziji vremena. Ono je svojim postojanjem afirmiralo određeni poetski postupak, a ne samo odigralo ulogu nosioca prosvjetiteljske ideologije tadašnjice. Prihvaćenje njegova djela mora se povezati s činjenicom što je ono na svoj način uspjelo pružiti snažne književno-estetske dokaze o vlastitim osjećajima, o dojmovima što su ih razne situacije i životne nedaće ostavile na njega, i da u određenim situacijama izrekne na literarni način svoje mišljenje o raznim ekonomsko-društvenim i moralnim pojavama u slavonskom prostoru. Njegovo djelo ne zahtijeva od suvremenog čitaoca onaj često potrebni napor književnog arheologa da bi se shavatilo djelo pisano prije dvije stotine i više godina jer bez pretjerivanja mora se priznati da se u njemu otkriva pisac koji je i relativno skromnim izražajnim sredstvima uspio svoju darovitost projicirati i u naše vrijeme. Njegovo je djelo zrelo ostvarenje na koje se ne mora uvijek gledati kroz historističke okvire, a pogotovo proze "Komedija iliti vesela prikaza naravi" i "Tragedija iliti strahovita prikaza naravi" mogu izdržati i stroga kritička mjerila našega stoljeća. Ovdje treba naglasiti da se na starije književne tekstove mogu i moraju primijeniti suvremeni književnoteorijski kriteriji, odnosno da se i stariji tekstovi mogu i moraju analizirati i kao književne, a ne samo kao književno-povijesne spomeničke vrijednosti. Moraju se u starijoj književnosti detektirati upravo one vrijednosti koje mogu zaokupiti i današnjeg čitaoca. Nema nikakvog opravdanja da se starija naša knjiga gura u nekakvo predsoblje prave književnosti. Naša starija književnost je legitimni dio našega književnokulturnog kontinuiteta.

Kao rođeni štokavac Reljković je morao poći od svog izvorišta, od lokalnog prema univerzalnom. U tome naslovna slika djela je inicijalna i indikativna točka koja svojim neskrivenim konotacijama ukazuje na povijesno-prostorni okvir u koji će autor locirati svoju poetsku viziju svijeta. Svaki se pjesnik, pa tako i Reljković, vraća autentičnim predjelima prvih, snažnih spoznaja; on je svoje djelo sintetizirao u neoporecivoj sprezi osobnoga i regionalnoga, povremeno uzdižući ga do općega. Reljković je život doživljavao svim intenzitetom svojih ljudskih i poetskih mogućnosti. Vrlo rano se okrenuo problemima suvremenog života i pojavama svakodnevne životne zbilje. Smatrao je svojom životnom zadaćom potrebu da u knjige stavi sve ono što život donosi i izaziva. Tu svoju zadaću poistovjetio je s vlastitim životom i postojanjem. Svoja razmišljanja transponirao je u stihove i prozu uvjeren da je to jedan od načina da pomogne u mijenjanju fizionomije svojega

---

2 Matić Tomo: Iz Slavonije osamnaestoga vijeka (Slavia II, 660 - 684).Matić Tomo: Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda, Djela Hrv. akademija znanosti i umjetnosti, knjiga 41, Zagreb 1945. Matić Tomo: Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga vijeka, Rad JAZU, 5 - 61, Zagreb 1962.

3 Matasović Josip: Bilješka k izdanju Relkovićevih djela (Ljetopis Jugoslavenske akademije 34, str. 110 - 112). Matasović Josip: Za biografiju Relkovića (Ljetopis Jugoslavenske akademije 36, str. 107 - 111). Matasović Josip: Kompanija kapetana Relkovića (Narodna starina II, Zagreb, sv. 4,47 - 64).

4 Bićanić Rudolf; M. A. Reljković kao ekonomist u Počeci kapitalizma u Hrvatskoj, Zagreb 1952, 23 - 64.

zavičaja. Rodnu Slavoniju Reljković je pretvorio u pozornicu koja bi trebala signalizirati dalekosežne obrate. Jedna mala krpa zemlje - znana uglavnom po bukoličkim stihovima ispjevanim u štokavskom narječju - postala je pozornicom svijeta na kojoj se sudaraju staro i novo, prošlo i sadašnje, razaranje i građenje, ili da se poslužim Peićevim terminima, rokoko i klasicizam. Slavonija o kojoj on pjeva mala je paradigma i ljudske kulturne povijesti razapete između raznih utjecaja i težnje da postane član zapadnoevropske civilizacije i kulture. A sam Reljković raspet je između želje da nadvlada skučenost zavičaja, da se uzdigne iznad provincijalnog i mediokritetskog, ali i da ostane ono što jest, da ne zaboravi izvorni identitet. Za ono što je napisao sigurno ga nije pokretala želja za slavom, još manje za novcem, nego prije svega nagon da pomogne, Zato njegova kritika izgleda oštra; na to su ga prisilili lica i stanje da se ne može blaže govoriti. Ta on se bavio cijelim jednim narodom, njegovom specifičnom sudbinom, njegovim zabludama i iluzijama, evocirajući podatke i okolnosti postanka, razvoja i konačnog gašenja čuvene ljepote Slavonije.

Istina jest da je Reljković kritički secirao onodobnu suvremenost tematizirajući mogućnost čovjekovu da ovlada svojim životom i oblikuje ga onako kako želi. Pri tome mu je kritička misao, izrečena i literarno i likovno snažno, nošena unutarnjom motivacijom i logikom samoga djela, postala neobično oštra i široka. Ipak zbog toga njegovo djelo nije lišeno lirskoga totala. Uronjeno podjednako u probleme koji nisu uvijek bili ni ugodni ni laki, ono književno-umjetničkim sredstvima govori o putovima zajedništva kojima čovjek može stići do svojega životnog cilja. Podjednako se baveći i društvenom okolinom u kojoj živi slavonski seljak i u kojoj želi smjestiti svoju egzistenciju - a to je i naše danas, sada i ovdje - Reljković iznosti sagu o Slavoniji kao dokaz o relevanciji narodnog jezika kao snažnog idejnog i emocionalnog arbitra u pitanjima stvaralačke prevladavajuće interpretacije tematike. Sve to izvire iz njegova svjetonazora kojemu je blizak kult zemlje, prirode, briga i ljubav prema živu čovjeku i zavičaju. Reljković je zidao svoj spisateljski hram ostajući odan svojim načelima, životnim i poetskim podjednako. Ostvarujući u svojemu djelu razvoj radnje na širokom fabulativnom planu, postao je pisac jedne poetike globalne vizije društva i radikalne kritike najširih osnova postojanja utemeljenih na jezičnim fenomenima u kojima šifrira jednostavne subjektivne i kolektivističke emocije. Njegovi diskursi su izrazito komunikativni, svagdje prohodni, nigdje odbojni, čvrsto povezani u cjelinu. U dovršenosti Reljkovićeva djela, njegovoj komunikativnosti i kompozicijskoj skladnosti, u ukupnosti strukture pogoduju male razlike u kritičkim interpretacijama.

II.

Svoj doživljaj svijeta Reljković je pretvarao u stihove i prozu; s jedne strane, probleme opće egzistencije slavonskog života provodio je putem svojega osobnog naglašenog stava i književno - likovno - refleksivnog koncepta, s druge strane. Vizija njegovih stihova i proza nadilazi vremensku i prostornu omeđenost, jer su to ostvarenja velike sugestivnosti, snažnih emocija i finih ugođajnih situacija, iskreno inspirirana i proživljena. To se ponajviše odnosi na njegova dva prozna teksta: "Komedija iliti vesela prikaza naravi" i "Tragedija iliti strahovita prikaza naravi", proze u kojima slika svoj odnos prema prirodi, jednom u proljeće, drugi put pred oluju. U dodiru s prirodom Reljković nije samo uživao i doživljavao uzbudljive pjesničke i ljudske trenutke nego mu je ona bila i ogledalo svih bitnih životnih manifestacija. On je kao stvaralac - pisac ponudio žive slike u pravoj priči, i sav taj kreativni potencijal pametno i nadahnuto usmjeravao i kontrolirao da još i danas fenomenalno korespondira s čitalačkom publikom. Tu je ovladao neponovljivim darom dubokog poetskog samoispoljavanja, darom zapažanja i poetskog izražavanja vrlo finih nijansa koloristike. U tim prozama nas osvaja sklad riječi i boja, misli i slika, jedinstvo vanjske fakture rečenice s unutarnjom emocionalnošću. Tom prozom Reljković je postao majstor pejzažne lirike, nadahnuti pjesnik rodne zemlje i prirode, raznobojne i pune ljepote, stvaralačke moći ali i stravičnog uništavanja.

Realnost, konkretnost karakteristični su za strukturu pjesnikove slikovitosti. Priroda kod Reljkovića nije samo deskripcija, ona živi, djeluje, kao da postaje sudionik ljudskih sudbina. To je naracija u kojoj je slikovitost zbivanja uzdignuta iznad trenutka, uzdignuta izvornošću likovnog doživljaja, ekspresivnosti jezičnog izraza, autobiografskim razmišljanjima i istinskim poetskim nadahnućem. Senzibilnost tih prava otkriva Reljkovića kao zanesena zaljubljenika u prirodu koji istražuje i otkriva svakidašnjost vjeran ljepoti stvaralaštva i snazi ljudskoga uma. Tvoreći nizom koloristićkih detalja, zvukovima, autentičnom atmosferom i dinamičnom ekspresivnošću izraza, čitku i zanimljivu prozu, Reljković se predstavio kao osebujan stvaralac koji izlazi - potpuno osamljen - iz okvira sveukupne hrvatske literature 18. stoljeća.

S obzirom na pripovjedačko gledište, Reljković je upotrijebio pripovjedačku transmisiju sveznajućeg u trećem licu, gdje pripovjedač sve zna o čemu kazuje. To pogoduje svjesno i čvrsto sazdanoj personalnoj formi u kojoj se nikada ne gubi autorov glas. Za Reljkovića je neograničenost pripovjedačkog vidokruga bio način da se izbjegne artificijelnost kazivanja, gdje se pripovjedač ne skriva, nego, dapače, pokazuje i stvara iluziju da izravno nešto prezentira čitaocu. Za njega je neograničenost pripovjedačkog gledišta bio još i način da postigne inferiorizaciju radnje, pomak u svijest. On je pred čitaocem rekreirao objektivno prikazanu svijest i prepustio životu, odnosno prirodi, koju ona doživljava, da priča o samoj sebi. Prodirući u živu rijeku života, odnosno prirode, Reljković svojom poetikom upotpunjava tendenciju manifestacije vremena: smjeranje prema realizmu. On naglo artikulira svoj izraz u suodnosu s najznačajnijom duhovnom tendencijom. Silovitost realnoga Reljković je ne samo prihvatio kao individualnu mogućnost nego je razvio taj način i do gorljiva očitovanja unutarnjih emotivnih tenzija. Dosegao je zrelost koja začuđuje podjednako u tematizaciji kao i u lingvističkoj strukturi izraza.

Njegovi prozni tekstovi rađeni su s punim uvažavanjem same zamisli, ali i individualiziranim prikazom pojedinih prizora i osobnom kontekstualizacijom. "Komedija iliti vesela prikaza naravi" i "Tragedija iliti strahovita prikaza naravi" nisu samo vrhunci Reljkovićeva književnog stvaranja nego su jedan od najljepših trenutaka hrvatske proze 18. stoljeća; da nije ništa drugo napisao nego samo ova dva prozna primjerka opisne lirike, već bi mu oni dali legitimaciju književnika.

"Komedija iliti vesela prikaza naravi" i "Tragedija iliti strahovita prikaza naravi" kompozicijski su organski dio "Satira", vezani uz 165. i 166. stih IX. pjevanja II. dijela navedenoga djela. Prije spomenutih proza Reljković poetski veliča ljepotu težačkoga posla i poziva Slavonca neka ne napušta zemlju, neka je marljivo obrađuje. Od svih društvenih klasa on je najsretniji jer živi u prirodi i s prirodom, a ne muče ga brige kao ljude u gradovima, jer njegov rad najsigurnije daje što je potrebno za život i bez njega nema društvu opstanka:

Ti si jedan spahija maleni
I baš onaj težak pohvaljeni
Od kojega i muke i truda
Uživaju druga stanja svuda,
I od koga i cesar i papa
I svi drugi, štogod svit zaklapa,
Pomažu se i hranu imaju,
I zato te dostojno štimaju.

I taj tobože isključivo prakticistički Reljković bio je i te kako iskren i zanesen pjesnik prirode stvarajući živu, ustreptalu sliku jozefinskog klasicizma u našim stranama:

Vitrić puše pak ga rashlađuje,
Lišće trepti pak ga zabavljuje,
Voda šušti pak ga naslađuje,
Slavulj piva pak ga uspavljuje.

U četiri stiha u kojima otkrivamo osam glagola ukazuju na dinamičnost slike. I ne samo to. On ostvaruje sliku adekvatnom zvučnošću glasova (puše, trepti, šušti). Gradi je na ritmu kao auditivnoj senzaciji teksta, na ritmičkom elementu zasnovanom na upotrebi glagolskih predikata dominantnih u poetskom fragmentu (rashlađuje, zabavljuje, naslađuje, uspavljuje) Reljković je sve više uočavao vrijednost našega glagola koji će na kraju biti jedno od njegovih najjačih izražajnih sredstava.

Kao što je pjevao Reljković u 18. stoljeću, u 19. stoljeću još je samo slično pjevao Branko Radičević u "Đačkom rastanku":

Vodu piješ a vrelo žubori,
a nad tobom lipa mirisava
a slavuji svud poju po gori,
a kraj tebe cvetići i trava!

Reljković je znao da otkrije radost stvaranja i tugu razaranja u prirodi i da ih poetski dočara. Njegove dvije proze, "Komedija" i "Tragedija", mala su zlatna zrnca na ogrlici naše starije hrvatske književnosti i mogli bismo ih smatrati prvim počecima realističke proze, realne u vjernom i koloristićkom slikanju stvarnosti praćene vizualnim i auditivnim efektima. U "Komediji" prevladava vizualni doživljaj, iako nije zapostavljen ni akustički: blješti sunce, bukti život, buja proljeće, pjevaju ptice - te nebeske note -, vriju sokovi u drveću, u cvijeću na stabljikama, a rijeke i potoci buče livadama i niskim dubravama. U "Tragediji" prevladava akustički doživljaj, mada je nazočan i vizualni: vjetar huči, valovi srdito udaraju o bregove, gromovi se izmjenjuju, led uništava sve pod sobom, ali se najzad stihija smiruje i na nebu se ukaže šareni luk. "Komedija" bliješti od svjetlosti, "Tragedija" je zamračena tamom. U "Komediji" čovjek uživa u bojama i stvaralaštvu zemlje, u Vesninu smijehu, u "Tragediji" se užasava i strepi od destruktivnih sila s visina.

U "Komediji" se Reljković usredotočio na konkretni doživljaj, ali ga nije podredio toliko objektivnoj optici koliko subjektivnoj pretvorbi. Slika proljetnog pejzaža nije samo izraz Reljkovićeve ljubavi prema prirodi nego je to jedna složenija osjetilna i duhovna intencija koja realni prostor pretvara istodobno u lirsku raspjevanost. Reljković kao da pjeva himnu samoj svjetlosti koja se raskošno rađa:

> "Zora, koju veličanstveni stvoritelj odićom poštenja zaogrnuo jest, ne ukaže se skoro nikomu prije nego pomljivomu težaku i na selih pribivaocu na njegovo upropastljivo začuđenje. Još nije onaj mrki suton od otragu turajućeg sunca sasvim ni uklonio se, al eto ti uzdigne se od zemlje nika bila i poštovana svitlost, koja prva prikaza iliti početak igre naravi jest. Jedna zatim malena svitlost protira one ostale zvizdice koje su se na trdini nebeskoj jedno malo duže zadržale, a njihovo prazno misto ispuni nika odičena skerletna crljen. U to doba izavrije iz zemlje jedna prilipa zlatožutina i navisti nam blizoću žarkoga sunca. Ova plemenita svitlina obujmi od istočne strane čitavu širinu nebesku, za kojom slidi najposli ispod zemaljskog okruga željno sunce u čitavoj slavi svojoj lagano postupajući. Misec, koji kod poslidnjih zvizda jošter se nahođaše, problidi od ugleda ove velike svita svitlosti i pohiti sakriti se prid njome pod okrug zemaljski. Jedno kuhajuće more od vatre i gorućeg plamena digne se pomalo u vedrine nebeske. Zrake sunčane obasjaju gornje lice zemlje, i svitlost njegova zagleda u inesetni budžak svakoga polja, brda i doline. Prid njime biže magle sve priko vrata; nike padnu u dno planine, a nike se hvataju vrhova najviših brdina i u bižanju čine se jedna drugoj priticat putove. Neizbrojno mloštvo malenih sunašca zasini oči iz svake rosne kapljice, koja leži na listu usiva, na travi ili rasadi."

Pronicljivost Reljkovićeva zapažanja svijeta i adekvatnost izraza u kojemu se nagonsko nadopunjava emocionalnošću, a intuicija konstruktivnim naporima u stvaranju određenosti forme. Opis se zasniva na minuciozno razrađenom reproduciranju elemenata, na kojima je dakako važna uloga detalja (naročito boja), ali bez krute preciznosti i hladne objektivizacije.

Sintetička sabranost motiva postignuta je odlučnim reduciranjem u procesu koji mnogo više odaje emotivni doživljaj nego racionalnu konstataciju. Reljković je talentom zapažanja pojedinih faza rađanja zore oživotvorio blještavu pozornicu u kojoj su snopovi inspirativnog svjetla obojeni njegovom stvaralačkom maštom, subjektivnim uzbuđenjima, stvarajući vrlo uzbudljive rečenice koje se nameću autentičnom osobnošću dajući im snagu punog i trajnog intenziteta. Progovorio je jezikom raspjevane emocije i uspio da vlastiti doživljaj oblikuje u umjetničku cjelinu, pokretanu ritmom riječi koje su sposobne da izraze i pokret, i boju, i da udahnu život stvarima. Visoko literarizirana forma s obiljem nadahnutih metafora, klesanih bez racionalnog oruđa, i slikovitih atributa funkcionalno će poslužiti Reljkoviću za poetsko-lirsko pripovijedanje.

Nije to više neki bezličan opis, već se to dojmovi i stvari prelamaju kroz njegovu umjetničku osjećajnost. Na tako malom prostoru toliko je zgusnute koloristike i emotivnog naboja, toliko raznih stilskih postupaka: i atributa što samo karakteriziraju i dinamike koja se izražava glagolima, tj. gramatičkom kategorijom riječi koja kategorija označava ponajprije kretanje. A tu je sve u pokretu.

Vrijedno je istaknuti kako Reljković nekada znalački atribut postavlja u postpozicijski položaj, npr. v e d r i n e n e b e s k e što ima važnost eufonijsku, i još znatniju, ritmičku. Bez reduplikacije samoglasnika "e" ne bi bilo ni eufoničnosti ni ritmičnosti.

Zatim će se Reljković osvrnuti na težaka koji svoju nazočnost u prirodi doživljava i auditivno:

"On čuje ornice na plugovih i kolesa pod koli škripati, od kandžija šikare pucati, kose od klepanja zvečati, od brusenja cičati, srpove kroz žito šuškati, ovčare u diple svirati, ptičice svake vrste u zraku i okolo sebe žumboriti i svaku na svoj način i na različite note pivati, ter bogu, stvoritelju svomu, zahvaljivati."

U suvremenom književnom jeziku rijetka je upotreba infinitivnih glagolskih konstrukcija. Stoga je vrijedno upozoriti barem na jedan primjer u Reljkovićevu tekstu da se uoči kako je u tim konstrukcijama sadržana velika ekonomizacija jezičnom ekspresijom jer često efikasno zamjenjuju razlivenu hipotaksu s infinitivom. Infinitiv "škripati" umjesto eksplikativne hipotakse: "On čuje ornice na plugovih i kolesa pod koli da škripe", melodijsko - ritmički je posve neizražajna varijanta iste rečenice. U infinitivnoj verziji konstrukcije to je melodijska cjelina koja ima svoj relativno viši početak, a akcent isticanja na riječi "ornice"i normalnu intonacijsku silaznu kadencu do rečeničnog kraja, što se razbija u varijanti s eksplikativnom hipotaksom.

Treba ukazati i na sklop "srpove kroz žito šuškati" gdje su sve riječi u onamatopejskoj funkciji, odnosno imaju funkciju oponašanja prirodnih zvukova, naročito frikativi "ž" i "š".

A onda slijedi krasna slika:

"Tada počme zemlja dilovati, i svašto dobije s njome iznova život. Sok u stablih rastopi se pak se počme micat i koru probijat.

Polja i livade oslobode se svoga zimskoga pokrivača. Nika ogrijajuća kripost projde kroz svu zemlju. Trava i lišće podigne svoje zelene brke i izviruju iz zemlje napolje. Neizbrojne glavice od hiljadu vrsti boja i načina cvita idu veselo iz zemlje gori.

Rike i potoci poderu na sebi zimski pokrivač pak teku s oholim bučanjem kroz livade i niske dubrave."

Svijet koji Reljković gradi pred nama svijet je prirode, to je slavonski krajolik, to su naša zemlja, polja i livade, rijeke i potoci, a nad svima sunce, velebno i uzvišeno, a ne trijezna fizikalna činjenica. Zanesen tim svijetom dao je Reljković lirizam detalja i ukupnosti, vječni nemir ljepote i sklada zakonitosti u prirodi, njezina stvaralačkog ritma i stvaralačke moći. Na sve strane se nevidljivo i bezglasno vrši tajanstveno stvaranje, strasno i iskonskom snagom, blago svjetlucanje obavija tlo zemlje, ovaj odsjaj ima skromnu žutu boju početka, polaska

u život. To se probudio duh svemira, vječiti buntovnik i oslobodilac, koji svojom toplom snagom stavlja sve u pokret. Drveće nije više sirotinjski crno, golo, na njihovu čvrstom tijelu, punom sokova, svjetlucaju prvi maleni nakiti rađanja. Ptice, kojima je zima oduzela glas, razbudile se i uzbuđeno pjevaju hosanu, zajedno s ushićenim pjesnikom, nad buđenjem uspavene ljepotice - zemlje.

Kao posebna relacija uočava se jedno vertikalno i neprestano strujanje duha narodnoga bića - ljubavi prema prirodnim procesima. Reljković nas vraća našim zavičajima, iznova pokazuje zaboravljeni bljesak sunca, nudi nam prostor da promatramo kako se događa zora, kako niče trava i klokoću rijeke i potoci, u sluh nam unosi melodiju koja je slavila ljudskost koja je živjela u nama, ali je nestala zatrpana melodijama modernoga urbanizma. ("Nisu li ovo najproštimanije, najplemenitije igre i prikaze naravi koje su one građanske i varoške od ljudi pogađajući igre daleko nadmašile i iza sebe ostavile? pak istom samo za raskošje i nasladnost težaku bivaju i događaju se da on po njih procinjuje božje veličanstvo i čudi se njegovoj kriposti i mogućstvu.")

Vrijednost Reljkovićeva teksta je ponaprije u utemeljenosti u zavičaj, ali i u pjesničkoj utemeljenosti. Pjesnik nije ovdje onaj koji nagađa i razmišlja - on je svjedok. On je svjedok svanuća koje tisućama godina promatraju uvijek iste a opet druge oči, dočekuju uvijek iste a opet druge ptice. On je svjedok srca zemlje iz koga crpu životne sokove i drveće, i trave, i ljudi. Reljković je u središtu stvari o kojima pjeva, on je svjedok onoga što se događa, da bi doživljaj izrazio lirskom snagom. Estetska je vrijednost njegova teksta velika jer je u njega utisnut duboki pečat pjesničkog senzibiliteta i uvjerljivih izraza. Jezik mu je poslužio ne samo kao leksički materijal nego prvenstveno kao intonacijska realizacija toga materijala. Tekst, u kojemu dominira sadašnje glagolsko vrijeme, svakodnevni ritam prirode, rad i postojanje čovjekovo, doživljen je kao svečanost i svjetlost istodobno. Sadašnjost prerasta ovdje u mitsku vječnost. Reljković je anticipirao ujedno i osjećanje vremena budućih generacija - romantizma - tih velikih trubadura prirode.

Nažalost, težak ne doživljava samo ljepotu kada istok otvara zoru ružičastu, crvenu i zlatnu nego i teške trenutke: oluju s munjama i gromovima, pljuskom i ledom, i na kraju tek dugom. Ritmička organizacija kompozicije, zanimljiv i bogat harmonijski govor, asocijativna likovnost, kolorističkі nanosi, auditivni efekti,uopće ton i boja jezika te upotreba tročlanih rečenica podloga su ugođaju intenzivno dinamiziranom.

Ritam života je poremećen, čuju se krici raskuštranih ljudi u bijegu, žene viču i tjeraju djecu, stoka nestaje u dvorištima i stajama i ta se uznemirenost izražava u stilu:

"Zvirje biži u šume i guste dubrave, ptice traže sigurnost u šupljem drvju, a nike hite sakriti se pod krov čovikov. Marva traži obrambu pod stablih, a pristrašeni težaci biže iz polja, livada i vinograda kući."

Plavi i crni oblaci se miješaju s munjama a iz njih "nepristance munje kakono snig bile i vatrene zrake ili usijane zmije hitahu se, tako friško jedna za drugom, da jih jedva oko stizati može".

"Pogled ove prikaze biva sve strahovitiji; jedan grom izminjuje drugoga i trisak razdirajući oblak, kako da bi mloštvo oraha na zemlju istresao, prasne iz oblaka doli i pogodi u brk najvišega torna, drveta ili šiljatoga dimnjaka, pak naokrušce ide, rekao bi da traži koga bi ubio."

Težak se nije plašio oluje razumnim dijelom svoga bića, ali je postojao teško odredljivi, egzistencijalni strah pomiješan s osjećajem bespomoćnosti. ("Domaćin sa svojom čeljadi kleči na kolinih i moli onoga koji moru i vitrom zapovida".) Ne težeći da prodre u epidermu stvarnosti, prepuštao se njenim običnim oblicima i stanjima i pri tome je morao izdržati probu s njenim surovim, oporim i nemilosrdnim izazovima.

Tada se otvore "žlibovi nebeski" i zemljom teku potočići vode ili led uništava sve pod sobom. Onda jenjava uništavajuća stihija i šuštava kiša završava ovu strahovitu prikazu:

"Oblaci se razadru i sunčane zrake progledaju gdišto kroza nje na zemlju. Zatim razapne se duga priko neba do zemlje. One izabrane boje od najplemenitije crljeni, žutine, plavoće i zeleni igraju po njoj s najugodnijom caklinom."

Ova široka slika, bogata zvukovima i bojama, sva u pokretu, prožeta je toplim osjećajem za seljaka i njegovu muku koju priroda u času uništava. No Reljković razumije onu ludu, očajnu ljubav prema zemlji nad kojom težak gradi svoje misli, nade, brige i strepnje, i on je ne da jer je voli sebičnom, grubom ljubavlju - što je njegova.

Književnoumjetnički Reljković se utječe mnogo više mašti nego intelektu, prije osjećanjima nego razumu, on eksploatira osjećajnu obojenost riječi, donosi slikovite izraze:

"Sunčani trakovi trepte kakono plamen i nika plava tuza valja se po zemlji."

"Tuza" u tekstu nije izraz kolektivnoga jezika, ona je individualni Reljkovićev odabir. Na taj način slika djeluje snagom neotrcanom i svježom, s pojačanom izražajnošću. Izraz, imenica "tuza" koja se valja zemljom unosi nemir, izaziva strah, užas. Vrijednost izraza još je veća u tome što je ostvarena posredno, putem poetske slike sugestivno se utječući mašti i emociji. Imenica "tuza" daje ujedno patinu jezične povijesti, arhaičnosti, ali joj ta arhaičnost u kontekstu donosi stilističku vrijednost kao i jaču ekspresivnost jezičnoga izraza.

Protječe nekako žitka materija ovih rečenica, tren u svjetlu, obasjana suncem i plavetnilom neba, tren što se začas prometne u mrak, protječe kroz oči, da bi opet zaigralo svjetlo, neuništivo u svojoj ljepoti. Životnu i umjetničku plazmu ovih tekstova zatječemo i nakon nekoliko stoljeća živu, trepetljivu i pokretljivu.

Težište u Reljkovićevim prozama nije toliko u opisivanju vanjskih događaja koliko je projicirano posredstvom lirskog subjektivnog proživljavanja, ali baš to subjektivno osvjetljavanje i odabir detalja koje su postale predmetom pričanja ("Neizbrojno mloštvo malenih sunašca zasini oči iz svake rosne kapljice, koja leži na listu usiva, na travi ili rasadi.") pokazuje kako pričanju o životu, kolikogod je istinito, pečat daje onaj tko pripovijeda, a ne same gole činjenice. Reljkovićeve proze su plod osobitog umjetničkog nadahnuća u kojima je očitovao veliku umješnost u narativnosti, stvorivši sjajne rečenice koje doživljaj čine trajno živim. To je živi dodir s prirodom, u detaljima doneseni zanos za stvarni život, zagrljaj s pticom, s travom, sa zemljom i s nebom. Zbroj ovih pojedinih čas radosnih, čas tragičnih trenutaka morao je dati neki opće ljudski nazivnik, poemu o ljepoti i stradanju. Rezultati toga kreativnog dodira čovjeka i prirode, čovjeka i intimnosti stvari blistaju vlastitim životom koji u njima počinje teći ostvarujući oblike koji su se životno povezali s maticom stvaralačkoga procesa.

U prozama, vezanim uz "Satir", Reljković je bio pjesnik u pravom smislu te riječi. U europskoj književnosti 18. stoljeća pojavila se priroda ne samo kao pozadina pred kojom se odvija neki događaj kao kulisa među kojima se, bez dublje veze s njima, kreću i žive ljudi već kao sredstvo da pisac s pomoću pejzaža izrazi svoja osjećanja, da slikom prirode izazove određene emocije (npr. engleski pjesnik Thompson oko 1730. godine, a naročito pisci pod utjecajem J.J. Rousseau-a i švicarskog slikara i teoretičara Gessnera). Reljković je to postigao u našoj književnosti; stvorio je krasnu poetsku sliku prvoga buđenja svitanja i dramatski prikaz ljetne oluje. Ove slike "neće naći premca sve do duboko u 19. stoljeće".[5]

III.

Često necjelovito prikazivan jer se najčešće raspravljalo o poruci djela a ne o artističkom dometu, Reljković je zbog umjetničke vrijednosti svoga djela, svježine duha, primjerene saživjelosti s rodnim zavičajem, nadarenosti zaslužio i danas i te kako spomen. On je doživio sebe u vremenu i prostoru a da nije upao u zamku nezanimljive faktografije. To znači da je posjedovao ne samo dobro pamćenje, razvijen dar opažanja i kritičnost nekon-

5 Škavić Josip: Književnost u Slavoniji u XVIII stoljeću. Republika 2-3, 247 - 253. Zagreb 1954.

vencionalnog izbora nego i veliku sposobnost, upravo šarenu paletu inspirativnog izvorišta za sintezu. "Satir" najzad i nije ništa drugo već sinteza svega uočenoga, doživljenoga i literarno osmišljenoga u autorovoj viziji. Samo je pozitivistička analiza njegova djela, široko podržavana grubo shvaćenom školskom didaktičnošću, dugo vremena upravo ovom utopijom davala primarno mjesto u Reljkovićevu djelu. Tako je stvorena izvjesna koncepcija Reljkovićeve ličnosti u kojoj dominiraju racionalistički elementi. Koncepcija koja je vrlo jednostavna i nepravedna. Reljković je bio vizionar koji se svojom kulturom, intelektom i talentom koristio kao oruđem socijalno-patriotskog sna kao kompasom u traženju putokaza ka realizaciji svojih poetskih vizija. Ako se i zapažaju indirektni tuđi poticaji, on je impulse suvremenosti umio podrediti vlastitoj poetici. Naime, nemoguće je tu odvajati diktat tematike od njezine književne realizacije, ali na kraju kada bude izblijedjela snaga ideološkog poticaja, u vrijednosnom polju ostat će prvenstveno "realizacija materijalne pojave u prostoru" (Krleža). Za kritiku je, doduše, daleko manje važan literarni poticaj od njegove estetske semantike. Međutim, budući da se umjetnine ne mogu odvajati od stvaraoca, potrebno je poznavati unutarnje impulse što književnika upućuju na određeni način doživljavanja svijeta i njegovo pretakanje u "estetski predmet" (Krleža). Ideja je za pisca vrlo često prvobitni impuls, plodotvorno jezgro iz kojega izrasta čitava složena građa djela, kojoj je sve u djelu, uključujući tu i fabulu, i likove, i slike, podvrgnuto. Ona se formira iz esencijalnih tokova stvarnosti, iz cjelokupnog piščeva viđenja života u kojemu dominira poetski ideal o vrijednosti življenja, stvaranja i ljepote. Rastvorena u cjelokupnom organizmu djela ta ideja postaje neuhvatljiva, neodredljiva, ali je njezina nazočnost i njezina akciona funkcija nesumnjiva činjenica.

Za Reljkovića se može reći da se brzo prilagodio civilizaciji Zapada, pa se u nekoliko godina vinuo od neznatna oficira do vrijedne književne pojave. Očito, u njega je moralo biti velike moći adaptacije u usvajanju vrijednosti jedne nove životne sredine. On je tuđe poticaje ne samo začas prihvatio već ih je stvaralački preoblikovao po mjeri svoje osjećajnosti.

"Satir" kao i "Komedija iliti vesela prikaza naravi" i "Tragedija iliti strahovita prikaza naravi", lingvistički definirani ikavskim jezičnim koloritom, pisani su jednostavnim no slikovitim stilom, sa svom naivnošću koja je možda potrebna da bi se dokučila nepatvorena ljepota zemlje, odnosno prirode. Opsjednutost prirodom, uvjerenje da je zemlja za čovjeka jedini pravi oslonac u mnogo čemu potvrdila mu je - budućnost. Danas kada se čovjek tako opasno udaljio od prirode, kada se svi izvori nemilosrdno eksploatiraju i zagađuju sa sistematičnošću koja nas približava apsurdu samouništenja, ljubav slavonskog književnika prema zemlji i prirodi doima se kao vidovita poruka suvremenim ljudima o otuđenju od vlastitoga jezgra.

U "Satiru" je Reljković progovorio o egzistencijalnim pitanjima slavonskog čovjeka i to je uradio s osjetljivim duhovnim, intelektualnim i emotivnim čulima dajući sadržaju potrebnu književnu dimenziju. "Satir" je postao najčitanija knjiga među Hrvatima i mnogim svojim elementima utjecala je na kulturna zbivanja u nas, na razvoj pismenosti, na upoznavanje s prošlošću, na formiranje jezičnog standarda, na brojne književnike i umjetnike.

No čudno je da je tek današnje vrijeme zapazilo "Komediju iliti veselu prikazu naravi" i "Tragediju iliti strahovitu prikazu naravi", vezanu uz "Satira", ta remek-djela Reljkovićeve proze. Tu je lakoćom rukopisa iskazao finu moć zapažanja i lakoću u rješavanju opserviranih događaja, često izrečenu nazočnošću melodičnosti rečenica i euforičnim sklopovima riječi, pa se taj segment njegova djela može uzeti njegovom vrijednosno najzrelijom cjelinom.

Isto tako do sada je bio zanemaren i važni jezikotvorni element u poetizaciji domaćeg krajolika. Ali ta poetizacija pejzaža ne ostaje samo zavičajna. Reljković je "Komedijom iliti veselom prikazom naravi" i "Tragedijom iliti strahovitom prikazom naravi" učinio mnogo za potvrđivanje izražajnih mogućnosti novoštokavskog književnog jezika i za njegovo užljebljivanje u moderni standardni izraz svih Hrvata.

KAZALO

Pozdravna riječ predsjednika OK SSRN Nova Gradiška Ostoje Babića 7

Pozdravna riječ predsjednika Izvršnog vijeća Skupštine općine Nova Gradiška Vladimira Krajačića 9

Rafo Bogišić, Zagreb
Vrijeme razlika i suprotnosti - Jedan pogled na hrvatsku književnost 18. stoljeća 13

Dušan Čalić, Zagreb
Problemi ekonomskog i društvenog razvoja Reljkovićeva vremena i kako se oni odražavaju u njegovu "Satiru" 21

Vladimir Stipetić, Zagreb
Agrarno-ekonomske poruke u djelima Matije Antuna Reljkovića 31

Miroslav Prpić, Zagreb
Arhitektura u Slavoniji u 18. stoljeću 55

Vitomir Belaj, Zagreb
Relkovićevo mjesto u povijesti hrvatske etnologije 63

Marija Malbaša, Osijek
Tiskare u sjeveroistočnoj Hrvatskoj u 18. stoljeću. 71

Antun Djamić, Zagreb
Novi podaci o Matiji Antunu Relkoviću i njegovim potomcima. 77

Pavao Pavličić, Zagreb
Kamo pripada Reljkovićev "Satir"? 85

Dunja Fališevac, Zagreb
Što je Reljkoviću Satir? 95

Zlatko Posavac, Zagreb
Reljković i estetika 105

Josip Kekez, Zagreb
Usmena književnost i tzv. prilika u Relkovićevu književnomu djelu . . . 117

Divna Zečević, Zagreb
"Nek je svašta" Zbirka pučkih književnih poučno-zabavnih i nabožnih pričica. 127

Branka Tafra, Zagreb
Slavonski gramatičari u 18. stoljeću 133

Josip Hamm, Beč
Relkovićeva *Gramatika* 141

Zlatko Vince, Zagreb
Razmišljanja uz Relkovićevu slavonsku grafiju 147

Ljiljana Kolenić, Osijek
Pogled u frazeologiju Reljkovićeva *Satira*. 151

Marko Samardžija, Zagreb
Reljkovićev jezični purizam. 165

Valentin Putanec, Zagreb
Etimološki zahvati u djelu Matije Antuna Reljkovića (1732-1798) 171

Stjepko Težak, Zagreb
Lingvometodički pristup Reljkovićevu "Satiru" 183

Josip Vončina, Zagreb
Stilske osobine *Satira* 189
Stjepan Damjanović, Zagreb
Rajićeva izdanja Relkovićeva *Satira* 193
Stanislav Marijanović, Osijek
Reljković iz drugog plana 199
Vatroslav Frkin, Zagreb
Reljkovićevi rukopisi 213
Ivo Bogner, Zagreb
Reljkovićeva proza vezana uz 165. i 166. stih "Satira" IX. pjevanja II. dijela . 219

Izdavač
JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI ZAGREB
ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD OSIJEK

Za izdavača
akademik HRVOJE POŽAR

Tehnički urednik
FRANJO VARGA

Lektor
mr. ILIJA LAVRNIĆ

Korektor
ANA MUHÁR

Naklada
500 primjeraka

Tisak
GP "ŠTAMPA" OSIJEK